

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 002.2:094.1"1569":003.51

Н. П. Бондар
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ПАПІР ЗАБЛУДІВСЬКИХ ВИДАнь ІВАНА ФЕДОРОВА ТА ПЕТРА МСТИСЛАВЦЯ

Проаналізовано водяні знаки паперу примірників видання Євангелія учительного 1569 р., надрукованого Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем в маєтності Г. Ходкевича Заблудові, які зберігаються в збірках Києва, Львова, Москви. Виявлено типи, види, варіанти водяних знаків, їх кількісне співвідношення в межах примірника, прослідковано позошитну динаміку їх зміни. Встановлено групу водяних знаків, помилково внесену свого часу до переліку філіграней Євангелія учительного 1569 р. Набуті відомості використано для історико-книжного дослідження видання, зокрема, історії закупівлі паперу та черговості друкування його частин.

Ключові слова: кириличні стародруки, водяні знаки, філіграні, папір, історія книги, кириличне книгодрукування, Євангеліє учительне, Іван Федоров, Петро Мстиславець.

Євангеліє учительне, надруковане Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем у маєтку Григорія Ходкевича Заблудові у березні 1569 р., по праву належить до віхових кириличних східнослов'янських стародруків. Ця книжка стала першим результатом просвітительсько-місіонерської діяльності Івана Федорова та Петра Мстиславця на українсько-білорусько-литовських землях після їх від'їзду з Москви.

Видання збереглося у достатньо великій кількості примірників, однак дещо в меншій порівняно з московськими, львівськими, віленськими та острозькими великоформатними виданнями першодрукарів. Заблудівське Євангеліє учительне 1569 р. добре відоме дослідникам, детально відображене в наукових розвідках¹ та бібліографічних джерелах². На сьогоднішній день встановлено місцезнаходження більш ніж 50 примірників³. Найбільша кількість примірників нараховується у збірках Росії – переважно в Москві та Петербурзі. В Україні по два примірники є у НБУВ та у Націо-

нальному музеї ім. Андрея Шептицького у Львові⁴, по одному – у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАНУ, Науковій бібліотеці Львівського національного університету та Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка.

Велику роботу по дослідженню заблудівських філіграней свого часу провів визначний український філігранолог О. Мацюк. У декількох публікаціях, присвячених як друкарському доробку Івана Федорова в Москві та в Україні в цілому⁵, так і окремо заблудівським виданням⁶, він опублікував та проаналізував філіграні заблудівських Євангелія учительного 1569 р. та Псалтиря з Часословом 1570 р. Усього він зафіксував 27 водяних знаків 11 сюжетів⁷, при цьому, по можливості, вказував місцезнаходження папірень, які виробляли такий папір.

Серед виділених О. Мацюком філіграні таких сюжетів: Єліта, Топор, Гоздава, Свенчиц, Тупа підкова, Три корони, Ведмідь, Лис, Літера S, Башти та одна невідома. Частоту використання того чи іншого знаку він зазначає лише у вигляді формулювань “часто”, “дуже часто”, “рідко”. Непересічне значення мають презняті і опубліковані О. Мацюком філіграні, крім того, вказано місцезнаходження примірників, однак, на жаль, без зазначення конкретних аркушів. Стосовно аналізу використаного у заблудівському Євангелії масиву паперу, дослідник дійшов висновку, що папір купувався маленькими партіями в різних місцях.

Автор не ставив собі за мету прослідкувати частку певного виду паперу у виданні та динаміку його використання у різних частинах видання. Відтак книгознавчий аспект дослідження за допомогою аналізу філіграней примірників заблудівського Євангелія учительного 1569 р. залишився поза увагою дослідника. Серед знаків О. Мацюк не зазначив філігрань Козел, яка рідко трапляється в примірниках і іноді дуже погано прочитується, а також зазначив філігрань Лис, якої в примірниках немає і яка вказана помилково. Детальніше до видозмін філіграней, зафіксованих О. Мацюком, ми повернемося в кінці публікації.

Також основний масив водяних знаків паперу заблудівського Євангелія учительного 1569 р., як й інших видань українських, білоруських та литовських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця, зафіксований у капітальній праці визначного литовського філігранолога Е. Лауцявічюса⁸. Він відзначає та публікує знаки 9 таких сюжетів⁹: Башти, Єліта, Три корони, Свенчиц, Гоздава, Ведмідь,

Підкова, Літера S, Козел. Порівняно з філігранями, виділеними О. Мацюком, Е. Лауцявічіус не зазначає знаків Топор (знак трапляється не у всіх примірниках) та Лис (якого дійсно немає), проте додає знак Козел.

Водяні знаки заблудівського видання стали предметом вивчення не тільки фахівців-філігранологів, але й книгознавців при дослідженні видавничого доробку першодрукаря. Насамперед, варто відмітити праці російського вченого Є. Немировського¹⁰. Він виділив та охарактеризував 13 філіграней, виявлених у примірниках із московських збірок. Серед них: Ведмідь, Єліта, Гоздава, Три корони, Свенчиц (називає помилково Лис), Літера S, Гжимайла (Башти), Остоя, Тупа підкова (Ястжембец, Підкова), Топор, Якір, Козел, Лис. Вперше зазначає філіграні Остоя та Якір. Філігрань Остоя нам не трапилася жодного разу. Стосовно філіграні Якір, то мався на увазі, очевидно, знак, умовно названий нами Новіна (або Підкова, Ястжембец), де в картуші у тонкій видовженій підкові вміщено такий же видовжений zdeформований хрест, і малюнок таким чином дійсно нагадує форму якоря. Іноді форму якоря нагадує і неякісний відбиток філіграні Три корони. Стосовно філіграні Лис із посиланням на О. Мацюка, то про причини появи цього знаку в складі паперу Євангелія учительного див. в кінці статті.

Є. Немировський прослідкував динаміку розподілу різних видів паперу в двох примірниках Євангелія учительного 1569 р. Він дійшов висновку, що книга надрукована переважно на папері двох сортів – із водяними знаками Єліта та Гоздава. Останній із цих знаків зустрічається в одному з примірників в 43 зошитах з 51, в другому – в 34. Набагато менше зустрічається філіграней Три корони, Свенчиц, Літера S. На папері з філігранями Гжимайла, Остоя, Тупа підкова, Топор та іншими зі списку надруковані лише одиничні аркуші видання. На його думку, папір закуповувався одразу для двох видань, вірогідно, в купця-посередника, що пояснює незначний відсоток паперу з «чужими» випадковими філігранями¹¹.

Водяні знаки одного примірника заблудівського Євангелія не тільки проаналізовані, але й посторінково зафіксовані у каталозі видань І. Федорова та П. Мстиславця з харківських збірок¹². Укладачем каталогу І. Лосієвським досліджений один із примірників заблудівського Євангелія зі збірки Відділу рідкісних видань та рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка. Великим досягненням цього каталогу є те, що поряд із

наведеними провенієнціями, характеристиками оправ та іншими особливостями примірників зафіксовані філіграні конкретного примірника із вказівкою на номер відповідної філіграні в альбомах та перелік аркушів із водяними знаками. Хоча укладач каталогу І. Лосієвський не вдавався до книгознавчого аналізу примірників за допомогою філігранологічного матеріалу, таким чином завдяки фіксації водяних знаків інформація вікрита для подальших досліджень і висновків. А також відкриває нові перспективи для комплексного дослідження стародрукованих пам'яток одночасно із філігранологічним аналізом, що є на часі, але практично не застосовується ні вітчизняними, ні зарубіжними книгознавцями при укладанні каталогів із попримірниковим описом.

У складі харківського примірника І. Лосієвським зафіксовані знаки Єліта, Літера S, Гржимайла (Башти), Гоздава, Три корони, Лис, Якір. Стосовно філіграні Лис, то автор просто неточно називає знак, далі розшифровуючи його як “крест с двумя горизонтальными перекладинами”¹³, насправді цей знак має назву Свенчиц. Стосовно філіграні Якір, то тут йдеться про нечітке зображення або знаку Новіна, або знаку Три корони, вірогідніше, останнього – він послідовно фіксується в тих самих зошитах інших примірників заблудівського Євангелія учительного 1569 р.

Ми спробували дослідити водяні знаки примірників заблудівського Євангелія учительного 1569 р. зі збірок Києва (НБУВ), Львова (ЛННБ) та Москви (РДБ) – всього 8 примірників із метою фіксації усіх виявлених знаків, встановлення їх співвідношення та динаміки зміни в межах примірника. Досліджені примірники складають 16 % від зафіксованих на сьогодні 50 відомих примірників видання. Всі досліджувані заблудівські Євангелія учительні непогані збереженості, в них бракує незначної кількості аркушів.

У процесі роботи було виявлено водяні знаки 11 сюжетів – Гоздава (43 %), Єліта (26 %), Три корони (8 %), Літера S (5 %), Свенчиц (4,5 %), Підкова з хрестом без картуша (3 %), Башти (2,5 %), Топор (1,5 %), Ведмідь (1,5 %), Новіна (1,5 %), Козел (0,5 %). 3% філіграней не було встановлено за браком аркушів або через їх дефектність. У Додатку 1 подано опис філіграней кожного примірника із зазначенням сторінок їх розміщення. Філіграні подані у послідовності репрезентації відсотків у всіх 8 примірниках. Жодного нового знаку ідентифікувати не вдалося. Це засвідчує, що філігранологічний аналіз навіть невеликої кількості примірників все ж

є репрезентативним і дає доволі об'єктивні результати. Це є важливим чинником у випадках, коли фахівцеві, в силу об'єктивних причин, доступні для дослідження лише одиничні примірники з місцевих сховищ. Однак одразу ж відзначимо, що примірники заблудівського Євангелія 1569 р., на відміну від інших досліджуваних нами кириличних стародруків – Апостола (Львів, 1574), Євангелія (Вільно, 1575), 2-х видань Євангелія (Вільно, 1600) – демонструють надзвичайно суттєві відмінності паперу в одних і тих же зошитах різних примірників, не виявляючи при цьому відмінностей в друці.

Маємо уточнити висновки попередніх дослідників, що вказують на найчастіше застосування паперу із філігранями Єліта та Гоздава. При аналізі двох примірників Відділу стародруків філіграні Єліта та Гоздава зустрічалися у майже рівному співвідношенні (див. оп. 1, 2), однак при аналізі восьми примірників можемо вказати на значне переважання паперу із водяним знаком Гоздава.

Філігрань Гоздава становить 43 % від обсягу паперу – від 60 до 126 на примірник. Зустрічається послідовно в усіх зошитах, окрім першого. У примірниках трапляються цілі зошити (відповідність зошитів і аркушів видання див. в Додатку 2), надруковані тільки на папері з філігранню Гоздава – 5, 6, 8, 9, 12–18, 20, 22–30, 32, 34, 35, 38, 39–43, 45, 46, 48–50. Що до його походження, то спочатку такий водяний знак позначав марку паперу, а не місце його виробництва. Папір із водяним знаком Гоздава вироблявся декількома різними папірнями, серед яких папірні роду Бонарів в Бонарці та Балічах під Краковом¹⁴, а також надходив у великій кількості до Кракова, Львова, Вільнюса із папірні в Нисі (Сілезія)¹⁵.

Наступна по кількості репрезентації філігрань Єліта складає приблизно 26 % від загального обсягу використаного паперу. Причому кількість такого паперу значно коливається в межах примірника – від 18 до 89 разів на примірник. Тобто в одному із 8 порівнюваних примірників папір із таким знаком зустрічається приблизно в 5 разів частіше (див. оп. 4), ніж у іншому (див. оп. 5).

Водяний знак Єліта виявлений практично в усіх зошитах, крім 1, 15, 25, 51. Причому є зошити, надруковані тільки на такому папері – 35, 36, 38–43, 45, 47, 48, 49. Виявлені філіграні Єліта можна умовно розділити на два типи, подібні між собою, – один знак має більш видовжену форму¹⁶, інший – дещо розширену¹⁷. Однак перший знак зустрічається у кількох видозмінах – із малюнком

контурів без деформації, зі зміщеннями вправо та вліво, причому ще й відрізняється ступенем деформації. Це свідчить, що ми маємо справу із кількома, щонайменше з двома парними знаками.

Стосовно походження філіграні Єліта, то виявлені варіанти дослідники співвідносять із польською папірнею у Вільковицях, власниками якої були краківські міщани Вільчковські герба Єліта¹⁸. Також такий папір вироблявся і в Україні – філігранню Єліта маркувала свою продукцію Лівчицька папірня під Львовом¹⁹, що перебувала у власності С. Коритки відповідного герба²⁰. Однак документи фіксують Лівчицьку папірню тільки починаючи з 1590 р.²¹, тому можна ставити під сумнів українське походження використаного у заблудівському Євангелії 1569 р. паперу із гербом Єліта.

Менш часто, але доволі багато разів зустрічається папір із філігранню Три корони – десь на 8 % (від 10 до 34 аркушів на примірник). Має вигляд лінійного картуша з зображеннями трьох корон, дві з яких розміщено зверху та одну – внизу. Такий папір виявлений у багатьох зошитах у першій половині книги – його немає тільки в 1, 23, 26, 35, 36 зошитах, і жодного разу він не трапляється в 38–51 зошитах. Такий папір не використовується окремо від паперу з іншими філігранями. Стосовно його ознак, то він якісний, з добре видимими на просвіт вержерами та понтюзо, однак доволі тонкий, тому іноді друк пробивається зі звороту аркуша. Папір з філігранню Три корони виготовлявся папірнею краківського капітулу і, відповідно, маркувався гербом капітулу. Папірня розташовувалася в єпископських володіннях, однак її конкретне місцезнаходження до цього часу не локалізоване. В. Мякішев співвідніс такі водяні знаки з зафіксованою в документах розташованою на єпископських землях папірнею у Жабі Млин в Пронднику Бялому²².

Водяний знак у вигляді латинської літери S становить 20 частину паперу – 5 % (від 7 до 17 разів на примірник). Він має вигляд стрічки, згорненої у формі латинської літери S на стрілі у бароковому картуші. Така філігрань виявлена у початкових зошитах, окрім 1, 6, 8, 15–20, 27, 32, і жодного разу не зустрілася після 34 зошита.

Стосовно місця виробництва такого паперу, то дослідники, зокрема О. Мацюк, вказують на його угорське походження²³. Такі висновки викликають сумніви, оскільки він використовувався не тільки у заблудівських, львівських та острозьких виданнях, а й, наприклад, у віленському Євангелії 1575 р. друку П. Мстиславця. Варто згадати і близькість зображення цього водяного знаку із

друкарською маркою Івана Федорова, символіка якої також переконаливо ще не встановлена. Цікавою є гіпотеза відомої російської дослідниці кириличних стародруків О.О. Гусевої, яка трактує зворотне зображення літери S зі стрілою у друкарській марці І. Федорова як символічне зображення середньовічного сільськогосподарського знаряддя рала²⁴. Можливо, ту ж символіку має і відповідний водяний знак.

Приблизно в такій самій кількості виявлений папір із філігранню Свенциц, що має вигляд великого подвійного (шестираменного) хреста без картуша, складає 4,5% від загальної кількості паперу – від 3 до 16 аркушів на примірник. Знак виявлений у багатьох зошитах першої половини книги – 4, 5, 7, 8, 11, 12, 15, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 27, 31, 32, 33, і потім тільки у 50 зошиті. Причому в зошитах трапляється, як правило, тільки один аркуш із таким знаком. Походження філіграні пов'язане з найдавнішою польською папірнею монастиря Св. Духа в Пронднику під Краковом²⁵.

Філігрань, умовно названа нами Підкова, має вигляд маленької підкови без картуша, в яку вписано хрест. Оскільки встановити, де верхня і нижня частини знаку, тобто вверх чи вниз повернута підкова, неможливо, а відповідні герби – Ястжембец, Новіна, Тупа підкова характеризуються саме конкретним положенням підкови, то ми й не використовували ці назви. Філігрань Підкова складає 3% використаного паперу, її репрезентація в примірниках досить суттєво відрізняється – в трьох примірниках немає жодного такого знаку, в одному – аж 23, в чотирьох в межах 3–9 аркушів. проте він трапляється в зошитах 3, 4, 5, 10, 11, 18, 35, 36, 39, 44, 47, 48, 50. Причому зошити 3–5 окремих примірників надруковані тільки на папері із філігранню Підкова. О. Мацюк у жодній із трьох публікацій не подав цього знаку для заблудівського Євангелія учительного 1569 р., проте схожі знаки він виявив і зафіксував у львівському Апостолі 1574 р., острозькій Біблії 1581 р., також ця філігрань є і в віленському Євангелії 1575 р. та Псалтирі 1576 р., тобто є спільною для всіх великоформатних післямосковських видань І. Федорова та П. Мстиславця.

Водяний знак Башти (інакше Вежі, Гжимайла) становить 2,5 % використаного паперу (від 2 до 8 разів на примірник). Трапляється по одному разу у зошитах 2, 4, 7, 12, 17, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31 і 46. Походження його дослідниками не встановлене, символіка із зображенням башт широко використовувалася різними папірнями Європи²⁶.

Водяний знак Топор має вигляд сокири у великому лінійному

картуші. Складає 1,5 % загальної кількості паперу. Такий знак виявлений у 7, 11, 12, 18, 20, 21, 27, 43, 44, 47 зошитах. У чотирьох примірниках такого паперу взагалі немає, в інших його кількість коливається від 17 до 2 аркушів на примірник. У різних примірниках цілі зошити 11 та 12 надруковані на папері із філігранню Топор. Традиційно виробництво такого паперу пов'язується з папірнями Тенчинських у власних маєностях в околицях міст Кракова та Любліна²⁷.

Окреме місце належить паперові з філігранню Ведмідь, що становить 1,5 % від загальної кількості паперу і займає особливе місце в історії друку заблудівського Євангелія учительного 1569 р. Папір із Ведмедем трапляється тільки у першому і в останньому зошитах видання. І поскільки в досліджуваних примірниках бракує переважно початкових або кінцевих аркушів, то за умови їх повноти частка паперу із Ведмедем збільшилася б до 3 %. Відтак партія паперу з цим водяним знаком має самостійне походження. В першому зошиті іншого паперу не виявлено, в останньому зошиті досліджуваних нами примірників поряд із водяним знаком Ведмідь трапляються й філіграні Гоздава та Свенчиц. В першому зошиті заблудівського Євангелія 1569 р. розміщуються вступні частини книг – кілька передмов та зміст, а основний текст починається з другого, і такі вступні частини друкуються, як правило, наприкінці роботи над виданням.

Поскілки при дослідженні паперу із філігранню Ведмідь заблудівського Євангелія 1659 р. Є. Немировський виявив його тільки у початковому зошиті, він дійшов висновку, що такий папір був придбаний в вигляді маленької пробної партії перед початком основної роботи. Проте систематичне виявлення подібного паперу й в останньому зошиті свідчить, що початкові та кінцеві частини видання, не пов'язані з основним текстом, друкувалися одночасно, що було доволі традиційним і, за логікою, виконувалося наприкінці роботи – після друкування основного тексту. Папір, вочевидь, було придбано наприкінці роботи і додано для друкування останньої 77 глави, а вже вступ надруковано лише на такому папері.

Папір із філігранню Ведмідь міг бути придбаний поблизу або ж належати до місцевого виробництва. Приналежність знаку певній папірні не встановлена. Є. Немировський зазначає його німецьке або швейцарське (м. Берн) походження²⁸. Є припущення про виробництво паперу із зображенням Ведмеда у Вільнюсі²⁹. До особ-

ливостей цього паперу слід віднести розташування зображення не перпендикулярно понтюзо, як у переважній більшості водяних знаків, а паралельно.

Півтора відсотки від загальної кількості паперу становить папір із філігранню, яку ми умовно назовемо Новіна. Вона має такий же сюжет, як і філігрань Підкова, про яку йшлося вище – підкова в ній повернута кінцями вверх, в ній розміщено видовжений хрест. Розміщено сюжет у невеликому картуші під короною. Однак несхожість подачі зображень і неспівпадіння їх по зошитах свідчать скоріше на користь виготовлення такого паперу різними папірнями, ніж однією. Філігрань Новіна трапляється у 6, 10, 11, 17, 18, 29, 30, 32 зошитах різних примірників від 1 до 3 разів на примірник, в одному примірнику (оп. 8) 18 разів, в трьох примірниках – жодного разу.

Найрідкіснішою є філігрань Козел, що трапляється усього по 1–2 рази на примірник. Однак назвати її випадковою не можна, бо окремі аркуші із таким знаком є в 4 із 8 досліджуваних примірників, що свідчить на користь закономірності, а не випадковості її появи. Аркуші з філігранню Козел зафіксовані у 4, 5, 12, 22, 31 зошитах різних примірників. Знак, розміщений у достатньо великому лінійному картуші, зображує козла, що вискакує з трьох горбків. Це герб (або марка) друкарської династії Шарфенбергів, що арендували млини в декількох населених пунктах поблизу Кракова – у Балиці, Жабі Млин, Млодзейовице та Пронднику³⁰.

Таким чином, заблудівське Євангеліє має незрозумілу комбінацію паперу, що не дозволяє чітко прослідкувати заміну однієї партії паперу іншою послідовно у всіх примірниках, як це можливо при дослідженні львівського Апостола 1574 р і віленського Євангелія 1575 р. та деяких інших видань. Філігранологічний аналіз примірників із метою його книгознавчого використання для дослідження історії друкування видання поки що лише ставить питання, а не дає на них відповіді. Вирішення завдання ускладнюється ще й досить невеликою кількістю примірників у межах одного сховища, зокрема, в Україні.

Насамкінець хочемо ще раз повернутися до аналізу філіграней наших попередників. Серед знаків, поданих О. Мацюком у публікаціях, присвячених заблудівському Євангелію учительному, щонайменше 5 зображень із сюжетами Лис, Топор з півмісяцем та Літера S датуються значно пізнішим часом, аніж 1569 р. Тобто

вони не можуть міститися на автентичних аркушах заблудівського Євангелія. Йдеться про такі водяні знаки – 1. Лис у пишному бароковому картуші³¹; 2. Лис у колі (без літер LS)³²; 3. Єліта в овальному бароковому картуші³³; 4. Топор під півмісяцем, без картуша³⁴; 5. Топор під півмісяцем у орнаментованому бароковому картуші³⁵; 6. Літера S в бароковому картуші під підковою кінцями донизу, над підковою хрест³⁶. Причиною появи цих знаків серед філіграней начебто примірників заблудівського Євангелія учительного 1569 р. став примірник зі збірки Національного музею у Львові (шифр 553), що вважався заблудівським Євангелієм, а насправді виявився віленським виданням друкарні Мамоничів 1595 р. Про переатрибуцію примірника в публікації зазначила В. Свенціцька³⁷. Однак наявність цих знаків продовжує фіксуватися і в сучасних публікаціях³⁸.

Маємо надію, що поданий матеріал зацікавить фахівців, які працюють зі стародруками, і спонукає їх на філігранологічне дослідження примірників із власних сховищ, поскільки кожен новий досліджуваний примірник заблудівського Євангелія учительного 1569 р. дає інакшу картину порівняно із попередніми, змінює відсотки репрезентації знаків, їх позошитну локалізацію. Відтак спільними зусиллями вдасться розгадати загадки, залишені своїм нащадкам визначними видавцями і просвітниками Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем.

¹ *Немировский Е.Л.* Иван Федоров в Белоруссии. – М., 1979. – 174 с.; *Исаевич Я.Д.* Першодрукар Иван Федоров та виникнення друкарства на Україні. – Л., 1983. – С. 40–52; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров. – М., 1985. – С. 117–140; *Исаевич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Л., 1989. – С. 68–79.

² В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов : Метод. указания. – М., 1976. – Вып. 1: Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта XV – первой половины XVI в. / Сост. Ю.А. Лабынцев. – № 41; Книга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог / Склад. Г.Я. Галенчанка та ін. – Мінск, 1986. – № 6; *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. кат. : В 2 кн. – М., 2003. – Кн. 1. – № 47 – С. 368; Издания кириллической печати XV–XVI вв., 1491–1600 : Каталог книг из собрания ГПБ / Сост. В.И. Лукьяненко. – СПб., 1993. – № 58.

³ *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта... – Кн. 1. – № 47. – С. 368.

⁴ Характеристику примірників львівських збірок дає В.І. Свенціцька – *Свенцицкая В.И.* Заблудовские издания Ивана Федорова в библиотеках и музеях Львова // Федоровские чтения, 1982. – М., 1987. – С. 12–20.

⁵ *Мацюк О.Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Наук.-інфор. бюл. Арх. упр. УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46; *Мацюк О.Я.* Бумага изданий Івана Федорова // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 21–34.

⁶ *Мацюк О.Я.* Бумага заблудовских изданий // Иван Федоров и восточно-славянское книгопечатание. – Минск, 1984. – С. 130–136.

⁷ *Мацюк О. Я.* Бумага заблудовских... – С. 131.

⁸ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2 кн. Атлас, текст]. – Вильнюс, 1967; *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979.

⁹ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2 кн. Атлас, текст]. – Вильнюс, 1967.

¹⁰ *Немировский Е.Л.* Иван Федоров в Белоруссии. – М.: Книга, 1979. – С. 123–126; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров. – М.: Наука, 1985. – С. 132.

¹¹ Там же. – С. 126.

¹² Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Івана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И.Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – С. 8–10.

¹³ Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях... – С. 9.

¹⁴ *Немировский Е. Л.* Иван Федоров в Белоруссии. – С. 124; *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVII веках. – Вильнюс, 1979. – С. 115–116.

¹⁵ *Лауцявичюс Э.* Бумага... 1979. – С. 116.

¹⁶ *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. – № 1514; *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974. – № 38, 39, 41, 50, 51.

¹⁷ *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. – № 1508, *Мацюк О.Я.* Папір... – № 37, 47, 58.

¹⁸ *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku. – Wrocław etc., 1969. – S. 10.

¹⁹ Село Лівчиці Городоцького р-ну Львівської обл., Україна.

²⁰ *Мацюк О.Я.* Історія українського паперу. – К., 1994. – С. 52–53.

²¹ *Мацюк О.Я.* Папір... – С. 48.

²² *Мякишев В.* Бумажные секреты Мамониной // Федоровские чтения, 2005. – М., 2005. – С. 205.

²³ *Мацюк О.Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова. – С. 45, № 3.

²⁴ *Гусева А.А.* Символика в орнаментике изданий Івана Федорова и Петра Тимофеева Мстиславца // Книга : Исслед. и материалы. – М., 1993. – Сб. 66. – С. 125–130.

²⁵ *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany... – S. 8.

²⁶ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVII веках. – Вильнюс, 1979. – С. 93–94.

²⁷ *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany... – S. 19–20.

²⁸ *Немировский Е. Л.* Иван Федоров в Белоруссии. – С. 123.

²⁹ *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1979. – С. 126.

³⁰ Там же. – С. 141.

³¹ *Мацюк О.Я.* Водяні знаки... – № 15; *Мацюк О.Я.* Бумага изданий... – № 113; *Мацюк О.Я.* Бумага заблудовских... – № 14; *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. № 1907–1908 (1600–1602 pp.).

³² *Мацюк О.Я.* Водяні знаки... – № 16; *Мацюк О.Я.* Бумага изданий... – № 114; *Мацюк О.Я.* Бумага заблудовских... – № 15; *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. – № 1855–1856 (1596–1600 pp.).

³³ *Мацюк О.Я.* Водяні знаки... – № 21; *Мацюк О.Я.* Бумага изданий... – № 127; *Мацюк О.Я.* Бумага заблудовских... – № 20; *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. – № 1540, 1542, 1543 (1592–1602 pp.).

³⁴ *Мацюк О.Я.* Водяні знаки... – № 26; *Мацюк О.Я.* Бумага изданий... – № 25; *Мацюк О.Я.* Бумага заблудовских... – № 6; *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. – № 1680, 1694 (1580, 1588 pp.).

³⁵ *Мацюк О.Я.* Водяні знаки... – № 25; *Мацюк О.Я.* Бумага изданий... – № 47; Схожі на *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. – № 1703, 1704 (1599–1600 pp.).

³⁶ *Мацюк О.Я.* Водяні знаки... – № 32; *Лауцявичюс Э.* Бумага [атлас]. – № 2735, 2736 (1600 p.).

³⁷ *Свенцицкая В.И.* Заблудовские издания... – С. 20.

³⁸ *Розумна Л.Л., Льода Л.М.* Дослідження стародруків Івана Федорова в процесі їх реставрації // Наук. пр. НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 170–177.

Додаток 1

Таблиця розміщення філіграней в примірниках зі збірок Києва, Львова та Москви

Використані скорочення:

Лауцявичюс – *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2 кн. Текст, атлас]. – Вильнюс, 1967.

Мацюк, 1964. – *Мацюк О.Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Наук.-інфор. бюл. Арх. упр. УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46.

Мацюк, 1974. – *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.). – К., 1974.

Мацюк, 1981. – *Мацюк О.Я.* Бумага изданий Івана Федорова // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 21–34.

Мацюк, 1984. – *Мацюк О.Я.* Бумага заблудовских изданий // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск, 1984. – С. 130–136.

Бібліографічний опис видання: Євангеліє учительне. – Заблудів: Друкарня Г. Ходкевича; Друк І. Федорова та П. Мстиславця, 1569. 2°. [8], 399, [1] арк.

Загальний опис філіграней:

- 1. Гоздава** – Лауцявичюс, ≈ № 2146; Мацюк 1964, № 22, 23; Мацюк 1981, № 10–12; Мацюк 1984, № 2–4.
- 2. Єліта** (в лінійному картуші) – Лауцявичюс, № 1508, 1514; Мацюк 1964, № 17–20; Мацюк 1974, № 37–41, 47, 50, 51, 58; Мацюк 1981, № 125–126, 129, 130, 134; Мацюк 1984, № 18–19, 21–23.
- 3. Три корони** (в лінійному картуші) – Лауцявичюс, № 1614–1615; Мацюк 1964, № 29; Мацюк 1981, № 115–116; Мацюк 1984, № 16, 17.
- 4. Літера S** – Лауцявичюс, № 3394; Мацюк 1964, № 34; Мацюк 1981, ≈№ 136–138; Мацюк 1984, № 24–26.
- 5. Свенчиц** (шестираменний хрест без картуша) – Лауцявичюс, ≈ № 1789; Мацюк 1964, № 24; Мацюк 1981, ≈№ 16, 17, 20, 21; Мацюк 1984, № 5): арк. 55, 73, 134, 146, 158, 182, 185, 235, 247, 385, 387, 388 = 12.
- 6. Підкова** (маленька з хрестом без картуша) – Мацюк 1964, № 28.
- 7. Башти** – Лауцявичюс, ≈№ 671, 672; Мацюк 1964, № 33; Мацюк 1981, № 58–59; 151; Мацюк 1984, № 9–10, 27.
- 8. Топор** (у великому лінійному картуші) (Лауцявичюс, ≈№ 1648; Мацюк 1964, № 27; Мацюк 1981, № 42–43; Мацюк 1984, № 7.
- 9. Ведмідь** – Лауцявичюс ≈№ 2502; Мацюк 1964, № 30–31; Мацюк 1981, № 60–62; Мацюк 1984, № 11–13.
- 10. Новіна** (підкова кінцями вверх із вписаним хрестом видовженої форми) – Мацюк 1981, № 3; Мацюк 1984, № 1).
- 11. Козел** – Лауцявичюс, №3607; Мацюк 1981, ≈№ 77–78.
- 12. Не встановлено.**

Описи примірників:

1-й примірник – НБУВ (Київ), шифр Кир.944 (інв. 30660 ст).

- 1. Гоздава:** арк. 8, 10, 11, 16, 21, 25, 27, 33, 34, 35, 37, 47, 51, 56, 57, 58, 61, 62, 68, 73, 77, 78, 89, 93, 94, 95, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 113, 118, 119, 127, 128, 129, 130, 141, 143, 147, 149, 174, 175, 176, 178, 218, 220, 222, 224, 226, 232, 234, 237, 250, 251, 252, 256, 273, 278, 334, 352, 356, 358, 359 = 66;
- 2. Єліта:** арк. 2, 18, 41, 53, 74, 125, 145, 163, 165, 167, 209, 211, 245, 246, 265, 266, 267, 268, 274, 277, 284, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 298, 299, 301, 304, 308, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 319, 322, 323,

324, 328, 330, 337, 343, 349, 350, 351, 360, 367, 370, 372, 374, 379, 380, 383, 384, 391 = 59;

3. Три корони: арк. 4, 29, 31, 65, 99, 116, 126, 132, 142, 157, 168, 184, 203, 210, 224, 226, 248, 258, 259, 261, 264, 282 = 21;

4. Літера S: арк. 12, 43, 65, 66, 100, 172, 180, 186, 188, 194 = 10;

5. Свенциц: арк. 55, 73, 134, 146, 158, 182, 185, 235, 247, 385, 387, 388 = 12;

6. Підкова – немає;

7. Башти: арк. 44, 190, 195, 196, 200, 205, 212, 212 = 8;

8. Топор: арк. 81, 85, 86, 87, 137, 153, 159, 201, 202, 332, 336, 332, 336, 339, 341, 363, 365 = 17;

9. Ведмідь: арк. 393, 394 = 2;

10. Новіна – немає;

11. Козел – немає;

12. Не встановлено – 9.

2-й примірник – НБУВ (Київ), шифр Кол. Вігта 2 (інв. 65-3372-2).

1. Гздава: арк. 4, 7, 17, 25, 27, 37, 38, 39, 40, 41, 54, 64, 67, 76, 78, 93, 95, 96, 99, 100, 110, 111, 115, 116, 123, 125, 132, 134, 146, 150, 155, 157, 169, 170, 171, 186, 194, 217, 222, 236, 239, 247, 251, 252, 288, 289, 292, 294, 295, 312, 339, 353, 354, 355, 357, 395, 397 = 57;

2. Єліта: арк. 8, 10, 12, 50, 61, 62, 129, 177, 179, 190, 192, 198, 200, 205, 209, 213, 215, 240, 245, 249, 265, 268, 270, 271, 274, 277, 278, 280, 284, 286, 287, 299, 300, 303, 304, 307, 309, 311, 315, 317, 319, 320, 322, 324, 326, 328, 329, 330, 333, 334, 338, 340, 344, 345, 346, 348, 350, 362, 363, 365, 368, 369, 370, 373, 374, 377, 378, 380, 382, 391 = 70;

3. Три корони: арк. 1, 14, 31, 42, 52, 56, 69, 72, 73, 88, 98, 104, 108, 114, 120, 122, 128, 153, 161, 165, 166, 189, 203, 211, 218, 227, 228, 241, 245, 257, 259, 260, 263 = 33;

4. Літера S: арк. 6, 63, 66, 66, 79, 85, 91, 154, 172, 220, 225 = 11;

5. Свенциц: арк. 19, 28, 83, 87, 105, 148, 208, 238, 255, 388, 390, 392 = 12;

6. Підкова: арк. 138, 141, 142 = 3;

7. Башти: арк. 20, 44, 197, 207, 226 = 5;

8. Топор: арк. 43, 135, 152 = 3;

9. Ведмідь: арк. 393 = 1;

10. Новіна – немає.

11. Козел: арк. 23, 162 = 2;

12. Не встановлено – 7.

3-й примірник – ЛННБ (Львів), шифр ст.–IV–988.

1. Гоздава: арк. 4, 7, 10, 16, 17, 20, 22, 23, 27, 28, 36, 42, 48, 50, 54, 56, 57, 67, 72, 73, 76, 82, 84, 86, 88, 93, 95, 99, 103, 113, 127, 128, 129, 138, 140, 141, 145, 158, 160, 162, 185, 202, 203, 206, 208, 210, 213, 214, 216, 217, 222, 225, 228, 230, 238, 246, 248, 249, 250, 251, 271, 280, 288, 297, 319, 320, 323, 324, 326, 329, 331, 332, 334, 337, 340, 347, 349, 351, 354, 355, 356, 358, 365, 367, 371, 373, 375, 377, 378, 379, 382, 383, 389, 391, 393 = 95;

2. Єліта: арк. 11, 31, 34, 53, 61, 79, 111, 118, 119, 130, 132, 137, 148, 164, 168, 187, 191, 194, 196, 200, 218, 231, 258, 260, 269, 270, 272, 282, 283, 284, 289, 290, 291, 296, 298, 301, 302, 306, 310, 311, 313, 314, 318, 368, 392 = 45;

3. Три корони: арк. 35, 40, 62, 78, 108, 123, 170, 176, 178, 189, 234, 252 = 12;

4. Літера S: арк. 32, 43, 58, 97, 105, 146, 154, 163, 172, 221, 236, 240, 242, 244 = 14;

5. Свенциц: арк. 8, 89, 91, 100, 107, 116, 124, 131, 150, 156, 174, 177, 259, 264, 398, 399 = 16;

6. Підкова: арк. 3 II рах., 274, 278, 369 = 4;

7. Бапти (Лауцявичюс, ≈№ 671, 672; Мацюк 1964, № 33; Мацюк 1981, № 58–59; 151; Мацюк 1984, № 9–10, 27): арк. 13, 44, 71, 198 = 4;

8. Топор (у великому лінійному картуші) (Лауцявичюс, ≈№ 1648; Мацюк 1964, № 27; Мацюк 1981, № 42–43; Мацюк 1984, № 7): арк. 181, 182 = 2;

9. Ведмідь (Лауцявичюс, ≈№ 2502; Мацюк 1964, № 30–31; Мацюк 1981, № 60–62; Мацюк 1984, № 11–13): арк. 2, 4, 6 I рах., 394, 400 = 5;

10. Новіна (підкова кінцями вверх із вписаним хрестом видовженої форми) (Мацюк 1981, № 3; Мацюк 1984, № 1) – немає.

11. Козел (Лауцявичюс, №3607; Мацюк 1981, ≈№ 77–78): арк. 68 = 1;

12. Не встановлено – 6.

4-й примірник. – РДБ (Москва), інв. 1647 (4-й прим.).

1. Гоздава: арк. 10, 21, 27, 29, 33, 39, 41, 61, 62, 63, 64, 72, 77, 78, 91, 92, 95, 96, 100, 102, 105, 106, 108, 110, 118, 120, 121, 123, 125, 127, 131, 137, 138, 139, 146, 150, 156, 158, 169, 192, 205, 220, 222, 224, 236, 239, 247, 249, 250, 253, 293, 294, 295, 354, 355, 357, 360, 367, 396, 398 = 60;

2. Єліта: арк. 2, 3, 8, 13, 18, 24, 31, 32, 35, 37, 42, 50, 51, 69, 70, 83, 117, 133, 140, 152, 161, 165, 166, 174, 175, 178, 180, 182, 184, 198, 208, 210, 211, 216, 225, 226, 240, 244, 254, 265, 269, 270, 271, 276, 278, 279, 280,

283, 284, 287, 298, 301, 302, 304, 305, 309, 310, 311, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 332, 334, 335, 336, 337, 340, 343, 345, 346, 347, 348, 361, 364, 366, 369, 373, 374, 375, 377, 379, 380, 383, 386 = 89;

3. Три корони: арк. 5, 16, 19, 53, 73, 82, 88, 98, 114, 136, 167, 203, 223, 229, 230, 238, 241, 261, 264 = 19;

4. Літера S: арк. 74, 84, 153, 159, 194, 197, 262 = 7;

5. Свенциц: арк. 49, 97, 188, 207, 243, 258, 385, 388, 390 = 9;

6. Підкова – немає;

7. Башти: арк. 43, 44, 66, 172, 190, 191, 200, 212 = 8;

8. Топор – немає;

9. Ведмідь: арк. 1, 5, 6, 7 I рах., 399 II рах. = 5;

10. Новіна: арк. 135 = 1;

11. Козел (Лауцявичюс, №3607; Мацюк 1981, ≈№ 77–78) – немає;

12. Не встановлено – 6.

5-й примірник – РДБ (Москва), інв. 1648 (2-й прим.).

1. Гздава: арк. 1, 4, 6, 14, 16, 17, 18, 19, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 52, 55, 60, 62, 64, 68, 70, 82, 83, 84, 88, 89, 105, 106, 107, 120, 123, 127, 128, 130, 139, 141, 152, 157, 168, 170, 171, 176, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 189, 192, 221, 222, 231, 239, 244, 247, 248, 253, 259, 261, 263, 264, 281, 282, 299, 304, 314, 315, 317, 320, 342, 362, 396, 398, 399 = 74;

2. Єліта: арк. 2, 10, 21, 34, 41, 44, 46, 49, 94, 101, 103, 104, 117, 133, 136, 143, 173, 195, 201, 203, 207, 214, 223, 227, 229, 233, 235, 246, 255, 265, 266, 267, 268, 273, 274, 277, 278, 283, 284, 289, 292, 294, 295, 298, 301, 305, 306, 307, 308, 321, 323, 324, 327, 330, 333, 334, 336, 338, 340, 344, 345, 348, 350, 351, 354, 355, 360, 361, 363, 364, 369, 373, 374, 375, 378, 381, 382, 384, 386 = 78;

3. Три корони: арк. 40, 51, 58, 65, 93, 108, 144, 149, 167, 209, 232 = 11;

4. Літера S: арк. 13, 71, 153, 158, 159, 164, 166, 197, 199, 213, 224, 249, 254 = 13;

5. Свенциц: арк. 48, 95, 99, 115, 119, 124, 134, 210, 236, 387, 389, 392 = 12;

6. Підкова – немає;

7. Башти: арк. 200, 204, 356 = 3;

8. Топор: арк. 74, 77, 78, 80 = 4;

9. Ведмідь: арк. 2, 3, 4, 8 I рах. = 4;

10. Новіна: арк. 150 = 1;

11. Козел: арк. 151 = 1;

12. Не встановлено – 3.

6-й примірник – РДБ (Москва), інв.1649 (5-й прим.).

1. Гоздава: арк. 2, 5, 9, 15, 17, 20, 33, 34, 35, 37, 47, 49, 51, 52, 55, 57, 67, 68, 72, 73, 77, 79, 85, 88, 89, 92, 97, 98, 105, 107, 111, 130, 131, 137, 141, 145, 146, 148, 150, 162, 164, 166, 168, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 187, 189, 191, 192, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 210, 211, 212, 216, 218, 225, 226, 228, 230, 235, 236, 241, 242, 244, 246, 249, 250, 258, 261, 262, 264, 265, 266, 269, 270, 274, 280, 281, 282, 299, 301, 305, 307, 309, 311, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 331, 332, 335, 340, 343, 344, 345, 347, 348, 351, 363, 364, 370, 371, 373, 376, 380, 382, 383, 384, 388, 390, 392, 395, 396 = 126;

2. Єліта: арк. 11, 12, 13, 19, 46, 60, 75, 83, 87, 94, 99, 126, 138, 220, 234, 277, 278, 283, 285, 289, 290, 291, 293, 313, 314, 316, 318, 342, 354, 355, 360, 362 = 32;

3. Три корони: арк. 18, 48, 62, 90, 101, 109, 113, 115, 116, 119, 139, 156, 251, 252 = 14;

4. Літера S: арк. 6, 58, 66, 160, 198, 222, 240 = 7;

5. Свенциц: арк.124, 128, 132 = 3;

6. Підкова: арк. 25, 29, 30, 31, 136, 297, 298, 361, 391 = 9;

7. Башти: арк. 8, 45, 127, 155, 159, 357 = 6;

8. Топор – немає;

9. Ведмідь: арк. 2, 3, 4, 8 I рах. = 4;

10. Новіна: арк. 224 = 1.

11. Козел – немає;

12. Не встановлено – 2.

7-й примірник – РДБ (Москва), інв. 6363 (1-й прим.).

1. Гоздава: арк. 1, 5, 10, 35, 37, 47, 51, 57, 58, 65, 68, 73, 77, 79, 83, 85, 89, 91, 101, 110, 111, 114, 117, 118, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 145, 146, 147, 149, 160, 161, 162, 163, 164, 170, 172, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 189, 190, 191, 195, 196, 199, 200, 204, 206, 207, 208, 210, 213, 216, 218, 219, 224, 225, 230, 231, 237, 245, 249, 250, 257, 258, 260, 262, 267, 269, 271, 277, 278, 279, 282, 297, 300, 302, 303, 305, 306, 309, 310, 318, 322, 323, 324, 328, 329, 331, 332, 335, 343, 344, 345, 347, 349, 351, 363, 364, 367, 370, 371, 372, 376, 378, 379, 381, 384, 385, 387, 388, 391, 394, 397, 398 = 126;

2. Єліта: арк. 16, 20, 22, 46, 50, 61, 70, 78, 87, 93, 102, 103, 104, 105, 126, 143, 157, 158, 214, 221, 229, 239, 273, 281, 283, 284, 289, 290, 293, 294, 313, 316, 319, 339, 358, 359, 360 = 37;

3. Три корони: арк. 11?, 23, 41, 53, 56, 59, 81, 109, 120, 121, 142, 251 = 12;

4. *Літера S*: арк. 2, 6, 13, 17, 71, 90, 154, 235, 240 = 8;
 5. *Свенциц*: арк. 34, 125, 252 = 3;
 6. *Підкова*: арк. 25, 28, 30, 31, 341, 361 = 6;
 7. *Башти*: арк. 44, 243, 356 = 3;
 8. *Топор* – немає;
 9. *Ведмідь*: арк. 1, 3, 5, 7 I рах. = 8;
 10. *Новіна*: арк. 127, 247, 248 = 3;
 11. *Козел* – немає;
 12. *Не встановлено* – 2.

8-й примірник – РДБ (Москва), інв. 8248 (6-й прим.).

1. *Гоздава*: арк. 5, 27, 28, 48, 49, 51, 52, 64, 90, 91, 97, 99, 100, 103, 105, 110, 114, 115, 117, 120, 122, 123, 128, 131, 132, 139, 149, 151, 152, 155, 157, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 194, 197, 198, 202, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 213, 218, 225, 236, 242, 249, 250, 254, 257, 258, 260, 272, 274, 285, 286, 293, 302, 303, 305, 308, 309, 310, 311, 313, 325, 326, 330, 331, 333, 336, 338, 340, 344, 345, 349, 350, 351, 365, 366, 367, 379, 381, 383, 384, 389, 390, 391, 392, 393, 395, 396 = 98;
 2. *Єліта*: арк. 42, 46, 135, 183, 234, 259, 277, 278, 281, 282, 317, 318, 320, 322, 339, 354, 355, 360 = 18;
 3. *Три корони*: арк. 50, 72, 96, 126, 138, 140, 147, 219, 221, 252 = 10;
 4. *Літера S*: арк. 2, 3, 25, 34, 154, 160, 161, 162, 163, 165, 169, 170, 171, 172, 229, 231, 240 = 17;
 5. *Свенциц*: арк. 93, 108, 111, 356, 394 = 5;
 6. *Підкова*: арк. 9, 10, 12, 14, 18, 21, 22, 24, 66, 70, 77, 267, 268, 271, 273, 289, 291, 295, 361, 369, 370, 372, 374 = 23;
 7. *Башти*: арк. 1, 44 = 2;
 8. *Топор* – немає;
 9. *Ведмідь* – немає;
 10. *Новіна*: арк. 33, 36, 38, 58, 59, 61, 69, 73, 75, 79, 81, 83, 85, 217, 227, 241, 243, 244 = 18;
 11. *Козел*: арк. 26, 87, 238 = 1;
 12. *Не встановлено* – 12.

Додаток 2

**Таблиця відповідності зошитів і аркушів
 заблудівських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця**

1 зош. = арк. [1–8]; 2 зош. = арк. 1–8; 3 зош. = арк. 9–16; 4 зош. = арк. 17–24; 5 зош. = арк. 25–32; 6 зош. = арк. 33–40; 7 зош. = арк.

41–48; 8 зош. = арк. 49–56; 9 зош. = арк. 57–64; 10 зош. = арк. 65–72; 11 зош. = арк. 73–80; 12 зош. = арк. 81–88; 13 зош. = арк. 89–96; 14 зош. = арк. 97–104; 15 зош. = арк. 105–112; 16 зош. = арк. 113–120; 17 зош. = арк. 121–128; 18 зош. = арк. 129–136; 19 зош. = арк. 137–144; 20 зош. = арк. 145–152; 21 зош. = арк. 153–160; 22 зош. = арк. 161–168; 23 зош. = арк. 169–176; 24 зош. = арк. 177–184; 25 зош. = арк. 185–192; 26 зош. = арк. 193–200; 27 зош. = арк. 201–208; 28 зош. = арк. 209–216; 29 зош. = арк. 217–224; 30 зош. = арк. 225–232; 31 зош. = арк. 233–240; 32 зош. = арк. 241–248; 33 зош. = арк. 249–256; 34 зош. = арк. 257–264; 35 зош. = арк. 265–272; 36 зош. = арк. 273–280; 37 зош. = арк. 281–288; 38 зош. = арк. 289–296; 39 зош. = арк. 297–304; 40 зош. = арк. 305–312; 41 зош. = арк. 313–320; 42 зош. = арк. 321–328; 43 зош. = арк. 329–336; 44 зош. = арк. 337–344; 45 зош. = арк. 345–352; 46 зош. = арк. 353–360; 47 зош. = арк. 361–368; 48 зош. = арк. 369–376; 49 зош. = арк. 377–384; 50 зош. = арк. 385–392; 51 зош. = арк. 393–399, [1].

Summary

The author analyzes the filigrees of the copies of the Instructive Gospel of 1569 printed by Ivan Fedorov and Petro Mstyslavets at the G. Chodkevych manor “Zabludov” preserved at the Kyiv, Lviv and Moscow collections. The types, kinds and variants of the filigrees are singled out, their quantitative correlations within a copy are determined, the dynamics of their change from gathering to gathering is tracked. The group of filigrees mistakenly enrolled in the list of the filigrees of the Instructive Gospel of 1569. The received data is used for the historical-bibliological studies of the publication, particularly of the history of the paper purchase and priority of printing of its parts.

Key words: Cyrillic black-letter books, filigrees, paper, the history of the book, Cyrillic printing, the Instructive Gospel, Ivan Fedorov, Petro Mstyslavets.

УДК : 94(477):371:930.25

В. Г. Бочковська
Музей книги і друкарства України

ІСТОРІЯ ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ У ВІЗИТАЦІЯХ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Залучено до наукового обігу нові історичні джерела, а саме візитаційні описи Почаївської Успенської лаври, визначено ступінь їх збереженості та місцезнаходження. Здійснений аналіз архівних джерел дозволяє більш глибоко висвітлити історію Почаївської Успенської лаври та її населеників, відтворити цілісну картину літургійного життя монастиря, прослідкувати етапи змін у літургійному благочесті.

Ключові слова: візитація, монастир, василіани, бібліотека, школа, інтер'єр, Почаївська Успенська лавра.

Дослідження історії Почаївського Успенського монастиря на сучасному етапі ставить перед дослідниками завдання виявлення та залучення до наукового обігу нових джерел, всебічного їх вивчення та аналізу. Одними з найінформативніших, а відтак і найцінніших історичних джерел є візитаційні описи монастирів. На щастя, слід відзначити досить гарну збереженість цього матеріалу, який не зник безслідно протягом буремного ХХ століття.

Церковна візита – це, по суті, огляд церков, монастирів єпархії єпископом чи його представником. Із виникненням чернечих конгрегацій, непідвладних єпископу, візитацію монастирів здійснював представник генерала чернечого ордену чи його намісника в певній орденській провінції – провінціала. У процесі візитації підписувався великий документ – акт візитації, який складали в ревізованій церковній установі заздалегідь перед таким оглядом. Він міг мати й інші назви – візита, опис костюлу чи монастиря, відомості про костюл чи монастир. Візитація називалась генеральною, якщо її проводив єпископ (провінціал) або його представник; такі акти, як правило, відрізнялися особливою повнотою. Архидияконські деканальні візити проводилися в церковних округах, підпорядкованих архидияконам і деканам. Із погляду конкретних завдань ревізії єпар-

хії візитації поділялися на внутрішні і зовнішні. Перші з них стосувалися, головню, внутрішньоцерковних питань, насамперед, морального стану і звичаїв кліру. Інші охоплювали ширше коло питань, які стосувалися матеріального, правового становища і впливу тієї чи іншої церковної установи. Акти візитації були щонайважливішим джерелом інформації для осіб, які керували єпархією (орденською провінцією).

Приєднання в кінці XVIII ст. Правобережної України, Білорусії і Литви до Російської імперії зробило актуальним для царизму регламентацію становища католицького духовенства. Уряд прагнув жорстко контролювати як православне, так і католицьке та уніатське духовенство в західних губерніях. Тому після поділів Польщі нормативні законодавчі акти не тільки зберегли, але й підтвердили обов'язковість для католицького і уніатського духовенства практики візитації. За затвердженням із листопада 1798 р. "Регламентом для церков і монастирів римсько-католицького віросповідання" неухильно вимагалось складання генеральної візити, в якій би "ясно і докладно" описувалися монастирі і костьоли, склад духовних осіб, вказувався стан сіл, фільварків, лісів, грошових сум, прибутку і витрат.

Наступні укази підтверджували вимогу щорічного проведення візитації і подання до Римо-католицької і Греко-католицької духовних колегій у Петербург її актів. Але забезпечувати щорічну візитацію ледве вдавалось, оскільки за давнім звичаєм вона проводилась один раз на два–три роки, а то і рідше. Тридентський собор вимагав від єпископів щорічної візитації. Але на практиці візитація проводилась ще рідше¹.

У візитаціях збереглося найдокладніше з відомих дотепер свідчень про стан будівель монастиря та облаштування деяких його приміщень, хоча подекуди зустрічаємо в них опис лише окремих груп речей. Зібрані воедино всі ці джерела істотно розширюють можливості щодо аналізу діяльності монастиря в різних його сферах, забезпечують надійну документальну основу вивчення його історії.

У багатьох архівосховищах України, Білорусії, Росії, Польщі збереглися до сьогодення тисячі томів візитських описів XVIII – першої половини XIX ст.

Нам пощастило опрацювати значний обсяг документів, що стосуються безпосередньо Почаївської Успенської лаври в різних архівосховищах України, зокрема, в Інституті рукопису Націо-

нальної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ, ф. 231 – Почаївська Успенська лавра), Державному архіві Тернопільської області (далі – ДАТО, ф. 258 – Духовний Собор Почаївської Успенської лаври) та Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 201 – Греко-католицька митрополіча консисторія).

Серед використаних чи бодай відомих автору джерел можна відзначити побіжне, фрагментарне використання візитацій Почаївського монастиря в історичних дослідженнях архімандрита Амвросія, В. Левицького, І. Огієнка.

Серед нововіднайдених матеріалів виняткове місце посідають перші візитації монастиря 1714 р., здійснені уніатським єпископом Йосифом Виговським (ДАТО) та візитація 1736 р., яку проводив єпископ Луцький Гедеон Рудницький (ІР НБУВ). У той же час в більшому чи меншому об'ємі збереглися акти візитацій 1737 р. (ІР НБУВ), 1737–1739 рр. (ДАТО), 1740 р. (ІР НБУВ), 1760 р. (ДАТО), 1764 р. (ДАТО). Виняткове значення у вивченні історії монастиря має аналіз візитації 1775 р. (ІР НБУВ), оскільки саме в ці роки велася перебудова монастиря, діяла школа та шпиталь, які незадовго до того були відкриті. Безумовну цінність становлять і акти 1798 р. (ІР НБУВ), 1799 р. (ІР НБУВ, ДАТО), 1802, 1804, 1805, 1806 рр. (ДАТО), 1812, 1814, 1815, 1816, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, особливо, останніх років існування монастиря як уніатського – 1827, 1828 р. (ДАТО).

Але, як правило, збереглися не всі документи того чи іншого візитаційного огляду монастиря, і тому не завжди можна проаналізувати всі сторони його діяльності.

Так, найдавніший із збережених описів – це опис речей монастиря Почаївського за 1614 р., який хоч і не можна віднести до візитаційних, все ж надає дуже цінну інформацію щодо церковних речей Почаївської обителі. Цей цікавий документ “Список церковних речей монастиря Почаївського, відданих Неофітові Архієпископові 1617 р. 20 січня” (“Regestr Rzeczy Monastyrza Poczaiowskiego oddanych Neofitowi Archiepiscopowi Sofyskiemu. 1617 20 Januar”) зберігається в Інституті рукопису НБУВ². У ньому виокремлено реєстр книг Почаївського монастиря, порівняно короткий порівняно з наступними, починаючи з 1714 р. Список складений польською мовою і налічує 17 назв книг, серед яких два Євангелія, оправлені в срібло; 12 книг Міней, Устав, друковані Апостол, Ок-

тоїх, Псалтир, Тріодь пісна, Тріодь цвітна, Євангеліє учительне, Требник, Маргарит, Біблія, два друкованих Часовники та інші друковані і рукописні книги.

Опис монастиря Почаївського за 1714 р. – це перша відома уніатська візитація монастиря, здійснена єпископом Виговським під час поставлення на архімандритство Пахомія Заблоцького. В ній, oprіч опису церковних речей, де в ланцюжках підрахована навіть кількість “огнівок” (кілець), 200 табличок срібних великих і малих (вотивів), 40 “штучок” золотих з діамантами і рубінами і різним камінням, згадуються і три Євангелія, в першу чергу, очевидно, за ознакою їх дорогих оправ – “Євангеліє суто оправне злочиста, Євангеліє в оксамиті кармазиновому в срібло оправне, Євангеліє велике в срібло оправне”. В той же час окремо подані реєстри книг “Монастиря Почаївського руських в бібліотеці” (кирилицею, за нумерацією по візитації 33, після чого йде перелік книг слов’янського друку без нумерації – за нашими підрахунками всього 63) та книг “польських і латинських цієї ж бібліотеки” (перелік без нумерації, всього 64)³.

Окремо в описі зазначена наявність фасцикули (в’язки) документів у скрині розрізаних діловодних копій, рідше облят і оригінальних документів. Серед них чимало позовів, скарг, актів тяжб, вказана лише їх кількість – 32 та згадуються 2 декрети трибунальські (в палітурки оправлені), сумаріушив – 2 та реєстр усіх моніментів (документів). Не менш важливим для того часу була озброєність монастиря – “Dzial Spizowych – 3, Dzial Zelaznych – 2, Nakownic – 17, Muszkietow ... – 20, Muszkietw Kolowych – 14, Knapius lontrowych – 31”. Однак в описі відсутня інформація про стан монастирських будівель, склад насельників.

Візитаційні описи Почаївського монастиря дозволяють реконструювати склад бібліотеки в різні роки, починаючи з 1714 р. (часу першої уніатської візитації) по 1831 р. (рік переходу монастиря під юрисдикцію російської церкви). Аналіз цих документів свідчить про те, що бібліотека поповнювалась постійно як друкованими книгами, так і рукописними, різними мовами.

У першій візитації 1714 р. в “Реєстрі книг Монастиря Почаївського руських в бібліотеці” зустрічаємо книги острозького друку. Серед них тільки знаменитої Острозької Біблії 1581 р. – 3 примірники, та Книга Святого Василя. Крім того, львівських видань – “Анфологіонів” – 2, “Октоїхів” – 2, “Часословів” – 3; московських

видань “Міней” – 9 друкованих, 8 писаних. Київські видання представлені “Патериком”, “Часословом” (великим), “Мир с богом...”, творами Антонія Радивиловського “Огородок Марії Богородиці” (1676) та “Вінець Христов” (3 книги, 2 з них без оправи, 1688). У монастирській збірці були твори Лазаря Барановича “Меч духовний”, “Труби” – 2, Іоаникія Галятовського “Ключ” (в оправі) – 3, “Месія”. Чеські книги, друковані кирилицею, представлені “Апостолом” в четвірку. В цьому ж списку згадується рукописна книга “Пчела” в 4[∞] – імовірно, твір, написаний Йовом Залізом.

У реєстрі книг польських і латинських “Regestr Xiag Polskich u Lacinskich” – довгий список відомих творів давньогрецьких і римських авторів – Арістотель, Плутарх, твір польською та “руською” мовою рукою Св. Йова Заліза писаною (“po Pol ... u porusku pisana Reka S. P. Jowa Zeliza”), “Kamen Ouca Piotra Mohily de rectoriby...”, “Snopek po polsku”, “Biblia polska in folio”, “Biblia lacinska in folio”. Наявність такої бібліотеки дає можливість встановити шляхи міграції рукописів і видань.

В описі 1736 р. окремо виділені 9 Євангелій, які були в срібло оправлені⁴. Від 1714 р. кількість напрестольних Євангелій (в дорогих оправах) у монастирській збірці збільшилася на 6 примірників.

Найперше названо Євангеліє московського друку, великого формату. Оправа книги описана детально. Вага срібних “блях” дорівнювала 43 гривни, “на позолоті червоних злотих 44”, “прибитих срібних позолочених штук 15”, у середнику – накладка із сюжетом “Взяття на небо Діви Марії”, біля тієї накладки 4 серафими, нагорі 3, посередині “Бог Отець у хмарах”; по боках – чотири євангелісти, між якими рамочки. На спідній дошці – накладок великих і малих 30, в середнику накладка із ім’ям Марії з променями. Біля тієї накладки 12 зірочок, по кутах – жуковини. При пуклях (жуковинах) – 4 наріжники і рамок 4, нагорі – корона з хрестом, внизу – стопа Найяснійшої Пані – Діви Марії. Всього позолочених накладок – 54.

Друге Євангеліє львівського друку, на одній боковинці – 15 срібних накладок, зображення Діви Марії і Св. Яна (вилиті), по боках 4 накладки із зображеннями Євангелістів (вилиті), всередині 4 ангели із крилами. На спідній боковинці – велика накладка “Діва Марія із скипетром”. Оправа прикрашена рубінами.

Третє і четверте Євангелія, поволочені зеленим оксамитом із срібними накладками, п’яте – червоним оксамитом із срібними накладками, одна з яких із зображенням Антонія і Феодосія. Шосте,

сьоме і восьме Євангелія також поволочені оксамитом, прикрашені срібними накладками. Проте невідоме місце видання цих книг. Про дев'яте Євангеліє сказано, що воно львівського друку, оправлене в червону шкіру, подароване в монастир львівським міщанином Гребенком.

Окремо виділені книги “до алтаря і хору служачих”. Серед них Службників 2, один почаївського, другий львівського друку. Зазначено, що почаївських Службників в червоній оправі – 3, два – в чорній, один в оправі із “золотими маргінезами”; ще два почаївських Службники – в простій оправі, зошитів того ж Службника – 2. Службників по 3 літургії – 2, один друкований, а другий – рукописний. Службників з 1 літургією малого формату (8°) – 5. Апостолів друкованих – 3, четвертий – пошкоджений. Трифологонів великих – 2, Октоїхів друкованих – 2, третій в церкві с. Комнатка. Тріодей друкованих – 1 цвітна, 2 постних. Міней друкованих нових – 12, а старих друкованих – 8, рукописних – 8. Друкованих Псалтирів – 2, великого формату, друкованих Ірмологіонів великого формату – 3, друкованих Акафістів – 3, Тестаментів – 1, форматом – 4°. Часословів київського друку – 2, а львівського – 3. Требників великих – 2, малий форматом 4° – 1. Службник віленського друку.

При цьому, у всіх, без винятку, візитаційних протоколах на першому місці поданий опис книг, надрукованих чи написаних слов'янською або руською мовами, на другому – польською, латинською, чеською, італійською, іншими мовами. Цікаво, що у візитаціях інколи зазначаються місцезнаходження бібліотеки і навіть шафи, в яких зберігались книги.

У 1736 р. каталог книг складений відповідно до їх розміщення у шафах. Перша шафа містила книги “того ж діалекту” (тобто кириличні) різним форматом. Вони були представлені київськими, московськими, острозькими та віленськими виданнями: Життя Св. Отців на цілий рік (4 книги), твори Лазаря Барановича “Меч Духовний”, “Труби...” (2 книги), “Патерик Печерський”, “Огородок...”, “Алфавіт” (віршами), 2 друковані “Біблії” (руські), “Лекарство на оспалій умисл” (Острог), “Постриг іночеський”. Серед почаївських видань названо книгу “Учительні мольби” (4°). Ця книга не зазначена в жодному з відомих каталогів. Репертуар рукописних книг був також досить різноманітним: “Афавіт” (4°), “Хроніка княжат Римських і Руських” (4°), 3 “Граматики словенські” (рукописні?, 8°),

“Книга, писана з фігурами на кшталт Біблії” (ін фоліо), “Буквар Словенсько-російських письмен з фігурами” (друкований чи писаний?, ін фоліо).

У другій шафі знаходилися книги польські і латинські. У списку багато творів відомих давньогрецьких, римських та польських авторів – Арістотеля, Плутарха, Лівія, Філіпа Меланхтона, Ціцерона, Плутарха, Сенеки, Петра Скарги, Берковського, Марціана Білобриського, Олександра Лоренкевича, Старовольського, Рихловського, Братковського. В бібліотеці була і книга Мелетія Смотрицького “Lithos albo Kamien prawdy Cerkwie ruskiey”. Для дослідника безумовну цікавість становлять і такі видання в цьому переліку “Biblia Wielka polska z Niemiecka drukowana”, “Biblia Lacinska druku Niemieckiego”, “Polityka Arestotelesowa”, “Xiega o Rzybach Cudownych”, “Panegyryk Kijowe polskiemі Wirszami”. У той же час почайвські друкарі мали змогу бачити венеціанські, чеські, антверпенські видання: “Kazania Lacinskie Staroswieckie Druku czeskiego”, “Knapiuszow dwa: Jeden Lacinskim, Drugi Czeskim Charakterom druke”, “Biblia Sacra Latina Venetijs Drukowana”, “Concordantya takowaz Antverpia drukowe”. Серед книг представлені і підручники – рукописні “Фізика”, “Логіка”, “Теологія”, “Філософія”, “Риторика”, “Поетика”, друкована “Діалектика”.

На звороті арк. 71 (остання сторінка візитаційного акту 1736 р.) дописані 4 книги: “Dictionarium Ambrosij Calepini”, “Synod Zamoys”, “Obrona Religiy Grec...” “Alvar”, “Synonima”.

У частково збереженому опису за 1737 р. натрапляємо на інформацію про “прибуття до монастиря Місалу друкованого унівського в оксамиті зеленому в срібло оправлено, має штук 10 клавиурек, коронки з обох сторін”⁵.

Уперше інформацію про стан монастиря і його будівель ми зустрічаємо в візитаційному опису за 1736 р. В акті за підписом Луцького єпископа Гедеона Рудницького поданий детальний опис всіх будівель монастиря, Троїцької церквичернечих келій, мурів. Особливо цінним є перелік ікон, серед яких, безумовно, виділена чудотворна ікона Почайвської Богородиці. Друкарня описана як в загальному огляді всіх будівель, так і окремо, де дізнаємося про те, що в той час було три верстати. Серед інструментів у ливарні виокремлені інтролігаторські.

Особлива цінність визначається ще й тим, що саме перші візитації стосуються вже втраченого архітектурного комплексу буді-

вель монастиря XVIII ст. у зв'язку з його перебудовою в 70-х роках XVIII ст. зусиллями патрона монастиря Миколи Потоцького. Більш пізні візитації 70–80-х років XVIII ст. дають можливість проаналізувати всі зміни, які відбулися в цей час, у тому числі і в розбудові монастиря.

До візитацій, які могли би пролити світло на стан забудов монастиря до його перебудови в 1771–1791 рр., можна віднести лише акт 1736 р., оскільки в збережених документах за 1739, 1740, 1760 рр. така інформація відсутня взагалі, а в акті за 1764 р. натрапляємо лише на “Описание скита Почаевского Монастыря с постройками и Церкви притом ските с утварью”.

Як відомо, побудова нового Успенського собору та братських корпусів розглядалася церковними істориками як умисна руйнація уніатами православних святинь. У той же час цінна інформація подана в інвентарі за 1775 р., де зазначено, що стара церква “дуже маленька, і вже через давність до руїни похилена, до того ж не вистачає резиденцій для ченців (“..Przelozini Zakonu widzac u Cerkiewke bardzo szupla starodawna u iuz przez dawnosc ku ruinie nakloniona u Rezydenciy Zakonnych niedostatch”). При цьому самі насельники монастиря висловили гаряче бажання до побудови нової церкви та відкриття нової фабрики, при цьому шкодуючи про необхідність знесення старих мурів і церкви⁶.

У візитаціях наступних років – 1799, 1802, 1804, 1820 – обов'язково зазначалися всі ремонти. Особливу цікавість викликають описи інтер'єру будівель монастиря.

У XVIII ст. активно діяла Почаївська іконописна майстерня, є відомості про сімох іконописців, які працювали на навколишній території. Щоправда, до виконання настінних розписів у інтер'єрі Успенського собору на початку XIX ст. (у 1807–1810 рр.) настоятель Почаївської лаври вже запросив абсолювента Віденської академії, львівського маляра Луку Долинського, чим засвідчив орієнтацію на професійний і відповідний духові часу мистецький вишкіл, що його давала Віденська мистецька академія⁷.

Донедавна було невідомо, що в Успенському соборі Почаївського монастиря знаходилося кілька полотен відомого художника кінця XVIII – початку XIX ст. Костантіно Вілльяні (1751–1824), італійця за походженням. Він прибув до Речі Посполитої близько 1780 р. і працював як релігійний художник. У 1790–1793 рр. Костантіно Вілльяні жив у Вільно (Вільнюсі) і був запрошений для

оформлення місцевого кафедрального собору, для якого створив 16 полотен на сюжети Старого Завіту. 1794 р. повернувся до Варшави, згодом працював у Дрездені. При повторному перебуванні у Варшаві (з 1808 р.) став викладачем художньої школи. Керував галереєю графа Йозефа Каєтана Оссолінського (1764–1834) у Львові. Відомі роботи цього майстра, що прикрашали стіни собору у Луцьку.

У акті візитації Почаївського монастиря за 1804 р. нам пощастило віднайти нову, ще не опубліковану інформацію, де йдеться про ікони пензля цього майстра, що знаходилися в Успенському соборі, “...ktorych iest diesiec z Obrazami na plutnie malowanemi dobrym pezlem od Jtalianca Willaniego u ramach Suto zloconych, iako to: SSS Troycy, Uspenia Matki Boskiey, SS Mikolaia, Bazylego, Jana Chreicicla, Onufrego, Jozafata, Stefana pierwszego Meczennika, SS Apostolow Piotra i Pawla, I S Barbary, oprócz tych Oltarzy iest jeszcze Oltarzyk czyli Mensa pod Filarem”⁸.

У деяких документах згадувалася і підтримувалася версія про давнє заснування монастиря, зокрема у візитаційному описі за 1775 р.: “Cell Pieczarach mieszkali Zakonnicy na wzor Pustelnikow bez zadnego Funduszu od wiekow bardzo dawnych: iako Munimenta niektore swiadcza: az do Roku 1597. ktorego to Roku zmia 14 Nowembra Wielmozna niegdy s. p. Anna z Kozinskich Hoyska Sedzina Ziemska Lucka Dziedziczka Dobr Kozina, Poczaiowa y innych wiecznym Funduszem dla Osmiu Zakonnikow y dwoch Diakow sustentacyi y wyzywienia nadala y zapisala Poddanych osiadlych”.

Про насельників монастиря дізнаємося із описів за 1739, 1740 рр., а за тим лише в кінці століття – 1798, 1799 рр. та на початку XIX ст. У 1798 р. – в описі про друкарню сказано, що було в ній 4 преси. В візитації за 1736 р. подана інформація лише за громаду Старопочаївську й інших сіл. А в візитаційному опису за 1802 р. поданий не лише докладний перелік всіх насельників монастиря, а й їхній вік, час постриження та проживання при монастирі, рід занять. В цьому ж опису зустрічаємо інформацію про шпиталь і школи “... при в’їзді до монастиря зі сходу побудований внизу шпиталь з двома кімнатами, де знаходяться старці церковні. З іншого боку – будинок з двома кімнатами – так звана школка, для навчання хворих і убогих”. В частині збережених документів знаходимо дані про вчителів і учнів, предмети, які викладалися в цих школах.

Уперше про школи ми зустрічаємо коротку інформацію у протоколах візитації за 1775 р. – “Trzyma ptyzytum Parochia et curam

Animar (богодільню) ... tylko podklasztorney Poczaiowskiej z dawnych czasow. A gdy za laska Boska przymniony zostal w osoby Zakonne wyznaczony iest z roznazenia Starszych dla Edukacyi Nowiciatu na zawsze (Obligacye tego Monasteru)”⁹.

У тій же справі на арк. 261–263 зв. розміщений цікавий друкований документ щодо шкільної науки в монастирі від 10 лютого 1788 р. Коментар до нього читаємо у заголовку, складеному в ХІХ ст., де дізнаємось “о состоянии Монастыря Почаевского въ Провинціи Польской, и о фундушяхъ его не такъ достаточныхъ, какъ въ глазахъ Людей приставивющихся. Монастырь сей требуетъ на содержание Новиціата то есть приготовления и образования молодыхъ людей къ сану Иноческому – Обеспечения Лиць Начальствующихъ въ приличномъ ихъ содержаніи – Обеспечения лиць Законныхъ въ разныхъ Монастыряхъ имѣвшихъ начальство..., потерявшихъ здоровье и силу для пользы общественной, прислуга и содержаніе ихъ крайне необходимое. Содержаніе Школъ Публичныхъ..., и Типографій. Содержаніе Богадельни, прислуги... и на починки всехъ зданій сего Монастыря. Содержаніе Законныхъ лиць отъ 6 до 8 въ Краковской Академіи, для усовершенствования ихъ въ высшихъ, приготовляемыхъ на места Профессорскія въ сравненіи съ сими издержками фундушъ. О Если не милости Заступницы Рода Христианскаго Пресвятой Богородицы отъ Чудотворной Иконы Ея изливаемыхъ – все бы ре[шилось]”.

У цьому промовистому документі чимало уваги приділено вихованню та навчанню василіан, способам утримування шкіл та шпиталів при монастирях: “Klasztor utrzymuiacy Publiczne Szkoły a drugi Missye tyle przykladaia do uzytecznosci Publiczney. Ze Osoby do Szkol i Missyi przystawione zywia i odziewaia. Wychowanie zas takowych Osob, onych Edukacya i usposobienie do uzytecznosci Publiczney inne Klasztory tey Prowincyi unosza, iedne z nich Nowicyaty, drugiey Studia Zakonne w gatunkach nauk: Grammatyki, Retoryki, Logiki, Matematyki, Fyzyki, Teologii dla szczuplych wszedy mieyscowych dochodow na wiele Szkol podzielone utrzymuiac, a to koleyno, nie mogac tez same ciagle tego ciezaru unosic; Jnne na koniec wypracowanych na tych uslugach dogodnie dochowuiac do konca zycia. Nie same tedy Klasztory Szkoły Publiczne i Missye utrzymuiace sa zrzodlem tey uzytecznosci, ktora pochwala Publicznosz, ale wsystkie razem wziete Prowincya swa Zakonna skladaiaace.

Klasztor tedy Poczajowski iest zasada Rzadnosci, wychowania,

Edukacyi Zakonnych Osob, a zatym i uzytecznosci Publiczney z Osob calego spoleczenstwa tey Prowincyi; a maiatek iego iest glownym funduszem utrzymuiaczym Prowincya w tey uzytecznosci, ktora wzglednie usprawiedliwia Kosciol i Oyczyzna.

Maiatek w tym Klasztorze nie ma bydz uwazany iako zbior dostatkow potrzebom, wygodom prywatnym tego szczegolnie miescowego Zgromadzenia sluzacy, ale iako fundusz cala Prowincya co do innych swych Domow bardzo uboga w moct swoiey I czynnosci utrzymuiacy tak, iz bez tego rostopnie odlozonego funduszu przestalaby Prowincya bydz tym, czym w oczach Publicznosci iest”¹⁰.

Окремо поданий склад насельників монастиря. На той час суперіором монастиря був Василій Роговський, 69 років, який мешкав у монастирі вже 6 років, а пострижений в монахи у віці 22 років. Магістром новиків був Еміліан Сескіжовський, 49 років, який мешкав у монастирі 10 років, а пострижений в монахи у 20 років. Професор 1 класу – Боніфатій Скочковський, 53 років, мешкав 4 роки, пострижений в 45 років. Професор 2 класу – Ювеналій Дичковський, 30 років, мешкав 1 рік, пострижений в 23 роки. Список новиків налічував 17 осіб, наймолодшому було 14, найстаршому – 42 роки¹¹.

Разом з тим можна припустити, що в опису мова йде щонайменше про дві школи – одна для новиків, друга – світська: “Утримує ще той же монастир школу світську з двома професорами (законниками), які дають лекції початків мов російської, німецької і латинської з орфографією, при цьому також арифметику і географію з наукою християнською і іншими ... в трьох класах”¹².

У протоколах візитацій за 1822 р. поданий детальний опис трьох шкіл, які в цей час діяли при Почаївському монастирі – “Szkola Zakonna Retorzyki nizszej”, “Szkola Zakonna Teologii moralney”, “Szkola dla mlodziezy Swieckey”.

Згідно з цим актом перша школа була заснована 1797 р., коли Загаєцький монастир, що знаходився в 4 милях від Почаєва, був повернутий у лоно православ'я, тобто під юрисдикцію російської православної церкви (з 1794 р.). Очевидно, там існувала така школа.

У цій почаївській школі, де курс був розрахований на 2 роки, викладалися такі науки “Uczniom Zakonnym”: мови – латинська, польська і російська, “Nauka Chrzescianska i Moralna”, географія, арифметика і 6 книг геометрії. В кінці другого року учні вивчали правила риторики латинською мовою, тлумачили “Мови Ціцерона”¹³.

У колекції Музею книги і друкарства України є примірник почаївського видання “MOWY CYCERONA Przeciwko KATYLINE

i za MARKIEM MARCELLEM” (Przekladania X. Ignacego Nagurczewskiego Professora Retoryki in Collegio Nobilium Vars. S.I. w Warszawie R. 1763. drukowane. teraz z przylozeniem do nich textu Lacinskiego PRZEDRUKOWANE. w Drukarni J.K.M. Poczajowskiej 1771 Roku.) Почаїв, 1771 р. Передрук варшавського видання 1763 р. Переклад Ігнатія Нагурчевського)¹⁴.

Крім того, на уроках риторики учні вивчали твори й інших класичних авторів, вчилися декламувати, складати твори (“Ucza sie deklamowal ... pienieysze domowienia z Cucerona i Mnieysze mieysca w pisarzow Polskich, nakoniec doswiadczaja sie swoich w Kompozycyach latwieyszych”). Найбільш здібні вчили ще мови німецьку й французьку.

Інша почаївська школа, про яку йде мова в цьому візитатійному опису, була школа теологічна – “Szkola Zakonna Teologii moralney”. Заснована вона була “od dawna”. У документі згадується друкований лист “Jozafata Ochociego Prowincyala pod D. 30 Listopada V. S. 1784”, де відзначена подібна школа при Білоловецькому монастирі. Але в зв’язку з його переходом в інше віросповідання, та школа, очевидно, була закрита, при цьому почаївська зросла в кількості учнів. “Teologie moralna” як головний предмет цієї школи (почаївської) викладали два професори, один з них тлумачив “rozadkiem celnieyszych Autorow”, інший пояснював теологічні науки через твори “X. Narockiego, Woita, Antoine i inne Autorow”.

Третя школа при Почаївському монастирі, про яку йдеться у візитатійному опису, – “Szkola dla mlodziezy Swieckey”. Важливість інформації, наданої в цьому документі, заслуговує на подачу повністю оригінального тексту “Klasztor, Poczajowski oprócz Instytutow Zakonnych dopiero wyrazonych utrzymuje ieszcze od lat kilkunastu szkol własnym nakladem dla mlodziej swieckiey roznoego stanu. – Szkola ta ist o piec Nauczycielach, Ktorych Jmioa i Nazwiska wyczytac mozna w licie tuteyszego Zgromadzenia. – Nauki daja sie nastepniace: Historya S. Flurego, Nauka..., Geografyi, Arytmetyka, poczatek Historyi Naturalney, Geometrya, Kaligrafia, i Rysunki, tudziej jezyki Polski, Rosyyski, Lacinski, Niemieceni”.

Отже, візитатор стверджує, що монастир Почаївський, крім інститутів монаших (для законників), утримує “кільканасту років” школу власним коштом для світської молоді різного стану. В тій школі працювало 5 учителів, імена і прізвища яких можна знайти в списку обивателів монастиря. Тут викладалися такі науки: історія, географія, арифметика, початки природознавства, геометрія, каліграфія, малюнок, мови – польська, російська, латинська, німецька¹⁵.

Якщо в ІР НБУВ та ДАТО документи, що стосуються історії Почаївського монастиря, виокремлені в окремі фонди, то в Центральному державному історичному архіві України у Львові документи Почаївського монастиря знаходяться в фонді Греко-католицької митрополичої консисторії (ф. 201). У цьому фонді зберігається Пом'яник Почаївського монастиря, переписаний 1755 р. з більш раннього, про що зазначено на титулі. Ця рукописна книга – надзвичайно цінне та інформативне джерело, оскільки, крім вказаних імен фундаторів Анни Гойської, Домашевських, Потоцьких, у ньому знаходимо родовід Йова Заліза, його учня Досифея, який склав Житіє першого архімандрита монастиря Йова Заліза. При цьому в Пом'янику згадуються імена померлих почаївських ченців.

Кольоровий титульний аркуш був підготовлений художником ієромонахом монастиря, що підписувався “Ієрон: Мануиль, Ч. С. В. В.”. Цікава гравюра “Відбиток стопи Богородиці і Чудотворне джерело на горі Почаївській” за його підписом латинською “Manuel” вміщена в почаївському Апостолі 1759 і 1783 р. В передмові зазначено, що переписаний Пом'яник ієромонахами Адріаном Громачевським і Паїсієм Гржибовським у 1755 р. З візитаційного акту за 1739 р. ми дізнаємося, що “Паїсій Гржибовський, польською і поруськи вміє, до друкарні і новиків (відданий) року 1738”¹⁶, а за свідченнями Я. Ісаєвича, монах Адріян-Антон Громачевський був префектом (керівником) Почаївської друкарні в 1739–1741 рр.

Подальші дослідження повинні проводитися у площині глибокого аналізу всіх сторін діяльності монастиря, спираючись на виявлений корпус документів. Акти візитацій Почаївського монастиря дозволяють реконструювати бібліотеку, персональний склад насельників обителі, дослідити історію будівель, господарчу діяльність, соціально-економічні зв'язки монастиря і суспільства, літургійні практики та добродійну діяльність.

Це дасть змогу відтворити цілісну картину літургійного життя монастиря, прослідкувати етапи змін у літургійному благочесті, а також ввести у науковий обіг новий пласт джерел. Саме в цьому полягає актуальність цього дослідження.

¹ *Зінченко А.Л.* Акти візитацій монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина : Зб. наук. пр. – Вінниця, 1993. – С. 205–213.

² ІР НБУВ, ф. 231 (Почаївська Успенська Лавра), № 31.

³ ДАТО, ф. 258 (Духовний Собор Почаївської Успенської лаври), оп. 3, спр. 1178, арк. 1–6 зв.

⁴ ІР НБУВ, ф. 231, № 152, арк. 57–69 зв.

⁵ Там само, арк. 70, 89–90.

⁶ Там само, арк. 201–208.

⁷ *Левуцька М.* На шляху із Трієста до Кременця: маляр Йозеф Франц Пічман і його діяльність на Волині // *І* : Незалежний культурологічний часопис. – 2007. – Чис. 49: Волинський усе-світ. – <http://www.ji.lviv.ua/p49texts/levуска.htm>.

⁸ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1286, арк. 19 зв.

⁹ ІР НБУВ, ф. 231, № 152, арк. 202зв.–203.

¹⁰ Там само, арк. 261–263 зв.

¹¹ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1286, арк. 5–6 зв.

¹² Там само, арк. 83.

¹³ Там само, арк. 82.

¹⁴ Музей книги і друкарства України, СД-475.

¹⁵ ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 46, спр. 271, арк. 1–557.

¹⁶ ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1194.

Summary

The new historical sources – the descriptions of bishop visitations from the Pochaiv Assumption Monastery are introduced into the scholarship, the degree of their integrity and location are defined. The performed analysis of the archival sources allows to provide a more extensive coverage of the history of the Pochaiv Assumption Monastery and its inhabitants and integral reproduction of the liturgical life of the monastery as well as to define the stages of the changes in the liturgical piety.

Key words: visitation, monastery, the Basylians, library, school, interior, the Pochaiv Assumption Monastery.

УДК 801.8(477)Маслов

Г. І. Ковальчук

д-р іст. наук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**АРХІВ ПРОФЕСОРА С. І. МАСЛОВА
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ФІЛОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ
ТА КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Метою статті є загальна характеристика матеріалів, що стосуються філологічних студій першої половини ХХ ст., а також історії кафедри російської словесності (назва з часом змінювалася) Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з фонду 33 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, де зберігається архів видатного історика української книги та літератури С.І. Маслова.

Ключові слова: С.І. Маслов, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, архів, історико-філологічні дослідження, історія давньої української літератури.

Сергій Іванович Маслов (1880–1957) – випускник і викладач Київського університету св. Володимира, згодом Інституту народної освіти (КІНО), пізніше – Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (КДУ), нині – Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Академії наук України, відомий вчений у галузі історії давньоруської літератури, рукописних книг і стародруків¹, протягом усього життя збирав бібліотеку і власний архів. За заповітом Сергія Івановича його син – Юрій Сергійович Маслов – передав ці ґрунтовні, унікальні за наповненням та обсягом колекції державі, власне – Бібліотеці Академії наук України², де Сергій Іванович працював на посаді завідувача відділу стародруків з травня 1926 р. по листопад 1937 р.³ (сьогодні це Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, НБУВ). Наразі книжкове зібрання С.І. Маслова в кількості понад 13 тис. книжок збері-

гається в центральному корпусі Бібліотеки серед інших меморіальних колекцій, рукописні книги з його бібліотеки – в Інституті рукопису НБУВ, стародруки – у Відділі стародруків та рідкісних видань. А величезний архів, який Сергій Іванович свідомо почав формувати ще юнаком і наполегливо продовжував збирати впродовж життя, роблячи, зокрема, численні копії документів, навіть оголошень, зберігається окремо, у Філії № 1 Бібліотеки по вул. Володимирській, 62, в Інституті рукопису, фонд 33⁴. Цей архів, який користується постійною увагою дослідників, – невичерпне джерело різноманітних відомостей з історії нашої культури за першу половину ХХ ст.

Ми спробували тематично структурувати відповідний архівний матеріал у такій послідовності: філологічні студії як власне С.І. Маслова, так і його колег; історія кафедри давньоруської літератури КДУ; фотографії, листування. Посилання на певні одиниці зберігання фонду 33 будуть надалі для зручності подаватися в дужках по тексту.

Серед філологічних праць в архіві виділено, насамперед, дослідження С. Масловим теми “Кирилл Транквиллион Ставровецкий и его литературная деятельность” (№ 84–118, 833). Над цією темою вчений почав працювати ще на самому початку ХХ ст. і продовжував дослідження все життя. Як відомо, книга була підготовлена до друку і видана вже після смерті С.І. Маслова В.І. Крекотнем⁵, хоча всі напрацьовані Масловим матеріали туди не увійшли. Крім тексту монографії (240 с.), в архіві є короткий відзив про початковий твір Маслова на цю тему від В.М. Перетца та А.М. Лободи за 1907 р., замітки Ю.С. Маслова, також філолога, до рукопису книги (№ 84). Існують численні чернетки (№ 87–93), варіанти статті С.І. Маслова “Судьба сочинений Кирилла Транквиллиона Ставровецкого в России и на Украине в XVII–XX ст.” (№ 375, 1942 р.). Варто додати, що у фонді 33 зберігається також копія рукою Сергія Івановича праці К. Транквіліона “Перло многоценное” – рукопис у кількох “амбарних” книгах (№ 94–100).

Слід підкреслити, що історико-філологічні дослідження Маслова тісно пов'язані з його археографічними та історико-книгознавчими працями, такими як “Рукописи Софійської Катедри в Києві” (№ 119); “Описание рукописей Исторического общества Нестора Летописца” (№ 130, 131, 133); “Обзор рукописей библиотеки Университета Св. Владимира” (№ 137) – авторський при-

мірник; “Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича” (стаття і публікація тексту, № 126–127, 391); “Наука Леонтия Карповича в неділю перед Різдом” (№ 128–129); про Леонтія Карповича та його праці див. також № 566); “Вірші Касіана Саковича “На жалобний погріб П. Сагайдачного” (№ 278); “Неизданные проповеди Георгия Конисского и Манасия Максимо-вича” – тексти проповідей (№ 132; див. також № 563–564); “Слова постнические” Исаака Сирина по рукописи, принадлежащей библиотеке Университета” (№ 138–148). Є постатейний опис деяких рукописів бібліотеки Університету св. Володимира (№ 3070), опис і публікація уривка Христинопольського Апостола з бібліотеки Університету св. Володимира (№ 150); дослідження 1924–1945 рр. твору І. Галятовського “Наука або способ сложения казанья” (№ 181), рукопис статті для “Українського календаря на 1943 рік” “Пересопницкое Евангелие” (№ 368). Серед чорнових матеріалів, які мало відомі науковому загалові, можна назвати його рукописну копію з примірника Бібліотеки Російської академії наук “Манифест Петра Великого о Мазепиных “шпехах”, данный в Сумах 21 января 1709 г.”, і замітки С.І. Маслова щодо цього документа, фото (№ 207); “Мануил Козачинский и его “Трагедия о смерти последнего царя сербского Уроша” (№ 286–287), “Приповісти Климентія Зинов’їва” (№ 259) – розвідка та коментар В. Білого, редагування С. Маслова, з його припискою: “Работа осталась ненапечатанной”.

До хрестоматії української літератури під редакцією О.І. Білецького С.І. Маслов написав ряд статей, зокрема, про Іоана Величковського (№ 348). До цієї постаті він теж звертався неодноразово, і в архіві це відобразилося, зокрема, в документі “Маловідомий український письменник кінця XVII – поч. XVIII ст. І. Величковський” з нотатками про історію написання статті (№ 351). На нашу думку, не втратили наукової цінності його нариси “История изучения русской литературы XI–XVIII ст.” (№ 285), “Киевский Синопис, его связь со “Сказанием о Мамаевом побоище” и влияние на литературу XVIII и XIX ст.” (№ 293 – стаття й матеріали до неї, 1948 р.). Сергій Іванович у властивій йому прискіпливій манері досліджував твір І. Галятовського “Души людей умерлих”, виданий в Чернігові 1687 р., власноруч скопіював текст, порівнював примірники, знаходив відмінності в них, доводячи, що це є різні видання, з різним складом статей, з іншою версткою тощо (№ 349). Його увагу привертали апокрифічні сюжети у письменників XVII ст.

та наявні апокрифічні тексти в бібліотеках Університету св. Володимира та в Товаристві Нестора-літописця (№ 567, 569).

Є в архіві статті, підготовлені Масловим для “Большой Советской Энциклопедии”: “Очерк истории украинской литературы вт. пол. XVI – XVIII ст.” (№ 283), “Лашевский Варлаам, украинский филолог XVIII ст.” (№ 382), “Сумцов Н.Ф.” (№ 388). Серед інших окремих статей дослідника – “Украинский философ Г. Сковорода” (№ 284), “До питання про літературну спадщину С.В. Лукомського” (№ 205, 206); є також біографічні довідки про інших діячів – Кирила Лашевського (№ 618), Кирила Флоринського (№ 621) та ін. Писав він неодноразово про М.В. Ломоносова: “М.В. Ломоносов в истории русского языка и литературы” (№ 265; опублікована в: Вісті АН УРСР. – 1940. – № 4/5. – С. 93–103); “Михаил Васильевич Ломоносов (1711–1765 гг.)” (№ 288), “М.В. Ломоносов в его отношении к Киевской Академии” (№ 289).

З архіву довідуємося, що в Сергія Івановича був оригінал листа О.О. Блока Л.І. Катоніну від 19 квітня 1917 р. (№ 290), який він передав 1946 р. до відділу рукописів Інституту літератури (№ 291).

Особливо багато в архіві матеріалів до дослідження “Слова о полку Ігоревім” (№ 294–316, 358–362, 3135–3149). Це і статті, і передмови, і величезна кількість різних перекладів, зокрема С.Я. Гординського, М.К. Грунського, Н.Л. Забіли, М.О. Максимовича, А.С. Малишка, Л.Є. Махновця, Панаса Мирного, Л.М. Новиченка, Л.С. Первомайського, М.Т. Рильського, В.Ю. Свідзінського, Ю.А. Федьковича, М.С. Шашкевича та ін. (№ 324–346). Ці матеріали стали підґрунтям фундаментального академічного видання, підготовленого С.І. Масловим: “Слово о полку Ігоревім” в українських художніх перекладах і переспівах XIX–XX ст.” (К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 251 с.). Київським примірником першого видання “Слова” присвячена окрема стаття С.І. Маслова (№ 350). Є і його розвідка “У кого куплена рукопись “Слова” (№ 459).

Багато уваги протягом життя він приділив дослідженню теми “Мазепа в літературі XVII–XX ст.”. В архіві відклалися бібліографічні замітки, вирізки з різних видань, виписки Сергія Івановича на цю тему, копії присвятних послань, копії та описи рукописів, статті інших дослідників, окремі брошури (№ 464–553).

Є зразки і лінгвістичних розвідок Маслова. Наприклад, стаття “Звуковые и формальные особенности в говоре Прилуцкого уезда Полтавской губернии”, 1907 р. (№ 3587); матеріали для живого

малоросійського словника за 1900–1905 рр. (№ 720); етнографічні матеріали – пісні (№ 721, 442 с.; № 723), щедрівки (№ 724), “Лирники и кобзари” (№ 722); курс лекцій з історії російської мови, який він читав на Київських вищих жіночих курсах (№ 1530–1538); нариси російської діалектології: лекції 1915–1917 рр. (№ 1547, 1548). В архіві є також машинопис статті Ю. В. Шевельова 40-х років “Літературна мова в її розвитку” (№ 1015).

Починаючи з 30-х років С.І. Маслов публікував статті й замітки в газетах – так було безпечніше. Зокрема: “Читаючи твори Чернишевського” (№ 364), “М. Ломоносов” (№ 365), “Ломоносов в истории русского языка и литературы” (№ 374), “Нам нужны глубокие знания” (№ 366), “Нові видання з історії української літератури” (№ 373). Зберігаються й чернетки до газетних статей, наприклад: “Нарис історії української літератури” для “Литературной газеты” (№ 372); “Вчора і сьогодні. Розповідає професор С.І. Маслов” (№ 389, стаття для “Молоді України”, 1956 р.).

Певна кількість наукових розвідок, над якими Сергій Іванович працював довгі роки, залишилася ненадрукованою, зокрема, “Литературная деятельность И. Вышенского” (тези до статті, № 719); “Взираи с прилежанием, тленный человек” (матеріали до статті, 1914–1930, № 568), “История русской проповеди” (виписки, № 572), “Описание природы в византийской и древнерусской литературе” (№ 559); виписки й напрацювання про Д. Свіфта (№ 562), про Д. Дефо (№ 600), про дитячу літературу (№ 571); є матеріали до історії вищої школи та стану вчених у перші роки радянської влади в Україні (№ 575). Окремими одиницями в архіві зберігаються виписки С.І. Маслова з різних історичних творів, зокрема: “Повесть о царе Асириане и о наказанном ангеле” (№ 619); “Зегар с полузегарком” и “Млеко” И. Величковского 1690 и 1691 гг.” (№ 674); “Задонщина” (№ 670) тощо.

Велике зацікавлення спеціалістів викликають матеріали філологічного Семінарію проф. В.М. Перетца, зокрема, список учасників, їхні реферати, практичні заняття, зауваження (№ 3310), звіти про екскурсії (№ 3311–3312), звіти про заняття членів Семінарію (№ 3313–3314), друкований збірник Семінарію 1912 р. (№ 3315), матеріали до історії підготовки збірника на честь 25-річної наукової діяльності проф. В. М. Перетца (№ 3317), відбитки праць самого В.М. Перетца, наприклад, “К вопросу о рациональном описании древних рукописей” (№ 953: “Труды Тверского обл. съезда”, 1905 р.)

та спогади про В. Перетца Є. І. Прокопенка (№ 967, 1954 р.). У архіві також зберігається фото могили В. Перетца в Саратові (№ 627), оскільки С. Маслов збирав також і матеріали про некрополі. Є також доповіді С. Маслова “О романе кн. Щербатова “Путешествие в землю Офирскую” (№ 394), “Рукопись о Ф. Тычине (пер. пол. 18 ст.)” (№ 396); “Комедии Симеона Полоцкого” (№ 399), “О типографиях в Юго-Западной России XVI и пер. пол. XVII в.” (№ 400), його ж реферат “О диссертации В.В. Сиповского “Очерки из истории русского романа” (№ 397, 67 арк.).

Сергій Іванович брав активну участь у засіданнях Історичного товариства Нестора Літописця (№ 3071), в архіві збережені його виступи “Памяти Павла Игнатьевича Житецкого” (№ 395), “Библиотека Стефана Яворского” (№ 398), “Труды Каманина по южно-русской палеографии” (№ 405), “Гетман Петр Конашевич-Сагайдачный в народной песне и виршах” (№ 406).

Є документи про заснування при Університеті в 1917 р. Історико-літературного товариства, його устав, укладений М.К. Гудзієм, книжка з адресами членів Товариства (№ 3151), “Прошение” С. Маслова – голови Товариства – до ректора Університету затвердити устав, з відповідною резолюцією ректора (№ 3152), документи цього Товариства до 1924 р., зокрема заяви В. Адріанової-Перетц, М. Марковського, В. Перетца, М. Петрова, В. Базиловича, рекомендації до вступу у члени Товариства (№ 3153–3232). Зберігаються також документи інших тогочасних наукових товариств (№ 3277–3294).

Збережені тексти численних виступів і доповідей С.І. Маслова на різних засіданнях, зокрема в Академії наук УРСР, на її комісіях, в Університеті, на радіо тощо. Їхня тематика різна, навіть перелічити всі неможливо, проте варто назвати хоча б деякі з них: “Александр Николаевич Островский и его пьеса “Снегурочка” (№ 410); “Литературная деятельность декабристов” (№ 417); “С.В. Лукомський та його переклади пам’яток старого письменства” (№ 419); “Синописис” в украинской и русской литературе XVII–XIX ст.” (№ 424); “Библиотека Пушкина” (№ 426); “Великая поэма о походе Игоря на половцев” (№ 427–428, див. також № 453); “Ломоносов в истории русского языка и литературы” (№ 429); “І. Величковський, маловідомий український письменник XVII ст. (до історії стилю бароко в давній українській літературі)” (№ 431; див. також № 446); “Крылов И.А. Его жизнь и деятельность (1769–1844)” (№ 440); “Украинский писатель XVIII в. Михаил Козачинский и его лите-

ратурное наследие” (№ 444, 446); “Нарис історії української літератури” та його розділ про Г. Сковороду” (№ 445); “Из эпистолярного наследия А.А. Блока и его отца” (№ 447); “Судьба сочинений Кирилла Транквиллиона Ставровецкого в XVII–XX ст.” (№ 448, 449); “Енеїда” И.П. Котляревского и украинская литература XVIII ст.” (№ 452).

В архіві маса конспектів С. Маслова з художніх творів, підручників, професійних статей та монографій (наприклад, № 603, 606), зокрема, з праць різних авторів щодо “Истории русов или Малой России Г. Конисского” (№ 709), “Наталки Полтавки” І. Котляревського (№ 710). Маслов укладав бібліографічні списки до історії російської та української драми (№ 714), а також до багатьох тем наукової роботи, зокрема – “Библейские мотивы у Шевченко Т.Г.” (№ 675), “Барокко в украинской литературе” (№ 676), “История изучения русской литературы в XVIII–XX ст.” (№ 707). У фонді багато рецензій та відгуків самого Сергія Івановича на підготовлені до друку праці колег, зокрема, на твори О.І. Білецького (№ 728, 729), М.С. Грудницької (№ 740), О.С. Грузинського (№ 742), М.К. Гудзія (№ 743–746) та на інші праці – стенограми лекцій, бібліографічні списки (№ 730–732), наукові статті М.В. Геппенера (№ 735, 3077) та багатьох інших авторів (№ 752–754), дисертації Г.Д. Вервеса (№ 733), М.С. Грудницької (№ 741), М.Д. Деркач (№ 747), Б.Л. Єгорової (№ 748), Є.П. Кирилюка (№ 755), Є.М. Кононко (№ 765), А.В. Кулінича (№ 770), Л.Г. Лущик (№ 771–772) та ін. (№ 773–785), а також є рецензії інших авторів на праці Маслова: О.І. Білецького (№ 823), М.К. Гудзія (№ 824), К.А. Довганя (№ 825), А.І. Козаченка (№ 826), І.П. Крип’якевича (№ 827) та ін. (№ 828–833).

У фонді 33 збереглися матеріали з історії підготовки певних видань. Зокрема, з історії друкування праці В.М. Перетца “Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Русі XII в.” (К., 1926) – хроніка роботи над коректурою, коректура з правкою С.І. Маслова (№ 3072); верстка І тому “Тарас Шевченко. Повна збірка творів в X томах. Т. 1” 1939 р. (№ 3073), де Сергій Іванович був членом редакційної колегії; підготовчі матеріали до видань “Курс історії української літератури”, т. 1 (№ 3074, 1938–1940 рр.) та “Нарис історії української літератури” за редакцією С.І. Маслова та Є.П. Кирилюка, 1941–1944 рр. (№ 271–273, 3075–3082); проспект розділу історії давньої української літератури (№ 275–276) та 2 примірники нарису “Давня література” для “Короткого курсу історії

української літератури”, що готувався Інститутом української літератури ім. Т.Г. Шевченка 1947 р. (№ 247), а також розділ “Українська література другої половини XVI і XVII ст.” до цього ж видання (№ 277). Крім того, підготовлені Сергієм Івановичем для “Історії української літератури” чи “Нарисів з історії української літератури” статті “Virshевая литература конца XVI и пер. пол. XVII ст.” (№ 266), “Культура и просвещение на Руси в XI–XIII ст.” (№ 267); “Грамматика, буквари и лексиконы конца XVI – нач. XVII ст.” (№ 269); “Украинская проповедь пер. пол. XVII ст.” (№ 270). До речі, до дослідження української проповіді цього періоду він звертався не раз (№ 281, № 1522, 1523). У його архіві є також статті інших авторів до цих видань і коректурний відбиток “Нарисів історії української літератури” 1944 р. (№ 3076–3082), а також відгуки різних учених на видання підручника для вищих шкіл “Історія української літератури” чи “Нарис історії української літератури” (№ 3083–3095, 3098), газетні та журнальні вирізки (№ 3096), коректурний відбиток з правкою на першу частину I тому “Історії української літератури” 1946 р. (№ 3097). Увагу дослідників має привернути і “Летопись моей работы по “Короткому курсу української літератури” за 1947–1950 рр. (№ 3099). Як відомо, Постановою ЦК КП(б)У від 24.08.1946 р. було засуджено авторів “Нарису історії української літератури”, зокрема і С.І. Маслова, “які через “Нариси” пропагують буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури”⁶. Маємо додати, що 22 жовтня 1947 р. газета “Радянська Україна” друкує розгромну статтю “Нове повторення старих помилок”, де йдеться про підготовлену до випуску працю “Українська культура”: “Випущена (треба було б писати “підготовлена”, адже вона, здається, так і не вийшла. – Г. К.) книга “Українська культура” не є та книга, що її чекав український радянський читач від наших істориків, від нашої Академії наук. Автори книги, на чолі з редакторами К. Гуслистим, С. Масловим, М. Рильським, повторили і поглибили ті буржуазно-націоналістичні помилки і перекручення, які викрив Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України в працях Інституту історії України Академії наук УРСР, в горезвістному “Нарисі української літератури” (№ 833, арк. 26). На нашу думку, з позицій сьогодення ці видання варто було б переглянути і “реанімувати”, наскільки це можливо.

В архіві відклалися також статті та матеріали інших дослідників – В.П. Адріанової-Перетц “К вопросу о “литературном пей-

заже” в древнерусской литературе” (№ 834), О.І. Білецького “История новой украинской литературы XIX–XX вв.” (№ 841), відгуки О. Білецького на різні праці (№ 840–845), Д. Благого “О некоторых примерах пушкинского лаконизма” (№ 848), М.К. Грунського “Положение к диссертации “Очерки по истории разработки синтаксиса славянского языка” (№ 866), М.К. Гудзія “Архив Огарева” (№ 868) та ін.

Окремий блок складають документи з історії кафедри російської словесності (назва з часом змінювалася) в Київському університеті та з історії самого вузу. Наприклад, відповідна стаття Маслова для “Історії наук в Київському університеті за 100 років”, 1935 р., 21 арк. та 15 арк. – матеріали до статті (№ 263), а також 2 варіанти аналогічної статті 1944 р. російською та українською мовами, коректура тез доповіді і збірник тез доповідей Київського університету 1945 р. (№ 282); аналогічні статті українською та російською мовами за 1947 р. (№ 292, 450–451). Окремо зберігаються підготовчі матеріали до монографії “Кафедра русской литературы в КГУ. 1834–1948”, де містяться виписки, бібліографія, газетні вирізки з історії Університету, кафедри, біографії особового складу за 1940–1950-ті роки, загалом 180 арк. (№ 677–690). Є довідка 1950 р. “О преобразованиях университета св. Владимира в 1920–1933 гг.” (№ 1734). До речі, до 100-річчя Університету Масловим була написана також стаття “Воспоминание о солдатской службе”, автограф якої, а також відповідне фото Сергія Івановича зберігаються в архіві (№ 264); є також конспект лекції за 1953 р. “Студенческие волнения в Киевском университете в 1900 г. и отдача 183 студентов в солдаты” (№ 460), тексти виступів Маслова 1951 р. для студентів I курсу “Несколько страниц из истории кафедры русской литературы в КГУ” (№ 458) и 1954 р. (№ 461). Є, наприклад, друкований розклад лекцій Історико-філологічного факультету Університету св. Володимира на 1914–1915 рр. (№ 1658). Інтерес для історії вузу і вищої освіти загалом мають і копії документів, зроблені рукою Сергія Івановича: “Совет профессоров Киевского университета – Комиссару народного просвещения: Протест против незаконных действий комиссара при университете, несовместимых с уставом университета” (квітень 1919 р., № 1659), “Резолюции, принятые I Съездом вузов Украины о реформе высшей школы” (квітень 1918 р., № 1652). У архіві – списки студентів 1–3 курсів на 1926–1927 рр. (№ 1677), 1927–1928 рр. (№ 1678), 1928–1929 рр.

(№ 1679), 1929–1930 рр. (№ 1680), з оцінками Сергія Івановича; розпорядження дирекції КІНО, циркуляри, облік праці викладачів, видання записок КІНО (№ 1686); список професорсько-викладацького складу з вказівкою зарплати (№ 1687); документи Бібліотеки КІНО (№ 1688–1690); заява Маслова до літературно-лінгвістичної предметної комісії КІНО про методику читання лекцій з курсу історії російської літератури (№ 1693); списки студентів 30-х років (№ 1695–1696), зошити обліку оцінок студентів з курсу історії російської літератури (№ 1697–1698), соціалістичні зобов'язання професорів КДУ (№ 1701), виписки з наказів про роботу Маслова в Університеті (№ 1702, 3383–3387, 3456), аркуші обліку обсягів навчального навантаження 1934–1950 рр. (№ 1703), науководослідна робота по кафедрах літератури вузів УРСР на 1939–1940 рр. (№ 1708), звіти Маслова про наукову і педагогічну роботу (№ 1709–1717), п'ятирічний план проблематики науково-дослідної роботи члена кафедри російської літератури С. Маслова (1946 р., № 1718), план роботи кафедри на 1948–1949 рр. (№ 1720), рішення засідання вченої ради філологічного факультету по доповіді О. Білецького “Завдання викладання історії російської літератури” (1948 р., № 1722), відгук Маслова на лекцію доцента І. Заславського про Л. Толстого (1949 р., № 1728). Інтерес становлять і плани та програми курсів (№ 1522–1657, 1736–1762, 1889), відгуки про дипломні роботи студентів (№ 1890–1922), документи державних екзаменаційних комісій по філологічному факультету за різні роки (№ 1934–1947), курйози у відповідях і творах студентів (№ 1950); вирізки з газет про університет за 1911–1956 рр. (№ 1951), студентські квитки, бланки облікової документації (№ 1952), оголошення про набір студентів (№ 1953) тощо. Збережені навіть записки, які одержував Маслов від студентів під час читання лекцій (№ 1954), картки обліку керівника аспірантів, звіти про роботу з аспірантами, характеристики для вступу в аспірантуру, відгуки на дисертації та автореферати (№ 1955–1956). Безумовно цікавим є статутне положення Науково-студентського товариства (№ 2032, 1945 р.), текст лекції Маслова “Как писать реферат” (№ 2070, 1948 р.), довідки про певних осіб, що були студентами чи працівниками КДУ (№ 2079–2117), або, скажімо, довідка від 1950 р. про те, що Петрову Віктору Платоновичу в 1930 р. було присуджено ступінь доктора літератури (№ 2108). Зацікавлення можуть викликати “Правила видання пам'яток давнього письма” за 30-ті роки (№ 2506). З універси-

тетом пов'язана стаття Маслова (рукопис і машинопис) “Кое-что об одном выступлении В.В. Маяковского в Киевском университете” (№ 387). Збереглися навіть замітки для стінної газети Університету, наприклад: “Нечто об экзамене по русской литературе на 3 курсе” – 1939 р. (№ 363).

Після революції С.І. Маслов очолював Музей війни і революції при Київському університеті, документи якого теж відклалися певною мірою в його архіві (№ 353, 2074–2076).

Крім того, у фонді присутні й документи з історії Педагогічного інституту ім. М. Горького, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Академії наук, де С.І. Маслов також працював тривалий час (див., зокрема, № 2507–2739).

Окремо слід наголосити на наявності в архіві матеріалів про вітчизняних літературознавців: стаття “Праці О.І. Білецького з історії давньої російської та давньої української літератур” (№ 352: Рад. літературознавство. – 1955); некролог “Степович Андронік Онікієвич” (№ 356); особовий листок з обліку кадрів В. Адріанової-Перетц, список її наукових праць, інформація про захист нею дисертації, газетні вирізки про неї (№ 1034), плани і звіти наукової роботи в Інституті літератури АН за 1944–1947, документи про В.М. Перетца (№ 1308–1343), О.П. Потебню (№ 1055–1521) тощо.

Найбільше в архіві, безперечно, документів самого Сергія Івановича (№ 3347–3516, 3522–3537), його праць, щоденників (№ 3663–3698), конспектів (№ 3543, 3589–3662), коротких переказів прочитаного (№ 3828–3848), а також документів про нього (№ 3517, 3518, 3851–3983), його бібліографія (№ 3519), газетні вирізки (№ 3520), відгуки на його праці.

В архіві збережено багато фотографій: самого Маслова (№ 4045), групи студентів Київського університету 1901 р. (№ 4046), В.М. Перетца та учасників філологічного Семінарію (№ 4051–4052, 4056), Семінарію самого Маслова в Київському університеті з підписами, хто зображений (№ 4059), випуски студентів філологічного факультету за кілька років (№ 4063–4071), фото С. Маслова з відомими літературознавцями О. Білецьким (№ 4083), М. Гудзієм (№ 4085), Л. Булаховським (№ 4086), О. Лазаревським (№ 4087), фото С. Голубєва (№ 4123), В. Дорошенка (№ 4137), Б. Зданевича (№ 4143), М. Зерова (№ 4144), В. Іконнікова (№ 4146), Г. Коляди (№ 4151), В. Перетца (№ 4183), М. Петрова (№ 4186), А. Степовича (№ 4196), Д. Щербаківського (№ 4205) та ін. Є фото пам'ятників на могилах – М.К. Грунського (№ 4128), М.С. Грушевського (№ 4129), А.М. Ло-

боди (№ 4173), фото похорон Панаса Мирного (4216), пам'ятник М. Максимовичу (№ 4253), фото історичних будівель (№ 4076–4082) тощо.

Дуже багато в архіві листування, зокрема, С. Маслова – до В. Адріанової-Перетц (№ 4662–4665), І. Айзенштока (№ 4667–4668), Д. Багалія (№ 4676), О. Білецького (№ 4684–4690), П. Беркова (№ 4692–4694), Л. Булаховського (№ 4702–4704), М. Возняка (№ 4710–4712), М. Гудзія (№ 4736–4746), В. Дорошенка (№ 4758–4759), В. Перетца (№ 4914–4946), М. Рильського (№ 4963–4964), В. Срезневського (4982–4983), І. Франка (№ 5005), а також листи від В. Адріанової-Перетц (№ 5029–5051), І. Айзенштока (№ 5060–5066), С. Балухатова (№ 5143–5146), Б. Барвінського (№ 5149–5154), О. Білецького (№ 5155–5197) та багатьох інших.

Проте ряд документів 33 фонду розкривають нам зовсім іншого Сергія Маслова – не тільки вченого, академічного професора, але й людину, яка любить і розуміє гумор, яка інколи скептично сприймає дійсність, але не проголошує це голосно. Йдеться про сатиричні вірші, пародії та епіграми, що зберігаються в архіві Сергія Івановича, зокрема сатиричний вірш до анкети при перереєстрації (чистці) студентів київських вузів у 1924 р. (№ 3704); пародії на збірку віршів А. Кримського “Пальмове гілля” (№ 3724), сатира на професорів Київського університету (№ 3737), сатирично-політичний вірш Панаса Мирного 1845 р. “Розмова двох кумів про земські діла” (№ 3771), епіграма О.А. Назаревського на М.К. Гудзія “Из не греческой антологии” (№ 3779), епіграма В.М. Перетца на О.А. Назаревського “Надпись (из современной антологии)” (№ 3785); гумористичний твір В.О. Романовського на О.С. Грушевського “Протестация его милости пана Груша, негдось служки монастырського...” (№ 3788), його ж гумористичний універсал “Іоанн Работпрос Гетман на тот час войска Запорозского” (№ 3789), афоризми, анекдоти (№ 3849–3850).

Про ліричний спосіб світосприйняття Маслова свідчить і значна кількість поезій в його архіві. Тут і автографи українських поетів, таких як М. Зеров (№ 3758), В. Сосюра (№ 3799), П. Тичина (№ 3805), або, скажімо, “Эллегия к библиотеке” Стефана Яворського (№ 3818) у перекладі на той час студента КДУ Бориса Марьянова (1947 р.), і переклад цього ж твору 1932 р. (№ 3819) Р.І. Алексеєва “Ідіть, мої книжки”, з примітками С.І. Маслова до історії перекладу; тут і переписані рукою Сергія Івановича вірші інших поетів – і російських, і українських (№ 3821).

У фонді 33 також знаходиться архів дружини Сергія Івановича – Олени Митрофанівни Маслової, її літературознавчі статті: “К истории анекдотической литературы XVIII в.”, “Зрелище життя человека, М. 1712 г.”, “Життя і літературна спадщина Лодовіка Гвіччярдіні” та ін. (№ 7759–7836).

Загалом архів містить більш як 8300 од. зб. Це воістину скарб історії вітчизняної літератури, книги, культури загалом.

¹ Сергій Маслов, 1902–1927. – К., 1927. – 50 с.; Маслов Сергій Іванович // Українська радянська енциклопедія. – 1962. – Т. 8. – С. 528; Маслов Сергій Іванович // Українські письменники: Біобіогр. слов.: У 5 т. – К., 1965. – Т. 5. – С. 110–114; *Креготень В.І.* Лицар філологічної науки // Рад. літературознавство. – 1980. – № 11. – С. 73–79; *Ковальчук Г.І., Королевич Н.Ф.* Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов. – К., 1995. – 44 с. – (Видатні діячі української книги; Вип. 4); *Колосова В.П.* Маслов Сергій Іванович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т. 3. – С. 311–312; Перші книгознавчі читання: Зб. наук. пр. – К., 1997. – 147 с.

² *Вядро Ш.* Дар ученого // Библиотекарь. – 1958. – № 12. – С. 59–60.

³ *Ковальчук Г.* Архів С. І. Маслова як джерело з історії створення та діяльності відділу стародруків ВБУ // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 1999. – Вип. 1: Архів і особа. – С. 175–182.

⁴ Маслов Сергій Іванович // Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998): Путівник. – К., 1998. – С. 65–71; *Степченко О., Воронкова Т.* Особовий архівний фонд С. Маслова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Перші книгознавчі читання. – К., 1997. – С. 13–19.

⁵ *Маслов С.И.* Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии. – К., 1984. – 246 с.

⁶ Хрестоматія з української літератури для десятого класу середньої школи. – К., 1953. – С. 17–20.

Summary

The article is aimed at providing a general characteristics of the documents related to the philological studies of the 1st half of the 20 century and the history of the Russian language and literature chair (the name changed later) of the T. Shevchenko Kyiv National University from the fund № 33 of the Manuscript institute of the VI. Vernadsky National Library of Ukraine where the archive of the outstanding historian of the Ukrainian book S.I. Maslov is preserved.

Key words: S.I.Maslov, the T. Shevchenko Kyiv National University, archives, historical-biographical studies, history of the old Ukrainian literature.

УДК: 655.3.066.11:015(477)”17”

Н. В. Заболотна
канд. філол. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ПОЧАЇВСЬКІ ВИДАННЯ АКАФІСТІВ У XVIII ст.: ПРИКЛАД КОМПОНУВАННЯ ВИДАВНИЧИХ КОНВОЛЮТІВ

Розглянуто збірники акафістів і додатки до них, які видавалися у друкарні Почаївського Успенського монастиря у II половині XVIII ст. З'ясовано принципи побудови видавничих конволютів у почаївській друкарні. Виявлено можливості побутування друкарських додатків до аналізованих збірників як самостійних книжок.

Ключові слова: кириличні стародруки, видавничий конволют, друкарський додаток, Друкарня Почаївського Успенського монастиря.

Для аналізу обрано видання “Акафістів различных” 1776 та 1798 рр. та друкарські додатки, якими вони комплектувалися. Метою даної статті є висвітлення принципів укладання видавничих конволютів у XVIII ст. на прикладі видань друкарні Почаївського Успенського монастиря (василіян), яка в цю добу активно випускала книжки подібного плану.

Частина розглянутих видань описана в сучасних наукових каталогах, усі видання, наявні у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСРВ), знайдуть належне відображення і в майбутньому каталозі кириличних видань Почаївської друкарні з фондів НБУВ. Проте питання причин і принципів складання цих конволютів, датування деяких алігатів поки що залишаються нерозв'язаними.

У процесі роботи над укладанням каталогу кириличних видань XVIII ст. друкарні Почаївського Успенського монастиря з фондів НБУВ було виявлено, що примірники, які проходили за картковими каталогами відділу як цілісні видання “Акафістів различных” 1776 та 1798 р., насправді є видавничими конволютами.

Усі примірники видання Акафістів 1776 р. у ВСРВ перебува-

ють у видавничих конволютах. В їхньому складі Акафіст св. Варварі Й. Кроковського (Почаїв, 1773) та Акафіст св. Хресту вставлені не наприкінці (як зазначено у змісті на арк. [6] зв. III рахунку), а всередині алігата, так само, як і інші вставки. Всі алігати, крім “Акафістів различных” та Акафіста св. Варварі, невідомі в бібліографії. Є певні сумніви, чи це додруковані додатки власне до основного тексту, чи окремі малотиражні видання. І. Свінціцький відзначає у примірнику цього видання Акафісти Чесному Хресту та св. Варварі доданими в кінці книжки – як це зазначено у змісті. Наявність тих само (всіх або частини) складових у примірниках інших бібліотек дає підстави вважати, що або ці частини (крім Акафіста св. Варварі 1773 р., який є самостійним виданням) були спеціально додруковані пізніше як додатки, або теж є самостійними малотиражними виданнями, які окремо не збереглися й тому не увійшли до бібліографії, а спільні з “основним” алігатом кустоди та колонцифра на них могли бути наштамповані окремо вручну.

Також було досліджено *de visu* примірники Бібліотеки Російської академії наук (далі – БРАН) та Російської національної бібліотеки (далі – РНБ; обидві – у Санкт-Петербурзі) та Національної бібліотеки (далі – ВН) у Варшаві.

За результатами дослідження ці конволюти було поділено на шість типів.

Перший тип обіймає “Акафісты различных” 1776 р., до яких додано:

1. “Акафіст Покрову Пресвятыя Богородицы” [не раніше 1786] р.¹ – між арк. 88 і 89 II рахунку;

2. “Акафіст святому архістратигу Міхаїлу и Гавріїлу и прочіим” (святим безплотним ангелам) [не раніше 1786] р. – після другого алігата, між арк. 88 і 89 II рахунку першого алігата;

3. “Акафіст Честному и Животворящему Кресту Спаса нашего Иисуса Христа” [кін. XVIII ст., не раніше 1776] – після “Акафіста святому архістратигу Міхаїлу и Гавріїлу и прочіим” (святим безплотним ангелам), перед арк. 89 II рахунку;

4. [Кроковський Йоасаф]. Акафіст святій великомучениці Варварі... 1773 – між арк. 258 і 259 II рахунку. До цього типу належать примірники з шифрами Кир.1307п НБУВ та VIII.8.32 РНБ.

Другий тип у цілому ідентичний першому, лише “Акафіст свя-

¹ Дати, подані у квадратних дужках, приблизно встановлені за папером.

тому архістратигу Міхаїлу и Гавріилу и прочіим”, за яким іде “Акафіст Честному и Животворящему Кресту Спаса нашего Иисуса Христа”, вставлено після арк. 258 II рах. та Акафіст св. Варварі, який тут не 1773, а [не раніше 1788] року видання; тип представлений примірником 4337сп БРАН.

Третій тип конволютів містить “Акафісты различни” 1776 р. та послідовно вставлені до них:

1. “Акафіст Покрову Пресвятыя Богородицы” [не раніше 1786] р. – між арк. 88 і 89 II рахунку;

2. “Акафіст святому архістратигу Міхаїлу и Гавріилу и прочіим” (святим безплотним ангелам) [не раніше 1786] р. – після другого алігата, між арк. 88 і 89 II рахунку першого алігата;

3. “Акафіст Честному и животворящему Кресту Спаса нашего Иисуса Христа” [кін. XVIII ст., не раніше 1776] – після “Акафіста святому архістратигу Міхаїлу и Гавріилу...” (святим безплотним ангелам), перед арк. 89 II рахунку

Сюди належить примірник Кир.447 НБУВ.

Конволюти четвертого типу складаються з “Акафістів различных” 1776 р., до яких додано “Акафіст Честному и Животворящему Кресту Спаса нашего Иисуса Христа” [кін. XVIII ст., не раніше 1776] та видання: [Кроковський Йоасаф]. Акафіст святій великомучениці Варварі... 1773 р.; цей тип представлений примірником 1704сп із фондів БРАН.

До п'ятого типу належать “Акафісты различни” 1776 р., до яких додано видання [Кроковський Йоасаф]. Акафіст святій великомучениці Варварі...1773 р.; це примірник Кир.2431п НБУВ.

До останнього, шостого типу входять “Акафісты различни” 1798 р. (друк видання розпочався 1793 р., про що і зазначено на титулі), до яких додано видання [Кроковський Йоасаф]. Акафіст святій великомучениці Варварі... [не раніше 1788] р.; цей тип репрезентований примірниками Кир.964 з НБУВ та Суг.216 з ВН.

Отже, на основі аналізу додатків можна виявити такі типи видавничих конволютів:

I. Примірники Кир.1307п НБУВ та VIII.8.32 РНБ 1776 р. (найповніший, укомплектований усіма друкарськими додатками (яких до основного алігата є чотири)).

II. Примірник 4337сп БРАН 1776 р., відрізняється від I типу за складом тим, що замість видання Акафіста св. Варварі 1773 р. містить його ж видання [1788] р.

III. Примірник Кир.447 НБУВ 1776 р., який не має Акафіста св. Варварі. Проте виділення такого типу є непевним, бо цей примірник не має кінця, і, можливо, цей алігат там просто втрачений.

IV. Примірник 1704сп БРАН 1776 р., має лише акафісти Чесному Хресту та Св. Варварі, “при кінці”, як і зазначено у змісті книжки.

V. Примірник Кир2431п НБУВ 1776 р., з усіх друкарських додатків має лише Акафіст св. Варварі 1773 р., до того ж із титульним аркушем. Можливо, хронологічно то є перший варіант друкарських конволютів у цій серії.

VI. Примірники Кир.964 НБУВ та Суг.216 ВН 1798 р., мають Акафіст св. Варварі [1788] р.

Привертає увагу те, що у каталозі Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаєвича описані лише видання “Акафісти различни” 1776 та 1798 р. та Акафіст св. Варварі Й. Кроковського 1773 р. Тим часом наявність видання Акафіста св. Варварі [не раніше 1788] р. у складі власницького конволюта (зберігається в НБУВ під шифром Кол.Попова28(3)) свідчить на користь того, що ці дрібні видання найімовірніше не лише додавалися до збірників акафістів безпосередньо у друкарні, але і поширювалися як окремі книжки.

Оскільки ці книжечки не мають вихідних даних, питання їх атрибуції у бібліотеках, в яких зберігаються великі масиви почаївських стародруків, може виявитися проблематичним. Зарадити цій ситуації зможе науковий каталог почаївських кириличних стародруків, робота над яким триває у ВСПВ, а також почаївський каталог колег із науково-дослідного центру рідкісних книг БРАН², створювані в рамках спільного проекту з опису та дослідження почаївських кириличних стародруків.

Авторка щиро вдячна Осередку досліджень античної традиції (ОВТА) при Варшавському університеті за сприяння у дослідженні почаївських кириличних стародруків у бібліотеках Варшави.

Висновки. У XVIII ст. друкарня Почаївського Успенського монастиря широко практикувала випуск видавничих конволютів. Одним із найяскравіших зразків такого роду видань є збірники акафістів 1776 та 1798 р., укомплектовані різною кількістю алігатів (від двох до п'яти включно).

Виявлено, що друкарські конволюти, які склалися з кількох видань акафістів, комплектувалися у Почаївській друкарні двічі:

² Почаевский сборник. – СПб., 2007.

Помилки у фоліації: у II рахунку 25 зам. 26, 27 зам. 28. Арк. 259 (сѣθ) пронумерований як сѣθн.

Друк переважно однією шпальгою (у III рахунку двома), двоколірний. Рядків – 27, 26. Розмір набірної шпальги – 148 x 130 мм. Колонтитули. Колонцифри у правому верхньому кутку на лицевій стороні аркушів; арк. 202, 217 та 235 II рахунку колонцифр не мають. Кустоди. Позначення сигнатур на двох перших аркушах зшитка, у зшитку **ΘΘ** – на першому аркуші. Шрифти: 10 рядків – 57, 87 мм.

Початкові рядки:

Арк. 15 II рах.: вопіющаго: Ійсе, Црю предвѣчный, помилдѣи ма:

Арк. 30 II рах.: дравъ рѣкописаніе, слышитъ ѿ всѣхъ сице:

Арк. 75 II рах.: тебе Бѣа хвалить, и сіе дерзаеъ глаголати:

Арк. 115 II рах.: сномъ же гробѣ тебѣ положенѣ бывшѣ, земля

Арк. 130 II рах.: сѣый Аг҃ле, данный ми ѿ Бѣа хранителю мой добрый.

Арк. 175 II рах.: КОНДАКЪ, Ѳ:

Арк. 215 II рах.: ѿ Г҃ди живый, живи ма еше тебѣ бл҃гогодню

Арк. 230 II рах.: нб(с)нагоѿ, внѣтръ естъ расны златыми ѿдѣяна.

Склад видання: 1) *титул* – [1] I рахунку; 2) *молитви вранішні* – 1 – 4 II рахунку; 3) *акафіст... Господу нашему Ісусу Христу* – 5 – 18 зв. II рахунку; 4) *акафіст... Богородиці* – 19 – 33 II рахунку; 5) *акафіст Успінню Пресвятої Богородиці* – 33 зв. – 51 II рахунку; 6) *акафіст св. Миколаю* – 51 зв. – 65 зв. II рахунку; 7) *акафіст Пресвятій Єдиносущній Трійці* – 66 – 88 зв. II рахунку; 8) *акафіст Страстям Христовим* – 89 – 106 зв. II рахунку; 9) *акафіст Живоносному Гробу Господню і Воскресінню... Ісуса Христа* – 107 – 123 зв. II рахунку; 10) *служба ангелам* – 124 – 128 II рахунку; 11) *правило до ангела-хоронителя* – 128 зв. – 131 II рахунку; 12) *акафіст св. пророку, Предтечі і Хрестителю Господньому Іоанну* – 131 зв. – 146 зв. II рахунку; 13) *акафіст прп. Онуфрію пустинножителю...* – 147 – 163 II рахунку; 14) *акафіст свв. верховним апостолам Петру і Павлу* – 163 зв. – 183 зв. II рахунку; 15) *акафіст усім святим* – 184 – 201 зв. II рахунку; 16) *акафіст до причащення Божественних Таїнств* – 202 – 216 зв. II рахунку; 17) *акафіст про непорочне зачаття Діви Марії* – 217 – 234 зв. II рахунку; 18) *паракліс Пресвятій Богородиці* – 235 – 240 II рахунку; 19) *послідування до святого причащення* – 240 – 256 II рахунку; 20) *молитви по св. причастю* 256 – 258 зв. II рахунку; 21) *молитви на сон грядущим* – 259 – 263 зв. II рахунку; 22) *соборник дванадцяти місяців* – [1] – [6] III рахунку; 23) *зміст* – [6] зв. III рахунку.

Художнє оформлення. Ілюстрація (композиція на титулі): “Трійця та шість празників” (мідерит; 120 x 135 мм; [1] I рахунку). **Кінцівки:** 4 з 4 дошок: 1) 4 зв. II рахунку; 2) 201 зв. II рахунку; 3) 234 зв. II рахунку; 4) [6] III рахунку. **Виливні прикраси:** композиції на місці заставок і кінцівок, оздоблення колонтитулів, смужки в тексті.

ЗІ – № 2803 (аркушева формула [1], 263, [6], 44), ПБЗ – № 999 (2 прим.), Максименко – № 545 (аркушева формула [1], 263, [2]), Свінціцький – № 331 (аркушева формула 1, 269, 44), ПС – № 66 – 67 (аркушева формула 263, [6]). Очевидно, у каталогах Я.П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича, а також І. Свінціцького до аркушевої формули цього видання помилково включено і почаївський Акафіст св. Варварі 1773 р., який у II рахунку має 44 аркуші.

ВСРВ – 4 прим.

Кир.447(1)

Записи:

Верхній форзац містить Дополненіє ко службѣ пресв. Тройцы [кін. XVIII – поч. XIX ст.]. Арк. 88 II рах. зв. має викреслення канонічного характеру – у тексті про походження Святого Духа викреслено “и Сѣа”.

[арк. 73 II рах.; 1795 р.]

Anno 1795 mp[?] Ніс liber meus testis [...]

Кир.1307п(1)

Збірки: Волинське єпархіальне древньосховище, шифр – II, 584 (запис на форзаці).

Записи:

[верхній форзац; XIX – поч. XX ст.]

с. Андрушевка Житом. у.

[арк. 1 II рах.]

Принадлежить Андрушовской Ц[ер]кв[и]

[арк. 31 II рах.]

[Мар]ко С[м?]ирчукъ

Кир.1584п(2)

Примірник є фрагментом видання, використаним для нижнього форзаца у виданні: Тріодь пісна. – Почаїв, 1784°. – 2.

Кир.2431п(1)

Збірки: Бібліотека Київської духовної академії, шифри – X.199 (записи на верхньому форзаці, арк. 1, 2 II рах., наліпка на корінці), Б.К.Д.Ак. 18II/VII81 X.199 (запис на верхньому форзаці), VХVІІІЗ/15 (запис на верхньому форзаці, наліпка на корінці).

Записи:

[верхній форзац]

Екатерина

[арк. 5–13 II рах., на лицевих сторонах аркушів; кін. XVIII ст.?)

Сія книжица раби Божой // Агафій куплена цѣна ей // [4] злотихъ полскихъ // [...] Михаїла // Лаври[ка] а хо (!) би // ея отдаливъ // да будетъ прокл[...] // навѣки аминь.

[арк. 92 II рах. зв.]

Сія

[арк. 93 – 103 II рах., на лицевих сторонах аркушів; продовження попереднього запису]

книга // глаголемая // Акафтистикъ // рабы // Божія // Агафїи // Бур[мили]хи // жителки // лавриковецкої // купленна за отпущенїе

[арк. 104–123 II рах., на лицевих сторонах аркушів; продовження попереднього запису]

грѣховъ // до храму сѣаго // архистратига // Михаїла // въ село // Лаврики // за цѣну // злотихъ // полскихъ № 14 // а хто бы // хотѣль еѹ // отъдалить // отъ сѣой церкви // да будетъ // проклять // анафтема // навѣки // вѣковъ // аминь.

БАН – 2 прим.

1704сп

4337сп

РНБ – 1 прим.

VIII.8.32

Примірник має два титульні аркуші, що містять записи (переклад тексту титулу польською мовою).

Записи:

[арк. 6–12 II рахунку, на обох сторонах аркушів]

Сїю // книгу // Акафїисти // купиль // рабъ Бжїй прозванїемъ // Иванецъ // житель // шапїевскїй // и вручилъ // ей сїеннику // Андрею // Саковѣчу // пресвитеру // [...]

[арк. 13 II рахунку, продовження запису]

Татариновскому

[арк. 14–15 II рахунку, на обох сторонах аркушів, продовження запису]

на моленїе // за ѡпущенїе // грѣховъ

[арк. 16– 7 II рахунку, на лицевих сторонах аркушів, продовження запису]

Року 1792 // Маа й дня тр
[арк. 8 зв.–10 зв. II рахунку, на зворотніх сторонах аркушів,
півустав]

КНЫГА // ИЯКОВ[А] СИ[??]ЪСКА

[нижній палітурний аркуш]

Писаль Яковъ Слодкевичъ

Писаль Филиппъ Балковскій //

Кіевской губерніи Сквирскаго уѣзда села Татарин[?]вки Свято-
іоаннобогословско[й] церкви принадлежит сія книга именуемая
Ака[θ]исникъ Мая 25 дня 1843 года.

2. Акафіст Честному и Животворящему Кресту Спаса нашего Иисуса Христа. – [не раніше 1776].

АКАΘΙСТЪ / ЧестномѸ и животворящемѸ КрѣтѸ, Спѣса нашего /
Ийса Хрѣта.

4°. $a^4 - b^4 \cdot r^2 = 1 - 14 = 14$ арк.

Друк однією шпальтою, двоколірний. Рядків – 18, 27. Розмір
набірної шпальги – 156 x 131 мм. Колонтитули. Колонцифри у
правому верхньому кутку на лицевій стороні аркуша. Кустоди. По-
значення сигнатур на двох перших аркушах зшитка; у сигнатурі г –
на першому аркуші. Шрифти: 10 рядків – 87, 57 мм.

Початкові рядки:

Арк. 5: ателище: радѣйса, огна прелести гасилище.

Арк. 10: радѣйса, ты бо пророковѣщаннаа глаголы ис-

Склад видання: 1) заголовок – 1; 2) *Акафіст Честному і Живо-
творчому Хресту Господньому* – 1 – 14.

Художнє оформлення. Виливні прикраси: оздоблення колон-
титулів, композиції на місці заставки та кінцівки, смужки в тексті.

Примітка. Відомі примірники виступають переважно як встав-
ки до примірників видання “Акафісты различныи” після “Акафіста
святому архістратигу Міхаїлу и Гавріїлу и прочіим” (святим без-
плотним ангелам).

ЗІ – немає, ПБЗ – немає, ПС – № 69 – 70 (аркушева формула
1–14 арк.).

ВСПВ – 3 прим.

Кир.447(4)

Кир.1307п(4)

Збірки: Волинське єпархіальне древньосховище, шифр – П,584
(запис на верхньому форзаці).

Кир.1614п(2)

Записи:

[арк. 4]

Проба пира недобраго [...]

Примітка. Фрагмент видання – арк. 1, 4 використано для нижнього форзаца у примірнику видання Тріодь цвітна. – 1786. – 4° (ЗІ – № 3345).

БАН – 2 прим.

1704сп**4337сп**

РНБ – 1 прим.

VIII.8.32

3. [Кроковський Йоасаф]. Акафіст святій великомучениці Варварі... – 1773.

АКАΘΙСТЪ / Сѣѣи Великомѹченицѣ / ВАРВАРЪ. / Ходатаицѣ Бл҃гополѹчныа / Смерти. / съ приложеніемъ Житіа Ея, / такожде и Свидѣтелс(т)въ ѿ сѣѣннихъ Соборѹ(в), / и Бг҃дохновеннихъ Оучителей Цр҃ковныхъ. / ѿ Почести Сѣѣихъ, и ихъ Мощей, / Къ семѹже съ Повѣстію ѿ части Мощей тоажде / сѣѣа Великомѹченицы, хранимой и почитаемой въ / Обытели Почаевской Инокѹвъ Чина Сѣгаѹ Васіліа / Великаѹ, / Бл҃гословеніемъ Егѹ Преосѣенства / Курь / СВЛВЕСТРА Лѹбіеніецкаѹ РОУДНѢЦКАѹ, / Єхарха (!) всеа Рѹсіи, Єпѣпа Лѹцкаѹ и Острогскаѹ. / НАПЄЧАТАНЪ / въ Лѣто ѿ Ржѣтѹа Хрѣтова „аѹго. въ Тѹпографіи / Почаевской.

4°. [1]¹ А⁴ – І⁴ = [1], 1 – 44 = 45 арк.

Друк однією шпальтою, двоколірний. Рядків 17, 23, 29. Розмір набірної шпальги 147x123 мм. Колонтитули. Колонцифри у правому верхньому кутку аркуша. Позначення сигнатур на двох перших аркушах зшитка. Шрифти: 10 рядків – великий 86 мм, середній 63 мм, дрібний – 50 мм.

Початкові рядки:

Арк. 5 II рах.: въ темницѣ затвореннѹ посеѣти, цѣлость ранама по-

Арк. 15 II рах.: Радѣйса, іакѹ со Хрѣтомъ, егѹ ради, на

Арк. 30 II рах.: помышляюци, зрираше частѹ къ нбси во дни и въ

Арк. 40 II рах.: ю со Іѹліаніею въ горнаа, и обѣщавающѣ ей проси-

Склад видання: 1) *титул* – [1] I рах.; 2) *дозвіл на друк від єп. Сильвестра [Рудницького]* – [1] зв. I рах.; 3) *Акафіст св. великомучениці Варварі* – 1 – 27 II рах.; 4) *Вѣнецъ зъ дванадесати звѣздъ*

сѣй Варварѣ, ѿ молитвъ къ ней ѿ крайнемъ доброй смерти дарѣ – 27 зв. II рах. – 28 зв. II рах.; 5) *Житіє св. Варвари* – 29 II рах. – 40 II рах.; 6) **Ѡ** почести Сѣы(х) и ихъ Мощей, ѿ сѣы(х) Соборовъ, и Оучителей Црковны(х) в^ч кратцѣ Слово – 40 зв. II рах. – 43 II рах.; 7) Повѣсть ѿ Части нѣкоей Мощей сѣыа Великомѹченицы Варвары, наже обрѣтаецса въ Цркви сѣаго Васіліа Великаго – 43 зв. II рах. – 44 зв. II рах.

Художнє оформлення. Виливні прикраси: рамка на титулі, композиції на місці заставок і кінцівок.

Примітки. Існують невеликі розбіжності в наборі. Обидва примірники цього видання, що зберігаються у ВСРБ, перебувають у конволюті з виданням: “Акафісты различнии”. – Почаїв, 1776, де вставлені між арк. 258 і 259 II рахунку.

ЗІ – № 2681 (аркушева формула [1], 44), ПБЗ – немає, Максименко – № 534 (аркушева формула [2], 44), ПС – № 72 (аркушева формула 1 – 44 = 44 арк.).

ВСРБ – 2 прим.

Кир.1307п(5)

Збірки: Волинське єпархіальне древньосховище, шифр – П,584 (запис на верхньому форзаці).

Записи:

[верхній форзац; XIX – поч. XX ст.]

с. Андрушевка Житом. у.

Кир.2431п(2)

Збірки: Бібліотека КДА, старий шифр – Х.199 (запис на верхньому форзаці та наліпці на корінці), запис: Б.К.Д.Ак./18II/VII81/X.199, новий шифр – ВХVIII3/5 (запис на верхньому форзаці та наліпці на корінці). Криловський – № 4150.

БАН – 1 прим.

1704сп

РНБ – 1 прим.

VIII.8.32

4. Акафіст Покрову Пресвятыя Богородицы. – [не раніше 1786].

АКАѠСТЪ. / ПокровѸ ПресѣыаБ^лцы.

4°. а⁴ в⁴ – д⁴ е¹ = 89, [1] – [16]арк.

Друк однією шпальтою, двоколірний. Рядків – 29, 18. Розмір набірної шпальти – 167x126 мм. Колонтитули. Колонцифра у правому верхньому кутку на лицевій стороні аркуша. Кустоди. Позна-

чення сигнатур на першому аркуші зшитка; у сигнатурі а – на першому аркуші позначено – а, на другому – ?в. Шрифти: 10 рядків – 85, 57, 49 мм.

Початкові рядки:

Арк. [5]: болащымъ во исцѣленіе: страждѣщымъ ѿ-

Арк. [10]: Вітіа многовѣщанныа, яко рыбы безгла-

Арк. [15]: телство и люди, славащыа та вѣрноу, и твоего покрова

Склад видання: 1) заголовок – 89 I рах.; 2) *акафіст Покрові Пресвятої Богородиці* – 89 I рах. – [16] II рах.

Художнє оформлення. Виливні прикраси: оздоблення колон-титулів, композиції на місці заставки та кінцівки.

Примітка. Вставлено до примірників видання “Акафісты различныи” 1776 між арк. 88 і 89 II рахунку.

ЗІ – немає, ПБЗ – немає, ПС – № 68 (аркушева формула 89, [16] = 17 арк.).

ВСРВ – 2 прим.

Кир.447(2)

Кир.1307п(2)

Збірки: Волинське єпархіальне древньосховище, шифр – П,584 (запис на верхньому форзаці).

БАН – 1 прим.

4337сп

РНБ – 1 прим.

VIII.8.32

5. Акафіст святому архістратигу Міхаїлу и Гавріилу и прочім. – [не раніше 1786].

АКАФІСТЪ. / СТОМОУ АРХІСТРАТИГОУ. / Міхаїлѣ и Гавріилѣ и прочіимъ.

4°. а⁴ – в⁴ = 259, [1] – [11] = 12 арк.

Друк однією шпальтою, двоколірний. Рядків – 18, 26. Розмір набірної шпальти – 150x129 мм. Колонтитули. Колонцифра у правому верхньому кутку на лицевій стороні аркуша. Кустоди. Позначення сигнатур на двох перших аркушах зшитка; у сигнатурі в – на першому аркуші. Шрифти: 10 рядків – 86, 57 мм.

Початкові рядки:

Арк. [5]: страти же (!) Міхаїле: всакїа бо силы бѣсовскїа

Арк. [10]: жреть ма. Свѣдый же долготерпеніе и неисчерпаемю пѣчинѣ

Склад видання: 1) заголовок – 259 П рах.; 2) акафіст *св. св. безплотним ангелам* – 259 П рах. – [11] П рах.

Художнє оформлення. Кінцівки: 1 з 1 дошки – [11] зв. П рахунку **Виливні прикраси:** оздоблення колонтитулів, композиція на місці кінцівки.

Примітка: вставлено до примірників видання “Акафісты различных” 1776 після акафіста Покрові Пресвятої Богородиці (після другого алігата, перед арк. 89 П рахунку першого алігата).

ЗІ – немає, ПБЗ – немає, ПС – № 71 (аркушева формула 259, [1] – [11] = 12 арк.).

ВСРВ – 2 прим.

Кир.447(3)

Кир.1307п(3)

Збірки: Волинське єпархіальне древньосховище, шифр – П,584 (запис на верхньому форзаці).

БАН – 1 прим.

4337сп

РНБ – 1 прим.

VIII.8.32

6. [Кроковський Йоасаф]. Акафіст св. великомучениці Варвари... – [не раніше 1788].

АКАΘΙΣΤΉ, / сѣѣѣ великомѣченицѣ / Варварѣ.

4°. а⁴ – д⁴ = [20] арк.

Друк однією шпальтою, двоколірний. Рядків 18, 25. Розмір набірної шпальти 156x132 мм. Колонтитули. Колонцифр немає. Позначення сигнатур на двох перших аркушах зшитка, у зшитках г і д – на першому аркуші. Шрифти: 10 рядків – 87, 62 мм, є ще дрібніший шрифт.

Початкові рядки:

Арк. [5]: сѣомѣ Дѣѣ, сама тѣломѣ и дѣхомѣ сѣа

Арк. [10]: долѣ, якѣ цвѣтами ѣбагрившаа: радѣйса

Арк. [15]: добрѣ: радѣйса, вѣрѣ безсмертноѣ ѣбрѣчникѣ

Арк. [20]: аки вѣ темницѣ сѣдаща, вѣ скоромѣ теченію пѣтемѣ

Склад видання: 1) заголовок – [1]; 2) акафіст *св. великомучениці Варвари* – [1] – [19] зв.; 4) *молитва до св. великомучениці Варвари* – [19] зв. – [20] зв.

Художнє оформлення. Виливні прикраси: оздоби колонтитулів.

Примітка. Датування за папером (“біла дата” – 1787 і 1788).

ЗІ – немає, ПБЗ – немає, ПС – № 73 (аркушева формула [16] = 16 арк.; дату на папері наведено як 1786).

ВСРВ – 2 прим.

Кол. Попова 28(3)

Збірки: Бібліотека П. М. Попова (екслібрис).

Примітка. Примірник перебуває у складі власницького конволюта з виданнями Канони Богородиці (Почаїв, 1774), Акафісти св. Антонію і Феодосію Печерським (Почаїв, 1819) та рукописним Акафістом Іову Почаївському.

Кир.964(2)

Примітка. Примірник є алігатом у складі видавничого конволюта: вставлено після арк. 202 II рахунку (акафіста свв. ап. Петрові і Павлові) до примірника видання “Акафісты различнии” – Почаїв, 1798. Цей же алігат наявний у примірнику почаївських “Акафістів различниих” 1798 р. Національної бібліотеки Польщі (вставлений там само) та у примірнику почаївських “Акафістів различниих” 1776 р. Бібліотеки Російської Академії наук (шифр – 4337сп).

БАН – 1 прим.

4337сп

ВН – 1 прим.

Сур.216

7. Акафісты различнии... – 1798.

Описано за єдиним дефектним примірником НБУВ. Позиції, позначені *, доповнені за примірником Національної бібліотеки у Варшаві.

АКАФІСТЫ / РАЗЛИЧНЫИ / по подобію первообразнаго преславнаго въ Во-/сточнѣй Цркви Акафѣста сі єсть Несѣдалнаго пѣнїа, // Блгѡвѣщенію Престѣа Б(д)цы, различными временми / СЛОЖЕНИ / съ прочими дѣшполезными моленїи, / третое съ нѣкїимъ исправленїемъ / Вѣстно да бѣди яко Акафѣсти сїи начашася печатати еще въ Годѣ, аѴчг. въ Мона-/стирѣ Почаевскомъ, Ч. С. В. В. / скончашася же Года, аѴчи*.

4°. [A⁴ – A⁴ θ⁴ ζ⁴ – V⁴AA⁴ – ЦЦ⁴ ЧЧ³ ШШ⁴ – ЬЬ⁴ ЪЪ² A⁴ B⁵ = [1] – [3], 1 – 168, 168 – 287, [1] – [9] = 300 арк.*

Друк однією та двома (Соборник) шпальтами, двоколірний. Рядків 19, 28. Розмір набірної шпальти 165x131 мм. Колонтитули. Колонцифри у правому верхньому кутку на лицевій стороні аркушів. Кустоди. Позначення сигнатур на перших двох аркушах зшит-

ка, у зшитку ИИ – на першому аркуші. У перших рахунках кирилицею, в останньому – латинкою. Шрифти: 10 рядків – 82, 57 мм.]

Початкові рядки:

Арк. 15: ѳтробень. И нынѣ:

Арк. 30: Внемли: Стѣйшій Венедіктъ, тогѡ имене дї. Папа, Акаѳістъ

Арк. 75: Премѣни скорбь мою на радость дво Б(д)це, ѡже многи скорби

Арк. 115: ѡ земли биліе травное: Сѣть, сѣть, сѣть

Арк. 130: минѣ дѡшь члѣвѣческихъ. Тебе ѡбаче сѣтны

Арк. 175: ѡкѡдѡ мнѣ сїе, да прїидеть Мѣи Г(с)да моего

Арк. 230: странный и дивный кѣ ꙗбси пѡть показавый. Ра-

Арк. 275: и во вѣки вѣковъ, аминь.

Склад видання: 1) Молитвы Оутренїа – 2 – 2 зв.; 2) Акаѳістъ Тисѡ сладчайшемѡ – 5 – 17; 3) Акаѳістъ Пресѣй... Б(д)цѣ... – 17 – 30; 4) Акаѳістъ Оуспенїю Пресѣа... Б(д)цы... – 30 – 45 зв.; 5) Акаѳістъ честномѡ и животворащемѡ К(р)стѡ... – 60 – 72 зв.; 6) Акаѳістъ Страстемъ Хр(с)товымъ – 72 зв. – 89; 7) Акаѳістъ Живоносномѡ Гробѡ Г(с)дно, и Воскр(с)нїю Г(с)да Бга и Сїаса нашего Тиса Хр(с)та – 89 – 104; 8) Акаѳістъ Пресватѣй... Тр(о)цѣ – 104 зв. – 124 зв.; 9) Акаѳістъ Зачатїю Пре(с)тыа Б(д)цы – 125 – 140 зв.; 10) Акаѳістъ Покровѡ Пресѣа Б(д)цы – 141 – 157; 11) Акаѳістъ с(т). безпл(т): Агглоумъ – 156 – 169 зв.; 12) Акаѳістъ Сѣомѡ Іоаннѡ Предтечи – 169 зв. – 183 зв.; 13) Акаѳістъ Сѣымъ Ап(с)толомъ – 184 – 202 зв.; 14) Акаѳістъ сѣомѡ Онѡфрїю – 222 – 236; 15) Акаѳістъ всѣмъ Сѣымъ – 236 – 252; 16) Акаѳістъ кѣ сѣомѡ причащенїю – 252 зв. – 265 зв.; 17) Послѣдованїе кѣ сѣомѡ причащенїю – 266 – 283; 18) Молитвы на сонѣ градѡцымъ – 283 – 287 зв.; 19) Соборникъ дванадесати мѣсацей – [1] – [9] зв.

Художнє оформлення. Ілюстрація: Композиція на титулі “Новозавїтня Трїїця та шість празників”*. **Кінцївки:** 2 з 2 дошок: 1) 252 П рах.; 2) 287 зв. П рах. **Виливні прикраси:** композиції на місці заставок, смужки в тексті, оздоблення колонтитулів.

ЗІ – № 3970 (аркушева формула [1], 287, [9]), ПБЗ – немає, Максименко – № 614 (аркушева формула [3], 287, [9]). КДС – № 379 (аркушева формула [3], 1 – 168, 168 – 202, [20], 203 – 287, [w . 308], 9), описане як одне видання з: [Кроковський Йоасаф]. Акаѳіст святїй великомучениці Варварї... – [1788].

ВСПВ – 1 прим.

Кир.964(1)

Записи:

[арк. [1] (дописано до Соборника)]
рожденіе С[п...]р[...] сына 4 сентября
Елизаветы и Ра[...]ы

[арк. [2]]

Клеопатры

всѣхъ скорбящихъ [...]в[ѣ]тые Бого[ро]дицы

[арк. [4]]

40 день [...]

[арк. [5]]

1^а нед. поста

[арк. [6]]

Пасха

Та інші помітки в Соборнику.

BN – 1 прим.

Сур.216

Примірник із Бібліотеки Греко-католицького капітулу в Перемишлі.

Примітка. Примірники перебувають у складі видавничого конволюта. Між арк. 202 і 203 II рахунку вставлено Акафіст св. вмц. Варварі [1788], вказівка на наявність якого є у змісті (арк. [3] I рахунку).

Список використаної літератури

ЗІ – *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Л., 1984. – Кн. 2, ч. 2.

Криловський – Систематический каталог книг Библиотеки Киевской духовной академии / Сост. А. С. Крыловский. – К., 1890.

Максименко – Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574 – 1800) / Уклав Ф.П. Максименко. – Л., 1975.

ПБЗ – Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. – К., 1958.

ПС – Почаевский сборник. – СПб, 2007.

Свінцицький – Каталог книг церковно-славянської печаті / Зладив д-р Иларіон Свінцицькій. – Жовква, 1908.

KDC – Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej / Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew. – Warszawa, 2004.

Summary

The article deals with the books of collected akathists and supplements to them issued at the printing house of the Pochaiv Assumption Monastery in the 2nd half of the 18th century. The principles of composition of the publishing convolutes at the Pochaiv printing house are determined. The possibilities of existence of printing supplements to the questioned collections as independent books.

Key words: Cyrillic black-letter books, publishing convolute, printing supplement, the printing house of the Pochaiv Assumption Monastery.

**ДВА РУКОПИСИ З ТЕОЛОГІЧНИМИ ЛЕКЦІЯМИ
СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО
З РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ**

Досліджено таке важливе джерело з історії шкільної теології в Україні кінця XVII–XVIII ст., як учнівські записи, зокрема записи теологічного курсу, який викладав у Київському колегіумі Стефан Яворський. Встановлено їхнє місцезнаходження та імена учнів, які ці записи робили, відновлено структуру курсу (послідовність трактатів). Залучено до наукового обігу два рукописи із Зібрання Санкт-Петербурзької духовної академії, що зберігається в Російській національній бібліотеці, надано їхнє археографічне описання.

Ключові слова: теологія, Київський колегіум, лекційні курси, Стефан Яворський.

Найважливіше джерело для історії шкільної теології в Україні кінця XVII–XVIII ст. – це зроблені самими учнями записи теологічних курсів. Записи викладачів відомі ще дуже недостатньо, тому майже єдиний спосіб встановити, що саме викладалося в теологічних курсах, це вивчення студентських записів. У записах деяких курсів (наприклад, курс Йосифа Волчанського 1721–1725 рр.) можна знайти ознаки, які на перший погляд, вказують на те, що ці записи робились під диктовку (виправлення, що зустрічаються у тих самих місцях в усіх записах курсу). Але для кожного курсу, кожного запису та його частин питання про те, чи переписувався він, чи був написаний під диктовку, треба вирішувати окремо. Зараз важко сказати, де виникали записи – чи диктував учням лекцію викладач у класі, чи учні записували лекцію ще до заняття, користуючись текстом, який заздалегідь видавав їм викладач, як це було наприкінці XVIII ст. (в останньому випадку учні могли записувати лекцію під диктовку одного з своїх товаришів, а під час заняття викладач пояснював те, що учні вже записали).¹ Пе-

релік та порівняння якомога більшої кількості цих записів навряд чи дасть змогу реконструювати, що саме учні чули від викладача, але це дасть можливість по-перше, зрозуміти, як викладалася теологія та робилися записи курсів, а по-друге, наблизитися до того тексту, який лежав в основі студентських записів і який можна назвати текстом теологічного курсу.

1

Клас теології з'явився у Київському колегіумі, здається, у самому кінці XVII ст. Свідчень того, що теологія викладалася раніше, немає, хоча деякі вчені висловлюють припущення, що теологія викладалася ще у першій половині XVII ст. Курс теології тривав чотири роки, і новий курс починався після завершення попереднього, отже курс починався раз на чотири роки. Перед курсом теології читався обов'язковий курс філософії, який тривав звичайно два роки і починався після завершення попереднього дворічного курсу, тобто раз на два роки. Перший відомий по записах теологічний курс – це курс, який викладав Стефан Яворський. Він тривав 4 роки: 1693/94, 1694/95, 1695/96 і 1696/97 н. р.² Відомо кілька записів цього курсу, зроблених, вірогідно, учнями Київського колегіуму, яким Яворський викладав свій курс. Згідно з цими записами структура курсу (послідовність трактатів) виглядає так:

1. *De incarnationis mysterio* (почався 18.10.1693) і *Tractatus theologiae controversae de verbo incarnato*.
2. *De sacramentis* (почався 10.02.1694) і *Tractatus theologiae controversae de sacramentis*.
3. *De virtute et sacramento poenitentiae* (закінчено 23.02.1695)
4. *De peccatis*.
5. *De gratia* (закінчено 28.06.1695) і *Tractatus theologiae controversae* (02–07.10.1695).
6. *De virtutibus theologicis*.
7. *De angelis* (закінчено 05.03.1696).
8. *De beatitudine et ultimo fine* (закінчено 07.04.1696).
9. *De actibus humanis* (закінчено 10.06.1696) і *Tractatus theologiae controversae; de quibus tractatur hoc anno theologia speculativa iisdem procedendo vestigiis more in scholis recepto controuersa quoque theologia tractat, proinde hic agendum erit nobis de justificatione per fidem, de custodia angelorum, de ecclesia, de eius membris et potissimum de eius capite, item de signis verae ecclesiae*.
10. *De justitia*³.

11. *De Deo uno in trinitate et trino in unitate* (закінчено 02.06.1697) і *Tractatus theologiae polemicae* (закінчено 13.07.1697).

Ця структура і дати початку та закінчення деяких розділів відомі за такими рукописами:

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ)

ф. 301 (Церковно-археологічний музей Київської духовної академії)
№ 265л (старий шифр Муз.422)⁴, містить розділи 1–5;

ф. 305 (Київська духовна семінарія)
№ 186п (старий шифр VIII.1.19)⁵, містить розділи 3–9 (з 3-го тільки другу половину)

№ 187п (старий шифр VIII.1.28)⁶, містить розділи 3–9 (з 9-го тільки перші дві controversiae);

ф. 306 (Києво-Печерська лавра)
№ 149п (старий шифр VII.40)⁷, містить розділи 10–11 і 3 controversiae про церкву з 9-го розділу; цей рукопис написаний тим самим почерком, що й № 187п;

ф. 312 (Києво-Софійський монастир)
№ 545/659С⁸, містить майже повністю розділ 10-й (відсутня остання sectio), першу половину 11-го та controversiam про походження св. Духу;

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ)

ф. 522 (Новгородська духовна семінарія)
№ 21 (старий шифр 6715), містить розділи 1–3,
№ 24 (старий шифр 6718), містить розділи 4–9 (без полемічної частини); обидва рукописи написані одним почерком;

Російський державний архів давніх актів (РДАДА),
ф. 381 (Рукописне відділення зібрання бібліотеки Московської синодальної друкарні), оп. 1

№ 1779⁹, містить розділ 1;

Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (ВР РДБ)

ф. 173.1 (Зібрання Московської духовної академії),
№ 278¹⁰, містить полемічну частину останнього розділу і 3 controversiae про церкву з 9-го розділу;

Державний історичний музей

ф. Черт.
№ 375¹¹, містить такі самі розділи;

Відділ рукописів бібліотеки Іркутського державного університету
№ 351¹², містить такі самі розділи¹³.

Крім того, у РДАДА у ф. 381 під № 1783 зберігається рукопис, який складається з кількох десятків незшитих зошитів. Ці зошити входили колись до складу різних записів різних курсів, що викладалися у різних колегіумах Польщі та Росії. У цьому рукопису один зошит, аркуші якого за існуючою сучасною нумерацією мають номери 357-64v, написаний тим самим почерком, що й рукопис № 186, і містить кінець полемічної частини останнього розділу з теологічного курсу Яворського (про походження Св. Духа).

Цей самий рукопис на арк. 261-6v, а також починаючи з арк. 479 і до кінця містить фрагменти ще деяких розділів з курсу Яворського – трактатів *de sacramentis*, *controversiae de ecclesia*, трактатів *de justitia* і *de Deo*, *controversiae de Trinitate* і *de Spiritus*. Ці аркуші написані тим самим почерком, що й рукопис № 1779 з РДАДА, і є частиною одного з ним запису.

Судячи з почерку, ці записи були зроблені різними людьми. Загалом налічується 9 записів. Для трьох з них можна встановити імена учнів, які ці записи зробили:

рукописи № 21 і 24 з фонду Новгородської семінарії були написані Василем Голенковським¹⁴;

рукописи № 187 з фонду Київської семінарії та № 149 з фонду Києво-Печерської лаври були написані Семеном Чуйкою¹⁵;

рукопис № 186 з фонду Київської семінарії написаний, ймовірно, Яковом Кордашевським¹⁶.

Що ж до рукописів № 545, 278 та 351, то виникає питання: студенти, записи яких представлені в них, пройшли весь курс Яворського чи тільки його другу половину, а першу половину курсу вони проходили під керівництвом іншого викладача. Це пов'язано з тим, що у першій половині XVIII ст. у Київському колегіїумі зафіксована практика, згідно з якою учень після курсу філософії міг перейти до вивчення теології з середини курсу, не очікуючи його початку (оскільки курс філософії, який читався перед курсом теології, починався один раз на два роки, а курс теології – раз на чотири).

Ці записи та частини курсу, що містяться в них, можна представити у такій таблиці:

Рік	Розділ	Запис								
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
I	De incarnatione.	1779	265	21						
	Theologia controversa.		265	21						
	De sacramentis.	1783	265	21						
	Theologia controversa.		265	21						
II	De poenitentia.		265	21	186	187				
	De peccatis.		265	24	186	187				
	De gratia.		265	24	186	187				
III	Theologia controversa.			24	186					
	De virtutibus theologicis.			24	186	187				
	De angelis			24	186	187				
	De beatitudine			24	186	187				
IV	De actibus humanis.			24	186	187				
	Theologia controversa.	1783			186	187		278	375	351
	De iustitia.	1783				149	545			
	De Deo.	1783				149	545			
	Theologia polemica.	1783			1783	149	545	278	375	351

2

Останнім часом у відділі рукописів Російської національної бібліотеки я знайшов ще два рукописи з записами частин курсу Яворського. Вони зберігаються у фонді № 573 (Зібрання Санкт-Петербурзької духовної академії): один під шифром Б II/62, другий під шифром Б II/63.

Обидва рукописи написані дрібним курсивом французько-італійською бастардою, різними почерками. Це – записи студентів і, схоже, не передбачалося, що їх буде використовувати хтось інший. Студенти не розраховували кількість рядків на сторінці – як розмір літер, так і відстань між рядками постійно змінюються. Почерк рукопису № 63 найдрібніший з усіх відомих записів київських теологічних курсів. До того ж він найнерозбірливіший і було б дуже шкода, якщо б курс Яворського був відомий тільки за цим рукописом

Тепер проаналізуємо особливості кожного рукопису.

а. Рукопис Б II/62

Розмір рукопису № 62 – приблизно 18 x 15 см, поле тексту – приблизно 15 x 11 см (на краях обмежено згином). *Обсяг* – 165 аркушів. У верхньому правому куті – стара нумерація аркушів чорнилами через кожні 10 аркушів, останній номер “162”. Зошити по 10 аркушів; у кінці зошитів – реклами. Порядок аркушів поруше-

ний; вірогідно це трапилося тоді, коли для рукопису робили опра-
раву.

Оправа. Кришки картонні, обклеєні зеленим папером; корінець шкіряний, на ньому витиснено “*theologia*”, обріз пофарбований у рожеву крапинку. Оправа значно пізніша від рукопису.

Написаний рукопис тим самим почерком, що й рукописи 618/398С та 619/397С з фонду 312 в ІР НБУВ¹⁷. Вони містять запис філософського курсу, який виклав Яворський у Київському колегіумі у 1691/2 і 1692/3 н. р.: рукопис 619/397С містить першу частину курсу – “Логіку” разом з “Діалектикою”, рукопис 618/398С містить другу та третю частини – “Фізику” та “Метафізику”. В рукопису 619/397С на арк. 162v є запис власника *Hic liber est illustris ac magnifici domini Michaelis Kanski sacrae theologiae eruditissimi auditoris sudore ac genio ipsiusmet conscriptus* [Ця книга ясного та вельможного пана Михайла Канського, найосвіченішого слухача священної теології, написана старанністю та здібністю його ж самого].¹⁸

Зміст.

Аркуші	Розділи
1–133v	<i>Tractatus theologicus de augustissimo incarnationis mysterio traditus in collegio KijovoMohilaeano anno, quo verbum naturam assumpsit humanam 1693.</i>
134–64v	<i>Tractatus theologiae controversae de verbo incarnato.</i>

Отже, рукопис № 62 містить частини за першу половину першого року теологічного курсу.

У полемічному розділі на полях є численні записи, зроблені, однак, не почерком Канського. Цим самим почерком написані також численні зауваження на арк. 165–165v.

Крім того, у згаданому вище рукопису 1783 є кілька зошитів, написаних тим самим почерком, що й рукопис № 62. Ці зошити містять фрагмент трактату *de sacramentis* (арк. 169–76v за сучасною нумерацією), *controversiam de sacramentis* (арк. 137–160v, 197–208 за сучасною нумерацією), початок (арк. 209–212v, 161–168v, 127–136v, 177–196v, 213–24v, 241–252v) та кінець (арк. 267–276) трактату *de virtute et sacramento poenitentiae*, а також початок трактату *de peccatis* (арк. 277–348v).

Рукопис Б II/63

Розмір рукопису № 63 – 19,5 x 15,5 см., поле тексту приблизно

16 x 12 см. Обсяг – 609 аркушів. У верхньому правому куті – стара нумерація аркушів чорнилом через кожні 10 арк., останній номер “607”. Зошити по 12, 16 або 8 арк.; у кінці зошитів – реклами.

Оправа. Кришки картонні, обклеєні коричневим папером; корінець шкіряний, обріз пофарбований в рожеву крапинку. Оправа значно пізніша від рукопису.

Зміст. Рукопис № 63 містить лекції за другу половину першого року теологічного курсу, за другий рік та першу половину третього року:

Аркуші	Розділи
1–136v	<i>Tractatus theologicus de sacramentis anno domini 1694 mense Februarii 10.</i>
137–63	<i>Tractatus theologiae controversae de sacramentis anno domini 1694 die nono Septembris</i>
164–273	<i>Tractatus theologicus de virtute et sacramento poenitentiae.</i>
274–342v	<i>Tractatus theologicus de peccatis</i>
343–389	<i>Tractatus theologicus de gratia.</i>
390–399v	<i>Tractatus theologiae controversae.</i>
400–544v	<i>Tractatus theologicus de virtutibus theologicis scilicet fide, spe et charitate</i>
545v–609v	<i>Tractatus theologicus de angelis.</i>

У деяких місцях збереглися назви *disputationum, sectionum* та *paragraphorum*, написані на полях вздовж тексту (на зовнішньому боці аркуша або на нижньому полі).

Записи.

На згині між верхньою кришкою оправи та арк. I приклеєний невеличкий аркуш, на якому написана *Compositio domestica*, що починається словами *Qui parentis sui non audit mandatum ...*, а на звороті ім'я – *Gregorius Sawickj*. Людина, яку звали Григорій Савецький (або Савицький), згадується серед студентів класу риторики Києво-Могилянської академії 1727/28 н. р. [Акты 1904–1907 I, приложения: 10], але чи той це Савицький, невідомо.

На арк. I тим самим почерком, яким написано рукопис, записано: *Noster consanguineus Ippolitowicz fuit nomine Paisii eppiscopus Chelmensis et Belzensis стрoupтель monasterii Мелецького anno a condito mundo 7136 a nativitate autem Christi anno 1628, qui cum caeteris eppiscopis librum appellatum Apologia kasowali przybywszy do Kijowa wy-*

dana od Sakowicza anathemie zas przedali Kasiana we Lwowie drukowana wiare Ruske przeciwna byla [Наш родич Іполитович був з ім'ям Паїсій єпископом Холмським та Белзьським, будівником монастиря Мелецького в році від заснування світу 7136, а від різдва Христа 1628. Він разом з іншими єпископами книгу, названу “Апологія”, засудив, прибувши до Києва (видана Саковичем), наклали ж анафему на Касіяна (во Львові надрукована, вірі руській супротивна була)]¹⁹.

3

У XIX ст. рукописи № 62 та 63 знаходились у бібліотеці Києво-Софійського монастиря. На це вказують записи бібліотекаря: в рукопису № 62 на арк. 2, 11 та 21 на нижньому полі: “*Киевософ. библиотеки. 1854*”; такий самий запис є в рукопису № 63 на арк. 2, 11 та 20. Крім того, в описі рукописів Софійського монастиря, який видав М.І. Петров, зазначені два рукописи, опис яких вказує на ті самі ознаки, що є і у рукописах № 62 та № 63: рукопис № 62 підходить під № 542 (старий № 217), а рукопис № 63 – під № 543 (старий № 218) [Петров 1892–1902 III: 232–3]. Петров до того ж засвідчує, що обидва рукописи були у каталозі бібліотеки Софійського монастиря ще в 1803 р. серед латинських: перша під № 1, друга під № 64.

Свідченням того, що рукописи № 62 та 63 – це саме ті рукописи, які описує Петров, також є те, що в рукописі № 62 на внутрішньому боці верхньої кришки оправы олівцем, а на арк. 1 у правому нижньому куті червоним чорнилом написано “№ 217”, в рукописі ж № 63 на корінці наклеєні три паперових ярлички: верхній з перекресленим записом та написаним червоним чорнилом номером “218”, середній, на якому написано “Б II № 63”, та нижній з червоним номером “218”.

У 1919 р. рукописи № 62 і 63 потрапили до РНБ разом з рукописним зібранням Санкт-Петербурзької духовної академії, де вони на той час знаходилися. Залишається тільки одне питання, – як потрапили рукописи № 62 і 63 з Києва до Петербурга.

Отже, два рукописи з бібліотеки Софійського монастиря, яких не вистачало в колекції ІР НБУВ, були знайдені у відділі рукописів РНБ. Ці рукописи необхідно обов'язково враховувати у повному каталозі записів теологічного курсу Стефана Яворського, за-

лучати до реконструкції тексту самого курсу, а також у вивченні того, як цей курс викладався, і як створювалися записи курсу.

Список літератури

Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – К., 1904–1907. – Т. 1–5.

Архангельский А. Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом. – Казань, 1883.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.

Булгаков М. История Киевской духовной академии. – СПб., 1843.

Верьовка Л. С. Кроковський Олександр // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2001. – С. 297–299.

Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883–1898 – Т. 1–2.

Голубев С. Т. История Киевской духовной академии (Период до-могилянский). – К., 1886.

Голубев С. Т. Гедеон Одорский // Тр. Киев. духовной акад. – 1900. – Кн. 3. – С. 147–190, 567–628.

Городецкий М. И. Воссоединение с православной церковью униатов Люблинского края // Рус. старина. – 1885. – С. 205–208.

Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880.

Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – К., 1895.

Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1892–1902. – Вып. 1–3.

Петров Н. И. Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения / Н. И. // Тр. Киев. духовной акад. – 1892. – Т. 3, окт. – С. 305–312.

Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянської академії. – К., 1982.

Терновский Ф. Стефан Яворский // Тр. Киев. духовной акад. – 1864. – № 1. – С. 40–70.

Харламович К. В. Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1.

Хижняк З. І. Канський Михайло // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2001. – С. 251.

¹ За другу чверть XVIII ст. мені відомі декілька рукописів з теологічними курсами, що викладались у Києво-Могилянській академії, в яких кожні 1, 2 або 3 зошити написані новим почерком, тобто один рукопис переписували одночасно кілька людей, причому відомі також записи цього самого курсу, які зроблені повністю ким-небудь одним з цих людей. Виникнення таких рукописів можна пояснити таким припущенням: викладач видавав учням перед заняттями розшитий примірник свого курсу або частини його, після чого учні, взявши кожен собі по 1–2 зошити, переписували їх і повертали викладачеві його власний примірник. Таким чином у всього класу з'являвся колективний примірник курсу, після чого під диктовку однієї людини учні, зібравшись разом, могли кожен для себе зробити свої власні примірник курсу.

² Макарій Булгаков [1843: 73-4], виходячи, мабуть, з практики, що складалася у другій половині XVIII ст., згідно з якою теологію в духовних семінаріях та академіях викладав ректор, вважав, що курс теології 1693–1697 рр. викладав Йоасаф Кроковський, який був на той час ректором Київського колегіуму. Такої думки дотримувалися і наступні вчені; наприклад, Архангельський [1883: 62], який хоч і не вказує прямо на курс 1693–1697 рр., але, якщо судити по структурі курсу, яку він описує, має на увазі саме цей курс. Однак у 1892 р. М.І. Петров у першій частині свого опису київських рукописних зібрань вже писав, що теологічний курс 1693–1697 рр. викладав не Кроковський, а Яворський [Петров 1892–1902: I 259], при цьому Петров посилався на рукопис із бібліотеки Київської духовної семінарії 187п (старий шифр VIII.1.28), який зараз зберігається у фонді 305 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського; тут на арк. 111 наприкінці трактату про покаяння записано: *continuavit admodum in Christo reuerendus pater Stephanus solidi ingenii vir et professor sacrae theologiae dignissimus Jaworski anno domini 1695 mense Februarii die 23*. Те, що курс 1693–1697 рр. викладав не Кроковський, а Яворський, Петров показує і в своїй історії Київської академії в другій половині XVII ст. [Петров 1895: 53-4]. Незважаючи на це, у деяких працях ще можна зустріти висловлювання про те, що у 1693-7 рр. “читав чотирирічний курс теології” Йоасаф Кроковський (Наприклад: Стратій-Ливинов 1982: 15, № 3, Верьовка 2001: 297с.).

³ Цей і наступний розділи, як правило, читалися наприкінці курсу, але за планом Яворського вони мали бути на початку його.

⁴ Опис див. у О.С. Лебедева [1916: 114, № 265].

⁵ Опис див. у М.І. Петрова [1892–1902 I: 258–259, № 186].

⁶ Опис див. у М.І. Петрова [1892–1902 I: 259–260, № 187].

⁷ Опис див. у М.І. Петрова [1892–1902 II: 51, № 149]. Рукопис під шифром 96п/87 з того ж фонду містить фрагмент трактату про Трійцю, який Петров [1892–1902 II: 40-41, № 96] датує гіпотетично 1697 р. Але текст цього фрагменту з трактатом Яворського не збігається.

⁸ Опис див. у М.І. Петрова [1892–1902 III: 234, № 545]. Але Петров не вказує, що ці розділи належать до курсу Яворського. Цей рукопис містить тільки частину полемічної теології про троїчного Бога – сперечання (*controversia*) про походження св. Духа; при чому воно вшитє в рукопис так, що перша частина його знаходиться на початку рукопису (арк. 1–36), а продовження – наприкінці (арк. 394–406).

⁹ Друкованого опису цього рукопису мені невідомо.

¹⁰ Цей рукопис згадує Ф. Терновський у своїй статті про Яворського [Терновский 1864: 60–1]. Він вартий уваги ще й тому, що його формат “in 8°”. Майже всі відомі записи теологічних курсів, які викладались у православних школах кінця XVII – початку XVIII ст., мають формат “in 4°”.

¹¹ Друкованого опису цього рукопису мені невідомо. Цей рукопис ще меншого формату – “in 12°”.

¹² Опис див. у Н.Д. Ігумнової [2001: 76–77, № 351]. Але Ігумнова помилково приписує ці розділи Йоасафу Кроковському. До 1920 р. рукопис належав Іркутській семінарії і був описан М.І. Петровым [1892: 306, № 1]. Крім того, ще один запис теологічного курсу Яворського описав Лілеєв в описі рукописів Чернігівської семінарії під № 12 [Лілеєв 1880: 11–12]; він містив трактати 1–5. Але доля цього рукопису мені невідома.

¹³ М. Петров [1892: 306, № 1] повідомляє, що полемічний розділ про троїчного Бога був закінчений 13 липня 1697 р., коли були, за повідомленням рукопису 149п, закінчені частини курсу, що містяться в ньому, а розділ про церкву був закінчений 5 вересня 1696 р., тобто після розділу про людські дії, але перед розділом про справедливість, як це виходить згідно з рукописами 186, 187 та 149, де тільки дата закінчення цього розділу не вказана. Однак у рукописі № 278 наприкінці полемічного розділу про троїчного Бога на арк. 322v написано: *Finita est haec controuersia de processione spiritus sancti per indignum et humilissimum Basilium Koslakowsky anno domini 1697 mense Septembri 24*, а наприкінці полемічного розділу про церкву на арк. 132v написано: *Haec controversia finita est Julio 7 die anno domini 1698*. Неясно, чи це означає, що Яворський викладав теологічний курс 5 років, чи тут помилкова дата, чи це не запис учня, зроблений в той час, коли він проходив теологічний курс, а список, який був зроблений через рік після закінчення курсу, і у ньому позначена дата, коли було завершено переписування.

¹⁴ Тим самим студентом написані рукописи Б II/9 з фонду 573 та № 51 з фонду 522 у відділі рукописів РНБ, що містять повний запис філософського курсу, які викладав Яворський у 1691/2 та 1692/3 навч. р. Про ці рукописи див. Суториус К.В. Варлаам Голенковский, наместник Александроневской лавры (1716–1721), и его записи философского и богословского курсов, прочитанных в Киевском коллегииуме Стефаном Яворским (1691–1697) // *Ucrainica Petropolitana*. – СПб., 2006. – Вып. 1. – С. 74–89.

¹⁵ Як це видно з запису на арк. 1: *Nos opus theologicum scriptum est*

anno domini 1696 finitum anno domini 1697 mense Julio die 13: Gessi curam magnifici domini Symeonis Czuyki.

¹⁶ Судячи з запису на арк. 1: Liber Iacobi Kordaszew ... anno domini 1697.

¹⁷ Опис див. у М.І. Петрова [1892–1902 III: 265–266].

¹⁸ К. Харлампович [1914: 646] повідомляє, що у 1701 р. (напевно у травні) в Москву для викладання у школі при Заїконоспаському монастирі прибув разом з шістьма іншими вченими монахами з Києва також Мелетій Канський. У 1705 р. у списку тих, хто зробив пожертвування на “спорудження” окладу євангелія для Благовіщенського храму у Києво-Братському монастирі, він вже названий “усопшим” [Голубев 1900: 625]. З. Хижняк ототожнює цього Мелетія з Михаїлом Канським [Хижняк 2001: 251с].

¹⁹ Мається на увазі *Apologia peregrinatiey do krziow wschodnych* [Апология подорожі у східні країни] полоцького архієпископа Мелетія Смогрицького (+ 1633). Мелетій написав її після своєї подорожі на Схід, і в ній із співчуттям писав про унію. Потім Мелетій відіслав на відгук два примірники написаної по-українськи “Апології” київському митрополиту Іову Борецькому та архімандриту Києво-Печерської лаври Петру Могилі, але, не дочекавшись відповіді від них, відіслав “Апологию” Касіану Саковичу у Краків, щоб видати її польською мовою. На Мелетія вже була підозра в неправославії, тому, коли “Апология” була надрукована, підозра посилилась. Тоді на соборі православних у Києві (серпень 1628) Мелетій провину за видання “Апології” перекавав на Саковича і сам осудив “Апологию”, на Саковича ж собор наклав анафему. Але після собору Мелетій написав проти нього протестацію і з православними порвав [Голубев 1883 I: 182-203].

Касіян Сакович (+ 1647, Краків) у першій половині 1620-х – ректор Київської братської школи, потім перебрався до Любліна і там перейшов в унію, став архімандритом базиліанського монастиря в Дубні на Волині. На початку 1640-х став католиком [Голубев 1886: 214-5]. Написав твори: “Верше на жалосный погреб зацного рщера Петра Конашевича Сагайдачного” (Київ, 1622), *Problemata* (1620), *Tractat o duszy* (1625), *K3lend3rz stary* (Wilno, 1640), *EPANORYVSIS abo perspectiwa* (Краків, 1642), два останніх були спрямовані проти православних.

Паїсій Іполитович-Черкавський (або Черковський) був ігуменом Мілецького монастиря св. Миколая (с. Мільці Старовиживського р-ну Волинської обл.). У 1621 Єрусалимський патріарх Феофан, перебуваючи на Україні, висвятив його на єпископа Холмського, але польський король не затвердив цього призначення. Згідно Львівським літописом у квітні 1633 р. Іполитович з титулом Мелецького архімандрита брав участь у висвяченні Петра Могилі на Київського митрополита [Бевзо 1971: 111]. Згідно з книжечкою “Арцллеіа Апологии” (тобто знищення “Апологии”), яка була чимось схожа на офіційне повідомлення про Київський собор, під одним з актів

собору Паїсії підписався як “*строитель монастыря Мелецкого*” [Голубев 1883 I, приложения: 315]. В літературі зустрічається згадка про те, що після того, як король не визнав призначення Черкавського на Холмську кафедру, той подався у Яблочинський (Jableczna на кордоні Польщі та Білорусі) монастир св. Онуфрія [Городецкий 1885: 205], але мені невідомі джерела, які б підтверджували цей факт.

Що ж до учня, який був родичем Паїсія і писав рукопис Б II/63, то М.І. Петров [1895: 55] повідомляє, що в 1690-х роках у Київському колегіумі учився учень на ім'я Симеон Чарнковський, і посилається на рукопис № 658 (старий № 449) з фонду 312 у ІР НБУВ, в описі якого Петров [1892–1902 III: 278] зазначає, що він “писан” цим Симеоном. Рукопис містить “поетику”, що викладалась у Київському колегіумі в 1689/90 навч. р. Здавалося б, все ясно – це і є родич Паїсія Іполитовича. Але на титульному аркуші позначаний не Чарнковський, а Czarukowski. Звичайно, враховуючи, що одне й те саме прізвище могли писати по-різному, таку різницю можна було б не приймати до уваги, та, на біду, почерки, якими написані рукописи Б II/63 і № 658, практично дуже важно ототожнити.

Summary

An important source for the studies of history of school theology in Ukraine in the late 17 – early 18 centuries – students' notes, the notes of the theology course taught at the Kyiv collegium by Stephan Yavorsky in particular, are investigated. Their location, the names of the students – their authors, the structure of the course (the consequence of the treatises) are determined. Two manuscripts from the St.Petersburg Ecclesiastical Academy collection preserved at the Russian National Library are introduced into the scholarship, and their archaeographic description is given.

Key words: theology, the Kyiv collegium, courses of lectures, Stephan Yavorsky.

С. В. Сохань
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

КИЇВСЬКІ БОГОСЛОВСЬКИЙ ТА ЙОРДАНСЬКИЙ ДІВОЧІ МОНАСТИРІ XVI–XVIII ст.: СПЛЕТІННЯ ДОЛІ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ

На основі комплексного аналізу архівних джерел з фондів ІР НБУВ здійснено спробу відтворення історії двох київських дівочих монастирів, заперечуючи гіпотези дослідників XIX ст. про їх об'єднання.

Ключові слова: Київський Богословський дівочий монастир, Київський Йорданський дівочий монастир, архівні джерела з історії київських монастирів XVI–XVIII ст.

Дівоче чернецтво посідає особливе місце в духовному житті народів православного світу. В своїх дослідженнях теми українського чернецтва І. Огієнко, спростовуючи теорію про вступ до монастирів тільки “зламаних душ”, порівнює чоловічий та жіночий поклик прийняти постриг, зазначаючи, що “великі й сильні духом, і взагалі великі духовними силами чоловіки дорогу мали собі й бодай при війську – жінка цього не мала. Але видатна жінка, що мала в собі небуденні сили, часто йшла в монастир, єдине тоді місце, де можна було свої сили і виявити, і належно застосувати”¹. Київські дівочі монастирі не були обділені увагою істориків різних поколінь, зокрема М. Берлінським, М. Закревським, П. Лебединцевим. Водночас залишаються значні прогалини у вітчизняній історії дівочих монастирів та осмисленні їх внеску в духовну спадщину України.

Історія дівочих монастирів, як правило, досліджувалася разом з історією чоловічих монастирів, до яких вони були прикріплені територіально. Традиція забудови дівочих монастирів по сусідству з чоловічими прийшла до нас з давніх часів Київської Русі. Перший жіночий Андріївський (Янчин)² монастир існував поруч із

Федорівським, Ірининський із Георгіївським, Фролівський із Печерським, Богословський із Михайлівським, Йорданський із Кирилівським. Це було обумовлено особливостями монастирського управління дівочим монастирем: хоча його адміністрація була така сама, як і в чоловічих монастирях, але на ігумена чоловічого монастиря додатково покладався обов'язок опікуватися дівочим монастирем, та й виконання богослужіння ввірялося священику із сусіднього чоловічого монастиря. Це було спричинено тим, що черниці не дозволялося самим правити службу – для цього потрібний був пресвітер – особа чоловічої статі.

Інформація про дівочий монастир, який існував поряд із Михайлівським Золотоверхим монастирем, а потім був переведений в інше місце, проходила в багатьох писемних джерелах. Переміщення *Михайлівського* дівочого монастиря у XVIII ст. на Поділ під гору (нині Юрковиця) поряд з *Йорданським Миколаївським* дівочим монастирем³ і привнесло багато непорозуміння в історію обителі.

За документами XVI – другої половини XVII ст. він згадується за назвою – *Михайлівський* дівочий (паненський) монастир; кінця XVII ст. – *Михайлівський Софійський* дівочий; XVIII ст. – *Богословський Михайлівський* дівочий, *Йорданський Богословський* дівочий; кінця XVIII ст. – *Красногірський Богословський* монастир (нині він відроджений за назвою *Красногірський Покровський*). До всіх негараздів в житті цього монастиря з невизначеністю назви додалась ще і втрата оригіналів монастирських актових документів під час київських пожеж. Через обмеженість джерельної бази в працях дослідників XIX ст. з історії Києва поступово виникає об'єднана назва *Миколаєво-Богословський Йорданський* жіночий монастир.

Прикладом такого сприйняття цієї обителі є трактування М. Закревським в своїй праці “Описание Киева”⁴ історії монастиря під пріоритетною назвою – *Богословський* (в дужках паралельна – *Миколаєво-Йорданський*). Погляд М. Закревського на історію монастиря не поділяв його попередник М. Берлінський⁵. Позиція останнього стосовно *Богословського* та *Йорданського* монастирів на Подолі чітко визначена – два окремі давні київські дівочі монастирі, кожен з яких має власну історію. Спираючись на відомості з архівних джерел, історик церкви П. Лебединцев в своїх “Исторических заметках о Киеве”⁶ свідчить про існування в XVIII ст. двох Йорданських монастирів – *Йорданського Богословського*, в який переселені були черниці *Михайлівського* дівочого монастиря, та *Йорданського Миколаївського*.

Тема історії цих дівочих монастирів отримала своє продовження у зв'язку з виявленням нових джерел з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР). Зокрема, за описом передавання з Київської казенної палати до бібліотеки Київської духовної академії (далі – КДА) 1837 р. 7-ми документів *Богословського Михайлівського* монастиря, de-fakto, документ № 7 – належав *Йорданському Миколаївському* монастирю. За каталогом М. Петрова документи *Богословського Михайлівського* монастиря (№ 4 – XVII ст. та № 1 і № 3 – XVIII ст.⁷) описані як документи *Йорданського Миколаївського* монастиря⁸. Отже, розміщення документів у каталозі М. Петрова ще раз підтверджує гіпотезу об'єднання двох монастирів та ілюструє їх спільну історію.

В історії *Михайлівської* дівочої обителі одним з основних суперечливих питань є невизначеність з датою її заснування. Існують дві точки зору. Перше твердження, що підтримувалося М. Максимовичем,⁹ пов'язане з іменем Іова Борецького¹⁰, ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1620–1631 рр. і засновника дівочого, або “паненського”, монастиря при Михайлівському Золотоверхому монастирі. За переказом, його дружина Никифора Федорівна Чеховичовна¹¹, прийнявши чернечий постриг разом із чоловіком, стала ігуменею *Михайлівського* дівочого монастиря. Але в дослідженнях XIX ст. нерідко трапляються й інші припущення стосовно існування цього монастиря до Іова Борецького. Так, М. Закревський, аналізуючи тестамент Іова Борецького від 2 березня 1631 р., вважає, що якби Борецький був засновником цього монастиря, він обов'язково згадав би про нього в своєму заповіті як про *Богословський* по назві збудованої ним у 1621 р. в Михайлівському монастирі церкви Іоанна Богослова. По-друге, в заповіті мали фігурувати хоч які-небудь вказівки на матеріальне утримання свого “детища”. Але відомості про *Михайлівський* “паненський” монастир в заповіті Іова Борецького стосуються лише умов постригу там його доньки Євпраксії та племінниці Минодори¹². Це дає підґрунтя відомому краєзнавцю для ствердження того, що монастир існував до Іова Борецького.

Цю думку поділяє ієромонах Михайлівського монастиря Є. Голованський, присвятивши в своїй праці “Киево-Златоверхий Михайловский первокласный монастырь и его скиф Феопания” окремий розділ *Богословському* дівочому монастирю. У фондах ІР зберігається чернетка цієї праці, яка датується 1866 р.¹³ Цікаво, що перший

варіант книги складався з 10-ти частин, 8 з яких більш стосувалися питань загальної історії Києва та його пам'яток, ніж Михайлівського монастиря. До друкованого видання 1878 р. (зі скороченою назвою) увійшли тільки перші дві частини про історію монастиря та Феофанівського скиту. На жаль, праця містить багато фактичних неточностей у викладі матеріалу та посиланнях на джерела. Наприклад, окреслюючи перші писемні згадки про *Михайлівський* дівочий монастир, автор спирається на записи, зроблені ігуменом Макарієм на сторінках рукописного Псалтиря, який зберігався в Михайлівській монастирській бібліотеці¹⁴, доповнюючи повідомлення тим фактом, що цей Псалтир “собственноручно им (Макарием – С.С.) перенесенный”¹⁵. Однак, аналізуючи рукописний каталог бібліотеки Михайлівського монастиря, складений у 1808 р. І. Фальковським, зокрема третю його частину – “библиотеку манускриптов или рукописей, подобным вышеозначенному порядком расположенную”, під № 23¹⁶, de-facto, знаходимо тільки Псалтир слідуваний XVI ст.¹⁷ з вкладним записом Іова Борецького. Можна припустити, що автор переплутав цю рукописну книгу з іншою відомою пам'яткою XV ст. – Євангелієм-тетр (за описом І. Фальковського, № 3), яка дійсно містить різні записи щодо монастирських володінь, починаючи із запису ігумена Макарія від 1526 р.¹⁸ Так, на арк. 251 є запис другої половини XVI ст. про грошові внески від княгині Анни Іванівни Соколинської-Масальської та двох сестер, які постриглись в черниці в *Михайлівському* дівочому монастирі за ігуменства Симеона. Роки ігуменства Симеона більшість дослідників звужує до 1560–1563 рр. Але серед документів Михайлівського Золотоверхого монастиря зберігається позов ігумена Симеона до князя Дмитрія Романовича Любецького про гвалтівний наїзд на монастирські лисковські землі від 19 грудня 1556 р.¹⁹ Отже, Симеон у 1556 р. вже був ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. Таким чином, спираючись на цю інформацію, можна припустити, що у 1550-і роки дівочий монастир при Михайлівському чоловічому монастирі вже існував, тобто гіпотеза, що засновником цього монастиря був Іов Борецький, не знаходить свого підтвердження.

Упродовж 1560–1631 рр. (до написання заповіту Іовом Борецьким) *Михайлівський* дівочий монастир не згадується в писемних джерелах. І тільки 18 серпня 1656 р. в універсалі гетьмана Богдана Хмельницького, відомого своєю прихильністю до монастирів, зна-

ходимо відомості про “паненський” *Михайлівський* монастир. Щоб покращити економічне становище, а саме “абы они законницы могли монастыря Золотоверхаго Михаила где хлеба достать”²⁰, цим документом у володіння дівочому монастирю надавалися містечко Ходосівка і село Креничі.

Іншим документом, який також підкріплював матеріальне становище насельниць дівочої обителі, була уступка Стефана Креницького, що надавала ігумені монастиря Меланії Корсунці 22 лютого 1674 р. села Креничі та Кривкувщина (або Круковщина). Згадку про цей уступний запис знаходимо в охоронному універсалі гетьмана Івана Самойловича від 10 серпня 1682 р., де, окрім підтвердження маєностей згідно з універсалом Богдана Хмельницького, зазначено “наданя пана Степана Креницького”²¹. Слід зазначити, що в Генеральному слідстві про маєності Київського полку 1729–1730 рр. проходять відомості про володіння монастирем селом Креничі ще за сто років до зазначеної уступки Креницького. Це, зокрема, дані про надання київським шляхтичем Богушем Гулькевичем (Галкевичем) Глебовським²², в майбутньому намісником київських митрополитів (1577–1580)²³, 30 травня 1576 р. села Креничі *Михайлівському* дівочому монастирю. Утім, інформація щодо змісту цього документа, яка була подана в Генеральному слідстві про маєності Київського полку, мала свої неточності. По-перше, наявна помилка в датуванні – замість 1576 р. зазначено 1586 р. По-друге, документ стосувався визначення та розмежування підгірських ґрунтів Яна Чирського із креницькими, які належали Богушу Гулкевичу Глебовському, а не документального підтвердження передавання села Креничі *Михайлівському* дівочому монастирю. Тому уступку Стефана Креницького треба вважати основним відправним документом стосовно отримання у власність монастиря села Креничі. У XVIII ст. гетьманами Іваном Скоропадським (15 лютого 1720 р.) та Данилом Апостолом (5 липня 1729 р.) підтверджувалося право монастиря на це село. Згідно з монастирським описом 1701 р. Михайлівського монастиря²⁴ щодо маєностей Кривкувщина, то вона була “ново” надана гетьманом Іваном Мазепою універсалом від 22 серпня 1699 р. чоловічому монастирю.

Територіальне сусідство та підпорядкування *Михайлівського* дівочого монастиря Михайлівському Золотоверхому чоловічому монастирю – відомому осередку духовного життя на той час, позначалося і на соціальному складі насельниць монастиря. До кінця

XVII ст. він переважно складався з представниць елітних прошарків населення. Окрім вищевказаної згадки про княгиню Анну Іванівну Соколинську-Масальську, в джерелах зустрічаються відомості про пожертвування від 9 серпня 1690 р. “пляцу” черницею дівочого монастиря Анною Луцковою (у світському житті – Аквілина, вдова Лук’яна Александровича, київського цехмістра)²⁵ Михайлівському чоловічому монастирю. Хоча пожертви від окремих осіб і надходили до монастиря, зокрема митрополит Гедеон Четвертинський у 1689 р. за духівницею призначив 100 золотих на користь монастирю, проте процвітання *Михайлівської* дівочої обителі не спостерігалось. Причиною цього було те, що пожертви надавалися переважно на користь чоловічого монастиря, а не дівочої обителі. Яскравим прикладом цього може слугувати вищезазначене дарування “пляцу” від черниці Анни.

Життя монастиря, безперечно, залежало від діянь, авторитету та вправності опікування справами його ігумені. Відтворити реальну картину історії православних монастирів неможливо, не розглядаючи особливої ролі та місця черниць в нашій духовній культурі. На жаль, незначні відомості про ігуменю *Михайлівського* дівочого монастиря отримуємо тільки зі скарг, поданих від монастиря до царів Іоанна і Петра Олексійовичів, гетьмана Івана Самойловича, імператриці Єлизавети Петрівни. У фондах ІР знаходимо подання ігумені *Михайлівського* монастиря Ксанфії від 16 жовтня 1786 р. до митрополита Київського Самуїла²⁶. Дані про ігуменство Никифори, дружини Іова Борецького, окрім легенд та переказів, взагалі відсутні. Ім’я ігумені Меланії Корсунки (1674–1682) згадується в уступці Стефана Креницького та універсалі Івана Самойловича. З документів монастиря, що зберігаються в колекції Церковно-археологічного музею КДА у фондах ІР²⁷, довідуємося про трьох ігуменій – Агафію Іванівну (1688–1719), Анастасію (1719) та Ксанфію Протанську (1758–1759). Наступні ігумені – Макарія (1764–1768), Віра (1768–1769) та Ксанфія (1769–1786) побіжно згадуються в розвідці студента КДА А. Саббатовського про історію жіночих монастирів з посиланням на “Списки ієрархов и настоятелей монастырей Российской церкви” П. Строева²⁸.

Серед монастирських документів із фондів ІР (за каталогом М. Петрова № 216, док. № 4) згадуються два списки царських грамот, що стосуються *Михайлівського* дівочого монастиря. Про дбайливе ставлення черниць до цих трьох ветхих аркушів кінця XVII ст.,

розірваних на згинах, як до найцінніших документів, що зберігалися в архіві монастиря, свідчить їх неодноразове скріплення ниткою архіваріусом. Документи датуються 15 жовтня 1690 р. Відзначимо, що в каталозі М. Петрова списки подані з помилковою датою написання – 1671 та 1691 р.²⁹ Перший список – це копія листа Іоанна і Петра Олексійовичів до київського воєводи Михайла Григоровича Ромодановського стосовно царського жовтневого указу 1688 р. про розмежування дівочого монастиря із чоловічим. Очевидно, це був відгук на чолобитну ігумені Агафії, яка у 1688 р. разом із трьома старицями і 20-ма служками їздила до Москви з “проханням” до царів Іоанна і Петра Олексійовичів.

За словами П. Лебединцева, зміст чолобитної стосувався надання монастирю майже вщент зруйнованої та пустої Трьохсвятительської церкви. Через брак своєї престольної церкви черниці вимушені були ходити до чоловічого монастиря. На довершення, ігуменя Агафія скаржилася на утиски з боку ігумена Сильвестра і михайлівської братії та важку працю на монастирських полях. Звичайно, якщо дівочий монастир знаходився в повній патріархальній залежності від чоловічого, то і економічне господарювання цих монастирів також було спільне. До обов'язків черниць, окрім шиття одягу, входила і праця на земельних монастирських наділах – полях та городах. Оскільки роки ігуменства Сильвестра припадають на 1691–1697 рр., очевидь ще і в 90-ті роки XVII ст. ігуменя Агафія навідувалася до Москви зі скаргами на ігумена. Царським розпорядженням київському воєводі наказано було “в Киеве в верхнем Городе михайловского девича монастыря место с кельями на котором они ныне живут от михайловского мужеска монастыря отгородить крепкою и не низкою оградюю. Чтоб проходу из того девича монастыря в мужеск монастырь не было. А в котором месте в тот девич монастырь ворота, и в том месте идучи в монастырь на правой стороне десять келий их старицких снести, и построить на другой стороне против старых келий и с киевских доходов”³⁰.

Другий список – це царська грамота до гетьмана Івана Мазепи, що стосується чолобитної ігумені Агафії із сестрами від 8 жовтня 1690 р., яка вирішила повернути до маєтностей *Михайлівського* дівочого монастиря село Ходосівку за давньою суперечкою із *Вознесенським* (Печерським) жіночим монастирем. Слід зазначити, що межове розташування цього села із другим селом Підгірці, яким володіли черниці *Вознесенського* монастиря протягом багатьох ро-

ків, вносило свої корективи у питання володіння Ходосівкою. Так, власницьке право, що стверджувалося універсалами українських гетьманів на це село від 18 серпня 1656 р. та від 10 серпня 1682 р. *Михайлівському* дівочому монастирю, скасовувалося наданням його царськими грамотами від 31 грудня 1659 р.³¹ та від 27 січня 1688 р.³² *Вознесенському* монастирю. Обґрунтовуючи свої пріоритетні права на Ходосівку, ігуменя Агафія зазначила у своїй чолобитній, що у 1686 р. були надіслані до Москви найважливіші списки кріпостей *Михайлівського* дівочого монастиря із актової книги Київської міської ратуші (універсал Богдана Хмельницького, уступний запис Стефана Креницького та універсал Івана Самойловича). В документі також згадуються цікаві відомості про млин, який був побудований на кошти *Михайлівського* дівочого монастиря та куплений черницями ґрунт поряд із Ходосівкою із садом та ставком у ходосівського сотника за 50 крб., що після 1688 р. також відійшли до *Вознесенського* дівочого монастиря. Отже, царською грамотою наказано було Іванові Мазепі учинити слідство за цими землями між двома дівочими монастирями, спираючись на жалувані грамоти та кріпості “по войсковым правам и по своему рассмотрению”³³. Безсумнівно, гетьманом не було зроблено нічого, щоб зрушити цю справу на користь *Михайлівського* дівочого монастиря, тому що ігуменею *Вознесенського* монастиря тоді була його мати Марія Магдалина Мокієвська. Зазначимо, що у 1719 р. суперечки цих двох монастирів навколо земельних володінь відновилися. Але тут питання вже постало про законність межі між селами Підгірці та Креничі.

Хоча земельні питання ігуменя Агафія своїми чолобитними не вирішила, принаймні становище обителі на деякий час поліпшилось. Проте після зведення загорожі між чоловічим та дівочим монастирями постала проблема відсутності храму для молитов. Особливо привабливо для дослідників історії Києва було характеризувати першу церкву на честь Іоанна Богослова у *Михайлівському* монастирі, збудовану Іовом Борецьким у 1621 р., як храмову церкву *Михайлівського* дівочого монастиря. Але це твердження є безпідставним. Чолобитна Агафії свідчить, що окремої престольної церкви до кінця XVII ст. в *Михайлівському* дівочому монастирі не було. Прохання отримати пусту Трьохсвятительну церкву до обителі лишилося не вирішеним.

Наприкінці XVII ст. *Михайлівський* дівочий монастир отримав назву *Софійський*. Існування престольної дерев'яної церкви Святої

мучениці Софії та трьох дочок її – Віри, Надії та Любові, збудованої близько 1695 р.³⁴ на кошти царівни Софії, підтверджується архівними джерелами. Свідченням назви *Михайлівський Софійський* монастир є згадка в документі № 28 (написаний після 1759 р.) у збірнику документів XVII–XVIII ст. з історії Києва і Київської академії, складеному М. Петровим³⁵. Зазначимо, що в період правління Іоанна Олексійовича і Петра Олексійовича та завдяки утриманню царівни Софії Олексіївни монастир був забезпечений всім необхідним – служебними книгами, церковним начинням, посудом та ін. Про це свідчать такі відомості: “на сей монастырь изъ государевой казны жаловано давать на свечи, на вино, и на ладанъ по 20 рублей, на священника по 10 рублей и по кулю всякаго збожъа муки, клирошанамъ по осми копъ, пономарце по 10 золотыхъ и на пропитаніе всемъ обще каждой монахине по одной четверти разной муки по всякъ годъ, что все и выдавано было по 1710 годъ. Въ коем году во время бывшаго поветра³⁶, какъ утратился на то жалованный указъ, то съ того времени до 1758 года ничего не давано”³⁷.

За ігуменства Іоанікія Сенютовича (1713–1715) в історії *Михайлівського Софійського* дівочого монастиря відбулися значні події – переселення монастиря на Поділ та отримання назви *Богословський*, за якою він увійшов в історію київських монастирів. Але на той час на долю насельниць припало багато випробувань. По-перше, переселення дівочого монастиря в інше місце припало на трагічні події в Києві – лютування морової епідемії 1710 р. По-друге, не було визначено точне місце переселення черниць. За словами П. Лебединцева, у 1706 р. Петро I, перебуваючи в Києві проїздом до Польщі, побачив на горі між Печерськом та Старим Містом значну кількість будівельного матеріалу, який начебто був підготовлений для будівництва *Михайлівського Софійського* дівочого монастиря. Автор припускає, що це була гора, на якій в 1838–1842 рр. був зведений Інститут шляхетних дівчат (сучасна вул. Інститутська). За вищезазначеним документом № 28 згадується інше місце планування заселення черниць – Клов. Між іншим, кловська місцевість належала Печерській лаврі, тому відомості в документі № 28 про “не допущення” саме Печерською лаврою на цю гору *Михайлівського Софійського* дівочого монастиря через побоювання розповсюдження епідемії (у 1710 р. від чуми померли ігуменя Агафія та багато стариць обителі) є цілком логічними. Відтак вибір випав на третє місце – Поділ.

Наступний період життя черниць *Михайлівського Софійського* монастиря проходив за підтримки київського митрополита Іоасафа Кроковського (1708–1718) та князя Дмитра Голіцина. Під час другого візиту Петра I до Києва, коли була подана чолобитна ігумена Іоанікія Сенютовича, яка стосувалася подальшої долі *Михайлівського Софійського* дівочого монастиря, виявилось, що виконання указу Петра I від 1711 р. стосовно переїзду дівочої обителі в інше місце затягується. Для прискорення вирішення цього питання Петро I надав відповідне розпорядження князю Дмитру Голіцину, а той, в свою чергу, – київському коменданту. Нарешті у 1712 р. відбувся переїзд черниць на Поділ, – по сусідству з *Йорданським* дівочим монастирем. Ігумен Сенютович скаржився, що михайлівські черниці вивезли із собою всі церковні речі та гроші із монастирської казни, не повідомивши про свій від'їзд, що спричинило пограбування цих будівель місцевим населенням. Через кілька днів, на прохання ігумена Сенютовича, був виставлений комендантський караул до будівель монастиря. Далі, впродовж зими 1712 р., черниці вивозили зі своїх келій всі речі, навіть деякі келії розібрали і розпродали солдатам та в чоловічий монастир. Келії, які належали померлим черниціям, були залишені монастирю, але без вікон, дверей та замків³⁸. Навесні ігумен Сенютович зняв огорожу, яка розділяла чоловічий і дівочий монастирі, і долучив до своєї території територію дівочого монастиря. Храмову церкву трьох святих мучениць він віддав коменданту Печерського полку Миколі Кринци як полкову за вапно. Але обіцяних “полтретя-ста вапны” за церкву монастирем не було отримано через наданий їй статус “государевої церкви”. Дзвони із церкви дівочого монастиря були перевезені на Михайлівську монастирську дзвіницю, а гетьманські гроші, на прохання єпископа Захарія Корниловича, були надані чоловічому монастирю. Гетьман Іван Мазепа обіцяв дати десять тисяч на іконостас до монастиря. Проте, згідно з монастирським описом 1701 р., київський митрополит Іоасаф Кроковський “в трапезе иконостас своєю мздою устроил”³⁹. У розписному списку міста Києва від 13 квітня 1695 р. зазначено, що в Михайлівському монастирі є “особая церковь деревянная теплая с трапезою во имя Иоанна Богослова. Да подле Михайловского ж монастыря в Новодевичьем монастыре церковь деревянная на имя Святой Софии”⁴⁰. Після переїзду дівочого монастиря на Поділ, напевно, залишки після перебудови частини церкви Іоанна Богослова на трапезну палату були перенесені в

урочище Плоське, де і була відбудована дерев'яна церква Іоанна Богослова. Отже, на початку XVIII ст. *Михайлівський* дівочий монастир отримав церкву Іоанна Богослова на Подолі і нову назву – *Богословський*.

Саме з цього часу і починається спільний період в історії двох монастирів *Богословського* та *Йорданського*. Місце розташування *Богословського* монастиря було визначено, зокрема, монастир отримав від київських міщан Павла і Марії Шабельських ґрунт під *Йорданським* монастирем в урочищі Плоське за Києво-Подолом, куди і повинен був переміститися. Нове місце ще не було облаштоване під монастирське життя (відсутність келій для стариць, умов життя), тому тимчасово черниці розмістилися по сусідніх жіночих монастирях. Ігуменя Анастасія та намісниця Феодосія поселились у *Фролівському* жіночому монастирі, забравши з собою 200 золотих грошей від монастирських земельних наділів, книги, срібні хрести, кадило, чаші та інше церковне начиння, а 20 монахинь поселились в *Йорданському* монастирі. Насельниці *Йорданського* монастиря скаржилися, що, зайнявши 15 келій, михайлівські черниці нічого не принесли з собою із майна монастиря, а тому *Йорданська* обитель домоглася переселити всіх насельниць *Богословської* обителі до *Фролівського* монастиря. У 1714 р. Сенютович доводить до відома Іоасафа Крюковського, у відповідь на чолобитну михайлівських черниць, що ним було надано до *Богословського* монастиря – 300 золотих, 9 червонців, служебні книги і одяг для служби. Прохання черниць щодо повернення 5-ти дзвонів, які належали дівочому монастирю і окрім одного “государского” були придбані за власні гроші, залишилося без відповіді⁴¹.

Необхідно зауважити, що подальше облаштування монастиря відбувалося за допомогою знаних можновладців. Слід згадати ім'я київського міщанина Івана Петровича Гудими (Левковича), райці Київського магістрату (1717–1737), ктитора⁴² цього монастиря, який переймався справами подільських “новосельців”. По-перше, він побудував нову церкву Іоанна Богослова для монастиря. Коли церква і келії згоріли під час київської пожежі 1718 р., за його кошти вони були знов відновлені. Окрім цього, після пожежі монастир за допомогою двох полків солдатів і козаків був огорожений від гори “рогатками”⁴³, а навколо границь монастиря побудоване дерев'яне укріплення – “палісад”,⁴⁴ що надавало обителі більшої захищеності від зовнішнього світського життя і свідчить про її стале матері-

альне положення на початку XVIII ст. Вдруге було відроджено церкву Іоанна Богослова тим самим Гудимою. В історичній довідці зазначено, що будівництво церкви було із “дерева бывшего в государевых на Днепре двох суднах называвшихся галеры выстроена во имя святого Иоанна Богослова”⁴⁵.

Отже, *Богословський* монастир упродовж 1712–1718 рр., через неупорядкованість свого приміщення, був тимчасово розташований на території *Йорданського* монастиря, що і призвело до помилкових гіпотез стосовно об’єднання цих двох монастирів. Але документальні згадки про будівництво огорожі навколо монастиря після пожежі 1718 р. дає підстави стверджувати, що монастир все ж таки існував окремо від *Йорданського* дівочого монастиря. Свідченням фінансової незалежності монастиря може слугувати факт відбудування своєї церкви на честь Іоанна Богослова та келій, а також документи про участь монастиря в судових справах з іншими монастирями щодо земельних суперечок⁴⁶. Так, у 1719 р. відновилися суперечки між *Богословським* та *Фролівським* монастирями навколо земельних володінь. Питання постало про визначення границі між селами Підгірці та Креничі. Про це дізнаємося із запису декрету з актової міської книги від 31 січня 1761 р. про спірне розмежування креницьких та підгірських ґрунтів *Богословського* та *Фролівського* монастирів. Завдяки енергійній ігумені Ксанфії справа була вирішена на користь *Богословського* монастиря. Пошук дозволив авторові виявити показовий факт попереднього шахрайства та беззаконних дій ігумені Марії Магдалини Мазепиної щодо захоплення та привласнення креницьких ґрунтів до *Фролівської* обителі шляхом перенесення межі між спірними ґрунтами. Границя між селами Креничі та Підгірці була відновлена за розмежуванням від 30 травня 1586 р.

Про прихильне відношення до монастиря царюючих осіб свідчить надання царицею Єлизаветою Петрівною у 1744 р. двох тисяч грошей на чергову відбудову церкви Іоанна Богослова та келій, за яку знову взявся вже колишній райця Іоанн Гудима у 1748 р. Проте під час пожежі 25 травня 1754 р. майже половина келій згоріла.

Інформацію про історію *Богословського* дівочого монастиря у другій половині XVIII ст. доповнює документ (за каталогом М. Петрова № 216, док. № 1), описаний як “зошит”, в якому представлені копії зі справи за чолобитною ігумені Ксанфії із сестрами від 15 грудня 1759 р. Прохання було подано в розрядний архів Правлячого Се-

нату для отримання довідки про наявність жалуваних грамот та документів, що стосуються маєтностей цього монастиря. Енергійна ігуменя Ксанфія Протанська зробила спробу відновити власницькі монастирські права. Але суттєва помилка в проханні ігумені, зокрема не зазначення першої назви монастиря як *Михайлівський* дівочий, призвела до негативної відповіді з контори розрядного архіву щодо наявності давніх документів *Богословського* монастиря. При повторному відкоригованому проханні від 19 січня 1760 р. були виявлені копії документів про підтвердження прав *Богословського Михайлівського* монастиря на маєтності.

Окрім налагодження в справах маєтнісних, ігуменя Ксанфія намагалася ще поліпшити побут та матеріальне становище обителі. Завдяки її старанням у 1758 р. відновилося щорічне жалування з казни, яке було припинене в 1710 р. Так, на монастир було призначено по 100 крб. грошей та по сто четвертей борошна⁴⁷ на рік. Доповненням до щорічної підтримки було цільове надання 2151 крб. 46 коп. на укріплення гори, внутрішніх і зовнішніх будівель, монастирської огорожі. За історичною довідкою, за ці гроші була збудована нова тепла церква на честь свв. Захарія і Єлизавети, келії для ігумень, огорожа із протокою та криниця⁴⁸.

Відтворити історію *Богословського* дівочого монастиря у XVIII ст. неможливо без згадки про *Йорданський* дівочий монастир. Перші відомості про нього зафіксовані документальними свідченнями про існування церкви св. Миколи цього монастиря. На Подолі була не одна церква св. Миколи, тому слід виокремлювати кожну з них за власною особливою назвою – церква св. Миколи Притиска, св. Миколи Доброго, св. Миколи Набережна тощо. Отже, церква дівочого монастиря визначалася своєю назвою – церква св. Миколи *Йорданська*, яка походила від назви озера, що містилося навпроти церкви на Оболоні. *Йорданський Миколаївський* монастир був розташований в північно-західній частині Києва, за Подолом, в урочищі Плоське під горою. Межею між *Богословським* та *Йорданським* монастирями був лише струмок, який збігав з гори. Ранні відомості в джерелах про церкву св. Миколи *Йорданську* пов'язані зі спільною діяльністю з однією із вищезазначених церквою св. Миколи Притиска. Спірна справа ігумена Кирилівського монастиря Симеона, задокументована 2 грудня 1539 р.⁴⁹, із священником церкви св. Миколи Притиска⁵⁰ містить перші згадки про землі, які належали справданна церкві св. Миколи *Йорданській*. Далі ця церква

згадується в грамоті Сигізмунда III за 1605 р., коли вона була приписана до Кирилівського монастиря на прохання ігумена Василя Красовського, у виписах із трибунальських книг Київського воеводства 1618 р., із земських книг Київського воеводства 1626 р. про розмежування церкви св. Миколи Притиска із Печерським монастирем та йорданськими ґрунтами Кирилівського монастиря. Тут зазначено, що землі церкви св. Миколи Йорданської були захоплені під час занедбання. Але свідчення про існування в Києві Йорданської церкви в першій половині XVI ст. ще не є доказом існування в цей час дівочого монастиря. Отже, з упевненістю констатувати, що монастир був заснований в XVI ст., коли вже існувала церква св. Миколи Йорданська, без документальних підстав неможливо. Досліджуючи історію київських жіночих монастирів, А. Саббатовський визначає дату заснування *Йорданського* монастиря до 1626 р., посилаючись на привілей Сигізмунда III від 16 лютого 1626 р. на ігуменство Софронія Жеребило-Лабунського. Зокрема, в привілеї містяться відомості про угіддя та прибутки Кирилівського монастиря, де зазначено: "...з ґрунтами Кирилівськими и з церквою святого Николы Ерданского и со всеми до тых церквей ґрунтами, принадлежностями и пожитками, здавна ведлуг наданья и фундушов тому монастирю належачими..."⁵¹. Але в документі знов таки згадується лише церква св. Миколи Йорданська з належними їй ґрунтами, а словосполучення "монастирю належачими" стосується Кирилівської обителі, а не *Йорданської*. Отже, підстав для ствердження факту існування дівочого монастиря на початку XVII ст. немає.

У фондах ІР зберігаються документи, які стосуються історії *Йорданської* обителі, зокрема, на підтвердження прав *Йорданського* дівочого монастиря на "пляц" в Києві. Це випис із книг Київського магістрату від 29 вересня 1768 р., наданий ігумені *Йорданського* монастиря Таїсії про законність володіння монастирем "пляцом" з вільною землею, на якій здавна на кошти монастиря був збудований палац та будівлі для різних монастирських потреб, що надавалися в оренду. Зауважимо, при розгляді справи було виявлено в міській книзі запис від 14 березня 1618 р. із записом привілею Сигізмунда III від 2 жовтня 1617 р., де міститься інформація про земельні ґрунти церкви св. Миколи Йорданської (але ще раз зазначимо – не монастиря). Нарешті, в описах Київського намісництва за 1787 р. зустрічаємо дату заснування монастиря – це 1650 р., після якої найчастіше в джерелах є дані про монастир, а не

про церкву св. Миколи Йорданську. В опису зазначено: “В сем монастыре церковь святителя Христова Николая с одним престолом; келий: игуменская и для монашествующих – сто восемь, строения деревяннаго. В округ сего монастыря ограда с колоколнею. Оной монастыр 1650 году по утишении бывшего татарского нападенія устроен”⁵². Вочевидь, дату 1650 р., яка проходить у джерелах із визначеним *Йорданським* дівочим монастирем, слід вважати датою заснування монастиря.

Як виглядала церква св. Миколи Йорданська? Аналізуючи особливність споруди за “Історичним та географічним описом Київського намісництва 1787 р.” та описанням церкви св. Миколи за планом Києва 1695 р., в якому вона вже постає як церква при *Йорданському* дівочому монастирі, слід зауважити, що вона зберегла штрихи давньої церковної споруди. Нагадаємо, що при перебудовах та добудовах до церков упродовж XVII–XVIII ст. та оновленні споруд після київських пожеж рідко зберігалися основні форми архітектурного ансамблю церкви. Спираючись на план Києва 1695 р., Ф. Ернст описує однопрестольну церкву св. Миколи Йорданську, що була за Подолом, під горою. “При ній, – зазначає автор, – у XVIII ст. був заснований дівочий монастир. Церков мала один престол (на малюнку видно зображені два низьких без хрестів, вівтарні зруби)”. Знавець церковної архітектури зауважує, що церква належала до рідкісного типу однозрубних та одноглавих. Пізніше на кресленні *Йорданського* монастиря в Київському Всеукраїнському історичному музеї церква св. Миколи Йорданська мала вже три зруби і три глави⁵³.

Протягом другої половини XVII ст. все частіше в документах зустрічаються відомості про монастир. Наприклад, в доповіді думного дяка Омеляна Українцева про приїзд до Москви Марії Магдалини від 15 грудня 1687 р. згадується, що у 1665 р. ігумені *Йорданського* дівочого монастиря дано “на отпуск: денег 3 руб., 2 пары соболей, одна в 2 руб., другая в 3 руб.; старицам денег по рублю, по паре соболей, по 2 руб. Пара, да им же дано в Приказ питья: 3 ведра меду, 5 ведер пива да по 5 подвод ямских”⁵⁴. Отже, матеріальною підтримкою з боку влади монастир не був обділений. Підтвердженням доброго забезпечення монахинь цього монастиря є випис із міських книг Київської ратуші із записом черниці *Йорданського* дівочого монастиря Анастасії Мировської старшому райці київському Василю Зименку про надання йому власного ґрунту біля річки Сирець від 26 лютого 1687 р.⁵⁵

За переказом, перші ігумені цього жіночого монастиря були родичами відомого церковного діяча, проповідника Димитрія Туптала (Ростовського), діяльність якого була тісно пов'язана з Кирилівським монастирем (у 1668 р. прийняв постриг в цьому монастирі, з 1697 р. – ігумен). Відомі імена трьох ігумен з *Йорданського* дівочого монастиря до 1710 р. – Панфілія, Февронія та Параскева. Остання була рідною сестрою Димитрія Туптала і померла в 1710 р., залишивши тестамент, в якому батьківський двір Сави Туптала, що знаходився біля церкви св. Миколи Притиска, заповідала Кирилівському монастирю. Імена ігумен, що опікувалися монастирем в другій половині XVIII ст., – Таїсія (1765–1775) та Олександра (1775–1780).

За монастирськими документами із фондів ІР (за каталогом М. Петрова док. № 7) дізнаємося про зусилля ігумені Таїси у 1768 р. відновити монастирську земельну власність. Відомості про це отримуємо із випису Київського магістрату, що регламентує закріплення та визначення границь монастирських ґрунтів. Зокрема, про “пляц” на Подолі, на території якого був збудований палац коштами монастиря та різні споруди, які надавалися в оренду, і з якого монастир отримував “куничні”. Границі цього “пляцу” так обмежуються в документі: “...воротами на мостовую улицу лежачую к набережнониколской церкви, а по правой стороне от пляцу цеху кравецкого, на которой состоят цеховые избы, и двор киевского мещанина Григория Равного; и тылу от земли Киевобратского монастыря от жителя Петра Андреева, и от рыбного торгу, а по левой стороне, идучи з мостовой улицы на ґрунт от пляцу церкви Преображенской Киевоподолской, на которой удова Новодворская живет...” Розміри “пляцу” дають підстави стверджувати наявність значних прибутків для спокійного життя обителі.

Ориґінали монастирських документів *Йорданського* монастиря спіткала та ж сама доля, що і документи монастирів на Подолі – вони згоріли. Тому відновлення своїх власницьких прав дівочий монастир отримав за записами судових справ різних років, виписок із куничних книг 1720–1725 рр. та ревізійної книги за 1758 р. Зокрема, згадується запис від 4 березня 1684 р. про продаж степанівським жителем Димитрієм Богдашевичем і його дружиною Анною Захаріївною Шоховною київському міщанину Григорію Михайловичу “пляцу”, який був на межі з “пляцом” *Йорданського* монастиря. Інші відомості за куничними книгами стосуються переліку

осіб, які платили “куничні” монастирю. Це Кіндрат Гамалійник, Самойлиха Кушнірка, Осип Різник, Семен Шинкар, Яків Дюгтяр і Петриха вдова. За ревізійною книгою є відомості про “бражницю” Христину Тимошиху, яка жила на території цього “пляцу”, і з діяльності якої монастир мав великі прибутки. Отже, монастир отримав від київської влади свідчення на власницькі права та точні обміри межування своїх ґрунтів, що було для монастиря дуже важливо як з матеріальної, так і з правової точки зору.

За період 1757–1786 рр. кількість насельниць *Богословського* та *Йорданського* монастирів зростає майже в 2 рази. Наприклад, у 1757 р. в *Богословському* монастирі нараховувалося 84 черниці, в *Йорданському* – 136.⁵⁶ А вже за відомостями географічних описів Києва 1775–1786 рр. у *Богословському* кількості монахинь налічує 126, а в *Йорданському* – 217⁵⁷. Таким чином, за чисельністю насельниць *Йорданський* монастир перевищував *Богословський* перед руйнівною царською реформою українських монастирів 1786 р. Обидва монастирі в кінці XVIII ст. були приписані до Кирилівського монастиря, і після закриття цієї обителі під час секуляризації у 1786 р., були залишені як діючі. На той час у *Богословському* монастирі залишилося 77 монахинь, в *Йорданському* – 106.

У 1790 р. *Богословський* дівочий монастир був перенесений на місце закритого у 1787 р. чоловічого Золотоніського Красногірського монастиря під назвою *Красногірський Богословський* монастир (нині він відроджений під назвою *Красногірський Покровський*). *Йорданський* монастир залишався на старому місці – на Подолі до 1808 р. Цікаво, що після реорганізації та закриття його в 1808 р. майже через 100 років доля *Йорданського* монастиря повторила долю свого давнього сусіда – *Богословського* монастиря. Тепер черниці *Йорданського* монастиря були переселені до *Красногірського Богословського* монастиря, але з однією поправкою – *Йорданський* монастир розчинився в *Богословському* і перестав існувати взагалі. Нарешті спільна історія цих двох монастирів та їх доля стали нероздільною.

¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – К., 2002. – С. 158–159.

² Назва монастиря пов'язана з іменем доньки великого князя Київського Всеволода Ярославича, князівни Анни-Янки, яка у 1086 р. прийняла в ньому постриг.

³ Дата переміщення монастиря на Поділ дослідниками вказується різна – Берлінський – 1711 р., Лебединцев – 1712 р.

⁴ *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1–2. – С. 201–203, 535.

⁵ *Берлінський М.Ф.* Історія міста Києва. – К., 1991. – 318 с.

⁶ *Лебединцев П.* Исторические заметки о Киеве // Киев. старина. – 1884. – Окт. – С. 227–253.

⁷ НБУВ, ф.160, № 2996, арк. 150 зв.–151.

⁸ *Петров Н.* Описание Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875. – Вып. 1. – С. 187.

⁹ Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 379.

¹⁰ У 1618 р. священник Воскресенської церкви на Подолі Іоанн Матвійович Борецький прийняв чернечий постриг під іменем Іова, а згодом став ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря.

¹¹ Никифора Федорівна Чеховичівна, дочка Федора Михайловича Чеховича, рід якого згадується в Синодику Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря (див.: ІР НБУВ, ф. 307, № 537/1743, арк. 65–68.

¹² За тестаментом Іов Борецький відписував Межигірському монастирю двір, що мав назву Черкащизна, з умовою, якщо його донька Євпраксія та племінниця Минодора не приймуть чернецтво в монастирі дівочому Михайлівському. Але так воно і сталося, тому що вже в червні того ж року ігумен Межигірського монастиря подав в Миський Суд явку, що дочка Борецького не приймає чернецтво, тому монастир, згідно тестаменту Борецького законно став власником двору і будинку Черкащизна. Документи з цієї справи були представлені в збірці Київської казенної палати серед документів Межигірського монастиря за оп. № 107–113. На жаль, всі відсутні, окрім № 109 (див.: ІР НБУВ, ф. II, № 6873).

¹³ Описание Киево-Златоверхого Михайловского монастиря, состоящей при нем Феофановской пустыни и священных достопамятностей, ближайших к сему монастирю, составлено того же монастиря иеромонахом Евстратием Голованским (див.: ІР НБУВ, ф. I, № 5631, 208 арк.).

¹⁴ Голованский Е. Киево-Златоверхий Михайловский первоклассный монастирь и его скит Феофания. – К., 1878. – С. 178.

¹⁵ Там же. – С. 104.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. 307, № 540/1765, арк. 26–26 зв.

¹⁷ Там же, № 416/1640.

¹⁸ *Гнатенко Л.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. – К., 2003. – С. 39–43.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. 301, № 216, Г. Документи Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, за оп. № 165.

²⁰ Там само, И. Документи Київського Йорданського монастиря, за оп. 1, арк. 7.

²¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. ; Л., 2004. – С. 785.

²² *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Киевского полка. 1729–1730 гг. – К., 1892. – С. 20; *Закревский Н.* Описание Киева. – М.,

1868.– С. 862–863. – є згадки про батька Богуша – Якова Гулькевича, київського протопопа та сина – Івана Богуша Гулькевича-Глебовського, ченця Печерського монастиря, які надавали землю на дівочий монастир Фрола і Лавра в Києві.

²³ Так як київські митрополити рідко мешкали в Києві, то управління землями та угіддями покладалися на їх намісників, людей здебільшого не духовного стану, які були на службі у митрополитів.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 312, № 411/372 Соф., арк. 19.

²⁵ Там само, арк. 9.

²⁶ Там само, ф. 160, № 603, арк. 6.

²⁷ Там само, ф. 301, № 216, И. Документи Київського Йорданського монастиря, за оп. № 1, № 4; № 594, Г. Документи Богословського монастиря, за оп. № 2.

²⁸ Там само, ф. 304, № 805, арк. 66.

²⁹ При підготовці видання каталогу автору допомагали студенти КДА, через що можливо помилка в датуванні була зроблена при переведенні дати документа на нове літочислення, не враховуючи період з вересня по грудень.

³⁰ ІР НБУВ, ф. 301, № 216, И., за оп. № 4, арк. 1.

³¹ За описом документів Фролівського монастиря 1837 р. документ № 1 був вилучений при передачі з Київської казенної палати в КДА полковником Каменським в Імператорську Публічну бібліотеку.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1853. – Т. 5. – № 181.

³³ ІР НБУВ, ф. 301, № 216, И., за оп. № 4, арк. 3.

³⁴ *Дегтярьов М.Г., Реутов А.В.* Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 1999. – С. 92.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 160, № 185–228.

³⁶ У документі згадується страшенна морова епідемія, яка лютувала з березня 1710 р. по січень 1711 р. в Києві та на його околицях.

³⁷ ІР НБУВ, ф. 160, № 185–228, № 28, арк. 1.

³⁸ *Лебединцев П.* Исторические заметки о Киеве // Киев. старина. – 1884. – Окт. – С. 240.

³⁹ *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 526.

⁴⁰ *Алфёрова Г.В., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII века : Ист.-архит. очерк. – К., 1982; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 918.

⁴¹ *Лебединцев П.* Исторические заметки о Киеве // Киев. старина. – 1884. – Окт. С. 241.

⁴² Кгитор – особа, яка за свої кошти збудувала чи облаштувала церковний храм.

⁴³ Рогатка – брус із поперечних навхрест покладених жердин.

⁴⁴ Палісад – дерев'яне укріплення, яке будувалося із скріплених ра-

зом дерев'яних брусків трикутної форми, поставлених вертикально із загостреною вершиною та обвугленою основою для кращого збереження дерева в землі.

⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 160, № 485–228, № 28, арк. 2 зв.

⁴⁶ Там само, ф. 301, № 594, Г, за оп. № 2.

⁴⁷ Четверть – старовинна міра об'єму сипких тіл, яка дорівнює 8 четверикам (210 л).

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. 160, № 485–228, № 28, зв. арк.3.

⁴⁹ Там само, ф. I, № 1371.

⁵⁰ Назва цієї церкви походить від місцевості, де вона була побудована. “Притыка” або пристань знаходилася в кінці Подолу, на річці Почайні, берега якої були укріплені дерев'яними зрубами. В актах другої половини XVIII ст. згадуються “пристань Притыцкая”, “шурша притыцкая”: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской духовной академии. – К., 1904. – Т. 1, отд-ние 2. – С. 239–240.

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т. 4. – С. 515.

⁵² Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С. 192.

⁵³ Киев в фондах ЦНБ АН УССР. – К., 1984. – С. 16.

⁵⁴ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1872. – Т. 12. – С. 328.

⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 301, № 602.

⁵⁶ Там само, ф. 160, № 1137, арк. 88–93.

⁵⁷ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С. 37–38.

Summary

By means of the comprehensive analysis of the archive funds of the NSLY Institute of Manuscripts an attempt at reconstruction of the history of two nunneries of Kyiv is made that enables the researcher to dispute the hypotheses of their merger advanced by the 19th century scientists.

Key words: the Kyiv Theological Nunnery, the Kyiv Jordan Nunnery, archive sources on the history of the Kyiv monasteries of the 16–18 centuries.

Ю. А. Мицик
д-р іст. наук
Національний університет
“Кієво-Могилянська академія”

РУКОПИС БІЛОРУСЬКОГО ШЛЯХТИЧА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Залучено до наукового обігу рукопис XVII ст. з Щорсівської бібліотеки графів Хрептовичів – так звану “пам’ятну книгу” Михайла Рейли, шляхтича з північно-східної Білорусії, яка зберігається у фондах НБУВ. Розкрито зміст документа, який складається переважно з записів господарського характеру та щоденникових нотаток.

Ключові слова: рукопис, зібрання Хрептовичів, “пам’ятна книга”.

У зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається рукопис першої половини XVII ст. форматом “в четвірку” і обсягом понад 60 арк.¹ Його невідомий автор – білоруський шляхтич – активно вів записи у 1620–1635 рр. польською, інколи латинською мовами. Судячи з того, що деякі реалії змісту стосуються Вітебська та Орші, можна припустити, що цей шляхтич проживав у північно-східній Білорусі, а маєтність Хлопиничі (Халапеничі) була його власністю. Запис “Ex libris Michaelis Reuśty (?)” вказує не тільки на власника, а й можливо на автора рукопису – шляхтича Михайла Рейлу (прізвище написане нерозбірливо). Значно більше інформації подає інший власницький запис: “Ex bibl. Joach. Com. Chreptowicz”, тобто “З бібліотеки графа Йоахіма Хрептовича”. Тут треба сказати кілька слів про дану особу і її бібліотеку.

Хрептовичі (Храптовичі) або ж Літавор-Хрептовичі – це давній українсько-білоруський князівський рід, значною мірою сполонізований у XVIII ст., який тоді відносився до найбагатших магнатських родів. Граф Йоахім Ігнацій Юзеф Літавор Хрептович (4.01.1729–4.03.1812) був видатним громадським, політичним і державним діячем Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), маршалком

Головного трибуналу ВКЛ (з 1765 р.), міністром закордонних справ (з 1791 р.), канцлером ВКЛ (з 1793 р.). Й. Хребтович був також видатним культурним діячем, зокрема поетом і перекладачем відзначився як публіцист. Саме він був одним із творців знаменитої Едукаційної комісії (міністерства освіти) Речі Посполитої і був її членом понад 20 років. У своєму родовому маєтку Щорси (Новогрудський повіт) він організував бібліотеку з архівом, де зберігалися, зокрема, акти сеймів та сеймиків, королівські листи та ін. Частину колекції він придбав у відомого бібліофіла Юзефа Залуського (1768), частину – у римського кардинала І. Імперіале. Тут було зібрано понад 10 тис. примірників книг, переважно в галузі гуманітарних наук, в т.ч. з історії Речі Посполитої, отже України й Білорусі також. У цій бібліотеці працювали бібліотекарями відомі культурні діячі Білорусі Микола Вольський (1762–1803) і Ян Чачот (1796–1847). Син Й. Хребтовича – Адам (1768–1844) був гідним свого батька і подвоїв бібліотечні зібрання у Щорсах. За його часів та пізніше бібліотекою та архівом у Щорсах користувалося чимало видатних наукових і культурних діячів, як-от: поет Адам Міцкевич, історик Йоахім Лелевель та ін. Ці зібрання привертали до себе посилену увагу вчених з Київської археографічної комісії. Так, ряд документів щодо політичної історії України XVII ст. був опублікований М.Д. Іванішевим та О.І. Левицьким у відомій серії “Памятники, изданные Киевской археографической комиссией для разбора древних актов” (1-е вид. 1845–1859, 2-е – 1897–1898)². У 1913 р. Щорсівська бібліотека була передана на зберігання до Київського університету. Потім настали воєнні завірюхи, революції, знову війни, забрання частини цієї бібліотеки до Росії... Тим не менше, як відзначають автори енциклопедичної довідки про А. Хребтовича, “головна частина бібліотеки так і залишилася у Києві і тепер знаходиться у Центральній науковій бібліотеці АН України”³, тобто у нинішній НБ. Таким чином, рукопис № 5962 з ф. І безперечно входив колись до складу Щорсівської бібліотеки Хребтовичів, куди потрапив із зібрання Михайла Рейли.

Рукопис № 5962 можна віднести до розряду “пам’ятних книг”, типових для шляхетських бібліотек Речі Посполитої (можна навести для прикладу відомі книги XVII ст. такого роду, укладені люблінським війським Якубом Міхаловським або казимирським (Казимир під Краковом, нині – частина Кракова) міщанином Марціном Голінським. Щоправда, останні дуже любили історію і дуже

цікавилися політичним життям Речі Посполитої, тому зібрали або скопіювали величезну кількість цінних історичних джерел. Михайло Рейла ставив перед собою куди скромніші завдання, його книга сповнена переважно господарських записів, хоча інколи він вписує дещо з родинної хроніки або з подій, що трапилися у державі. Ось головні матеріали його книги: рецепти ліків (арк. 22–24), у т.ч. “сироп на тяжкість у грудях та на сухоти” (арк. 22–22 зв.), рецепти горілки (арк. 57), різних сортів пива (арк. 58–60 зв.), меду (арк. 64); реєстри збіжжя (арк. 10), худоби (“бидла”) (арк. 11), кухонного начиння (арк. 16); опис фільварку Красна Лука (арк. 35–37), план будинку (арк. 3 зв.), контракти з робітниками (арк. 2 зв.), реєстри прибутків та видатків, реєстр збору податків з Холопеницької маєтності 1620 р. (арк. 41–50) тощо. Є тут і купчі, зокрема з оршанським хорунжим Миколаєм Млечко (1623), лист до віленського воєводи з Вільни від 25.07.1635 р., різні чернетки тощо. Цікавішими, на наш погляд, є записи щоденникового характеру, яких, на жаль, не так вже й багато. Вже на початку рукопису читаємо звістку про прибуття до церкви в Холопеничах священника Леонтія (Левонтія) Єсифовича: “Ao 1621 marty 30 d. otca Lemoncjeja Jesifowicza zaciągnpwszy, odesłałem do cerkwi Chołopinickiej, daj Boze, szczęśliwie. Jemu (?) dałem na okupienie ryz jeo i xiąg kop 10; te kop 10 ma mi oddać. Kielich contrytalowy z miską i z лыžką, ktory kosztuje zł. 2/55. Tegoż dnia do niegoż zatem xiągi, со od p. Mathie Jurkiewicz Mutnicki przywiozł: Trewod posna, Apostoł, Połustaroy (?), Ochtaiee, Służebnik, obrazów z Jurkiewicz – 2 , od Otrosz. obrazów – 4, od p. Eigierda obrazów – 9”, тобто “Року 1621 березня 30 дня отця Лемонтія (Левонтія) Єсифовича взявши, відіслав до холопеницької церкви, дай Боже, щасливо. Йому (?) дав на викуп його ризи і книги, 10 коп., а ці 10 коп. він має мені віддати. Контриталева (?) чаша з диском і лжицею, що коштує 2 злотих 55 [грошей]. Цього ж дня потім привіз до нього книги від пана Матвія Юркевича Мутницького: “Тріодь пісна”, “Апостол”, “Устав” (??), “Октоїх”, “Служебник”, образи з Юр’евич – 2, образи від Отрошка (?) – 4, образи від пана Ейгерда – 9”. Під 1635 р. занотована звістка про вироблення у Вільні дзвона, на котрий чи то сам автор запису, чи то віленський воєвода дав 30 фунтів бронзи: “A.1635 w Wilnie jeo mśc dzwon robie, na który dał spiże funtów 30...” (арк. 63). На арк. 37 вміщено стислі записи літописного характеру 1595, 1605 і 1632 рр. Перший з них нотує новину про народження майбутнього короля Речі Посполитої Владислава IV:

”Roku 1595 d.19 Juny 18 na całym zegarze urodził się królowi j. mci Zygmuntowi III z królowej Anny, księżny rakuskiej, syn Władysław w Krakowie na Łobzowie...”. Потім говориться про королевицу Владислава, котрий на той час (1632–1648) був уже королем Речі Посполитої, а під 1632 р. сповіщається про смерть його батька – короля Речі Посполитої Сигізмунда III.

Таким чином, даний цілком незнаний досі рукопис є досить важливим джерелом з історії Білорусі першої половини XVII ст., ознайомлення з ним дозволяє уточнити первісний склад знаменитої Щорсівської бібліотеки графів Хрептовичів.

¹ IP НБУВ, ф. I, № 5962.

² Ковальський Н.П., Мьцьк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – С. 13–15.

³ Асветнікі зямлі Беларускай. – Мінск, 2001. – С. 456.

Summary

The manuscript of the 17 century from the Shchors library of the counts Chreptovych – the so called “memory book” (“pamyatna knyha”) of Mychailo Reila, a gentleman (“shliachtych”) from the north-western Byelorussia, that is preserved in the stock of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine is introduced into scholarship. The author sets forth the contents of the document that comprises mostly notes of household character and diary notes.

Key words: manuscript, the Chreptovych collection, the “memory book”.

І. І. Цинковська

Г. М. Юхимець

канд. мистецтвознавства

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського

Мідні гравійовані дошки Аверкія Козачковського з колекції Відділу образотворчих мистецтв НБУВ

На основі проведеної наукової атрибуції проаналізовано твори відомого українського гравера XVIII століття Аверкія Козачковського, що зберігаються в колекції мідних гравірованих дощок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Розкрито сюжети творів та особливості їх образно-художнього втілення, показано прагнення художника наблизити зображені ним релігійні сюжети до сучасного йому реального життя, визначено стилістичні особливості, техніку гравірування, характер об'ємно-просторової композиційної будови, притаманні Аверкію Козачковському як типовому представнику мистецтва доби українського бароко.

Ім'я видатного гравера XVIII ст. Аверкія Козачковського згадується майже в усіх загальних працях з історії українського мистецтва. Однак ні монографічного дослідження, присвяченого талановитому художнику, чи то детального аналізу його графічних творів у контексті розвитку українського бароко допоки ще немає. Хоча необхідність в цьому, обгрунтовується тим, що усі, без винятку, дослідники української гравюри доби бароко високо оцінюють внесок А. Козачковського в розвиток вітчизняного мистецтва, відзначаючи його високу майстерність. “Його творам, – читаємо у П.М. Жолтовського, – властиве прагнення до пластичних, барочно трактованих форм, докладного й ускладненого малюнка, вдало розроблених перспективних побудов. Нерідко перевантажені, динамічні композиції Козачковського позначені почуттям драматизму, що так відрізняє їх від врівноважених і урочистих робіт Левицького”. Я.П. Запаско називає А. Козачковського (поруч з Г. Левицьким) найвидатнішим українським гравером першої половини і середини XVIII ст., наго-

лошуючи при цьому на таких основних рисах його творчості, як: оригінальність композиційної будови, висока майстерність малюнка, тонке відчуття форми, досконале володіння перспективою. Тяжіння до барокової динамічності, пишної декоративності, на думку Я.П. Запаса, художник поєднує з прагненням наблизити релігійні сюжети до сучасного йому реального життя². Я.Д. Ісаєвич також називає ім'я А. Козачковського серед найвизначніших майстрів оформлення книги поруч з Г. Левицьким³.

Відомий дослідник української гравюри доби бароко Д.В. Степовик згадує ім'я А. Козачковського неодмінно поряд з Г. Левицьким, І. Филиповичем, Й. і А. Гочемськими та Н. Зубрицьким, які, на його думку, вирішували у своїх творчих шуканнях однакові завдання – проблему “дійсність – образ”, зображення людини у стані роздумів і переживань, драматичного напруження тощо⁴. Д. Степовик наголошує, що А. Козачковський, як і інші провідні майстри, успішно вирішував складні формотворчі завдання, поставлені часом. “Піраміди, кола, діагоналі в композиційних конструкціях зустрічаються упродовж всього XVIII століття. Їх символічні значення доповнювалися художньою доцільністю, причому не при заповнюванні порожнеч, а при налагодженні реальних взаємозв'язків між персонажами, або, якщо персонаж один, – між ним і довоколішнім світом. Так пірамідальні способи зображення апостольського, євангельського і святительського чинів у Г. Левицького, Макарія, А. Козачковського, Георгія, Й. Гочемського пов'язані з повнішим виявленням внутрішнього душевного стану, з патристичною героїзацією”⁵.

Початок дослідженню творчості А. Козачковського було покладено у другій половині XIX ст. Дмитром Ровинським, який у своїх працях 1870 та 1895 років надає стислі біографічні відомості про художника та перелік гравюр, що зберігалися у його приватному зібранні⁶. Маючи у своїй колекції невелику кількість гравюр А. Козачковського і виходячи зі смаків свого часу, Д. Ровинський не міг об'єктивно оцінити творчість художника, а тому обмежився лише стислими висновками: “гравировал на меди в манере Тепчегорского, но далеко ниже его по рисунку и по технике”⁷.

Дмитро Антонович, аналізуючи творчість українських граверів, так характеризує здобутки Аверкія Козачковського: “Старший із визначних майстрів української гравюри на Україні в добі рококо – Оверко Козачковський – ще в сильній мірі дотримувався складу барокко, його пишної ошатності, як це показує гравюра, що

представляє царя Давида, але, крім оздоб, що складає цю ошатність, м'які та дрібненькі складки по-бароковому пишних орнаментів свідчать уже про те, що Козачковський, працюючи у 20–30-х роках XVIII ст., є вже в історії майстер переходною доби від барокко до рококо”⁸.

Надзвичайно вагомий внесок в дослідження творчості Аверкія Козачковського зроблений зусиллями відомого українського вченого Павла Попова. На його думку, Козачковський працював найбільше як ілюстратор до лаврських видань, якому, як констатує дослідник, ”... відомий був не тільки спосіб офорту, але й так звана чорна манера (*manière noire*). ...Примірник єдиної досі відомої старої української гравюри так зв. “чорною манерою” (розп’яття з “предстоящею” Богородицею і двома янголами вгорі), що її виконав Козачковський”, знаходимо в одному з т. зв. “кунштбухів” в бібліотеці КП [Києво-Печерської] Лаври № VII З\З - 101”⁹.

У колекції НБУВ зберігається двадцять п’ять кліше гравюр, виконаних А. Козачковським на двадцяти двох дошках. Чотирнадцять кліше мають підпис автора або сліди авторської сигнатури. Дві з підписаних дощок містять також авторську дату. Професор М. Петров з одинадцяти дощок, що він їх згадує у своїй статті, зазначає лише одну з авторським підписом і датою (“Богоматерь, окруженная ангелами”)¹⁰. З одинадцяти дощок, названих М. Петровим, дев’ять зберігаються у фондах НБУВ. Усі дошки з колекції бібліотеки виконані в техніці різцевої гравюри, якою А. Козачковський досконало володів.

Павло Попов у праці “Матеріали до словника української гравюрі” подає каталожний опис двадцяти двох гравюр Аверкія Козачковського¹¹. З наведених дослідником творів майстра у фондах відділу зберігається лише вісім кліше, з яких ці гравюри були надруковані.

Вагомою базою для дослідження творчості А. Козачковського є також і великий масив прикрашених гравюрами майстра книжкових друкованих видань, що зберігаються у фондах Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Всі вони походять з друкарні Києво-Печерської лаври, що засвідчує активні творчі контакти А. Козачковського з провідним видавничим центром в Україні. Відомі українські дослідники стародруків Я. Запаско та Я. Ісаєвич називають двадцять вісім найменувань стародруків, що містять гравюри А. Козачковського. Це в основному титульні композиції та заглавні ілюстрації, що свідчить про авторитет художника, якому замовляли найвідповідальнішу роботу¹².

Першою за часом створення з відомих на сьогодні гравюр А. Козачковського є форта до “Апостола”, що вийшов друком 1722 року у Києво-Печерській лаврі¹³.

Серед дощок колекції НБУВ найдавнішою роботою художника є двостороння дошка, що на ній награвійовано рамку титулу. На лицевому боці дошки зображено рамку титулу з авторським підписом (*изобрази Аверкі Козачковски*), а на звороті награвійовано її копію без підпису автора. Перший з відомих відбитків з підписаного кліше гравюри прикрашає “Псалтир”, виданий 1728 року друкарнею Києво-Печерської лаври. На цій підставі можемо датувати гравюру першою чвертю XVIII ст.

В історії мистецтва української книжкової графіки XVI–XVIII ст. в оздобленні титульної сторінки помічаємо співіснування трьох основних типів – титульної рамки на орнаментальній основі, “іконостасного титулу” та титульної рамки на основі архітектурної композиції. “...Іконостасний титул утверджується як один з центральних композиційних варіантів української книги XVII–XVIII ст. З граничною ясністю в ньому декларується насамперед культове призначення канонічного твору. Але паралельно існувало й інше розуміння друкованого слова – освітнє, естетичне, гуманістичне. Уподоблюючи титульну ілюстрацію до архітектурної арки чи іконостасних воріт, гравери синтезували форми, характерні для інших просторово-пластичних мистецтв – архітектури, скульптури, живопису”¹⁴.

На дошці роботи А. Козачковського до титульного аркуша “Псалтиря” зображено пишну рамку у вигляді барокової архітектурної композиції. У видовженій прямокутній формі нішах, фланкованих колонами коринфського ордеру, зображено на повний зріст дві постаті – євангеліста Матвія¹⁵ з сувоєм у правиці (ліворуч) та біблійного царя Давида, який лівою рукою сперся на гуслі, а правою витирає сльози (праворуч). На сувої євангеліста та на гусях царя награвіровано тексти: Г^сдь ѿ ать согрѣшеніє твоє Глава VI (ліворуч); Сogrѣшихъ гдви моемѣ црве Глава V[II] (праворуч). Угорі посередині напис: СГІ СГІ [Святий Господь Ісус Святий Господь Ісус], від якого навкруги розливається сяйво. У нижній частині композиції цоколь прикрашають пишні барокові картуші із зображеними сюжетами: “Моління про чашу” (ліворуч) та “Всесвітній потоп” (праворуч). Унизу посередині в отворі архітектурної композиції зображено західний фасад Успенського собору Києво-Печерської лаври. Цент-

ральна, вільна від зображень площина, що традиційно призначалась для тексту, передана у вигляді завіси. В зображенні архітектурних мотивів, величної споруди Успенського собору, постатей відчувається рука досвідченого майстра. Чітка, впевнена лінія малюнку, штрихування прямими і перехресними лініями надають зображенням ілюзії об'єму й виразної цільності. Композиційна будова рамки титулу на основі барокової архітектурної конструкції, художньо-стилістичні особливості в зображенні постатей, драпірувань, пишно оздоблених орнаментами картушів – характерні ознаки пам'ятки зрілого бароко.

Кліше титулу, гравюра з якого прикрашає київське видання Євангелія 1733 року роботи А. Козачковського, майже точно повторює композицію титулу, виконану майстром Федором, що була вміщена у Євангелії 1697 року. Відмінності лише у наявності написів імен євангелістів, в зображенні трохи іншого пластичного оздоблення фасаду Успенського собору та в деталях євангельських сцен у клеймах¹⁶.

На дошці вертикальної прямокутної форми поле для тексту виокремлено титульною рамкою у вигляді барокової архітектурної арки з колонами коринфського ордеру на високих базах. Горішня частина арки пишно прикрашена натюрмортом з фруктів та виноградного листя. По чотирьох кутах композиції зображено євангелістів з їхніми традиційними символами та написами: Єв̄а Мар̄ко . / Єв̄а Маѿє / Єв̄: Іоан̄' / Єв̄: Л̄вка. В рамку титулу вкомпоновано шість барокових картушів овальної форми: два великих по вертикальній осі і чотири менших на лівому і правому стовпах. У горішньому картуші зображено сцену “Тайної вечери”, у нижньому – західний фасад Успенського собору Києво-Печерської лаври. У картушах, розміщених на лівому стовпі, зображено сцени “Воскресіння Христа” та “Розп'яття з Марією та Іоанном”, а у картушах на правому стовпі – “Різдво Христове” та “Благовіщення”. На відміну від картушів, постаті євангелістів сприймаються як невід'ємна складова архітектури пишної барокової арки. На звороті мідної дошки – проби штиха: намічено зображення голови чоловіка в профіль, квітки “туліпан” та нанесені пряме, хвилясте та перехрестне штрихування.

У колекції НБУВ зберігається дошка із зображенням сцени “Вознесіння Богородиці”, з якої була надрукована гравюра на звороті титулу в Євангелії 1733 р. П. Попов, який називає цю гравюру “Взяття Б. М. на небо” і датує її 1734 р., вказав на помилкову дату

1624 р., наведену Д. Ровинським.¹⁷ На дошці з колекції НБУВ, із якої була надрукована ця гравюра, унизу праворуч в межах зображення чітко читаються авторський підпис і дата: Избб р Аверкій Козачковски аѡад (1734). Відбиток з цієї дошки можна побачити в “Євангелії”, виданому в друкарні Києво-Печерської лаври під 1733 роком, а також у “Анфологоні” 1734 і 1745 років. Вірогідно, 1733 рік – це дата готовності “Євангелія” до друку, а гравюра А. Козачковського увійшла у видання трохи пізніше, в рік реального виходу його тиражу у світ.

Сцена “Вознесення Богородиці”, награвірована на дошці вертикальної прямокутної форми, нагадує монументальні барокові розписи. В центрі горішньої частини зображено Богоматір на хмарах, яка возноситься на небо в оточенні янголів та херувимів. Її вбрання спадає динамічними складками, що надає відчуття стрімкого польоту. Група Богоматері і янголів створює діагональ композиції. У долішній частині композиції зображено прикрашену квітами труну. Ліворуч – група апостолів, які жваво реагують на чудесну подію, що відбувається у їхній присутності. На відміну від гравюри А. Козачковського на цей сюжет з книги “Новий завіт з псалтирем” (1732), яка відзначається монументальністю й врівноваженістю композиції, сцена в гравюрі до “Євангелія” (1733) сповнена урочистої патетики і динамізму, що характерні для стилю бароко.

Крім дощок-кліше титульного аркуша та композиції “Вознесення Богородиці” у колекції НБУВ зберігаються також і підписані дошки із зображенням євангелістів Іоанна і Марка, гравюри з яких було надруковано у тому ж Євангелії 1733 року, та дошки без підпису із зображенням євангелістів Матвія і Луки, що, вірогідно, є авторськими копіями з гравюр із зазначеного видання. На відміну від дощок з колекції, у виданні 1733 року аналогічні гравюри мають авторський підпис.

Образи святих євангелістів, створених А. Козачковським, відзначаються монументальною значимістю. Вони зображені на повний зріст в урочистому архітектурному просторі. В їх образах, сповнених благородства і величі, А. Козачковський намагається передати напружену роботу думки, підкреслити інтелект. Так, євангеліст Іоанн зображений в момент творчого натхнення. Його погляд спрямований вгору, до Бога, немов шукаючи підтримку своїй нелегкій праці. Однією рукою він тримає розкрити книгу, а другою тягнеться гусячим пером до каламара на столику, вкритому скатертиною. Біля

ніг євангеліста зображений його символ – орел з розкритими крилами і хижою головою, розгорнутою до святого. Над головою євангеліста текст: Στῆς ἡ Εὐλιςτῆς Ἰωάννης. У лівому арковому отворі зображено сцену – маленький Ісус який сидить на хмарах в оточенні янголів, що є ілюстрацією до слів євангеліста Іоанна: “Поправді, поправді кажу вам: Відтепер ви побачите небо відкрите та анголів Божих, що на Людського Сина підіймаються і спускаються” (Євангеліє від св. Іоанна, Гл. 1, вірш 51). Над цією сценою зображено трикутник у сьайві та янголів у хмарах, що клубочаться. Унизу праворуч в межах зображення награвіровано авторський підпис: Изобрази Авѣрки Козачко вски. У колекції НБУВ зберігається і підписана дошка роботи гравера Прокопа Семигіновського, яка є копією з гравюри “Євангеліст Іоанн” і засвідчує її популярність у видавців друкарні Києво-Печерської лаври.

У майже ідентичній за будовою композиції “Євангеліст Марко” А. Козачковський підсилює барокову динаміку образу відчутним ускладненням в зображенні пишного вбрання святого та інтер’єру, який більше нагадує розкішний палац, аніж аскетичну келію святого. Пружна лінія профільованої арки, прикрашені капітелями коринфського ордеру стрункі канелюровані колони, облямована китицями і призбирана посередині завіса з важкої тканини, на підлозі сувій, що нагадує перегорнуту іонійську капітель, надають зображеній сцені особливої урочистості. Євангеліст Марко також представлений в момент напруженої роботи думки. Лівою рукою він немов демонструє великий фоліант у розкішній оправі, а у правиці тримає гусяче перо. Праворуч від постаті святого – столик з письмовим приладдям, сувоєм та відкритими дверцятами шафи з книгами. Ліворуч за святим євангелістом – пишногоривий крилатий лев. Ліворуч, на дальньому плані, зображено ріку Йордан та сцену “Хрещення Ісуса Христа”. Зображення Бога-отця у хмарах, голуба – символ Святого Духа і Ісуса Христа художник розташував по центральній вісі композиції, а по сторонах від Сина Божого – Іоанна Хрестителя та двох янголів. Простір зображеної сцени з обох боків замикають крони високих дерев. Монументальність композиції в цілому досягається класичною вріжноваженістю основних мас, розташованих рівнобічним трикутником.

У фондах Інституту рукопису НБУВ в “Альбомах малюнків учнів та наставників Києво-Лаврської іконописної майстерні” (кужбушках) зберігається малюнок “Св. євангеліст Марко” (XIX – 101/8426 –

А, № 12), композиція якого ідентична композиції гравюри А. Козачковського¹⁸.

Поруч із зображенням євангелістів та їх традиційних символів А. Козачковський вводить на другому плані також сюжети на євангельські тексти. У подібних за композиційною будовою (до двох попередніх гравюр з видання 1733 року) дошках-кліше без авторського підпису “Євангеліст Лука” та “Євангеліст Матвій”, на другому плані зображені відповідно сюжети “Благовіщення” і “Видіння пастухам” та “Різдво Христове”. Останні дві сцени розміщені в одній зображальній площині і об’єднані єдиним простором. В композиції із зображенням євангеліста Луки А. Козачковський вводить ще одну сцену. Ліворуч від святого зображено портик з арковим отвором, через який видно простору кімнату з двома вікнами, стіл з глечиками, в одному з яких стирчать два пензля з довгими держаками. Біля невисокого ослінчика поряється чоловік у фартуху. Вірогідніше за все він готує фарби, адже за легендою св. Лука був і художником, першим автором образу Богоматері, яку він намалював з натури.

У гравюрах, виконаних А. Козачковським наприкінці 1720 – початку 1730-х років, майже усі дослідники, високо оцінюючи майстерність художника, відзначають їх міцну композиційну будову, вправність малюнка, вміння надати формам м’якої округлості та випуклої рельєфності, легкість світлотіньових переходів, артистичне володіння різноманітним штрихом та вдале застосуванням крапкової манери¹⁹.

До кращих творів А. Козачковського з колекції НБУВ належать дошки із зображенням біблійного царя Давида. Перша з них була виконана у 1720-ті роки, і гравюра з неї прикрашає “Псалтир” 1728 року видання друкарні Києво-Печерської лаври²⁰. Унизу, у лівому куті, під рамкою зображення, награвіровано авторський підпис: *изобрази Аверкій Козачковски*, і за композицією ця гравюра подібна до розглянутих вище зображень євангелістів. Цар Давид представлений у своєму розкішному палаці за інтелектуальним заняттям як державний діяч. У коштовному царському вбранні, з накинутою на плечі горностаєвою мантиєю, короною на голові і скипетром у правиці, він гортає велику книгу, вільно спершися на спинку майстерно різьбленого крісла. Стіл, на якому лежить розгорнута книга і стоїть каламар з гусячим пером, оздоблений декоративною різьбленою скульптурою і вкритий розшитою соковитим

рослинним орнаментом й отороченою китицями скатертиною. На підлозі, викладеній кольоровими кам'яними плитами, лежать величезні фоліанти у шкіряній оправі, а біля крісла стоять гуслі і великий, вишуканої форми коштовний жбан, оздоблений орнаментами. Позаду царя діагонально звисає важка завіса, виготовлена з візерунчатої парчі. Через арочний отвір, обрамлений пілястрами і орнаментальними рельєфами, видно невисокий мур і за ним монументальні споруди багатого палацу. Завдяки майстерному застосуванню прийому “відкритого вікна” А. Козачковський досягає гармонійного об'єднання монументальної постаті і оточуючого її простору. Ще одна важлива деталь: навколо голови Давида німб, який засвідчує приналежність біблійного царя до лику святих, а у формальному плані біла пляма німбу є композиційним центром і акцентує увагу глядача на обличчі государя.

У композиції “Цар Давид і пророк Натан”, що прикрашає “Новий завіт с приобщенієм псалтиря” 1732 року, зображені два різні за часом, але пов'язані між собою епізоди з життя біблійного царя. На першому плані як основну подію зображено епізод, що відбувався пізніше, а саме коли пророк Натан за велінням Бога прийшов до царя і розповів притчу про багатого, який відібрав у бідного єдину вівцю, натякаючи на підступність Давида, який відібрав в Урії кохану дружину Вірсавію, відіславши його на вірну смерть (2-га книга Царств, Гл. 12, вірш 1–11). Подія, яка спричинила неприємну розмову пророка і царя, зображена на дальньому плані композиції як жанрова сцена: цар Давид дивиться з тераси розкішного палацу на напівоголену Вірсавію у басейні. Сцена розмови Натана і Давида сповнена напруженого драматизму, що досягається красномовними жестами персонажів і їхнім психологічним станом. Унизу дошки, праворуч під рамкою зображення, награвіровано авторський підпис: *Изобрази Авé ркїй Козачко вски.*

В цих гравюрах виявилися кращі риси майстерності А. Козачковського. Справжній естет, А. Козачковський, як і в інших своїх творах, не міг відмовити собі в задоволенні відтворити розкішний інтер'єр багатого царського палацу, вишукані архітектурні форми, красу предметів, що оточують біблійного царя, світло-тіньові ефекти важкої парчевої завіси, декорованої пишними візерунками. Міцна композиційна будова, динаміка барокових крупних форм, виразна лінія малюнка й майстерне застосування паралельного, перехресного штрихування і крапкової манери, матеріальність в зображенні

коштовних тканин, золоченої різьби, дорогоцінного металу, холодного каменю надають його творам переконливості й емоційної виразності.

У згадуваній вище книзі “Псалтир” 1728 року є гравюра із зображенням сюжету “Перехід через Чермне море”, надрукована з дошки, що зберігається в колекції НБУВ. Авторство А. Козачковського підтверджується не тільки сигнатурою “А: К:”, награвірованою внизу в межах зображення, а й характерною для цього майстра манерою виконання. Перед художником постало досить складне завдання – відтворити сцену із зображенням великої кількості людей, які діють на широкому просторі, сцену, яка диктує широкий, горизонтальний формат композиції. Вертикальний формат книги вимагав іншої, “незручної” композиційної схеми, і А. Козачковський виявив неабияку винахідливість, аби, не відходячи від тексту біблійної оповіді, змалювати грандіозність драматичної події. Діагональний рух великого натовпу підтримується напрямком руху морських хвиль, а на дальньому плані – зображеннями берега і скель, порослих де-не-де покрученими деревами.

Композиційним центром зображеної картини божественного чуда є постать Мойсея, який стоїть із піднятими руками і жезлом спрямовує величезні морські хвилі, що поглинають вороже військо єгипетського фараона. За Мойсеєм зображені сини Ізраїлеві, які щільним натовпом рухаються за “стовпом обlačним”. Тут і мужні лицарі із штандартами та списами, і зовсім молоді безвусі воїни, і жінки, які ведуть за руки дітей. Воїни одягнені у оздоблені орнаментами і увінчані пір’ям шоломи, довгі плащі, короткі кофтоподібні туніки та сандалі, що формою і покромом нагадують антично-римський військовий стрій. Такими, принаймні, виглядають двоє бувалих солдатів, зображених на передньому плані. Ще одна, на наш погляд, важлива деталь: жінка, яка зображена на передньому плані праворуч від бувалого воїна, тримає на голові великий металевий джбан, що майже точно повторює такі ж, зображені в згадуваних вище творах А. Козачковського “Цар Давид” і “Цар Давид і пророк Натан”.

А. Козачковський відомий як автор багатьох ілюстрацій до Акафістів. Я. Запаско та Я. Ісаєвич в своєму каталозі зазначають 5 київських видань, в оздобленні яких брав участь майстер. Це – “Акафісты, канони і прочая душеполезная моленія» 1731 року (форта, зворот титулу – “Взяття на небо”, 16 сторінкових мідеритів), “Акафісти і канони” 1741 року (форта, зворот титулу – “Успіння Богородиці”,

16 ілюстрацій на всю сторінку, виконаних в техніці мідериту, ініціали, заставки, кінцівки, орнаментальні ініціали, виливні прикраси), “Акафісти і канони” 1747 року, в яких є також гравюри відомого українського гравера Геронтія, “Акафісти і канони” 1754 року, а також мідерити (форта, зворот титулу з “Успінням Богородиці” та 15 текстових ілюстрацій) у виданні 1765 року²¹.

У колекції НБУВ зберігаються десять дощок роботи А. Козачковського, що за сюжетами можна вважати ілюстраціями саме до “Акафістів і канонів”. Шість з них мають або авторський підпис, або сліди від авторської сигнатури. Сьогодні досить важко визначити, до якого саме видання кожна з гравюр була замовлена А. Козачковському, хоча формат і розміри їх дають можливість припустити, що вони є ілюстраціями до одного видання²². За стилістичними ознаками цю групу дощок можна умовно поділити на барокові й такі, в композиційній будові та лінійно-орнаментальній манері яких відчувуються певні архаїчні риси. З десяти дощок колекції Відділу образотворчого мистецтва, у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ у різних виданнях “Акафістів” було знайдено відбитки лише з восьми дощок. У виданні 1741 року знаходимо відбитки з дощок “Христос серед апостолів”, “Собор янголів”, “Святитель Христов Миколай”, “Сім апокаліптичних янголів”, “Богородиця серед янголів” та “Вознесіння Ісуса Христа” (Див.: Кир. 4683 П. К, 1741). У “Акафістах...” 1765 року крім вищезазначених відбитків містяться також “Коронування Богородиці” та “Страшний суд” (Див: Кир. 774 П. К, 1765).

Строгу симетричну композицію із вдалим поєднанням з пишними бароковими елементами спостерігаємо в гравюрі “Успіння Богородиці”, виконаній приблизно у 1720 – 1730-х роках. Дощка-кліше добре збереглася, що дає можливість прослідкувати досконале володіння різноманітними прийомами штрихування. Центральна сцена успіння зображена як тондо, обрамлена широкою орнаментальною рамкою, встановленою на бароковий постамент у вигляді маскарона і симетрично розташованих по сторонам від нього складної форми волют, прикрашених листям аканта. Рама увінчана овальної форми картушем з рослинного орнаменту з текстом: Успѣ нїе Прѣто^ѣи Бѣи. По обидві сторони від центральної композиції зображено на повний зріст постаті святих преподобних Антонія і Феодосія Печерських із розгорнутими сувоями в руках. На сувоях написи: Г^сди да б^де^т бл^свенїе на м^ѣ ст^ѣ се^м с^ѣ: Гори Аѡбнска іа / Г^сди во имѣ Пр: Бѣи во з^тра^жд^не бы До^м сей. У горішніх кутах вер-

тикальнго формату прямокутної площини дошки зображені із свічками у руках два янголи, які пливуть у повітрі. У полі, обрамленому круглою рамою, в центрі зображено вкрите пологом з важкої тканини одро, на якому покоїться усопша Богоматір. За одром Ісус Христос із сповитим немовлям (символ душі Богородиці) у сьайві. По сторонах одра зображені у різноманітних позах святі апостоли, які жестами красномовно виражають свої скорботні почуття. На дальньому плані центральної композиції за постатями святих апостолів зображено архітектурні споруди, що разом із групами апостолів створюють своєрідні куліси й надають зображеній сцені врівноваженості й відчуття елегічного спокою.

Майже ідентичні композиції Успіння містяться у книгах “Пречестныи акафисты и прочія спасителныя молбы...”. – К., 1709 та “Деяния и послания святих Апостолов”. – К., 1722. Перша гравюра була виконана гравером на прізвище Марко. У гравюрі з видання 1722 року різниця лише в деталях зображеного – простіші архітектура, орнаментальні мотиви, відсутні дві свічки у ставниках перед усопшою, зображений затиснений простір, замість херувимів над головою Христа, який тримає душу Богоматері, зображені два янголи по сторонах його голови; текст на сувоях написаний по вертикалі, а не по горизонталі, тканина, якою вкрите одро, не прикрашена орнаментом. А у гравюрі 1709 року розбіжності щонайменші. Вірогідно, саме гравюра Марка була першоджерелом для одноімєнної гравюри А. Козачковського.

Симетрія, розподіл на яруси стають основним композиційним принципом А. Козачковського в розробці складних сюжетів, що спонукають до монументальності художнього образу. Дошка-кліше зі сценою “Коронування Богоматері” є характерним для української гравюри прикладом багатофігурної триярусної композиції з чітко врівноваженими правою і лівою частинами зображених мас навколо центральної вісі. Угорі, в оточенні п’яти херувимів у склбочених хмарах, зображено сцену коронування Богородиці: посередині Богоматір на троні, ліворуч – Бог-Отець з державою, праворуч – Ісус Христос з хрестом тримають над головою Богоматері корону. Над короною зображено голуба – символ Святого Духа. У лівому та правому верхньому кутах зображено двох янголів, які вказують на сцену коронування Богородиці. У середньому і нижньому регістрах зображені апостоли, пророки, праведники, святі отці, які радіють знаменній події, що відбувається на небі.

Певний зв'язок з монументальним живописом спостерігаємо і в композиційній будові гравюр “Собор янголів” та “Страшний суд”. Як і у вищезгадуваній гравюрі, ці дошки-кліше зберегли сліди авторського підпису А. Козачковського. В розробці урочистої сцени собора янголів художник вдається до чотирирясної композиції. Угорі на хмарах зображено Святу Трійцю: Бога-отця з папською тіарою на голові та скипетром і державою у руках, Ісуса Христа з хрестом і Голуба у сяйві; нижче три яруси композиції складаються з дев'яти окремих груп янголів. Під кожною окремою групою награвіровано стрічку з текстом: прѣтлы херѣвми серафими / власти сили гѣдсѣа / англты архагглы начѣла.

Подібний композиційний прийом, але дещо у пом'якшеному варіанті, А. Козачковський застосовує і в зображенні сюжету “Страшного суду”. На дошці вертикального формату угорі посередині зображено на повний зріст постать Христа-судді на весельці. Ліворуч і праворуч від нього Богоматір та Іоанн Хреститель благають за рід людський. В середньому ярусі композиції, нижче від зображених янголів, які сурмлять у сурми, в центрі зображено архангела Михаїла, який показує дорогу праведникам та грішникам. У нижньому ярусі зображено грішників: одних тягнуть до себе янголи, над іншими чорти чинять тортури і заганяють у пекло. Тіла оголених людей зображені в складних ракурсах, в динамічному русі, завдяки чому зображена сцена сповнена експресії й драматизму.

Серед гравюр до “Акафістів...” особливою монументальністю образів вирізняється композиція “Христос серед апостолів”²³. Постаті Христа і тринадцяти апостолів, зображені в нижній частині композиції, своєю архітектонікою нагадують даньоруські монументальні фрески періоду розквіту; а добу бароко – активність жестів, характерна динаміка складок, херувими у склужбених хмарах та промені від символу Трійці і голуба.

До зразків зрілого бороко належать дошки-кліше з колекції НБУВ “Христос серед янголів”, “Богородиця серед янголів”²⁴. У зображенні урочистих сцен А. Козачковський вдався до композиційного трикутника, який створюють відповідно: постаті Христа з розгорнутою книгою на весельці і двох янголів у молитовних позах на передньому плані та Богоматері з маленьким Ісусом на склужбених хмарах і також двох янголів у молитовних позах на передньому плані. Барокової патетики зображеним сценам надають і такі деталі, як пишна корона, що увінчує голову Богоматері, скипетр і

держава в її руках, промені, янголи й херувіми у склупчених хмарах.

Барокової динаміки сповнена й гравюра із зображенням апокаліптичних янголів з атрибутами страстей Христових. На дошці вертикальної прямокутної форми посередені зображено хрест, увінчаний терновим вінцем. Навколо хреста на хмарах зображено п'ять хурувімів та сім янголят із атрибутами страстей Христових: молоток, різки, драбина, колона, цвяхи, списи, губка та ін. Унизу ліворуч в межах зображення награвіровано авторську сигнатуру: А. К.

Пафос у зображенні чуда, притаманний західно-європейському мистецтву зрілого бароко, найбільш відчутний у гравюрі А. Козачковського “Воскресіння Христа”, надрукованої у “Акафістах...” 1741 і 1765 років з дошки, що зберігається у колекції НБУВ. Не виключено, що саме ця гравюра прикрашає і видання “Акафістів...” 1731 року, про яке згадує П. Попов²⁵. На дошці вертикальної трапецевидної форми зображена атлетичної статури постать Христа у сьйві на повний зріст з піднятою догори правою рукою і хоругвою у лівій руці. Навкруги Христа у склупчених хмарах – вісім херувімів. Під Ісусом Христом, немов постамент пам'ятника, зображений запечатаний гріб Господній. Попри важкі монументальні форми оголеного тіла Христа, завдяки особливій його поставі із схрещеними ногами і ступнями, якими він ледь торкається хмари, плащаниці, що S-подібно розвивається навкруги його тіла, складається відчуття легкості стрімкого польоту.

Уявлення про дошку-кліше із зображенням “Святитель Христов Миколай” можна скласти лише за гравюрою, що прикрашає видання Києво-Печерських “Акафістів...” 1741 і 1765 років. Від самої дошки збереглася тільки нижня її частина із сигнатурою А. К., розміщеною у правому нижньому куті в межах зображення. Образ Миколая в інтерпретації А. Козачковського відповідає усталеним канонам християнського мистецтва: святий зображений як висока, літня людина з сивим довгим волоссям і бородою, турботливим, м'яким поглядом пастиря, в облаченні єпископа. На другому плані зображені сцени із життя святого – чудо спасіння потопаючих під час шторму та явлення св. Миколая імператорові Костянтину.

У колекції НБУВ надзвичайно рідкісними є дошки-кліше роботи Аверкія Козачковського, що були створені для оформлення аркушів з текстом – так званих “Общаніє”. Цей текст урочисто зачитували на зборах Пресвятої Богородиці учні, які записувалися до училища

Києво-Братського монастиря²⁶. Після цієї церемонії такий аркуш слугував за документ, що засвідчував зміст і дату прийняття присяги.

Текст такої присяги²⁷ прикрашався іконою-гравюрою “Благовіщення” або “Богородиця на місяці”, які займали горішню частину аркуша. Гравюра і текст обрамлялися широкою орнаментальною рамкою. За композиційною схемою усі три гравюри з колекції НБУВ майже ідентичні. Центральна частина із зображенням Благовіщення або Богородиці на місяці мають вертикальний прямокутний формат і обрамлені з бокових і горішньої сторін широкою рамкою з клеймами овальної форми. У клеймах містяться символічні зображення, пов’язані з культом Богоматері. Сцену Благовіщення супроводжують зображення: угорі посередині – “Містичний Агнець”; права сторона – “Всесвітній потоп”, “Чисте джерело”, “Сон Іакова”; ліва сторона – “Неспалима купина”, “Райський сад”, “Пророслий стовп”. Клейма оздоблені бароковими влутами, а простір між ними заповнений пишними натюрмортами з плодів і квітів²⁸. Зображення центральної композиції “Благовіщення” в обох дошках мають свої особливості. У першій з названих дощок під інв № 275/1 відчувається більше стриманості у висловленні почуттів головних персонажів. Марія підняла очі від розкритої книги²⁹ і уважно дивиться на архангела, який раптово з’явився перед нею на невеличкій хмарині. Пози Марії й архангела Гавриїла природні, їхні постаті, зображені на передньому плані, органічно вписані в інтер’єр багатого палацу, завдяки точному масштабному співвідношенню з архітектурними деталями та арковому пройому, що розширює простір у глибину. В цілому зображена сцена набуває ліричного забарвлення.

Значно емоційнішою виглядає сцена “Благовіщення”, зображена на дошці під інв № 274/1. Хоча це кліше досить сильно стерте, і на ньому неможливо роздивитися усі деталі зображення, характерні особливості трактування художником традиційного сюжету простежуються досить чітко. В першу чергу, відчутно змінилася композиційна будова – постаті Марії та архангела Гавриїла створюють діагональ у глибину простору (у відбитку зліва і праворуч), що надає зображеній сцені динамічності. Пікреслена рухливість постатей, тривимірна об’ємність, пишність драпування, склубочені хмари, промені, прориви простору – за всіма стилістичними ознаками це – надзвичайно майстерний твір зрілого бароко. Особливою виразністю відзначається образ Діви Марії, сповнений чистої жіночої краси і витонченої шляхетності.

Ідентичним за форматом і загальною композиційною будовою (зображення ікони, обрамленої з трьох боків широкою рамкою з сімома клеймами) в колекції НБУВ є кліше, награвіроване А. Козачковським на звороті дошки під інв № 274\1. На дошці майже квадратного формату (17,2×19,2 см) зображено ікону “Успіння Богородиці”³⁰, обрамлену з трьох боків широкою рамкою, оздобленою акантом та овальними клеймами із зображеннями-символами: угорі посередині – “Сонце” (символ Марії); права сторона – “Ноїв ковчег” (символ спасіння і християнського ритуалу хрещення), “Семисвічник” (символ храму Соломона), “Джерело у скелі” (символ задоволення духовної спраги); ліва сторона – “Ковчег” (сховище Других скрижалів), “Дзеркало” (незаплямоване дзеркало є атрибутом Марії як елемент непорочного зачаття), “Вогняний стовп” (символ шляху, вказаного Богом). Сама ікона вертикального прямокутного формату. В центрі зображено св. Марію, яка стоїть на перевернутому місяці і попирає ногами змія, що символізує перемогу над гріхом, а у мистецтві бароко – над протестантизмом³¹. А. Козачковський з надзвичайною майстерністю відтворює тривимірність об’єму в зображенні постаті Марії, динаміку пишних складок її одягу, освітлені саявом склудочені хмари із херувимами. Лінії малюнка з надзвичайною впевненістю окреслюють монументальну постать Марії, а майстерне штрихування створює необхідні світлотіньові ефекти, притаманні стилю бароко.

Тяжіння А. Козачковського до монументальності найпомітніше виявилось у гравюрі “Христос з державою”, що була виконана не пізніше 1746 року. На білому тлі чітким силуетом виділяється велична постать Ісуса Христа з піднятою догори правицею і державою у лівій руці. Красиве, з правильними рисами обличчя Христа, обрамлене бородою і догими кучерями, сповнене божественної енергії. Широкий гіматій спадає важкими складками і надає постаті величній урочистості. Над головою Христа, обрамленою саявом, награвіровано текст, з яким він звертається до людства: “Покайтеся та віруйте во Євангеліє”.

Колекція гравійованих дощок роботи Аверкія Козачковського дає можливість краще відчувати високий художній рівень, технічну досконалість графічних творів майстра, хоча друкували гравюри з цих дощок й різні за фаховою підготовкою друкарі, які працювали у Києво-Печерській лаврі. Проте у виданнях XVIII ст. більшість відбитків з дощок А. Козачковського має надзвичайно високу якість,

і тому можна зробити припущення, що процес друкування в окремих випадках міг контролювати або навіть виконувати сам автор. Колекція має дошки, які були надзвичайно популярними, гравюри з яких часто прикрашали різні видання, копіювалися іншими граверами, а є такі, відбитки з яких зустрічаються дуже рідко. І тому гравійовані мідні дошки з колекції Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського мають надзвичайно велику культурну, мистецьку й наукову цінність. Вони значно розширюють можливості глибшого дослідження творчості Аверкія Козачковського, одного з провідних і яскравих представників київської школи граверства доби розквіту українського бароко.

¹ Історія українського мистецтва: В 6 т. – К., 1968. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття. – С. 303. (На думку П.М. Жолтовського, Аверкій Козачковський працював між 1721 і 1737 рр. і “належить до кращих київських граверів XVIII століття”).

² *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI – XVIII ст. – Л., 1971. – С. 206 – 212.

³ *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С. 257.

⁴ *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образної системи. – К., 1982. – С. 82, 90, 94.

⁵ Там само. – С. 165.

⁶ *Ровинский Д.А.* Русские граверы и их произведения... – М., 1870. – С. 48–49, 235–236, 354–355.

⁷ *Ровинский. Д.А.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вев. – СПб., 1895. – С. 354.

⁸ Див. розділ “Рококо” статті “Українська гравюра” у виданні: Українська культура / Лекції за ред. Дм. Антоновича. – К., 1993.

⁹ *Попов П.М.* Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 60.

¹⁰ Це динамічна барокова композиція “Вознесіння Богородиці”, яку відомий дослідник називає “Богоматерь, окруженная ангелами” і зазначає, що вона була вміщена у київському виданні “Анфологіона” 1734 року. (Див.: *Петров М.* Старинные южно-русские гравировальные доски типографий Киево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской // Искусство в Юж. России: графика, живопись, худ. пром-сть. – К., 1914. – № 3/4. – С. 91). Але у фондах Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається “Євангеліє” 1733 року, що містить гравюру, надруковану саме з цієї дошки.

¹¹ *Попов П.М.* Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 60–64.

¹² Див.: *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981. – Кн. 2, ч. 1: (1701–1764). – № 999, 1098, 1167, 1199, 1213, 1225, 1238, 1278, 1342, 1394, 1400, 1403, 1425, 1448, 1457, 1508, 1544, 1554, 1584, 1709, 1863, 2144; Кн. 2, ч. 2: (1765–1800). – 1984. – № 2360, 2418, 2460, 2604, 2678, 2718.

¹³ *Попов П.М.* Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 60–62.

¹⁴ *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI – XVIII століть: Еволюція образної системи. – К., 1982. – С. 245.

¹⁵ Припущення авторів статті, що один із зображених, вірогідно, може бути євангелістом Матвієм, базується на тому, що саме за Євангелієм від Матвія Ісус є прямим нащадком Давида (глава 20). І саме у Главі 20 Ісус говорить про чашу, яку він має випити. Тож не випадково, що під постаттю євангеліста зображено сюжет “Моління про чашу”. Ще одне зауваження: у зображеннях постатей Давида і Матвія є певне протиріччя: ратасування їх у нішах спонукає сприймати їх як скульптуру, невід'ємну від архітектури, а реалістичний характер зображень – як образи живих людей.

¹⁶ Див. ілюстрацію: Євангеліє. – К., 1697; *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих в Україні. – Л., 1981. – Кн. 1: (1574–1700). – С. 114.

¹⁷ *Попов П.М.* Матеріали до словника українських граверів. Додаток 1. – К., 1927. – С. 20 – № 1.

¹⁸ *Жолтовський П.М.* Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні: Альбом-каталог. – К., 1982. – Іл. 460.

¹⁹ *Запаско Я.П.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. – Л., 1971. – С. 221–222.

²⁰ У фондах Інституту рукопису НБУВ в “Альбомах малюнків учнів та наставників Києво-Лаврської іконописної майстерні” (кужбушки) зберігається малюнок “Цар Давид” (XIX – 121/XX – 45, № 7а), виконаний за гравюрою А. Козачковського (Див.: *Жолтовський П.М.* Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні: Альбом-каталог. – К., 1982. – Іл. 284.

²¹ Див.: *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981; 1984. – Кн. 2, ч. 1: (1701–1764). – № 1167, 1394, 1584, 1863; Кн. 2, ч. 2: (1765–1800). – № 2360.

²² П. Попов вважав, що вони були вміщені у виданні КПЛ 1731 р. (Див.: *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 63).

²³ П. Попов включив гравюру з цієї дошки до “Матеріалів до словника українських граверів” під № 12 як невід'язаний твір А. Козачковського (Див.: *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 63.)

²⁴ В “Акафістах...”, що зберігаються у фондах Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ з дошки-кліше із зображенням сюжету “Христос

серед янголів” відбитка немає. Гравюра на цей сюжет, що є у виданні 1765 року (Кир. 774п.) ідентична за композицією і має зовсім незначні розбіжності у ракурсах повороту голів та у ликах Христа і окремих янголів зображенням на дошці-кліше з колекції НБУВ.

²⁵ Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 64, № 18.

²⁶ У дослідженні З.І. Хижняк зазначається, що у Києво-Могилянській академії з великою урочистістю проходили свята Благовіщення. (Див.: Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 1981. – С. 153).

²⁷ *Описание въ собраніи Прѣтѣа Бѣцы ѿ имени преслѣвнаго ѿ еѣ Бѣговѣщенія, въ монастырѣ сѣчианциномъ Брауцкомъ Кіевскомъ влѣдѣощи҃хсѣ.*

Прѣтѣа Дѣо Бѣце, Мѣре Мѣчи Гѣда мѣговѣ Бѣса Хѣта, Азѣ / рабѣ Сѣа твоегѣо, и твоей, грѣшныи и непотрѣбныи, и самогѣо Прѣтѣаго лицезрѣнїа твоегѣо / не достѣйныи, разжѣкеныи любовѣю, и желѣнїемъ по Бѣѣ слѣдѣити тебе, имѣа несѣмѣннѣю / надеждѣ, въ твоей неискѣрѣдимѣой мѣти: Днѣсь прѣдъ Бѣгомъ, и сѣчїи мѣшымї Сѣаами, / порѣчїаю мѣ тебе слѣдѣ, всегѣдѣшнаго раба, соединѣаа мѣкѣ ератїи ѿ Имени Преслѣвнаго / Благовѣщенїа собранномѣ, и ѿ сѣгѣо днѣ искреннѣ желѣю имѣти тѣѣ тебе Гѣкѣ, Мѣрѣ, / и прѣстѣтелицѣю житїа, и сѣченїа мѣговѣо : и клѣтвеницѣю со сѣсѣрїаю ѿбѣщаюса нѣкогдаже / ѿстѣвннїи тѣѣ, но наипѣче чѣсть достѣйнѣю Имени твоемѣу прѣсѣомѣу всегѣдѣ воѣдавати, и прѣчїнѣхъ / мѣкѣ сѣрдѣчнѣхъ и томѣжде почитѣнїю ѿбѣщавѣти, и наставлѣти долѣжнѣкѣю: сѣгѣо раднѣ ѿ Мѣчи / бѣїа прилежнѣю момѣо тѣѣ, и твоею Сѣа твоегѣо мѣдрѣсть, и слѣво бѣїе, да мѣ мѣдрѣсти, еѣже / за твоею мѣрѣю помѣщїю надѣнїтѣ, и и сѣченномѣу всѣхъ еѣгѣхъ, житїю полѣзныхъ настѣвнѣ / познѣнїю, и ѿ нахѣдѣннѣхъ вѣдѣ, и напѣстей нѣзѣвнїтѣ, и въ чѣсть смѣрнїи, мѣтернїи твоеїи / прѣклѣснѣрѣ моалїтѣами помѣнѣетѣ, Иамнѣ.

Дадѣса зѣ вѣшнѣрѣченнѣымъ Собранїа. Годѣ. Мѣца Днѣ

(Див: Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku. – Kraków, 2003. – III. 46. – (Biblioteka Tradycji Literackich. – NR XXI).

²⁸ На дошці зі сценою “Благовіщення” (Інв. № 274/1) розташування постатей Богоматері і архангела Гавриїла в центральній композиції, а також клейм з такими самими зображеннями подаються у дзеркальному відображенні.

²⁹ Образ Діви Марії з розкритою книгою символізує її “видіння” майбутнього, а так і її готовність до жертви в ім’я Господа. Згідно з твердженням св. Бернарда, Марія в цей момент читала пророцтво Ісайї.

³⁰ Це досить рідкісний іконографічний варіант “Успіння”. Близький до нього бачимо в гравюрі з книги “Акафісти”, що була надрукована в Уневі 1683 р. (Див.: *Стасенко В.В.* Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини 17 століття : Особливості розробки та інтерпретація образу. – К., 2003. – С. 205–207.

³¹ *Холл Дж.* Словарь сюжетов и символов в искусстве. – М., 1999. – С. 246.

Додаток

Перелік кліше гравюр А. Козачковського з колекції НБУВ

Рамка титулу. [Перша чверть XVIII ст.]. Ілюстрація до книги: Псалтир. – Київ, 1728.

Штихель. 25,6×17,3; 26,3×17,8.

Унизу під рамкою зображення у лівому куті награвіровано авторський підпис: *изобрази Аверкі Козачковски.*

Стан дошки задовільний.

На звороті повторена та сама композиція без авторського підпису.

Інв. № 255/1

Рамка титулу. [Перша чверть XVIII ст.]. Ілюстрація до книги: Псалтир. – Київ, 1728.

Штихель. 25,6×17,3; 26,3×17,8.

Стан дошки задовільний.

На лицевому боці міститься ідентична композиція з авторським підписом.

Інв. № 255/1

Цар Давид. [Перша чверть XVIII ст.]. Ілюстрація до книги: Псалтир. – Київ, 1728.

Штихель. 24,1×16,4; 24,9×17.

Унизу під рамкою зображення у лівому куті награвіровано авторський підпис: *изобрази Аверкій Козачковски.*

Стан дошки задовільний.

Інв. № 256/1

Загибель єгиптян у морі. [Перша чверть XVIII ст.]. Ілюстрація до книги: Псалтир. – Київ, 1728.

Штихель. 24,2×16,4; 25×18,3.

Унизу ліворуч у межах зображення награвіровано авторську сигнатуру: *A: K.*

Стан дошки задовільний.

Інв. № 257/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Успіння Богородиці. [Перша чверть XVIII ст.]

Штихель. 14,1×11,6; 14,3×11,9.

Стан дошки задовільний.

Інв. № 258/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Собор янголів. [Перша чверть XVIII ст.]

Штихель. 15,8×12,1; 16,1×12,5.

Унизу під рамкою затертій підпис, видно сліди літер: А. К.

Стан дошки задовільний.

Інв. № 260/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Христос серед янголів. [Перша чверть XVIII ст.]

Штихель. 15,9×12,7; 16,4×13,1.

Унизу під рамкою зображення у правому куті сліди підпису.

Стан дошки задовільний.

Інв. № 253/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Христос серед апостолів. [Перша чверть XVIII ст.]

Штихель. 15,6×12,6; 16×13,3.

Стан дошки задовільний.

Інв. № 261/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Коронування Богородиці. [Перша чверть XVIII ст.]

Штихель. 15,7×12,1; 16×12,4.

Унизу під рамкою награвіровано авторський підпис (напівзатертій): А. *Kozaczkowski*.

Стан дошки задовільний.

Інв. № 262/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Страшний суд. [Перша чверть XVIII ст.]

Штихель. 15,6×12,1; 16,1×12,5.

Стан дошки задовільний. Незначні тріщини у горішній та долішній частинах.

Інв. № 263/1

Богородиця з янголами. [Перша чверть XVIII ст.]

Штихель. 16×12,1; 16,4×12,5.

Стан дошки задовільний.

Інв. № 264/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Сім янголів із зняттями страстей Господнім. [Перша чверть XVIII ст.].

Штихель. 16×12,6; 16,2×12,8.

Стан дошки задовільний. Незначні тріщини у горішній частині, глибока тріщина посередині по вертикалі.

Інв. № 265/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Рамка титулу. [1734].

Штихель. 27,7×17,1; 27,9×17,5.

Стан дошки задовільний.

На звороті – проби штиха: намічено зображення голови чоловіка в профіль, квітки “туліпан”; нанесено пряме, хвилясте та перехрестне штрихування.

Інв. № 266/1

Вознесіння Богородиці. 1734.

Штихель. 28,6×17,3; 29,4×18,2.

Унизу праворуч у межах зображення награвіровано авторський підпис і дату: Изобр Аверкій Козачковски аґад.

Стан дошки задовільний.

На звороті дошки – штих цього ж майстра “Христос з державою в руці”.

Інв. № 267/1

Христос з державою. [Перша половина XVIII ст.]. Ілюстрація до книги: Євангеліє. – Київ, 1746.

Штихель. 28,5×17,3; 29,4×18,2.

Стан дошки добрий.

На лицевому боці – штих А. Козачковського “Вознесінні Богородиці”.

Інв. № 267/1

Св. Євангеліст Іоанн. [1734].

Штихель. 25,5×17,6; 26,8×18.

Унизу праворуч в межах зображення награвіровано авторський підпис: Изобрази Авé рки Козачковски.

Стан дошки задовільний. Дошка має вертикальну наскрізну тріщину, що проходить знизу вгору до третини дошки.

Інв. № 268/1

У фондах ВОМ зберігається відбиток з цієї дошки.

Св. Євангеліст Марко. [1734].

Штихель. 25,8×17,5; 27×18,5.

Унизу ліворуч в межах зображення награвіровано авторський підпис: *Изобрази Аверкій Козачковски.*

Стан дошки задовільний. Дошка має вертикальну наскрізну тріщину, що проходить згори посередині до третини дошки.

Інв. № 269/1

У фондах ВОР зберігається відбиток з цієї дошки.

Св. Євангеліст Лука. [1734].

Штихель. 25,4×17; 26,8×18.

Стан дошки задовільний.

Інв. № 271/1

Св. Євангеліст Матвій. [1734].

Штихель. 25,5×17,3; 28,3×18,3.

Стан дошки добрий.

Інв. № 270/1.

У фондах ВОР зберігається відбиток з цієї дошки.

Цар Давид і пророк Натан. [Перша третина XVIII ст.].

Штихель. 17×12,6; 18,2×13,8

Унизу праворуч під рамкою зображення награвіровано авторський підпис: *Изобрази Авé ркій Козачковски.*

Стан дошки добрий.

На звороті – проби штиха.

Інв. № 272/1

Вознесіння Ісуса Христа. [Перша половина XVIII ст.].

Штихель. Дошка у формі трапеції. 15,5×11,5 (15,6×13); 15,5×12,5 (16×13,4).

Стан дошки задовільний.

На звороті проби штиха.

Інв. № 273/1

Святитель Христов Миколай. [XVIII ст.].

Штихель 10,8×13 (розмір фрагменту дошки); 17×13 (розмір гравюри).

Унизу в межах зображення авторський підпис: *А. К.*

Стан дошки незадовільний: дошка розламана навпіл по горизонталі, верхня частина втрачена.

Інв. № 276/1

Благовіщення. [XVIII ст.].

Офорт, штихель. 16,2×18; 16,6×18,5.

Стан дошки добрий.

Інв. № 275/1

Успіння Богородиці. [XVIII ст.].

Офорт, штихель. 16,4×18,3; 17,3×18,8.

Унизу праворуч під рамкою зображальної частини награвіровано текст: *Sumptu Congregationis Marianæ*.

Стан дошки добрий.

На звороті незакінчений штих, підписаний Козачковським.

Інв. № 274/1

Благовіщення. [XVIII ст.].

Офорт, штихель. 16,4×18,3; 17,3×18,8.

Унизу ліворуч під рамкою зображальної частини награвіровано авторський підпис: sc: Kozaczkowsky.

Унизу праворуч під рамкою зображальної частини награвіровано текст: *Sumpti* [нерозбірливо] *M:D: Simeonis Markiewicz*.

Стан дошки задовільний: центральне зображення сильно стерте.

П. Попов подає текст під зображальною частиною так: “*Sumptibus Simeonis Markiewicz. Sc: Kozaczkowski*” (Див.: Попов П. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 63. – № 2).

На лицевому боці – штих Козачковського “Св. Марія”

Інв. № 274/1

Summary

On the basis of the performed scientific attribution the works of the famous Ukrainian engraver of the 18th century Averky Cossachkovsky preserved in the collection of the copper engraved boards of the V.S. Vernadsky National Library of Ukraine are analyzed. The author retails the subjects of the works and studies the specificities of its artistic implementation, strives to bring closer the depicted religious subjects to the real life contemporary to him. The stylistical changes, techniques of engraving, the character of the space compositional structure peculiar to A. Kossachkovsky as the typical representative of the Ukrainian barocco art.

УДК 930.253+025.71(437+477)”1945/2007”

Т. Г. Боряк
канд. іст. наук
Інститут державного управління
та інформаційної діяльності

ДАРЧІ НАПИСИ В БІБЛІОТЕЧНОМУ СЕГМЕНТІ “ПРАЗЬКОГО АРХІВУ” (ДЕРЖАВНА НАУКОВА АРХІВНА БІБЛІОТЕКА, м. КИЇВ)

Досліджуються дарчі написи, виявлені автором на примірниках бібліотечного сегмента “Празького архіву” у Державній науковій архівній бібліотеці, м. Київ. Проаналізовано особливості застосування дарчих написів на примірниках книжкового, журнального та газетного фондів. Наведено приклади написів, адресатів та адресантів і кількісні параметри.

Ключові слова: “Празький архів”, Державна наукова архівна бібліотека (ДНАБ), українська еміграція, Чехословацька Республіка, дарчі написи.

Друкований сегмент “Празького архіву” опинився у Державній науковій архівній бібліотеці, м. Київ (далі – ДНАБ) у результаті кількох переміщень документального масиву до УРСР – у 1945 та 1958 рр. В УРСР при первісному розбиранні привезених матеріалів відбулося фізичне роз’єднання цілісного архівно-бібліотечно-музейного комплексу – акумульованого завдяки зусиллям співробітників двох установ у Празі: Українського історичного кабінету (далі – УІК) та Музею визвольної боротьби України (далі – МВБУ). Друковані видання вилучалися з архівного масиву і концентрувалися в бібліотечному фонді до т.зв. “спецхрану” ДНАБ. Доступ було відкрито після 1991 р.¹

Нині бібліотека нараховує 190 840 книг та брошур (включно з виданнями колишнього “спецхрану” 13 133 примірники), 75 918 журналів (разом з 5638 підшивками в колишньому “спецхрані”), 29 708 підшивок газет (включаючи 4741 підшивку газет колишнього “спецхрану”, 30 747 одиниць спеціальних видань (карти, листівки тощо), 27 765 одиниць дублетного та обмінного фонду, загалом – 360 тисяч одиниць і комплектів друкованих матеріалів².

Загальний обсяг книжкового, журнального та газетного фондів колишнього “спецхрану” становить 23 612 примірників та підшивок (близько 8 % від примірників вищезгаданих груп фонду загального зберігання). Звичайно, не всі ці примірники та підшивки є складовими еміграційних комплексів. Частина фондів опинилася в “спецхрані” в результаті різних хвиль засекречування і є літературою, виданою в Радянській Україні; частина – література “буржуазних націоналістів”, яка збиралася для обліку “ворогів народу” та ознайомлення з ідеологією українського націоналізму та ідей національного визволення в осередках у польській Україні та за межами УРСР; частина літератури походить з часів нацистської окупації; і нарешті, література еміграційного походження, більшість якої належить до “Празького архіву”.

Відносно повно задокументованим є первісний етап формування цих колекцій: акумуляція в кількох місцях Чехословацької Республіки бібліотечних зібрань української еміграції; найкраще ж задокументовано фінальний етап процесу повоєнної радянської концентрації – наявність певної кількості друкованих видань як з атрибутивними ознаками українського чехословацького масиву, так і без них, в одному місці – у ДНАБ. А уявлення про проміжний етап у нас немає через відсутність джерел документування шляху міграції цих фондів від Праги до Києва.

Першою, хто порушив питання про наявність у фондах ДНАБ українських еміграційних видань, була архівістка Людмила Лозенко. Наступний крок було зроблено американською дослідницею Патрицією Грімстед. На її прохання на початку 2000-х років співробітниками бібліотеки було проведено пошукову роботу з виявлення печаток бібліотеки Українського вільного університету (УВУ). Нам не вдалося з’ясувати, чому саме ця установа була визначена як єдина атрибутивна ознака. Можна лише припустити, що причиною став факт одночасного передання до УРСР у 1945 р. архіву УВУ та архіву УІК.

Авторкою у 2006–2007 рр. було проведено атрибутивну роботу за рядом ознак з матеріалами колишнього “спецхрану” для виявлення книг, журналів та газет, які були складовими колекцій УІК та МВБУ – тобто “Празького архіву”. Результатом стало виявлення друкованого масиву, який безумовно належить до “Празького архіву”, та комплексу, який безумовно є еміграційним, але місце походження його наразі не встановлене, тому ми відносимо його до “Празького архіву” із застереженнями.

Оскільки фонди ДНАБ поділяються на книжковий, журнальний та газетний, ми проаналізуємо виявлені дарчі написи по цих трьох групах. Почнемо з дарчих написів, виявлених на примірниках книжкового фонду. Проаналізуємо групу дарчих установам чи організаціям. Більшість становлять дарчі написи МВБУ та УВУ. 28 дарчих адресовані МВБУ. Дарували, переважно, свої книжки, хоча в кількох випадках – не свої праці (наприклад, А. Зубенко подарував працю Юрія Клена)³.

Переважно дарчі є просто виразом поваги до МВБУ, хоча трапляються більш ніж просто дарчі та вирази поваги. Так, митрополит Іларіон (І. Огієнко) додав до присвяти музею вірш: “Не оглядайся на невдачі,/ До перемоги все роби:/ Спинаються лише ледачі,/ страхаються самі раби!/ + Іларіон 12.ІІ.1947”⁴. Або, наприклад, такий напис: “Діяч чину боротьби та праці – нашій Святині Українському музею в Празі. М. Рішко. Драгово, 28 січня 1937”⁵.

Відзначимо, що важливим є факт співіснування певних написів з дарчими МВБУ: “Dupl. U 10542”, “Dupl. O, U 7811”, “Dupl. с(гачек) 3724”⁶. Хронологія подарованих книжок: 1921–1947 рр. Серед осіб, які дарували по одній книжці музею: Л. Грабина, Б. Лисянський, М. Литвицький, О. Лотоцький, Є. Маланюк, Бережанський Василь Окунь, М. Ришка, О. Цинкаловський, В. Янів, Ю. Матушевський, Я. Рудницький, Є. Грицак, Ф. Колесса. А. Зубенку та А. Яковліву належать по дві подарованих книжки, митрополиту Іларіону – три, О. Мицюку – сім книг.

Шість дарчих написів адресовані бібліотеці УВУ. Чотири книги були подаровані С. Шелухіним – по два примірники своїх праць⁷. Один з дарчих написів незрозуміло написано, вдалося розібрати: “До Бібліотеки Сел[...] Коопер. Укр. Віл. Унів. [в] Празі, [підпис нерозбірливий. – Т. Б.] III 936” (обрізано частину аркуша)⁸.

Три дарчі написи присвячені Українському історико-філологічному товариству (далі – УІФТ) в Празі від Стефанії Лукасевич; один – від В. Щербаківського⁹. Один дарчий – Кубанському козачому архіву від завідуючого Донським казачим архівом у Празі тощо¹⁰.

Виявлено дарчі написи установам поза межами Праги чи навіть Чехословацької Республіки. Подальші дослідження потрібні для встановлення місцезнаходження адресатів. Три дарчих написи адресовані Науковому товариству ім. Т. Шевченка К. Вагилевичем та Є. Грицаком¹¹, чотири – редакції газети “Діло” від І. Мірчука, Ю. Студинського (“Хвальній Редакції “Діла” присвячую свою докторську

працю. Ю. Студинський. Париж 8.III.1930 р.”) та однієї невстановленої особи¹². Обидва адресати знаходились у Львові.

Виявлено один дарчий для “Українського прапору” та Бібліотеки УНО. Два дарчих – для бібліотеки партії Українських соціал-демократів від [? – ініціали відсутні. – *Т.Б.*] Тулатів. Два дарчі написи адресовані “Об’єдненію русских адвокатов в знак уваження к их выдержке и симпатии к их прошлому и настоящему”, підпис нерозбірливий¹³.

У наступну групу можна умовно об’єднати примірники з 15 дарчими написами. Особливістю цієї групи є те, що дарчі написи складаються з однієї частини – тексту від автора, але невідомою залишається особа чи установа, якій присвячується дана друкована одиниця. У двох випадках це автографи Д. Дорошенка та М. Антоновича¹⁴. Три книги були презентовані О. Лотоцьким, а одна має штамп “od autora”¹⁵. Один дарчий напис написаний таким чином: “На спомин про першу зустріч – у Києві. О. Лащенко Прага 15/XII 44”¹⁶. Дмитро Чижевський любив посилати щире привітання без зазначення адресата¹⁷, а Б. Антоненко-Давидович залишив таку присвяту: “Друзові й Товаришеві”¹⁸. Знов-таки, трапляються як випадки підписання своїх власних праць, так і чужих.

Інша ситуація з декількома неідентифікованими адресатами, оскільки тут має місце зовнішнє втручання (плин часу чи механічне пошкодження – відрізано частину сторінки, де був автограф), тому можна лише стверджувати, що автором дарчого був у двох випадках О. Мицюк, і що один дарчий був підписаний 1 серпня 1925 р., а другий – не раніше 9 лютого 1933 р.¹⁹ Або, наприклад, сторінка обрізана там, де був дарчий, і видно лише підпис “Віктор Доманицький”²⁰.

Перейдемо до найчисельнішої групи дарчих написів – дарчі написи особам. Як і у випадку з дарчими написами установам, є кілька фактів, коли дарувалася не власна праця.

Дарчі написи особам, з огляду на їх кількість, видається доцільним поділити на кілька груп. До першої групи можна віднести дарчі написи осіб, чиє життя так чи інакше було пов’язано з Чехословацькою Республікою, і таких налічується 136 написів. Серед авторів можна назвати Л. Биковського, Д. Дорошенка, О. Колессу, І. Огієнка, О. Лотоцького, Н. Полонську-Василенко, Б. Крупницького та ін. Лідерами у списку отримувачів книжок є Д. Антонович, Д. Дорошенко, В. Щербаківський, А. Яковлів, С. Наріжний, І. Мірчук, С. Смаль-Стоцький та ін.

Варто навести деякі написи з огляду на певні особливості. Передусім впадає в око їх щирість, відданість та вдячність. Так, наприклад: “Глибокоповажному Вад. Михайл. Щербаківському на добру пам’ять від автора. ЛБіл. 28/VI 924”; “Високоповажному Пану Професорові В.Д. Міяковському від Д. Дорошенка на ознаку щирої прихильності. Прага 11.XII.1944”; “Свому дорогому професорові О. Колессі – автор. Ужгород 18/09 23”; “Високоповажному Проф. Дмитрові Володимировичу Антоновичу на спогад від автора 25.V.26”; “В. Шановному Колезі Б. Мартосові на добру пам’ять. Автор П 927”; “Високо-Достойному Проф. Д. Антоновичеві скромний дар від автора”; “Високоповажному П. Проф. В. Садовському з глибокою пошаною від перекладчика-учня. Л. Биковський 4.VI.1930 Варшава”; “Давньому товаришеві й другові В. Щербаківському Пкарманський”; “Вельмишановному Панові Професорові Докторові Сим.Наріжному пересилає автор цю книжку в подяку за надіслані йому праці і на знак щирої пошани Б. Крупницький Берлін, 24.V.38”; “Дорогому Дмитру Володимировичу Антоновичу в ознаку незмінної пошани і приязни автор 27.VIII.1927. на виїзнім з Німеччини до Австрії”; “Дорогому і високоповажному Дмитрові Івановичу сердечно відданий автор. Київ–Прага”; “Дорогим Поліні Мойсіївні та Андрію Івановичу Яковлевим від щиро відданого автора А. Шул. Прага 27/XII 1935”²¹.

Слід також відзначити написи зі згадуванням подій, з якими були обізнані обидва (адресат та адресант), але які видаються незрозумілими невтаємниченому читачеві – очевидно, лише біографи зможуть домалювати штрихи до портретів цих осіб та пролити світло на етапи життєвих шляхів: “Хресному батькові “Кумиса” Вп. п. Др. В. Кушніреві в глибокій пошані вдячний Дереш Петро. Прага, 27/II 1929”; “Високоповажному Панові Професорові Іванові Мірчукові на спомин отих днів молодості від автора. Ст. Самбір, дня 6/5 1939 р. І. Максимчук”; “Від [...] – незрозуміло слово написано. – Т.Б.] Ознака високої пошани дорогому співробітникові в скрутні часи [...] – незрозуміло слово написано – Т.Б] Вп п. Ал.Гн. Лотоцькому 28/III 1921”²².

Виділимо кілька посвят, які вирізняються творчим підходом: “Дорогому проф. Дм.Ів. Дорошенкові Іларіон. Народ без власної ідеології мертвий. Іларіон. [текст є проштампованим, за винятком адресата. – Т.Б.] 28.VI.1944”; “Дорогому Проф. Дм. Дорошенкові в ці скорботні дні розп’яття скорбний + Іларіон 3/III 1944”; “Високо-

поважному Панові Професору Дмитрові Дорошенкові високоза-
служеному дослідникові історії Укр. Гетьманської Держави 1918 р.
в доказ високого, правдивого побажання з низьким поклоном
складаю Автор чл. ЦСКД Дня 13/вересня, 1932”²³.

Трапляються і посвяти іноземців українським діячам: “Seinem
liebem Freunde Prof. D.Doroschenko mit herzlichen Grüßen Berlin 10
April 1932”; “Slovntnému pánu univ. prof. drn. St.Smalu-Stockému na
vyúvav hlukoké oddanosti avtor v Praze v únoru 1920” та ін.²⁴

12 дарчих написів адресовані особами з російськими прізви-
щами, російською мовою і могли складати частину російського
еміграційного масиву: “Многоуважаемому Дмитрію Ивановичу До-
рошенку от автора”; “Глубокоуважаемому Алексею Филипповичу
Одарченко – авторь. 21 января 1931 г. Прага”; “Дорогимь М.К. и
Э.С. Вольфонь съ искренней любовью авторь 14 окт. 1928”; “До-
рогому учителю Ник. Он. Лосскому Хрб 5/X 1931 года”; “Гри-
горию Александровичу Кулишеву, прилежному учителю моей ле-
нивой дочери, с добрыми чувствами автор Brussels 1930”²⁵.

34 дарчі написи адресовані особам, чиє місцезнаходження в
еміграції не вдалося встановити взагалі, наприклад: “Високопо-
важному Пану Директору на спомин спільної праці в часи війни
Іван Німчук”; “Дорогому П. Мурику на гарний спогад 26.V.1936
Ю. Косач”²⁶. 8 дарчих написів адресовані особам, які ніколи не бу-
ли в Чехословаччині.

Перейдемо до розгляду дарчих написів в журнальному сег-
менті колишнього “спецхрану”, де є група друкованих одиниць з
дарчими написами, хоч їх значно менше, ніж у книжковому фондї.
Порівняння дарчих написів на примірниках книжкового і жур-
нального фондів дає підстави стверджувати, що існує різниця в
тональності, розмірі та змісті написів.

Дарчі написи на журналах є менш виразними, ніж на книгах: вони
більш сухі, короткі та, як правило, засвідчують факт надсилання/
передавання журналу. Також рідко зустрічається підпис особи, яка
написала посвяту. Наведемо такі приклади: “Вш. панові Сірополкові”;
“даровий примірник т. Олексі Силенкові від тов. ім. Ів. Франка” (від-
биток печатки); “Високошановному Панові Дмитр. Дорошенкові”²⁷.
Хоча трапляються більш повні написи: “Високоповажному Міністру
освіти Пану Сірополкові Голова Ради Братства Святої Покрови
Священ. П. Білону 1922, 15. 06 Щипіорно”²⁸.

Отже, існують по одному дарчому напису (крім написів Д. До-

рошенку – два написи йому присвячені): Дорошенку Д., Сірополку С., п. Антончуку, Антоновичу Д., Черкасенку В., незрозуміло написана особа – від останнього редактора “Українського скитальця”, Макаренку від Кубанського архіву, Нянччуру Г., Пителю О., Каролу В. (не дуже зрозуміло це прізвище написано), Бараніву О., Садовському В.²⁹ Цікавим є напис О. Бараніву: “Д-ру А.И. Бараніву Приду в 2 ч. И принесу... еще что-то. П.”³⁰.

Виявлено також по одному дарчому напису неідентифікованим особам чи особам, чиє перебування в ЧСР не вдалося встановити: Крушельницькому А., Боровому, т. Зильберту, Силенкові Олексі, Норі Федорівні, вуйкові Даляцові (не дуже зрозуміло прізвище написано) та Куцалу П.П.³¹ Є дарчі написи певних осіб, але не зазначено, кому: від Феденка П., Шляхтиченка, та 26 дарчих написів Міненка Тимофія, митр. прот.³²

Зазначимо дарчі написи установам: по одному напису адресовано бібліотеці Української господарської академії в Подєбрадах (далі –УГА), Українському-національному музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі, Музею в Празі (це може бути МВБУ або Український національний музей-архів) та УІФТ³³. Два написи присвячені УВУ³⁴. По чотири дарчих написи написані Читальні громади студентів УГА та Празькій групі Українській партії соціалістів-революціонерів³⁵.

Також виявлено декілька дарчих написів, які не дозволяють провести ідентифікацію з установами у Чехословацькій Республіці: Бібліотеці студентської кооперації, Українському воєнному історичному інституту в Парижі, “4169 / Прага IX”³⁶.

Наведемо також відомості про дарчі написи на примірниках газетного фонду. Логічно припустити, що дарчих написів найменше виявлено саме на газетах. Адже якщо журнальні статті ще могли бути написані науковцями, які потім і надсилали їх своїм колегам та друзям, то газетний жанр не допускає наявності серйозних аналітичних розвідок на якусь тематику, тож присвяти на газетах не були поширені. До того ж, вигляд газет (відсутність обгортки та титульного аркуша, на яких зручно писати посвяти) фактично унеможлилював написання дарчих. Якщо ж дарчі написи і були виявлені, то надсилалися вони певним установам для поповнення їхніх бібліотечних колекцій, а не для виразу пошани та вдячності, як у випадку з книгами та, до меншого міри, з журналами.

Отже, було виявлено два дарчих написи Музею ВБУ на титу-

лах поодиноких номерів (за 1931 та 1945 рр.)³⁷ та три дарчих на титульних аркушах трьох підшивок часопису “Український вісник. Орган українського національного об’єднання” за 1942, 1943 та 1944 рр. Часопис виходив у Берліні та у всіх трьох випадках мав стару оправу, що дає підстави говорити, що три підшивки, а не окремі номери, були подаровані Музею³⁸. Також було виявлено два дарчих написи Кубанському архіву³⁹.

Під час проведення атрибутивної роботи з матеріалами колишнього “спецхрану” авторка намагалася виділити кілька груп ознак. Тож представити кількісні характеристики примірників книжок, журналів та газет з дарчими написами можна у вигляді таблиці:

Об’єкту дарчого напису	Книжковий фонд	Журнальний фонд*	Газетний фонд	Разом
МВБУ	29	1/1	5/5	35
УВУ, бібліотека	8	1/1	–	10
УГА	–	1/1	–	1
Кубанський архів	1	–	1/2	3
Організації в ЧСР**	6	3/9	–	15
Організації за межами ЧСР	9	3/4	–	13
Особі в ЧСР	139	14/14	–	153
Особі за межами ЧСР, неідентифіковані або чие місцеперебування в ЧСР не встановлене	74	13/35	–	109

Отже, реконструкція бібліотечного сегмента “Празького архіву” використовувала ряд атрибутивних ознак, в тому числі дарчі написи. З точки зору реконструкції еміграційного масиву, переданого до УРСР з Праги після Другої світової війни, дарчі написи не дають можливості інституційного встановлення приналежності друкованих одиниць. Вони лише виокремлюють друковані видання з того масиву засекреченої літератури, що перебуває на зберіганні у спецфонді. Однак дарчі надписи, адресовані особам, чие міжвоєнне життя

* Для журнального і газетного фонду, з метою більш точних обрахунків, виявлені дарчі написи фіксувалися поданням двох цифр через косу риску: перша цифра вказує на кількість примірників з атрибутивною ознакою, друга – на кількість примірників у підшивці періодичного видання

** ЧСР – без Підкарпатської Русі, враховуються еміграційні осередки.

було пов'язано з Чехословацькою Республікою, дають підстави припустити, що ці книжки наприкінці війни були передані або до УІК, або до бібліотеки УВУ, де їх не встигли заінвентаризувати. Для історика ж дарчі написи є додатковим інструментом для дослідження особистого життя осіб, встановлення взаємовідносин між ними та інституціями, їхнього наукового життя, можуть допомогти у встановленні місцеперебування особи в той чи інший проміжок часу.

¹ Див. детальніше: Історія колишнього спецфонду Державної наукової архівної бібліотеки як депозитарію бібліотечних колекцій “Празького архіву” // Бібл. вісн. – 2009. – № 2. – С. 14–19.

² *Порохнюк Г.В.* Науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України // Архівні установи України : Довідник. – К., 2005. – Т. 1. – С. 37–38.

³ *Клен Ю.* Прокляті роки. – Л., 1937. – 63 с.

⁴ *Дларіон, митрополит.* Марія Єгиптянка. – Париж, 1947. – Ч. 2 – 78 с.

⁵ *Рішко М.* Гірські вітри. Поезії. – Ужгород, 1936. – 30 с.

⁶ *Лисянський Б.* Pro Patria. Збірка поезій. – Прага, 1941. – 39 с.; *Литвицький М.* Українська державність і російське видавництво “Єдинство” в Празі. – Прага, 1930. – 41 с.; *Лотоцький О.* Схід і Захід у проблемі української культури. – Л., 1939. – 15 с.; *Рішко М.* Гірські вітри. Поезії. – Ужгород, 1936. – 30 с.

⁷ *Шелухін С.* До вивчення “Руської Правди». Зшиток 2. Уривки з нарисів з додатком І-го зшитку. – Прага, 1934. – 64 с.; *Шелухін С.* Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. З географічною картою. – Прага, 1929. – 128 с.

⁸ Українська кооперація під Польщею в році 1928. Статистика союзних кооператив. – Л., [1929].

⁹ С.М.Т. L'Ukraine en face du Congres Lausanne, 1919 – S.I., S.a.; *Шербаківський В.* Вепрь у великоднім обряді на Україні. – Б.м., б.р. – С. 287–290.

¹⁰ Казаки за границей, март 1932 – март 1933 г. Штаб Донского Корпуса. – София, 1933. – 104 с.

¹¹ *Вагилевич К.* Україна непоборна. Вірні. – Прага, 1941. – Ч. 15. – 11 с.; *Грицак Є.* Перегляд головних зразків відмін і речень української мови. – Краків ; Л, 1944. – 32 с.

¹² *Vademecum* українського студента. – Л., 1926. – 62 с.; *Мірчук І.* Петро Лодій та його переклад “Elementa Philosophiae”. – С. 91–112; *Studynsky G.* Le Problème agraire en Ukraine. – Paris ; Limoges, 1929. – 192 р.

¹³ Див., наприклад: Числа / Сб. под ред. И.В. де Манциарли и Н.А.Оцуца. – Париж, 1930. – Кн. 4: 1930–1931. – 278 с.

¹⁴ *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів сві-

тової війни. – Прага, 1936. – 99 с.; *Антонович М.* Князь Репнін Генерал-губернатор Саксонії. – Берлін, 1936. – 61 с.

¹⁵ *La libre Ukraine (revue politique et litteraire)*. – Constantinople, 1922. – 34 p.; Král Jiří Dr. Podkarpatská Rus (Se 24 obrazy v textu). – Praha, 1924. – 122 s.

¹⁶ *Лащенко О.* Культурне життя на Україні. – Прага, 1941 – 53 с.

¹⁷ Див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. – Прага, 1941 – Ч. 2. – 67 с.; *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. – Прага, 1944. – Ч. 3. – 66 с.

¹⁸ *Антоненко-Давидович Б.Г.* Привітання життя. Книжка поезій. – Л., 1931. – 64 с.

¹⁹ *Мищок О.К.* Аграрна політика (1800–1925). – Подєбради, 1925. – Т. 1. – 477 с.; *Мищок О.К.* Український економіст-громадівець С.А. Подолинський. – Л., 1933. – 69 с.

²⁰ *Доманицький В.* Цукровий буряк. – Л., 1929. – 69 с.

²¹ *Білецький Л.* Перспективи літературно-наукової критики. – Прага ; Берлін, 1924. – 80 с.; Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 рр. – Прага, 1942. – 60 с.; *Бирчак В.* Василько Ростиславович. Історична повість з XI в. : В 2 т. – Берлін, 1923. – Т. 1. – 253 с.; *Богацький П.* Матеріали до критичного видання творів Грицька Чупринки. – Прага, 1923. – 194 с.; *Бородаєвський С.В.* Принципи кооперативного законодавства. – Б.м., б.р. – 15 с.; *Велигорський І.* Життя мови. – Яворів, 1935. – 31 с.; *Жівний Л.Я.* Нове завдання книгозбірень та інформаційні установи / Пер. з чеськ. Л. Биковський. – Каліш, 1930. – 46 с.; *Карманський П.* Чому? Причинки до місionarської діяльності Василіян у Бразилії. – Уніон да Вікторія, 1925. – 212 с.; *Крутицький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1937. – 251 с.; *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. – Б.м., 1926. – 580 с.; *Полонська-Василенко Н.* Київ часів Володимира та Ярослава. – Прага, 1944. – 64 с. Choulguine Alexandre. L'Ukraine contre Moscou (1917). – Paris, 1935. – 220 p.

²² *Дереш П.* Кумис. – Прага, накладом Спільки українських журналістів і письменників в Празі. – Б.м., б.р. – 106 с.; Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині. – Самбір, 1939. – 97 с. – Відб. з: Літопис Бойківщини. – 1939. – Ч. 11; Croix rouge ukrainienne. Rapport a la XIeme conférence internationale de la croix rouge. – 1921. – 40 p.

²³ *Іларіон, митрополит.* Ідеологія української церкви. – Холм, 1944. – 56 с.; *Іларіон.* Скорбна мати. Життя та страждання богородиці діви. Поема. – Холм, 1944. – 144 с.; *Коструба Т.* Гетьман Іван Скоропадський (1708–1722). – Л., 1932. – 32 с.

²⁴ *Vasmer M.* Wikingerspuren in Russland. Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der preussischen Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse. 1931 XXIV. – Berlin, 1931. – 28 S.; Tichy(/) František. Krvácející pány. Básne(gachek) z let světové války. – Upraveno v knihtiskárně J. Šefla malířem V. Zivcem, 1920. – 36 s.

²⁵ *Мякотинь В.* Прикръпленіє крестьянства львобережной Украины въ 17–18 вв. – София, 1932. – 171 с.; *Булаков В.* Толстой, Ленин, Ганди. – Прага, 1930. – 50 с.; *Зайцев.* Афон. – Париж, [1928?]. – 126 с.; *Иванов В.Н.* Философія Владимира Соловьѣва. – Харбин, 1931. – 18 с. – Отт. из: Рус. слово. – 1931. – Май; *Симон Г.* Евреи царствуют в России (из воспомина- ний американца. – Париж, 1929. – 238 с.

²⁶ *Німчук І.* Українська військова організація у Відні в днях перево- роту. Причинок до історії будови української держави в Галичині. – Відень ; Л., 1922. – 14 с.; *Косач Ю.* Дивимось в очі смерти. – Париж, 1936. – 126 с.

²⁷ Релігійно-науковий вістник. – Щепіорно, 1923. – Ч. 11/12; Кален- дар ілюстрований “Розвага” на р.р. 1916 і 1917. – Фрайштадт, 1916; Релі- гійно-науковий вістник. – Щепіорно, 1923. – Ч. 7/8.

²⁸ Релігійно-науковий вістник, неперіодичний журнал Б-ва Св. По- крови 6-ої Січової Стрілецької дивізії. – Б.м., 1922. – Ч. 3.

²⁹ Релігійно-науковий вістник. – Щепіорно. – Ч. 7/8; Релігійно-науко- вий вістник. – Щепіорно, 1923. – Ч. 11/12; Календарь український аль- манах на 1932 рік. – Буенос-Айрес, 1931; Самоосвітник. Самоосвітній гурток у Прудентополіс. – Прудентополіс, 1937. – Рік 1, ч. 7; Студенський голос. – 1927. – Рік 1, ч. 1; Український скиталець. – Л. та ін., 1918–1922; Дон, орган неперіодический. – Прага, 193. – Ч. 1; Військовий вісник, видання слухачів військового факультету Українського народного університету. – Каліш ; К., 1922. – [Друга копія ч. 2]; Військовий вісник, видання слухачів військового факультету Українського народного університету. – Каліш ; К., 1922. – [Третя копія ч. 2]; Русалка, літературний альманах / Під ред. К. Поліщука. – Л. ; К., 1922. – Кн. 1; Русский врач в Чехии и Моравии. Орган союза русских врачей в Протекторате Чехия и Моравия. – 1940. – Год 7, № 9/10; Dziak wpływów Książkowych biblioteki publicznej m. st. Warszawy poddział zakupów 1929/31, opracował Leon Wykowski inżynier. – Warszawa, 1931.

³⁰ Русский врач в Чехии и Моравии. Орган союза русских врачей в Протекторате Чехия и Моравия. – 1940. – Год 7, № 9/10.

³¹ Рогатинець, вістник кружка У.П.Т. – Рогатин, 1923. – Рік 1, т. 1; Летинь, за самостійну соборну українську державу. – Б.м., 1944. – Ч. 2; Эмигрант. Ежемесячный журнал по вопросам эмиграции. – М., 1924. – № 4; Календар ілюстрований “Розвага” на р.р. 1916 і 1917. – Фрайштадт, 1916; Вольная Сибирь. Общественно-экономический сборник. – 1929. – № 6/7; Календар-альманах марійський ювілейний “О спомагай нас діво Маріє!...” на 1939 р.б. – Л., 1938. – Річник 1; Наше життя, місячник. – Кам’янець на Поділлю, 1920. – Ч. 1.

³² Соціяль-демократ, видання Подєбрадської Організації УСДРП. – Подєбради, 1931. – Ч. 7; Трудова Україна. Центральний орган української партії соціалістів-революціонерів (неперіодично). – Прага, 1932. – Рік 2, ч. 11; Рідна мова. Науково-популярний місячник, присвячений вивченню української мови та теорії літератури. – Жовква, 1935. – Рік 3, ч. 3.

³³ Українське книгознавство, орган гуртка бібліологів при Україн[ській] Господ.[арській] Акад.[емії] в Ч.С.Р. Збірник – Подєбради, 1922. – Рік 1, липень–серпень, ч. 2.; Наш край. Неперіодичний журнал. – Прага, 1927. – № 1; Бюлетень брацтва українців-католиків Канади. – Б.м., 1936. – Квітень–травень; Vadim Ščerbakivskij. Zvláští otisk obzoru praehistorického, ročník IX. Soužití lidstva malované keramiky a skrčených okrových potrbu. – Nové Bydžov. rok 1930–1931.

³⁴ Господарсько-кооперативний часопис. Орган ревізійного Союзу українських кооператив. – Л., 1927. – Рік 7, ч. 25; *Ogijenko I.* Język Cerkiewno-Słowiański na Litwie i w Polsce w ww. XV–XVIII. – Odbitka z prac Filologicznych. – S.l., s.a. – t. 15.

³⁵ Господарсько-кооперативний часопис. Орган ревізійного Союзу українських кооператив. – Л., 1928. – Рік 8, ч. 26; Бюлетень секретаріату Головного політичного комітету УПСР. – 1929. – Лютий, березень, квітень, травень.

³⁶ Господарсько-кооперативний часопис. Орган ревізійного Союзу українських кооператив. – Л., 1936. – Рік 16; Запорожець. – Б.м., 1938. – Рік 3, ч. 19–20; Робітниця. – New York, 1923. – Рік 3, ч. 8.

³⁷ Батьківщина “La Patrie”. – Париж, 1945. – Ч. 39.

³⁸ Український вісник. Орган українського національного об’єднання. – Берлін, 1942. – Рік 7, ч. 1–17.

³⁹ Младоросская искра. – Б.м., 1932. – Год 2, № 30.

Summary

The commemorative inscriptions detected by the author on the copies of the library segment of the “Prague Archive” at the State Scientific Archive Library in Kyiv are investigated. The peculiarities of employing commemorative inscriptions on the copies from book, journal and newspaper funds are analyzed. Examples of inscriptions, addressees and senders as well as specific numbers are given.

Key words: the “Prague Archive”, the State Scientific Archive Library (SSAL), Ukrainian emigrants, the Czechoslovakian Republic, commemorative inscriptions.

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ

УДК 261.5: 271.73.02

І. О. Ціборовська-Римарович
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

КНИГОЗБІРНЯ МОНАСТИРЯ ОРДЕНУ БОСИХ КАРМЕЛІТІВ У ВИШНЕВЦІ: ІСТОРІЯ ТА КНИГОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОНДУ

Публікація присвячена історії бібліотеки Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів. На основі історико-книгознавчого аналізу стародруків з її фондів та рукописних джерел висвітлюється склад і зміст бібліотечного фонду, шляхи його комплектування та доля книжок після закриття монастиря.

Ключові слова: монастирські бібліотеки, бібліотекознавство, Орден босих кармелітів.

Монастирі в усі часи були дотичні до творення культурного та інтелектуального обличчя історичних епох. Стародруки, що зберігаються у фондах сучасних бібліотек, є цінним джерелом для багатогалузевих наукових досліджень, у тому числі з історії культури, історії церкви, історичного бібліотекознавства та книгознавства. Нові відомості про давні бібліотеки монастирів, церков, духовних навчальних закладів доповнюють і поглиблюють знання про їхню історію, шляхи комплектування, склад і зміст фондів, а відтак рельєфніше окреслюються роль і функції цих інституцій в історичному процесі.

На початку ХХІ століття побачила світ низка публікацій українських науковців, присвячена історії монастирських та церковних книгозбірень¹, бібліотек духовних навчальних закладів². Проте бібліотека монастиря Ордену босих кармелітів у Вишневці не була досі об'єктом самостійних історико-книгознавчих досліджень.

Монастир Ордену босих кармелітів (*Fratres Discalceati Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*) у Вишневці³ був

закладений у 1645 р. представником українського князівського роду Вишневецьких герба “Корибут”, визначним військовим діячем Речі Посполитої XVII ст., руським воєводою Яремою Вишневецьким (1612–1651). Через військові дії, які прокочувалися хвилями по Волинській землі, монастир неодноразово був зруйнований. Будівництво нових споруд монастиря було завершено стараннями та коштом князя Михайла Серватія Вишневецького (1680–1744), великого гетьмана Великого князівства Литовського, останнього представника князівського роду по чоловічій лінії⁴. Будівельні роботи проходили з 1720 р. до 1740 р. Від 1724 р. ними керував архітектор Якуб Дапре Блажей (Dapres Blangey). Монастирський костел мурувався як родовий мавзолей, мав 11 вівтарів, авторами яких були Каспер Колерт (Kolert) і Криштофт Зейнер (Seyner) (1733 р.)⁵. Тут знайшов вічний спочинок Михайло Серватій Вишневецький та його рано померлі діти.

У XVIII ст. за церковним адміністративно-територіальним устроєм Ордену монастир відносився до його Польської провінції, що мала назву Святого Духа (Provincia Polona Sanctus Spiritus), і носив ім'я св. Архангела Михаїла (Conventus Visniovecensis sub Titulo Sancti Michaelis Archangeli). На 1772 р. монастир налічував 16 ченців⁶. У другій половині XVIII ст. на українських етнічних землях, окрім Вишневеця, діяли ще чотири монастирі Ордену босих кармелітів: у Бердичеві (37 ченців), Львові (31 чернець), Перемишлі (21 чернець), Кам'янці-Подільському (16 ченців), і дві резиденції: у Купині (7 осіб) та Милятині (10 осіб)⁷. Наведені кількісні відомості про братію орденських монастирів говорять про те, що Вишневецький монастир був не з найбільших. Провенієнційні записи на кількох стародруках із кармелітської бібліотеки свідчать про те, що у першій чверті XVIII ст. певний час осередок босих кармелітів у Вишневці перебував у статусі резиденції. На титульному аркуші видання творів Бенігнуса Буховського⁸ “Ortus miraculis, in occasu submontano, sive sacra imago Virginis Benedictae Mariae Tuchoviensis ...” (Краків, 1718) фігурує такий запис: “Residenciae Visniovecensis Carmelitaru[m] / Discalceatoru[m] Empt[us] Fl. 1 g. 15 A[nno] 1719” (“Для резиденції Вишневецьких босих кармелітів придбана за 1 флорен 15 грошей 1719 року”).

Монастир як осередок релігійної культури та ідеології виконував місію, що полягала у поширенні та ствердженні римо-католицького віросповідання на етнічних українських землях, задоволенні

запитів і потреб мешканців римо-католицького віросповідання даного регіону. Вишневецькі отці кармеліти виконували душпастирську місію, маючи свою парафію, до якої на 1804 р. відносилися місто Новий Вишневець з передмістями та 7 навколишніх сіл, прихід налічував 678 віруючих⁹. Вони готували послушників Ордену до прийняття духовного сану й майбутньої діяльності в його лавах. Ченці керували діяльністю братств, котрих при монастирі було чотири: найдавніше – Братство Святого Образу (Świętego Szkarlerza) з 1685 р., Братство св. Йозефа з 1714 р., Братство св. Теклі з 1761 р. та Братство Янголів Охоронців з 1768 р. Місцеві ченці займалися письменницькою творчістю. Літературні доробки їх публікувалися в друкарнях Бердичева, Львова, Кракова, Варшави¹⁰. Отці кармеліти прислужилися і на освітянській ниві, побудувавши і утримуючи власним коштом парафіяльну школу, яка функціонувала з кінця XVIII ст. На утриманні монастиря були шпиталь і аптека. Окрім того, монастир мав господарство, яке необхідно було вести для підтримання життєдіяльності обителі (сад, город, пасіка). Для задоволення релігійних, інтелектуальних, громадських і господарських потреб монастир мав значну бібліотеку. В 1816 р. вона налічувала 1327 томів, переважно духовної тематики: 23 томи – твори отців церкви, праці теологів – 215 томів, проповіді – 277 томів, історія церкви – 80 томів, світська історія – 140 томів, риторика – 58 томів. Поезія становила 31 том, медична та юридична література – по 20 томів¹¹.

Серед членів монастирської спільноти на 1772 р., чий імена подано у “*Catalogus religiosorum et monialium carmelitarum disalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus in Anno Domini 1772*” [Бердичів, 1773]) і де поряд з іменем зазначається статус та обов’язки кожного ченця, не вказується, хто виконував обов’язки бібліотекаря. Очевидно, котрийсь із братії поєднував роботу бібліотекаря з іншими функціями.

Спираючись на фактографічний матеріал, який подають архівні документи й провенієнції стародруків, можна окреслити такі шляхи комплектування монастирської бібліотеки, що визначаються як традиційні: закупівля, дари, надсилання обов’язкового примірника від вищих церковно-адміністративних інстанцій, успадкування бібліотекою книжок, які були власністю окремих ченців монастиря.

На закупівлю книжок виділялися певні суми з кошторису монастиря. Монастирська книга прибутків і видатків за 1764–1774 рр.

фіксує витрати на купівлю книжок. У деяких випадках вказується ім'я автора придбаної книжки. Так, у січні 1769 р. було придбано твори відомого у свій час проповідника, члена Ордену єзуїтів Вінсентія Гудрі (Houdry, 1631–1739)¹².

У монастирській бібліотеці знаходилися друковані каталоги книгарень, зокрема, книгарень знаного варшавського книгопродавця Людовіка Фіетти (Fietta, XVIII/XIX ст.): *Catalogue de livres, qui se trouvent chez Louis Fietta, libraire et Marchand d'Estampes de Varsovie, presentement a Dubno* (S. l., 1801), *Catalogue de livres, qui se trouvent chez Louis Fietta, Libraire a Dubno et Berdiczow* ([Бердичів], 1804)¹³. Окрім книгарні у Варшаві, у 1801–1804 рр. він мав філії в Дубні та Бердичеві¹⁴. Л. Фіетта постачав книжкову продукцію з Німеччини, Італії, Франції, Англії, Голландії¹⁵, а також розповсюджував видання, опубліковані на землях Речі Посполитої, приймав передплату на багатотомні видання. Він постачав книжки до бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732–1798).

Приналежність книжок до кармелітської книгозбірні засвідчують провенієнції. На всіх книжках монастирської бібліотеки зустрічаємо запис латинською мовою, зроблений каліграфічним почерком, ймовірно бібліотекарем або його помічником: “*Conventus Visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum*” (“Вишневецького монастиря босих кармелітів”)¹⁶, який говорить про те, що книжка перебувала в її фонді. Дуже часто цей запис повторюється в одній книжці по кілька разів – на титульному аркуші, на шмуцтитулі, на останній сторінці чи в кінці розділів твору, на берегах сторінок. На титульних аркушах книжок, форзацах, іноді на корінцях оправ проставлені чорнилом із знаком “№” арабські цифри, які правили дороговказом для пошуку видання у бібліотеці. Частина книжок на корінцях має паперові наліпки з надрукованими чорною фарбою літерами “A”, “C”, “D”, “E”, “N”. Іншого виду позначень на книжках з монастирської бібліотеки не виявлено. Найвірогідніше, що цифрові позначення вказували порядковий номер книжки на полиці або в тематичному розділі, літери – певний тематичний розділ, до якого вона відносилася за своїм змістом. При відсутності бібліотечного каталогу дуже складно більш конкретно говорити про організацію книжкового фонду.

Досить часто бібліотекар у своєму записі вказував шлях надходження книжок до бібліотеки. Зокрема, записи констатують факт

купівлі книжки, вказують рік придбання та ім'я пріора монастиря на час закупівлі. Так, третє видання твору Луїджі Ферраріса [Ferraris] "Prompta bibliotheca canonica..." (Болонья, 1758) має запис: "Nos Opus Emptus Sub Prioratu A[dmodum] R[everendis] P[atris] N[ativi] / Raphaëlis a SS. [Sanctis] Corn[elio] et Cypriano pro Conve[ntu] N[ost]ro / Visniovecen[sis] Carmel[itarum] Discal[ceatorum] Anno D[omi]ni / 1771" ("Цей твір придбаний для нашого Вишневецького монастиря босих кармелітів у пріорство вельми достойного по праву отця Рафаеля¹⁷ від святих Корнія та Кіпріяна Року Божого 1771"). А нове венеційське видання 1756 року "Bibliotheca concionatoria" має таку провенієнцію: "Conventus Visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum / Emptus sub Prioratu A[dmodum] R[everendis] P[atris] N[ativi] Juliani ab Angelis" ("Вишневецького монастиря босих кармелітів куплена у пріорство вельми достойного по праву отця Юліана від Янголів¹⁸"). Видання "Apparatus brevis ad Theologiam, et jus canonicum..." (Венеція, 1706, 2-е вид.) має на титульному аркуші такий запис: "Nos Op[us] Comparatum e[st] sub Prioratu / A[dmodum] R[everendis] P[atris] N[ativi] Innocentij / a S[ancto] Thomae Pro Bibliotheca / C[on]ven[tus] Visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum / Anno D[omi]ni 1778-vo" ("Цей твір придбано у пріорство вельми достойного по праву отця Інокентія від святого Томи¹⁹ для Бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів Року Божого 1778-го").

Провенієнції оповідають про міграцію книжок всередині монастиря. Наприклад, записи в книжках фіксують такий факт: видання було власністю ченця, а після його смерті переказувалося до монастирської бібліотеки. Так, книжка Доменіка Віва [Viva] "De jubilaeo praesertim Anni Sancti..." (Франкфурт на Майні, 1711) має такий запис (арк. а₂): "Post Fata P[atris] F[ratris] Sylvestri / a Praesenta[ti]one V[eatae] V[irginis] M[ariae] / applicat[us] pro Bibliotheca / Conventus Visniovecensis / Carmelitarum Discalceatorum" ("Після смерті отця і брата Сильвестра від Введення Блаженої Діви Марії²⁰ надана до Бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів"). Третій том шеститомового 10-го видання праці Габріеля Антуана (Antoine) "Theologia moralis universa..." (Венеція, 1782) має такий запис: "Conventus Visniovecensis / Carmelitar[um] Discalceator[um] post Fata pie defuncti P[atris] F[ratris] Cherubini" ("Вишневецького монастиря босих кармелітів після благочестивої смерті отця і брата Керубіна²¹"). Бібліотечний примірник книжки Йозефа

Кабріна (Cabrinus) “Directorium ordinandorum in forma Catechismi...” (Бассано, 1736; 8-ме вид.) на титульному аркуші має дарчий запис про подарування її братом Рафаелем від св. Корнія і Кіпріяна отцю і брату Флору від св. Мартіна: “F[rater] Raphaël / a SS. [Sanctis] Cornelio a Cypriano / Carmelita Discalceatus / offert gratis / P[at]ri F[ratri] Floro / a S[ancto] Martino Carmelitae Excalce[ati] / ad legendum A[nno] 1775-to / Visniovecio” (“Босий кармеліт брат Рафаель від святих Корнія і Кіпріяна віддає безвідплатно босому кармеліту отцю і брату Флору від святого Мартіна²² для читання року 1775-го у Вишневі”).

Представники князівського роду Вишневецьких та їхні нащадки по жіночій лінії з роду Мнішків герба “Кончиць”, які успадкували Вишневецький замок, були щедрими донаторами і покровителями монастиря. В тому числі вони жертвували й книжки для монастирської бібліотеки, про що свідчать провенієнції на сторінках та форзацах стародрукованих видань. Джерелознавчий аналіз стародруків із монастирської книгозбірні дає змогу стверджувати, що книжки дарувалися князем Михайлом Серватієм Вишневецьким. У першому томі твору німецького теолога Тобіаса Логнера (Lohner, 1619–1680) “Instructissima Bibliotheca manualis concionatoria...” (Венеція, 1722; 6-е видання) міститься запис про купівлю книжки фундаторам монастиря для кармелітської бібліотеки: “Pro Raesidentis Visniovecensis Carmelitarum Discal[ceatorum] Emptus ex Fundatore / Anno 1722” (“Для бібліотеки Вишневецької резиденції босих кармелітів придбана фундатором 1722 року”). Слово “Raesidentis” виправлено на “Conventus” іншим почерком, і цим же почерком дописана фраза про купівлю книжки фундатором, тобто князем Михайлом Серватієм Вишневецьким.

Партія книжок була подарована у 1772 р. Станіславом Єжи Мнішком²³, рідним братом володаря Вишневецького замку, великого коронного маршалка Міхала Єжи Вандаліна Мнішка. Ця група книжок мала усталений запис латинською мовою: “Pro Bibliotheca Conventus Visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum Ex donatione Illustrissimi Magnifici Domini Stanislai Mniszech Succameraride M[agni] D[ucatis] Lith[uani] Fundatoris N[ost]ri Munificentissimi A[nno] D[omi]ni 1772-do. Oret[ur] pro Eo”. (“Для бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів з дару найяснішого вельможного пана Станіслава Мнішка, підкоморича Великого князівства Литовського, нашого найщедрішого фундатора, Року Божого 1772-го. Той, що молиться за Нього”). Цікаво, що деякі видання з донаційними за-

писами Станіслава Єжи Мнішка мають суперекслібрис XVII ст. із зображенням гербу князів Вишневецьких “Корибут”. Вочевидь ці книжки перебували у замковій бібліотеці, потім були подаровані монастиреві, а у 1832 р. знову повернулися до замку, коли монастир було скасовано. В 1835 р. у монастирському костелі відкрили православну церкву під ім'ям св. Архистратига Михаїла.

Офірувала книжки монастирській бібліотеці і дружина Міхала Єжи Вандаліна Мнішка²⁴, племінниця польського короля Станіслава Августа Понятовського Урсула Мнішек із Замоїських герба “Єліта”²⁵. Так, видання твору французького літератора Ісаака-Жозефа Берруї (Berruyer, 1681–1758) “*Remarques theologiques et critiques sur l'histoire du peuple de Dieu*” (Алет, 1755) має запис: “*Dono obtulit Ill[ustrissima] D[omi]na Ursula Mnischowa pro Bibliotheca Carmel[itarum] Discal[ceatorum] Conventus Visniovecensis*” (“Подарована найяснішою панею Урсулою Мнішковою для Бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів”).

Після 1832 р. фонд монастирської книгозбірні втратив свою цілісність. Одна частина бібліотеки, близько 1/4 зібрання, влилася до бібліотеки Вишневецького замку. За архівними документами надходження з монастирської бібліотеки до замкової налічувало 283 томи 195 найменувань²⁶. Ці відомості подає список книжок під назвою “*Xięzki po karmelitach*” (“Книжки по кармелітах”), який є складовою рукописного каталогу бібліотеки Вишневецького замку, укладеного у 1833 році, точніше його додатком. Сам каталог має автентичну назву “*Katalog ksiazek polskich i polsko-łacińskich, i łacińskich spisanych w Wiśniowcu dnia 16-go Lutego 1833-go Roku oraz włoskich, angielskich, francuzkich niekompletnych i manuskryptów*”. Список написано одним почерком, не раніше 1833 року. У списку покармелітські книжки згруповані за форматним принципом: “*in folio*”, “*in quarto*” та “*in octo i drobniejsze*”. У названих групах видання записувалися без дотримання абеткового порядку. Описи подаються у такій послідовності: загальний порядковий номер книжки у списку, назва видання (у скороченій формі), кількість томів (проставлена арабськими цифрами), прізвище автора (подається у переважній більшості випадків; у деяких випадках написання форми прізвищ видозмінено). Місце видання, друкарня, рік публікації у списку не зазначаються. Часом біля назви книжки вказується кількість примірників видання та стан збереження – “*uszkodzone*”.

При відсутності вихідних даних у рукописному списку досить

складно було ідентифікувати видання, “прив’язати” його до конкретного місця та року. З цією метою ми зверталися до бібліографічних довідників і каталогів: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. 1574–1800. – Кн. 1–2. – Л., 1981–1984; Estreicher K. Bibliografia polska. – Т. 8–34. – Kraków, 1882–1951 (далі – Estr.); Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque National. Auteurs. – 231 tt. – Paris, 1897–1981 (далі – CGBN).

Друга частина монастирської бібліотеки, після закриття монастиря, потрапила до бібліотеки Монастиря босих кармелітів у Бердичеві, який вважався головним для цього Ордену в даному регіоні. Подальша доля книжок була пов’язана з долею бібліотек Вишневецького замку та Бердичівського монастиря босих кармелітів.

У кінці 20-х років ХХ ст. значна частина бібліотеки Вишневецького замку Вишневецьких – Мнішків після зміни численних власників потрапила до фондів Всенародної Бібліотеки України, нині Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ)²⁷. В її складі знаходилися примірники книжок із монастирської бібліотеки. Сьогодні стародруковані видання з бібліотеки Вишневецького замку складають історико-культурний фонд, окрему структурну одиницю Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, що має назву “Бібліотека Вишневецького замку князів Вишневецьких – графів Мнішків. XVIII – перша половина XIX ст.”. Окремі книжки з цієї бібліотеки зберігаються в колекціях Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, зокрема, в колекції інкунабулів, колекції палеотипів (видань першої половини XVI ст.), колекції плантенів, колекції видань другої половини XVI – першої чверті XIX ст., надрукованих латинським шрифтом. Серед них є книжки, що походять з монастирської бібліотеки.

Сьогодні книжки із замкової бібліотеки зберігаються і в фондах деяких сучасних бібліотек Польщі, куди вони потрапили внаслідок зміни власників Вишневецького маєтку в другій половині XIX ст. Зокрема, у фондах Відділу стародруків Бібліотеки Народової (Варшава) було виявлено серед книжок з Вишневецького замку примірники видань з провенієнціями монастирської книгозбірні. В двох книжках – усталені записи про дарування їх Станіславом Єжи Мнішком монастиреві босих кармелітів, датовані 1772 роком. Це – твір Йоганна Тильмана Стелли (Stella, псевдонім Justus Astorius, XVII ст.) “Examen comitiorum Ratisbonensium, sive Disquisitio poli-

tica de nupera electione novissimi regis Romanorum...” (Ганау, 1637)²⁸ та “Perspicua Dissertatio de singularibus et proprius juribus, deque eminentia et praerogativa Comitis Palatini ad Rhenum, Sacri Romani Imperii Archidapiferi...” [S. l., s. a.]²⁹.

Друга частина бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів надійшла до фонду НБУВ у складі бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів. Історія цієї книгозбірні мала подальший розвиток. Опісля закриття монастиря отців кармелітів у Бердичев, у 1878 р. його бібліотеку як цінне зібрання стародруків і рукописів було передано до Бібліотеки Київського університету св. Володимира. В 1926–27 рр. у складі фундаментальної університетської бібліотеки вона влилася у фонди Всенародної Бібліотеки України. Тепер вона є самостійною структурною одиницею Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ під умовною назвою “Бердичівська колекція”, в фонді якої є книжки з бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів³⁰. Не виключено, що книжки вишневецьких отців кармелітів після закриття монастиря потрапили ще і до інших збірок, зокрема монастирських.

На сьогоднішній день відсутні відомості про існування рукописного каталогу чи списку книжок монастирської бібліотеки вишневецьких отців кармелітів, окрім переліку видань з монастирської бібліотеки, що надійшли до книгозбірні Вишневецького замку після скасування монастиря.

У фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського виявлено бл. 211 од. зб., що походять з монастирської кармелітської бібліотеки Вишневецького монастиря. Ці стародруки побачили світ у друкарнях Італії (Бассано, Болонья, Бреція, Венеція, Верона, Мілан, Рим, Падуя, Флоренція); Німеччини (Аугсбург, Інгольштат, Кельн, Кемптен, Мерзебург, Мюнхен, Урзель, Франкфурт-на-Майні); Франції (Авіньйон, Алет, Ліон, Париж, Страсбург); історичної території Речі Посполитої: теперішніх Польщі (Варшава, Гданськ, Каліш, Краків, Люблін, Познань, Сандомир), України (Бердичів, Львів), Литви (Вільнюс) та Білорусі (Слуцьк); Австрії (Відень); Бельгії (Антверпен, Лувен); Нідерландів (Гаага), Словаччини (Кошице, Трнава); Чехії (Прага); Швейцарії (Базель). Переважна більшість книжок цієї групи видані латинською і польською мовами. Є видання, надруковані італійською та французькою мовами. Щодо часу публікації стародруків, то з інкунабульного періоду книгодрукування достеменно відомо, що в бібліотеці було, як мінімум, два видання – Геральдуса

Одоніка (Odonis, Geraldus de, ?–1349) “Sententia et expositio cum quaestionibus super Ethica Aristotelis...” (Venezia: Simon de Luere, impensis Andreae Torresani, 1500) і Томи Аквінського (1225–1274) “In octo libros Politicorum Aristotelis” (Venezia: Simon de Luere, impensis Andreae Torresani, 1500)³¹. Обидва видання складають конволют, який був подарований монастирській бібліотеці великим коронним хорунжим Станіславом Єжи Мнішком. Перша половина XVI ст. представлена 15 виданнями (палеотипами)³², XVII ст. – 23, XVIII ст. – 73 томами різних видань, початок XIX ст. – 2 виданнями.

За списком покармелітських книжок з Вишневецького замку та бібліографічними описами книжок монастирської бібліотеки *de visu* конкретніше окреслюється тематика видань книгозбірні. Церковна тематика була представлена виданнями Біблії та конкорданціями до неї, творами отців церкви: ангелічного доктора (*doctor angelicus*) Томи Аквінського (1226–1274), доктора, зануреного у молитовне споглядання Діви Марії, (*doctor marianus*) Франциска Ассизького (1182–1226), всеосяжного доктора (*doctor universalis*) Альберта Великого (бл. 1193–1280).

Орден босих кармелітів відносився до марійних орденів, в обов’язки яких входило поширювати і розвивати культ Божої Матері. Тож видання з “Маріології” були досить широко представлені у бібліотеці вишневецьких отців кармелітів. Серед таких можна назвати: “Ozdoba y Obrona Ukraińskich Krajów Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya” (Бердичів, 1765; 2-е видання там само 1767 (?); за списком № 9)³³ о. Григорія від Святого Духа; одне з видань твору холмського біскупа, василіанина Яна Якуба Суши (Susza, 1610–1687) “Phoenix redivivus albo Obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenayświętszey...” (Замостя, 1646; Львів, 1653; Замостя, 1684 (?); за списком № 45)³⁴; твір члена Ордену паулінів, ксьондза Анджєя Гольдоновського (Goldonowski, Gołdonowski), присвячений історії ченстоховської ікони Божої Матері, “Diva Claromontana, seu imaginis eius origo, translatio, miracula...” (Краків, 1642; № 105); “Miesiąc nabożeństwem y świętych cnot używaniem, Naychwalebniejszej Wcielonego Boga Matce, Maryi poświęcony...” (Бердичів, 1780); твір троцького каштеляна, від 1735 року великого литовського канцлера, Яна Фридеріка Сапіги (1680–1751) про ікону коденської Божої Матері “Monumenta Antiquitatum Marianarum...” (Варшава, 1721; № 12), написаний латинською мовою, та його переклад польською під назвою “Monumenta albo Zebranie starożytnych Ozdob Przenayświętszey

Bogarodzicy Panny Maryi w dawnym wielce Obrazie Kodenskim...” (Варшава, 1723; № 44), виданий Альбрехтом Ставицьким; твір Станіслава Кобержицького (Kobierzycki, †1665) “Obsidio Clari montis Częstochoviensis...” (Гданськ, 1659; № 65); казання Макарія Ростковського з нагоди коронації ікони Божої Матері в домініканському костелі в Підкамені (Rostkowski, Makary czyli Maury, †1749) “Echo wdzięcznych panegiryczo-kaznodziejskich głosów, ... , albo Kazania, przez oktavę koronacyi cudownego obrazu Prznayświetszey Maryi Panny w Podkamieniu w kościele OO. Dominikanów zostaiącego...” (Львів, 1731; № 8).

У фонді монастирської бібліотеки зберігалися видання, дотичні до історії та діяльності Ордену босих кармелітів, які можна об’єднати в тематичну групу під назвою “Кармелітана”. З огляду на те, що відомий список монастирських книжок не дає вичерпної бібліографічної інформації про видання, подаємо їхні назви так, як їх подано у списку, вказуючи порядковий номер у цьому реєстрі: “Żywoty karmelitańskie” (№ 175), “Bullarium carmelitarum” (№ 166), “Eremus Catmelitanus” (№ 101).

У книгозбірні була представлена агіографічна література. Наприклад: твір доктора теології Адама Опатовіуша (Opatovius, 1570–1647) “Żywot y cuda W. Sałomei, Królowey Halickiey...” (Краків, 1633; № 47); твір доктора теології Єжи Людвіка Міске (Miske) “Zwiercadło przykłađności to jest: Świętobliwy żywot wielkiej służebnicy Boskiej Ś. Jadwigi...” (Краків, 1725; № 40); видання “Thaumaturgus Russiae V. Ioannes de Dukla...” (Львів, після 7 червня 1673; № 59), упорядником якого був Кипріян Дамирський (Damiński); “Martyrologium Kościoła Rzymskiego...” (Бердичів, 1799; № 190).

Надзвичайно широко були представлені в бібліотеці різного виду проповіді й казання, авторами яких були Петро Скарга (1536–1612), Симон Старовольський (1588–1656), Марцін Рубчинський (†1793), Луї Бурдалу (Bourdaloue, 1632–1704), згадуваний вже Вінцентій Гудрі, Франтішек Ковалицький (†1731), Томаш Млодзяновський (1622–1686) та інші, окрім того – посібники для підготовки проповідей і гомілій та підручники з ораторського мистецтва.

У монастирській книгозбірні знаходилася значна кількість видань з світської та церковної історій, цивільного та канонічного права. Серед перших були: “Historiarum sui temporis libri XX” (№ 19) – славнозвісний твір італійського історика і політичного діяча Франческа Гвічардіні (Gucciardini, 1483–1540); два видання історії

Франції пера Габрієля де Бартелемі, сеньйора де Грамона (Gabriel de Barthelemy, seigneur de Gramond або Grammont, латин. Gramundus, 1590–1654) “Historiarum Galliae ab excessu Henrici IV libri XVIII...” (Тулуза, 1643; № 20; Амстердам, 1653; № 183)³⁵; праця сілезького ерудита Йоахима Пасторія (Pastorius, справжнє ім'я Гіртенберг, 1611–1681), присвячена історії татаро-козацької війни “Historia Bello Scitico-Cosacica” (№ 69); два видання твору сходознавця Тадея Крусинського (1675–1756), присвяченого історії Персії – “Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiarum...” (Львів, 1734; № 72) і “Tragicam vertentis belli Persici historiarum...” (Львів, 1740; № 14); твір Антонія Алоїзія Міштольда (Misztold) про історію роду Сапіг герба “Лис” “Historia... Domus Sapiechanae...” (Вільно, 1724; № 71); історія правління польського короля Володислава IV пера Станіслава Кобержицького “Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principes...” (Гданськ, 1655; № 66); твір Станіслава Клечевського (Kleczewski, †1799) “Sarmatia Europaеа mox post diluvium universale inhabitata...” (Львів, 1769). Серед публікацій церковної історії були “Historia Ecclesiastica” (Аугсбург, 1728; 2-е видання; № 170) домініканина Ігнація-Ґіацинта Амате де Гравесона (Amate de Graveson), “Annales Ecclesiastica” (№ 177) знаменитого католицького теолога Чезаре Баронія (1538–1607), дві праці французького історика, члена Ордену єзуїтів Луї Мембурга (Maimbourg, 1610–1686) в перекладі польською Анджея Войцеха Устжицького: “Historia o herezye obrazobóyców” (Краків, 1717; № 40) та “Historia o Krucyatach na wyzwolenie Ziemie Świętey” (Краків, 1707; № 185), твір бенедиктинця Ґіацинта Яблонського “Dzewo żywota z Raiu naprzód na górze Jerozolimskiej Kalwaryi... potym na górze Łysiec... przesadzone...” (Краків, 1737; № 39).

Серед медичних творів, що знаходилися у бібліотеці Вишневецького монастиря, можна назвати праці Якуба Гаура (Haug) “Ekonomika lekarska, albo Domowe lekarstwo...” (Бердичів, 1790; 2-е видання (?); № 94), Валезія де Коварубіаса (Covarubias), лейб-медика іспанського короля Філіпа II “Commentaria en libros Hyprocraetis de mori” (Турін, 1589; № 122).

Цікавим фактом є наявність у монастирській книгозбірні видання граматики турецької мови (№ 96) та “Wstęp do użycia językow francuskiego u polskiego” (№ 151).

До монастирської книгозбірні надходила продукція не тільки друкарень Західної Європи, але й друкарень ближніх прикордон-

них держав. Зокрема, друкарня Єзуїтської академії у Трnavі представлена чотирма виданнями: твором Мартина Сент-Івані (Szent-Ivany, 1633–1705), професора філософії і теології у Трnavі, “Castigatio illusoriae conciones...” (1704); збіркою проповідей Антонія Колленича (Kollenycz) “Stella triplex sive Sermones panegyrico-morales” (1713); працею доктора права і кустоша бібліотеки Падуанської семінарії Антонія Сандіно (Sandinus) “Historia Familiae Sacrae ex Antiquis monumentis collecta...” (1748); четвертим виданням праці префекта Єзуїтського колегіуму в Трnavі, викладача філософії та фізики у Трnavі та Буді Йогана Баптисти Хорвата (Horvath, 1732–1799) “Physica particularis” (Трнава, 1777). Ця праця, як і інші його твори часто передруковувалися, бо правила за підручники при викладанні предметів у єзуїтських навчальних закладах. При нагоді варто згадати, що між Україною і Трнавою у кінці XVII–XVIII ст. існував зв’язок у сфері книгодрукування. Серед видань друкарні трнавської Єзуїтської академії були такі, що публікувалися спеціально для закарпатських українців. До нашого часу дійшли аркуші з україномовним текстом тридентського сповідання віри, “Катехизис” Йосифа де Камелія (1698), передрукований з видання Львівського братства, “Буквар языка словенського” (1699), “Краткое припадков моральных или нравних собрание”, опубліковане з благословення мукачівського єпископа Георгія Геннадія Бізанція і, як дехто вважає, ним і написане³⁶.

Теперішній зовнішній вигляд книжок кармелітської бібліотеки не має певних яскраво виражених і характерних особливостей. На “шати” книжок вплинув безжалний час. Деяким томам бракує оправ. Переважна більшість книжок “одягнуті” в оправу з темно-брунатої шкіри і мають корінці з бинтами. Корінці найчастіше прикрашені сліпим тисненням. Поодинокі примірники в шкіряних оправах мають на корінцях золоте тиснення. Група книжок оправлена у пергамен. Є книжки у півшкіряній оправі. Окремі, невеликі за обсягом видання мають обкладинки з цупкого паперу.

Такий елемент оправу, як форзац, у книжках з монастирської книгозбірні оформлений по-різному. Переважна більшість книжок мають форзаці з білого паперу. Деякі – з кольорового паперу “павичеве перо”. У кількох книжках форзаці – з білого паперу з трафаретними кольоровими відбитками зображення квітів.

Для кращого збереження книжок у давні часи їхні обрізи фарбували. Книжки монастирської бібліотеки мають обрізи суціль-

ного червоного, синього, яскраво-зеленого (одна книжка) кольорів, крапчасті (червоні або сині). Велика група книжок залишається з непофарбованими, білими обрізами.

У давніх бібліотеках книжки розставлялися на полицях обрізами назовні, і на обрізах писалися скорочені назви книжок або назва бібліотеки. Це можна спостерігати і на книжках з Вишневецького монастиря босих кармелітів.

Подальша евристична робота з фондами стародруків НБУВ та пошук документальних матеріалів в архівах України і Польщі можуть принести нові фактографічні дані і сприяти бібліографічній реконструкції книжкового фонду монастирської бібліотеки.

¹ Монастирська бібліотека: книги “живі” і “мертві” // Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С. 263–267; Фрис В. Бібліотеки на Західноукраїнських землях у другій половині XVII–XVIII ст. // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – 2002. – Вип. 9/10. – С. 171–186; Книжність київського монашества: Монастирські бібліотеки. Приватні чернечі книгозбірні. Бібліотеки ігуменів та архимандритів // Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – С. 141–163; Яременко М. Бібліотека київського Пустинно-Миколаєвського монастиря XVIII ст.: життя книг // Просемінарії: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 124–132; Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII ст. і “літературні уподобання” монашества // Український археографічний збірник: Щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Т. 11/12, вип. 8/9. – С. 346–365.

² Шарітова Л.В. Внутрішній устрій та функціонування бібліотеки Києво-Могилянської академії до пожежі 1780 р.: спроба реконструкції // Рукописна та книжкова спадщина України. – К. 2000. – Вип. 6. – С. 75–96.

³ Місто Вишневець – родове гніздо українського князівського роду Вишневецьких герба “Корибут”, знаходилося у Кременецькому повіті Волинського воєводства, нині м-ко Збаразького району Тернопільської області.

⁴ Батько кн. Яреми Вишневецького і прадід кн. Михайла Серватія Вишневецького були троюрідними братами. (Dworzaczek W. Genealogia: Tablice. – Warszawa, 1959. – Tabl. 176. Ярема Вишневецький належав до молодшої або “королівської” гілки князівського роду “, яка згасла зі смертю його сина, польського короля Михайла Корibuта Вишневецького (1640–1673). Михайло Серватій належав до старшої або “князівської” гілки роду. З його смертю згас рід Вишневецьких.

⁵ Brykowska M. Architektura karmelitów bosych XVII–XVIII st. – Warszawa, 1991. – S. 57. В описі монастирського костелу 1816 р. говориться про 15 вівтарів. (Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wiśniowcu // Rocznik Wołyński. – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 173).

⁶ *Catalogus religiosorum et monialium carmelitarum discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus in Anno Domini 1772.* – [Berdicoviae, n. a. 1773]. – F. [22]; *Encyklopedia kościelna.* – Warszawa, 1877. – Т. 10. – S. 44–50.

⁷ *Ibid.* – [22] f.

⁸ Буховський Бенігнус (Buchowski, друга половина XVII ст. – перша чверть XVIII ст.) – чернець Ордену бенедиктинів, канцлер Тинецького абатства, поет, автор багатьох музичних творів. (*Encyklopedia powszechna / Wyd. S. Orgelbranda.* – Warszawa, 1860. – Т. 4. – S. 531–532).

⁹ *Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 186.

¹⁰ *Ibid.* – S. 189–193.

¹¹ *Ibid.* – S. 193.

¹² ЦДІАК України, ф. 49, оп. 3, спр. 251, арк. 37.

¹³ Тепер зберігаються у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ: шифр Р. in. 822 (1-2).

¹⁴ *Szczepaniec J. Fietta Ludwik księgarz // Słownik pracowników książki polskiej.* – Warszawa; Łódź, 1972. – S. 220.

¹⁵ *Catalogue des livres, qui se trouvent chez Louis Fietta, Libraire a Dubno et Berdiczow.* – [Бердичів], 1804. – S. [3].

¹⁶ Текст записів подається за таким принципом. Зберігається орфографія і пунктуація оригіналу. Скорочені в тексті слова розкриваються і подаються у квадратних дужках. Непрочитані місця тексту позначаються трикрапкою і беруться у квадратні дужки. Закінчення рукописного рядка позначається похилою рискою.

¹⁷ О. Рафаеля від святих Корнія та Кіпріяна було обрано на пріорство у Вишневецькому монастирі босих кармелітів на капітулі у Перемишлі 1769 року. Він мав тоді 40 років, а в Ордені босих кармелітів перебував на той час 20 років. (*Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 169).

¹⁸ О. Юліан від Янголів був обраний на пріорство у Вишневецькому монастирі босих кармелітів на капітулі у Перемишлі 1766 року, він був тоді у віці 54 років, у Ордені перебував вже 34 роки. (*Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 169).

¹⁹ О. Іннокентій від св. Томи був обраний на пріорство у Вишневецькому монастирі босих кармелітів на капітулі у Бердичеві 1778 року, мав на той час 48 років, в Ордені перебував вже 32 роки. (*Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 170).

²⁰ О. Сильвестр від Введення Блаженої Діви Марії був ченцем Вишневецької обителі босих кармелітів, помер 1770 року, маючи 37 літ, в Ордені перебував 20 років. (*Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 171).

²¹ О. Керубін від Вознесіння, експровінціал у 1766–1769 рр., помер у Вишневі в травні 1793 р. на 80-у році життя, в Ордені перебував 59 роки. (*Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wołyński. – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 172.*)

²² О. Флор від св. Мартіна – чернець Вишневецької обителі босих кармелітів, у 1770 р. мав 30 літ, в Ордені перебував 11 років. Помер між 1779–1781 рр. (*Giżycki J.M. Gozdawa. Klasztor oo. Karmelitów bosych w Wisniowcu // Rocznik Wołyński. – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 170.*)

²³ Мнішек, Станіслав Єжи (†1806 р.) – син підкоморія Великого князівства Литовського Яна Кароля Вандаліна Мнішка (1716–1759) герба “Кончиць” і Катерини із Замойських герба “Єліта” (1723–1771), онучки князя Михайла Серватія Вишневецького; ротмістр важкої кавалерії, великий коронний хорунжий (1784–1790), голова Цивільно-військової комісії Кременецького повіту. Одружений не був. Мав двох рідних братів: Юзефа Яна Тадеуша (1742–1797) – великого коронного хорунжого, секретаря Ради Неустайонці, пізніше охмістра королівства Галичини та Лодомерії (29.11.1784) та Міхала Єжи Вандаліна (1742–1806). (*Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1914. – Т. 11. – S. 176; Dumnicka-Wotoszyńska H., Wotoszyński R.W. Mniszech Jozef Jan Tadeusz // Polski Słownik Biograficzny. – 1976. – Т. 21. – S. 478–480.*)

²⁴ Мнішек, Міхал Єжи Вандалін (1742–1806) – великий коронний маршалок, син підкоморія Великого князівства Литовського Яна Кароля Мнішка (1716–1759) герба “Кончиць” та Катерини із Замойських герба “Єліта”, онучки князя Міхала Серватія Вишневецького. (*Rozner A. Mniszech Michał Jerzy Wandalin // Polski Słownik Biograficzny. – 1976. – Т. 21. – S. 480–484.*)

²⁵ Мнішек, Урсула із Замойських (1750–1816) – дочка подільського воеводи, ІХ ордината Яна Якуба Замойського герба “Єліта” (†1790) та Людвіки з Понятовських герба “Цьолек” (1728–1781), племінниця польського короля Станіслава Августа Понятовського, друга дружина Міхала Єжи Вандаліна Мнішка. У першому шлюбі була дружиною великого коронного підкоморія Вінцентія Потоцького герба “Пилява”. (*Wereszycka H. Mniszchowa z Zamoyskich Urszula // Polski Słownik Biograficzny. – 1976. – Т. 21. – S. 457–458.*)

²⁶ ЦДІАК України, ф. 250, оп. 3, спр. 25, арк. 54–56.

²⁷ Про долю та історію бібліотеки Вишневецького замку див.: *Ціборовська-Римарович І.О.* Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких – Мнішків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Монографія. – К., 2006. – 394 с.: іл.

²⁸ Biblioteka Narodowa, Sygnat.: XVII.3.18476.

²⁹ Biblioteka Narodowa, Sygnat.: XVII.3.18473.

³⁰ Інформація загального характеру про історичну долю книгозбірні Бердичівського монастиря босих кармелітів подана в: *Колесник Е.А.* Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. – К., 1988. – С. 40–44.

³¹ Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич; Упорядник Г.І. Ломонос-Рівна. – К., 1974. – № 340, 466.

³² Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского НАН Украины / Сост. М.А. Шамрай. – К., 1995. – № 61, 454, 575, 827, 872, 971, 1010, 1234, 1323, 1372, 1427, 1513, 1542, 1851, 2317, 2328, 2436.

³³ За даними бібліографічного списку не можна точно визначити, яке саме видання мали у своїй книгозбірні вишневецькі кармеліти.

³⁴ Estr., t. 30, s. 72–74.

³⁵ CGBN, t. 63, col. 358.

³⁶ *Исаевич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С. 287–288; *Мольнар М.* Словаки і українці. – Братислава, 1965. – С. 119–158; Cleminson R. Cyrillic Printing in Trnava // Oxford Slavonic Papers. N. S. – 1993. – Vol. 26. – P. 49–51, p. 53.

Summary

The publication is dedicated to the history of the library of the Vyshnevetsky monastery of the Order of Discalced Carmelites. On the basis of the historical-bibliological studies of the black-letter books from its funds and manuscript sources the composition and the contents of the library stock, the ways of its book acquisition and book destinies after the closure of the monastery.

Key words: monastery libraries, library science, the Order of Discalced Carmelites.

М. О. Кривенко
Львівська національна наукова
бібліотека України ім. В. Стефаника

**КНИГОЗБІРНЯ “СТУДІОНУ” (1909–1940)
У ФОНДІ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНИКА:
ВИДАННЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.**

На основі виявлених у фонді ЛННБУ видань з книгозбірні “Студіону” охарактеризовано її колекцію друків ХІХ–першої половини ХХ ст. Основний акцент зроблено на реконструкції картини переміщення книжкової спадщини “Студіону” у сховищах академічної установи.

Ключові слова: книгозбірна “Студіону” у Львові, видання ХІХ–ХХ ст., Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника.

Потреба виявлення у фонді Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ) книжок, що походять з бібліотеки “Студіону”, особливо назріла на завершальному етапі комплексного дослідження цього історичного формування, який передбачає вивчення сучасного стану фонду та реконструкцію його складу і змісту. Оскільки у 40-х роках ХХ ст. після заборони діяльності греко-католицької церкви найбільша частина бібліотеки “Студіону” “розчинилася” у багатомільйонному фонді новоствореної академічної установи, то реалізувати це завдання стало можливим, передусім, шляхом перегляду та провенієнційного опрацювання ретроспективної частини фонду ЛННБУ.

Найцінніша частина бібліотеки “Студіону” (інкунабули, палео-типи, кириличні та латинські стародруки), що носить колекційно-музейний характер, сконцентрована в одному із структурних підрозділів ЛННБУ – відділі рідкісної книги. Вона вже була предметом вивчення, і, в першу чергу, працівниками самого відділу. Окремі примірники студіонівської колекції описано дослідниками в науковій літературі – каталогах¹, книгознавчих статтях².

Видання нового часу – ХІХ–ХХ ст., які теж становлять значну

вартість (історико-книгознавчу, наукову, культурологічну), досі не потрапляли в поле зору науковців, оскільки ці друки розпорошені у книгосховищах разом з іншими збірками ЛННБУ, зосереджені в різних її відділах відповідно до специфіки комплектування, увійшли до їхніх підсобних фондів (відділ рукописів), і виявити та встановити загальну кількість збережених примірників надзвичайно складно.

Завдяки сприянню керівництва ЛННБУ та допомозі працівників відділів фондоутримувачів³ така систематична робота розпочалася лише наприкінці 2008 р. Її результати лягли в основу цієї публікації, мета якої полягає у висвітленні шляхів надходження до фонду ЛННБУ книжок з бібліотеки “Студіону”; реконструкції часо-просторової картини їхнього переміщення в межах однієї установи та сучасного стану їхнього зберігання. Основний акцент зроблено на причинно-наслідковому взаємозв’язку топографії книжок “Студіону” у фонді ЛННБУ з їхнім тематичним спрямуванням, авторським складом, видавничими чинниками, що в сукупності визначило їхню долю, типову для історичних колекцій Галичини після вересня 1939 р.

За цей досить короткий відрізок часу внаслідок часткового перегляду *de visu* ретроспективної частини основного та спеціалізованих фондів все ж таки вдалося зареєструвати і розглянути майже 400 назв (близько 500 томів) видань ХІХ–першої половини ХХ ст. з провенієнціями книгозбірні “Студіону”. Зокрема, у відділі основних книжкових фондів – 177 назв (219 томів), у спеціалізованих відділах: у відділі українки – 95 назв (100 томів), рукописів – 31 назва (46 томів), відділенні “Палац мистецтв ім. Тетяни і Омеляна Антоновичів” – 44 назви, наукової бібліографії – 3 назви (22 томи), рідкісної книги – 7 назв (8 томів), обмінно-резервних фондів – 39 назв видань.

Багатою і досить розмаїтою є ця добірка за галузями знань, вона охоплює: історію (113 од. зб.), літературу (57), етнографію (3), мовознавство (10), право (13), філософію (8), мистецтво (44), музейну, бібліотечну, лекційну справи (22), освіту (5) тощо. Перевага надавалася книжкам з історії релігії та Церкви (74), тематика і зміст яких відповідали основним завданням бібліотеки “Студіону” – систематичному збиранню та збереженню світового письменства (як творів західноєвропейських авторів, так і друкованої продукції Росії) для поширення знань про християнський Схід з метою реалізації ідеї цілісності християнської Церкви.

Тому специфіку та унікальність цього наукового осередку ченців-студитів, заснованого галицьким митрополитом Андреем Шептицьким на початку минулого століття, визначали джерела для візантиністичних студій: з історії Візантії, яка є невіддільною від історії Вселенської церкви, візантійського християнства, пост-візантійської спадщини в інших державах і культурах. Серед виявлених праць з цієї тематики назвемо: Панченко Б.А. “Крестьянская собственность в Византии. Земледельческий Закон и монастырские документы” (София, 1903); Danz, A. “Aus Rom und Byzanz” (Weimar, 1867); Heisenberg, August. “Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit” (München, 1920); Fortescue, Adrian. “The Uniate Eastern Churches: The Byzantine Rite in Italy, Sicily, Syria and Egypt” (London, 1923); Hermann, Basilius. “Theoktista aus Byzanz die Mutter zweier Heiligen” (Freiburg im Breisgau, 1919).

Опрацювання видань з колекції друків XIX – середини XX ст. в бібліографічному та історико-книгознавчому аспектах дозволило констатувати, що книгозбірня “Студіону” містила різні види та типи друкованої продукції, в чому вона тяжіла до універсальних бібліотек. Домінували наукові праці, що її суттєво відрізняло від монастирських бібліотек; була необхідна для всіх напрямів людського пізнання довідково-бібліографічна література; для освітніх цілей слугували навчальні посібники; для всебічного розвитку особистості пропонувалися добірні художні та популярні твори.

За географією виходу у світ колекція друків XIX – першої половини XX ст., яка мала широкий мовний діапазон, складалася з: 1) українських друків та україніки; 2) досить повно були представлені російські друки і “россіка”, в т. ч. видання закордонні, заборолені царською цензурою в Росії; 3) західноєвропейської книжки (англо-, італійсько-, латино-, польсько-, франко-, німецькомовної). З числа останніх вирізняються видання першої половини XIX ст., друковані готичним шрифтом. Репрезентуючи широкий репертуар солідних видавничих фірм та видавців того часу, багато з них є цінними зразками художнього оформлення (ілюстровані видатними художниками) й поліграфічного виконання (презентабельні великоформатні чи мініатюрні за розмірами, з орнаментованими чи виконаними під мармур форзацами і обрізами, шкіряними корінцями та кутиками тощо).

Порівняльний аналіз фондів різних відділів ЛННБУ показав, що видання окресленого періоду з бібліотеки “Студіону” кількісно

превалюють у відділі основних книжкових фондів, куди вони надходили трьома шляхами. По-перше, “благонадійні” лягли в основу формування фонду від початку створення академічної установи, про що свідчать шифри (500. 000–900. 000), і потрапили вони туди з відділу концентрації⁴. Це, здебільшого, російська книжка, опублікована на території етнічної Росії (переважають московські та Санкт-Петербурзькі друки) і видання, які побачили світ на підросійському просторі (зокрема, створені у Києві, Вільнюсі, Варшаві). Цензуру всіх “літів” могли пройти лише праці, що висвітлюють давню (тобто, до 1917 р.) історію, політичне, культурно-освітнє життя, перш за все, Росії, а також країн, що входили до складу Російської імперії (Білорусії, Литви, Польщі, України у статусі “Малороссии”). Слід зазначити, що “россіка” (у нашому контексті – російська книжка) бібліотеки “Студіону” вирізняється особливою добірністю і повнотою представлення. Ще у 1926 р. ігумен Студитів о. Климентій Шептицький писав, що бібліотека “Студіону” має “найбільшу поза межами Росії збірку передвоєнних періодичних богословських, церковних та наукових видань”⁵. Тут зібрані кращі твори відомих учених, письменників, політичних, релігійних, суспільних, військових діячів. Серед них знаходимо книги історика Сергія Жигарева; літературознавця і славіста Петра Безсонова (1827–1898); географа та історика Л.В. Березіна; педагога і географа Порфирія Белохи (?–1890); історика, культуролога, політичного діяча Павла Мілюкова (1859–1943); українців за походженням – історика літератури Дмитра Абрамовича (1873–1955), славіста Осипа Бодянського (1808–1877), філософа Володимира Лесевича (1837–1905); твори російських класиків Миколи Карамзіна (1766–1826), Олексія Толстого (1883–1945); переклади казок братів Грім та ін.

По-друге, основний книжковий фонд ЛННБУ і по сьогоднішній день перманентно поповнюється друками бібліотеки “Студіону” шляхом ретроспективного комплектування з обмінно-резервного фонду (ОРФ). Це підтверджує наявність штампів ОРФу на них і вказує на час та процес переміщення книжок в межах однієї установи. Здебільшого, це багатомовна західноєвропейська книжка з всесвітньої історії; історії Європи XVI–XIX ст. та ролі в ній слов’янських народів; історії держави і права окремих європейських країн; літератури та етнографії народів Європи та Близького Сходу та ін., що, очевидно, викликано попитом читачів на таку літературу. Оскільки, “значний відсоток друків відділу ОРФ, особливо іноземними

мовами, є першими примірниками відносно діючих фондів⁶. Представлені вони великими видавничими центрами та відомими видавцями Європи XIX – середини XX ст. (Тойбнером, Брокгаузом, Рекламом в Лейпцігу; Мішелем Леві, Ж.-П. Мінем у Парижі; Губриновичем у Львові).

Серед студіонівських “благонадійних” книг, що потрапили до основних сховищ ЛННБУ з відділу обмінно-резервних фондів, зустрічаємо і зарубіжну “россіку” до 1917 р., здебільшого французькою мовою.

Третій важливий шлях надходження книжок бібліотеки “Студіону” до основного фонду – це іноземна книжкова продукція 20–30-х років минулого століття, т. з. латинка, з відділу спецфондів ЛННБУ⁷ після його відкриття на початку 1990-х років. Вони позначені при шифрі російською літерою “И” (иностранный литература). Написи жирним синім або червоним олівцем на титульних аркушах цих видань свідчать про причини їх вилучення із загальних фондів і концентрації. Крім того, тим же олівцем і рукою перекреслені (погашені) ознаки власницької приналежності (екслібриси, печатки, штампи, наліпки), а також прізвища авторів, упорядників, посвяти, що стали підставою для “покарання” видань. Зокрема, література з ярликами “католич.[еская]”, “церковн.[ая]” зібрала праці про християнство; документи Велеградського собору 1927 р.; польськомовне видання про засади автокефальної церкви О. Лотоцького (про цього вченого-історика та громадсько-політичного і церковного діяча піде мова далі); Перший Синод Тарнавської дієцезії; про святих; пастирські листи Андрея Шептицького та Константина Чеховича; про католицизм в Німеччині, Польщі, Іспанії; історію релігії у Франції; уніатство; про російського філософа Соловйова та його правову і політичну думку. Література з позначкою “религиоз.[ная]” містить праці про греко-католицьку Церкву в Україні, Польщі, Литві. Група видань з ярликом “национ.[алистическая]” охопила твори з історії України, Польщі, Румунії, балканських країн, слов’ян; про Т. Шевченка німецькою мовою Д. Дорошенка; “реакц.[ионная]” – з всевітньої історії, історії Німеччини 30-х років, історії Марокко, про спіритизм; “бурж.[уазная] историография Молдавии” – з історії Румунії і Молдови; “нем.[ецкое] окк.[упационное] изд.[ание]” 1916 р. – про німецьку Польщу; “бурж.[уазное] воен.[ное] изд.[ание]” – висвітлює країнознавство Абіссинії; напис “монархич.[еская]” міститься на реквізованому виданні з країнознавства Росії; “анархист.[ской]”

була визначена праця французькою мовою про М. Бакуніна; “уста-рев.[шей]” – з історії національних меншин в Росії та ін.

За чисельністю після релігійно-церковної та католицької групи видань серед ідеологічно і політично шкідливої літератури, що свого часу потрапила до спецфонду зі “Студіону”, умовно можна виокремити книжки з написами на титульних аркушах “антисовет.[ская]”, “яр.[остная] антисов.[етская]”, “белоэмигр.[антская]”. За цими підставами до спецфонду була вилучена західноєвропейська “россіка” – іншомовні видання про перед- і післяреволюційну Росію та радянське суспільство. До такої літератури потрапили переклади творів російських авторів – екс-депутата Думи Григорія Алексінського, начальника таємної поліції Павла Курлова (Kornoff-Kurloff), білогвардійського генерала і козацького отамана Петра Краснова, а також оригінальні праці німецького філософа і психолога Еміля Утітца (Utitz Emil), німецького історика та лінгвіста Альбрехта Вірта (Wirth Albrecht), франкомовна праця російського художника, живописця та ілюстратора, який проживав у Франції, Сергія Іванова (Ivanoff Serge) та багатьох інших, що вважалися у радянські часи ідеологічно ворожими.

Забігаючи наперед, скажемо, що зібрана бібліотекою “Студіону” заборонена за критеріями радянського режиму кирилична зарубіжна “россіка” (а це, здебільшого, берлінські і паризькі видання – як серйозні монографічні, так і численні видання брошурного типу) після розсекречення спецфонду увійшли до складу відділу україніки ЛННБУ. Довший час з ярликами “антисов.[етская]”, “белоэмигр.[антская]” “ув’язненою” була доповідь студента Петроградського університету С. Жаби “Петроградское студенчество в борьбе за свободную высшую школу” (Париж: Русское книгоиздательство J. Rovolozky Co., 1922), розвідка з історії Росії передреволюційного періоду генерала П.Г. Курлова “Гибель императорской России” (Берлін: Книгоиздательство Отто Кирхнер и Ко., 1923); спогади Н.П. Зеленова “Трагедия Северной области” (Париж: Типография “Франко-русская печать”, 1922), Н. Суханова “Записки о революции” (Берлін: Изд-во З. И. Гржебина, 1922), С.І. Шидловського (Берлін: Книгоиздательство Отто Кирхнер и Ко., 1923) з періоду російської революції 1917 р.; “Очерки Русской смуты” генерала А.І. Денікіна (Берлін: Слово, 1924) та “Записки. Гражданская война на Юге России 1918–1920 гг.” генерала С. В. Денисова (Константинополь, 1921) про післяреволюційні події; філософські роздуми “О смысле

жизни” Іванова-Розумника (Берлін: Скифы, 1920) та “Смысл жизни” князя Євгенія Трубецького (Берлін: Слово, 1922); дослідження з філософії історії Л. Карсавина (Берлін: Обелиск, 1923) та ін.

На початку 1990-х років основний книжковий фонд ЛННБУ, як уже зазначалося, поповнила спецфондівська латинка. Друки мовами з кириличною графікою, в тому числі й українська книжка зі “Студіону”, розчинилися у відділі україніки у статусі “реабілітованої літератури” із сиглою (РЛ).

Виявлені і зареєстровані україномовні видання досліджуваної нами книгозбірні стосуються, перш за все, церковних і релігійних справ на Україні. Це, здебільшого, закордонні видання, оскільки у міжвоєнний період академічне вивчення церковної минувшини перенеслося і зконцентрувалося за кордоном. “Студіон” володів працями колишнього міністра віросповідань Української держави Олександра Лотоцького, який понад 10 років працював професором історії Церкви у Варшавському університеті (1929–1939). Нами виявлено примірник його “Конспекту лекцій по церковному праву в українському університеті в Празі: Вступні уваги. Загальні джерела церковного права” (Прага, 1923).

В умовах польської окупації розпочав свої історико-церковні дослідження вихованець Київського університету проф. Іван Огієнко – у чернецтві Іларіон. Свідченням тісних контактів між проф. Огієнком і митрополитом А. Шептицьким є зміст дарчих написів на більшості праць, подарованих їх автором Владиці Андрееві в 1930-х роках з провенієнціями бібліотеки “Студіону”. Назвемо ті, що тематично торкаються й історії українців в Туреччині, української мови, стародрукованої книжки: “Варшавська збірка про Орлика” (Варшава, Б. р.), “Вербська Євангелія 1560 р.” (Варшава, 1933), “Мова українська була вже мовою церкви: Нариси з історії культурного життя церкви української” (Тарнів, 1921), “Програм опису кирилівських стародруків для вжитку палеографічного семінара” (Варшава, 1932), “Світовий рух за утворення живої народньої національної церкви” (Тарнів, 1921). Більшість з них побачили світ у видавництві “Українська автокефальна церква” під редакцією проф. І. Огієнка⁸. Присутня в “Студіоні” й праця проф. В. Біднова “Церковна справа на Україні” (Тернів, 1921), яка теж була надрукована у видавництві Івана Огієнка.

Про те, що митрополит А. Шептицький приділяв велику увагу українській еміграційній літературі, яка мала неабияке політичне,

культурне і духовне значення для самого краю, свідчать у бібліотеці “Студіону” книжки і з інших галузей знань, які довший час з грифом “націоналіст.[ическая]” переховувалися на полицях спецфонду. Вони широко відображають український видавничий рух за кордоном (Відень, Ляйпціг, Прага, Берлін), куди він перемістився після поразки визвольних змагань за свою незалежність у 1919 р., а також на заокеанському просторі (Філадельфія, Нью-Йорк, Чикаго (США), Калгарі (Канада). Цінні пам’ятки історично-філологічного характеру представлені, головню, творами В. Винниченка, що побачили світ у київсько-віденському видавництві “Дзвін” (1919) та празько-берлінському “Нова Україна” (1923); фундаментальною історією української літератури С. Єфремова, виданою київсько-ляйпцігською “Українською накладнею” (1919–1924); збіркою новел і оповідань українських авторів “Рідне Слово” з берлінського “Українського слова”⁹ (1922); працею з історії Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. М. Творидла з віденського видавництва “Нова Громада” (1924) та паризьким виданням “Українського Слова” історичних фейлетонів В. Мартинця (1937). У поле зору Фундатора “Студіону” та його інституцій потрапляла друкowana продукція, яка виходила на етнічних українських землях. Зокрема, окрім тарнівських видань, згадуваних раніше, в бібліотеці “Студіону” до диспозиції читачів була опублікована накладом редакції “Українського Слова” в Перемишлі брошура Є. Чикаленка “Про українську мову” з післямовою П. Волянського (1920) тощо.

Поряд з літературою, опублікованою в еміграції, А. Шептицький постійно відстежував репертуар львівських видань, про що свідчить значна перевага у книгозбірні “Студіону” місцевих друків ХІХ – першої половини ХХ ст. У цьому контексті звертають на себе увагу твори художньої літератури, представлені такими авторами, як Юрій Липа та Катря Гриневичева (обкладинки їхніх книжок виконав Микола Бутович), Василь Лінниченко (обкладинка П. Ковжуна), Володимир Переяславець, Клим Поліщук; української публіцистики о. О. Пристая (художньо оформлена Іваном Іванцем). Бібліотека “Студіону” містила цінні джерела до вивчення історії України, серед яких публікації Олександра Барвінського, Мирослава Ріпецького, Льонгина Цегельського, Матвія Стахіва, Ю. Петровича; праці про кооперативний рух Остапа Луцького та з української філософії Осипа Назарука тощо. Зареєстрована нами львівська книжка – це продукція відомих видавництв: “Дешева книжка”,

“Хліборобський шлях”, “Українська дівтора”, “Русалка”; видавничої спілки “Діло”, Ставропігійського інституту під управою О. Яськова, видавничого інституту “Добра книжка”; друкарень: “Бібльос”, “Графія”, “Слово”, Наукового товариства ім. Шевченка, Івана Айхельбергера, ОО. Василян у Жовкві. Українознавча тематика львівської книжки, яка була зібрана в бібліотеці “Студіону”, виходила у різних серіях: наукових (“Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові під проводом о. проф. др. Йосифа Сліпого”), філософсько-релігійних (“Правда”, “Добра книжка”, “Вибрані питання релігійного й суспільного життя”), а також видавничих проєктах: “Українська бібліотека”, яку продукував Іван Тиктор; бібліотека “Хліборобського Шляху”, “Логос”, “Ревізійного Союзу Українських Кооператив”, літературна бібліотека “Русалки”, бібліотека релігійної освіти та ін.

У “Студіоні” наявними були й видання, які вийшли друком в Україні за німецької окупації, що підтверджує її (книгозбірні) повноцінне функціонування в плані комплектування зібрання в цей період і те, що “de facto” вона припинила своє самодостатнє існування в 1946 р. після львівського собору. Зокрема, нами виявлена драма з життя У. С. С. в 4-х діях “Софія Галечко” Миколи Угрин-Безгрішного, що побачила світ у видавництві “Журавлі” (Рогатин; Київ, 1941) (перевидання з 1925 р.). Збереглися також твори українських авторів, подаровані читачеві Львівсько-Краківським “Українським Видавництвом”¹⁰ у воєнні роки, ілюстровані визначними художниками – Едвардом Козаком, Святославом Гординським (Переяславець Володимир “Пісня про княжу Україну” (1942) з ілюстраціями і віньетами Е. Козака; ініціали оформлені С. Гординським; Храпливий Євген “Нова організація німецького села” з діаграмами (1941).

Присутність видань ХІХ–ХХ ст. з бібліотеки “Студіону” у відділі рідкісної книги ЛННБУ пояснюється створеним у 1946 р. Музеєм книги, який, разом з відділом стародруків, наприкінці 1949 р. склав основу цього бібліотечного підрозділу. Виявлення низки студіонівських книжок з виготовленою друкарським способом наліпкою “Львівська Бібліотека АН УРСР. Музей Книги” чи штампом “МК”, до деякої міри, дає можливість реконструювати відомості про наповнення “Музею”, де була зосереджена “поліграфічна література, бібліотечна справа, фотографована, ілюстрована книжка, переплети, рідкісні тощо”¹¹ з різних історичних формувань.

З тих часів з провенієнціями “Студіону” до нас дійшли зразки сербського книгодрукування XIX ст., представлені працями Є. Іоанновича, Е. Пика, Н. Ружича з інформацією про історію Югославії та її християнської церкви, сербську літературу, демонструючи тим самим “роль книги як універсального комунікативного засобу в міжслов’янських культурних взаєминах”¹².

У книгозбірні “Студіону” знаходяться праці І. Свенціцького – довголітнього директора ще однієї фундації митрополита Шептицького – Національного музею. Це примірники “З культурного життя сучасної України” (Львів, 1927) та ілюстрованих нарисів і заміток “Про музеї та музейництво” (Львів, 1920). Остання з них, де значна увага приділена “книжному добру” музейних установ, теж пройшла через Музей книги.

Згідно з архівними джерелами, у 1940 р., тобто з початком ліквідації книгозбірні “Студіону” “de jure”, до Львівського філіалу БАН УРСР була переміщена велика кількість видань довідкового характеру, яка призначалася для відділу бібліографії новоствореної академічної установи. З них на сьогодні вдалося відшукати: два варіанти (сербською і латинською мовами) сербсько-латинсько-німецького словника, упорядкованого і виданого Вуко Караджичем у 1852 р., що “свідчить про значний інтерес до цього видання галицьких громадських та культурних діячів як до єдиного на той час першоджерела лексичного багатства сербського народу”¹³; 20-ти томний “Meyers Grosses Konversations Lexikon” (Leipzig; Wien, 1907–1909), а також санктпетербурзьке видання 1867 р. П. Єфремова “Материалы для истории русской литературы”.

Книгозбірня “Студіону” була одночасно бібліотекою-архівом: вона охоплювала цінний архів та багату рукописну збірку. Тому очевидною була потреба у виданнях з архівістики; збиралися книжки про історію і зміст різних архівних установ, дослідження про рукописи та рукописну книжку, збірники документів з історії України, видання з історіографії, спеціальних історичних дисциплін (сфрагістики, палеографії, дипломатики, епістолярію) тощо. Частина цих книжок увійшла до підсобного фонду відділу рукописів ЛННБУ.

Сьогодні тут зберігаються окремі томи “Описания документов и дел, хранящихся в Архиве святейшего правительствующего Синода” (Санкт-Петербург, 1910–1913); “Описи документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг” (Вильна, 1901–1913),

“Описания рукописного отделения Виленской публичной библиотеки” (Вильна, 1895–1906). Маємо ряд видань з історії та організації архівної і бібліотечної справи, серед яких слід виділити “Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря” О. Миловичова; “Сведения о рукописях, печатных изданиях и других предметах, поступивших в рукописное отделение библиотеки Императорской Академии наук в 1903 году” (Санкт-Петербург, 1904); історичні нариси “Пятидесятилетие Виленского Центрального Архива древних актов книг” (Вильна, 1902) та “Archiwum akt dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku” (Wilno, 1923). Історії рукописної книжки присвячені праці Я. Головацького “О рукописном молитвеннике старочешском с XIV–XV века, хранящемся в университетской библиотеке во Львове” (Прага, 1861) та О. Дмитрієвського “Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока” (Киев, 1895); а також переклад О. Мальцева з німецького оригіналу “Октоих или Осмогласник Православной Католической Восточной Церкви” (Берлин, 1903); “Manuscripte des Mittelalters und späterer Zeit: Einzel-Miniaturen Reproduktionen” (Leipzig, 1906); “Catalog der Armenischen Handschriften in der Mechitharisten-bibliothek zu Wien” (Wien, 1895) та ін.

Варто уваги те, що значна кількість багатотомних видань, які сьогодні знаходяться на полицях підсобної бібліотеки відділу рукописів, укомплектована різними за своїм походженням примірниками. Так, цілісність збірника з джерельними матеріалами до історії України “Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе” (Киев, 1861–1894) відтворена на основі окремих томів і частин із книгозбірні “Студіону” та особистої бібліотеки М. Грушевського, про що засвідчує наявність власницьких знаків цих історичних формувань.

До складу книгозбірні “Студіону” входила мистецька література, що стало результатом свідомого відбору Андреем Шептицьким як великим знавцем світового мистецтва. Зокрема, виявлена нами частина друків з нотного фонду відділення “Палац мистецтв ім. Тетяни і Омеяна Антоновичів” репрезентує музичну культуру України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Студіонівська нотна колекція була укомплектована творами багатьох вітчизняних – галицьких (С. Людкевича, Д. Січинського,

І. Левицького (1875–1938) і наддніпрянських (М. Лисенка, В. Заремби, С. Заремби, Д. Котка, П. Сениці, Я. Степового, К. Стеценка та ін.) композиторів, а також українських авторів-емігрантів ХХ ст. (О. Кошиця). Щодо жанрів та складу виконання, то переважають в ній твори вокальної музики для голосу або хору у супроводі або акапела та обробки народних пісень. Поодинокі зустрічаються нотні книжки з п'єсами для окремих інструментів (“Вальс” для фортепіано З. М. Чернявського), а також переклади творів російських композиторів (О. Гречанінова).

З бібліотеки “Студіону” у відділенні “Палац мистецтв ім. Т. і О. Антоновичів” найбільша за обсягом збережена друкована музична спадщина Владислава Заремби (1833–1902) – українського і польського композитора, піаніста та музичного педагога. Вона включає його численні пісні на слова Т. Шевченка, Є. Гребінки, що виходили в серіях “Кобзар Тараса Шевченка” та “Любимые Малороссийские песни для пения с акомпаниментом фортепиано”.

Українська вокальна музика представлена творами Кирила Стеценка (1882–1922) – українського композитора, педагога, диригента і громадського діяча. Тут зібрано значну кількість його “музичних творів для співу з супроводом фортепіано” на слова Б. Грінченка, Є. Кротевича, О. Коваленка, М. Кропивницького, Н. Михневича, Т. Шевченка, В. Самійленка. Відклався також збірник “Українських колядок і щедрівок для мішаного і однорідного хору з супроводом фортепіано” цього автора, який здійснив 50 обробок щедрівок і колядок для хору акапела.

Каталог досліджуваної нами книгозбірні поповнився і музичними виданнями українських народних пісень, серед яких ноти В. Гушла, Д. Котка, О. Кошиця, О. Тарутина, О. Шутинського.

Нотну колекцію книгозбірні “Студіону” доповнюють твори духовної музики. Зокрема, перероблена о. Осипом Мартинківим з м. Городка Львівської області “Повна і Всенародна Літургія св. Йоана Золотоустого”, чи “Співи на Літургії св. Йоана Золотоустого на мішаний хор” о. М. Тележинського, який, “відчуваючи велику потребу в нотах церковних співів, ... взяв на себе сміливість опрацювати ці співи”. Особливе зацікавлення викликає “Літургія для мішаного хору” О. Кошиця з огляду на автограф на звороті титульного листка, який інформує про те, що “куплена Впр. о. Архимандритом Климентом в Києві при нагоді поїздки до Москви дня 17. XII. 1944 року”. Список музичних творів зафіксував також ватикан-

ське польськокомвне нотне видання римського співу (Дюссельдорф, 1910).

Слід зазначити, що основний масив виявлених і опрацьованих нотодруків з багатої збірки “Студіону” – це продукція київської видавничої фірми “Леон Ідзіковський”¹⁴. У більшості з них бракує відомостей про рік виходу у світ. Однак, в окремих випадках, на основі угод між автором твору та видавцем, вкладених і збережених при нотному тексті, ми можемо визначити приблизну дату їх публікації. Наприклад, видання, яке містить оранжування української думки “Де ти бродиш, моя доле” з комедії “Вій”, покладеної на музику М. Кропивницьким, супроводжує угода від 23. II. 1907 р. на друкованому бланку такого змісту: “... нижеподписавшийся сим удостоверяю, что продал издателю дворянину Владиславу Леоновичу Идзиковскому в полную его собственность и на всегда и для всех стран нижеследующие сочинения ... Де ты бродишь моя доле для скрипки и фортепiano [Підпис] Дворянка Анна Ивановна Чарнова (Гангардт)”. Отже, маємо підставу говорити про наближену дату публікації цього твору – після лютого 1907 р.

Видання дум та пісень з “Кобзаря” Т. Шевченка, музику до яких написав П. Сениця, на підставі такого ж документа можемо датувати після 28 квітня 1908 р.; думку для фортепiano “Тяжко знести тої розлуки”, яку композитор С. Сигалов присвятив М. Лисенку, датуємо після 29 листопада 1912 р. Вклеений документ, датований 1 травня 1908 р., до нотного видання твору О. Фаровича для хору без супроводу “Останній вечір” також засвідчує приблизний час його виходу у світ. Після 24 квітня 1911 р., судячи з вихідних даних подібного документа, побачив світ вальс З. Чернявського “Українські відгуки”.

Окремі цікаві нотні матеріали пов’язані з іншими музичними видавництвами, книгарнями чи спеціалізованими музичними магазинами. Так, “Солоспіви” С. Людкевича були опубліковані накладом Народного Базару (Львів; Перемишль, 1921); твори Д. Січинського на слова В. Чайченка та І. Франка випустила “Музична накладня “Торбан”; як видання “книжного и музыкального магазина Эдуарда Островского” в Одесі побачили світ українська вокальна музика В. Сікорського та українська пісня “Гей нуте хлопці славні молодці” О. Шутинського.

Аналізуючи музичний фонд книгозбірні “Студіону”, слід назвати кілька видань, які заслуговують на увагу з огляду на історію

та особливості книгодрукування в Західній Україні міжвоєнного періоду. Це твори українського і російського композитора М. Березовського, п'ять примірників яких на сьогодні виявлено у відділенні “Палац мистецтв ім. Т. і О. Антоновичів”. Випущені вони були у 1938 р. видавництвом духовно-музичних творів “Студіон” – фундацією митрополита Андрея Шептицького. Це свідчить про те, що владика Андрей, будучи прихильником української музики, зробив свій помітний внесок в українську музичну культуру не лише тим, що регулярно збирав і поповнював фонд бібліотеки новими музичними творами, а й сам був причетний до їхнього продукування. Нотовидавнича діяльність Андрея Шептицького, очевидно, була започаткована наприкінці 1937 р., коли митрополит “відкупив у дотеперішнього власника В. Ідзіковського, колишнього видавця в Києві, авторське право до приблизно 350 творів покійного М. Лисенка... Рівночасно відкупив митрополит від того ж власника авторські права до творів К. Стеценка ... А. Кошиця, Я. Степового... П. Сениці, Ніщинського... та інших менше знаних авторів...”¹⁵. Придбана збірка рукописів була поміщена до бібліотеки “Студіону” і зазнала розпорошення як і весь книжковий фонд “Студіону”.

Факт придбання А. Шептицьким видавничих прав на інші музичні твори, що були власністю В. Ідзіковського, підтверджується присутністю на багатьох з них штампу такого змісту: “Wszelkie nabyte przezemnie na zasadzie niniejszej umowy prawa przenoszą na wyłączną i niczym nieograniczoną własność J. E. Księdza Metropolity Andrzeja hr. Szepetyckiego we Lwowie, niczego dla siebie ani swoich spadkobierców nie zastrzegając, oraz ręcząc za istnienie i należność tychże praw. Warszawa, dn., 193 r. [Підпис Владислава Ідзіковського]”.

Поза науковим обігом практично досі залишається фонд, який зберігається в обмінно-резервному відділі ЛННБУ (місці найбільшої концентрації книжок із розформованих зібрань). Згідно з проведеними, зазначеними на топографічних картках цього відділу, в його книгосховищах ще зосереджено чимало друків, що належали книгозбірні “Студіону”. Однак на сьогодні їх мало виявлено, і вони найменш опрацьовані, хоча “фонди відділу становлять одну з найцінніших частин фонду бібліотеки”¹⁶.

Підсумовуючи вище викладене, можна дійти висновку, що описати бібліотеку, яка цілісно не збереглася, досить проблематично. Однак навіть та незначна кількість виявлених і зареєстрованих за

досить короткий відрізок часу полімовних книг у фонді ЛННБУ дає уяву про характер і тематику колекції друків ХІХ – с ередини ХХ ст. бібліотеки “Студіону”; дозволяє визначити тенденції і пріоритетні напрями її формування; частково здійснити аналіз її складу та змісту; окреслити її історико-книгознавчу та бібліографічну цінність. Зрештою доповнює наші знання про історію, склад, зміст бібліотечного фонду ЛННБУ – найзначнішого книжкового сховища Західної України.

Зареєстровані і згадані у статті видання внесені до каталогу книгозбірні “Студіону”, робота над яким триває.

¹ Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР / Сост. : Р. С. Харабадот, Р. М. Биганский. – К., 1986. – С. 19 (№ 46), 52 (№ 221, 222), 75 (№ 343), 76 (№ 347), 79 (№ 361), 82–83 (№ 382, 384), 92 (№ 441), 95 (№ 457, 459), 97 (№ 469), 146 (№ 720), 158–159 (№ 788, 789, 790); Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. – Л., 1993. – Вип. 1 : Видання Івана Федорова / Уклад. : Я. Д. Ісаєвич, В. Я. Фрис. – С. 24 (№ 6), 31 (№ 10), 38 (№ 16), 45 (№ 19), 49 (№ 22), 51 (№ 23); Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. Вип. 2: Видання друкарень Острога, Дермані, Стратина, Крилоса, Угорець, Рохманова / Авт.-уклад. В. Фрис. – Л., 1996. – С. 11 (№ 28), 15 (№ 30), 22 (№ 35), 34 (№ 41), 44 (№ 46), 45 (№ 47), 55 (№ 51), 57 (№ 52), 69 (№ 60), 97 (№ 75); Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. – Л., 2000. – Вип. 3 : Видання друкарень Львова: Михайла Сльозки, Арсенія Желиборського, Йосифа Шумлянського, монастиря св. Юра / Авт.-уклад. : О. Колосовська, С. Гацкова. – С. 9 (№ 80), 13 (№ 82), 15 (№ 85), 40 (№ 104), 48 (№ 112), 53 (№ 115), 56 (№ 116), 71 (№ 127), 76 (№ 132), 81 (№ 136), 97 (№ 147), 107 (№ 154), 126 (№ 168), 131 (№ 171); Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. – Л., 2002. – Вип. 4 : Видання друкарні Львівського Успенського Ставропігійського братства (1591–1644 рр.) / Авт.-уклад.: О.М. Колосовська, С. В. Гацкова. – С. 32 (№ 206), 36 (№ 211), 49 (№ 217), 60 (№ 225), 62 (№ 226), 76 (№ 232), 77 (№ 233), 78 (№ 234), 84 (№ 239), 100 (№ 251).

² *Колосовська О.М.* Дослідження та колекціонування стародрукованої кириличної книги в Галичині (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 11; *Колосовська О.М.* З історії формування та дослідження фондів стародрукованих і рідкісних видань Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія; Проблеми; Пер-

спективи : До 185-річчя Наук. б-ки Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова : Зб. ст. – Одеса, 2003. – С. 78; *Колосовська О.* Кириличні стародруки з книгозбірні “Студіон” (на матеріалах ЛНБ ім. В. Стефаніка АН України) // Роль бібліотек, монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України : тези наук. конф. – К., 1993. – С. 48–49; *Коваль-Гнатів Д.Ю.* Маргіналії та провенієнції збірки інкунабул Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка. – Л., 1994. – Вип. 4. – С. 61.

³ Висловлюю щирю подяку завідувачу відділу основних книжкових фондів (ОКФ) ЛННБУ ім. В. Стефаніка Галині Кулай та завідувачам секторів ОКФ Іоанні Дулебі та Івану Радковцю; науковому співробітнику відділу наукового дослідження творів образотворчого і музичного мистецтва відділення «Палац мистецтв ім. Тетяни і Омеляна Антоновичів» Ользі Осадці; молодшому науковому співробітнику науково-дослідного відділу історичних колекцій Лесі Кусий; завідувачу відділу обмінно-резервних фондів Вірі Солук; завідувачу відділу бібліотекознавства Світлані Арсірій; завідувачу відділенням «Наукова каталогізація фондів та організація системи каталогів» Наталії Мелешко; завідувачу відділу систематизації Аліні Сахаровій; провідному бібліотекарю відділу обслуговування читачів Ілоні Олексів.

⁴ Відділ концентрації Львівського філіалу БАН УРСР був створений 25 липня 1940 р. для тимчасового зберігання та розбирання бібліотечних і архівних фондів ліквідованих установ, конфіскованих і залишених без нагляду приватних збірок. У 1969 р. реорганізований у відділ обмінно-резервних фондів.

⁵ Шептицький К., о. Митрополит Андрей і оновлення східньої чернечої традиції // Богословія. – 1926. – Т. 4, кн. 1/2. – С. 154.

⁶ *Солук В.* Обмінно-резервні фонди Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: загальна характеристика фонду та основні проблеми роботи з ним // Бібліотеки на західноукраїнських землях XVIII–XX ст. : Доп. та повідомл. Другої наук. конф., Львів, 29–30 жовт. 2004 р. – Л., 2006. – С. 117.

⁷ Відділ спецфондів Львівського філіалу БАН УРСР був створений у травні 1940 р. для виконання ідеологічних завдань, що ставив перед Філією радянський режим, – виявлення і чистка загальних фондів і концентрації, згідно з циркулярами Головлітв СРСР та УРСР, а також Обллітів, від політично шкідливої та застарілої літератури. Вилучалися і осідали у сховищах спецфонду, окрім релігійно-церковної та націоналістичної літератури, книги, що вихваляли монархізм, царя, містили статті ворогів народу; книги, в яких подавалося реакційне визначення революційного руху; видання з вульгарними поглядами і викладом на представників російської культури і літератури. Особливо ретельно перевірялася література, отримана з-за кордону. Детальніше див.: *Кусий Л.* “Спецфонд” Львівської філії

бібліотеки АН УРСР: початки організації (1940–1941) // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – Л., 2007. – Вип. 15. – С. 368–378.

⁸ Детальніше див.: *Кужель Л.Я.* Видавництво “Українська автокефальна церква” під редакцією Івана Огієнка в Тарнові (1921–1922 рр.) // Зап. Львів. наук. бі-ки ім. В. Стефаника. – Л., 2000. – Вип.7/8. – С. 136–158.

⁹ Детальніше можна дізнатися у публ.: *Романюк І.Р.* Українська книга в Німеччині (1914–1939 рр.) // Там само. – С. 113–121.

¹⁰ Детальніше див.: *Головата Л.* Репертуар “Українського видавництва у Львові” (1941): бібліографічна реконструкція, тенденції і чинники формування, тематико-типологічна структура // Там само. – 2005. – Вип. 13. – С. 115–133.

¹¹ ЛННБУ, оп. 1, спр. 153, арк. 2.

¹² *Олексів І.* Культурні взаємини Галицько-руської матиці з Сербською матицею у 50–60-х рр. // Бібліотеки на західноукраїнських землях XVIII–XIX ст. : Доп. та повідомл. Другої наук. конф., Львів, 29–30 жовт. 2004. – Л., 2006. – С. 69.

¹³ *Олексів І.* Прижиттєві видання В. С. Караджича (1787–1864) у фондах львівських бібліотек: тематика, шляхи надходження // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – Л., 2008. – Вип. 1. – С. 33.

¹⁴ *Леон Ідзіковський (1827–1865), книгар і видавець.* У 1858 р. відкрив у Києві власну видавничу книгарню і книжково-музичний магазин, де багатим був відділ нот. З 1873 р. працювала випозичальня книжок. З 1897 р. фірмою керував син Владислав (1864–1944), який створив одну з найбільших інституцій такого типу в Європі: заснував книжкову гуртівню, відкрив дві книжкові філії в Києві і одну у Варшаві. У 1919 р. книгарня і видавництво були перенесені до Варшави, де були знищені пожежою в серпні 1944 р.

¹⁵ *Мартиненко О.* До історії музичної спадщини Миколи Лисенка (Владислав Ідзіковський і Андрій Шептицький // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – Л., 1993. – Т. 226 : Праці Музикознавчої комісії. – С. 267.

¹⁶ *Солук В.* Обмінно-резервні фонди Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: загальна характеристика фонду та основні проблеми роботи з ним // Бібліотеки на західноукраїнських землях XVIII–XX ст. : Доп. та повідомл. Другої наук. конф., Львів, 29–30 жовт. 2004 р. – Л., 2006. – С. 117.

Summary

On the basis of the publications from the “Studion” library revealed at the LNSLU its collection of printed materials of the 19 – the 1st half of the 20th century is given detailed description. The main attention is focused on reconstruction of the process of moving around the “Studion” book heritage in the stock of academic institution.

Key words: the “Studion” library in Lviv, publications of the 19-20 centuries, the V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine.

УДК 027.7:93(477)“19”

З. Б. Афанасьєва
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

**ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ
(1906–1920 РР.)**

В історико-книгознавчому дослідженні відображені проблеми заснування та функціонування фундаментальної бібліотеки вищого навчального закладу м.Києва – Комерційного інституту, утворення спеціалізованих підрозділів та комплектування фондів їх бібліотек.

Ключові слова: бібліотека, комерційні курси, вищий навчальний заклад, спеціалізовані підрозділи, бібліотекар, комплектування, обслуговування читачів.

У сучасний період реформування вітчизняної вищої освіти дослідження її історії набуло пріоритетного значення.

Важливим критерієм для вивчення історії освіти є аналіз академічної політики уряду Росії, дослідження складу, динаміки розвитку вищих навчальних закладів, визначення їх юридичного статусу в державній системі імперії.

Відносно високий рівень освіченості в Україні був пов'язаний, з однієї сторони, з давніми культурними традиціями в галузі освіти, з іншої, – з існуванням досить розгалуженої на той час мережі державних та приватних навчальних закладів. Система вищої освіти на території України складалася з університетів та вищих спеціальних закладів, вищих жіночих курсів, закладів вищої духовної освіти. За своїм юридичним статусом вони були регіональними підрозділами центральних державних закладів і підпорядковувалися міністерствам, головним управлінням, Святійшому Синоду, Канцелярії по закладах Відомства імператриці Марії Федорівни тощо.

Важливе значення комерційної освіти для підвищення рівня економіки життя Росії було визнано ще в кінці XVIII ст., тобто в

той час, коли ні в якій іншій державі світу не було жодної школи комерційного напрямку, більш того, ще не виникла сама думка про самостійні навчальні заклади у цій галузі.

Розширення економічної освіти в Росії середини XIX – початку XX ст. пов'язане з інтенсивним розвитком промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі та, відповідно, потребою у висококваліфікованих фахівцях в торгівлі, банківській і кооперативній справах, комунально-муніципальних службах.

Загальне положення про комерційні навчальні заклади, прийняте у 1896 р. і доповнене в 1900 р., відкривало широкий простір громадській і приватній ініціативі щодо організації комерційної освіти в державі.

Комерційні інститути та курси надавали вищу комерційну, юридичну, політекономічну і педагогічну освіту для служби в торгово-промислових, громадських, адміністративних, фінансових організаціях і для викладацької діяльності у середніх комерційних навчальних закладах

Заснування у Києві в 1906 р. Вищих комерційних курсів, реорганізованих у 1908 р. у Комерційний інститут, безумовно відповідало зростаючим потребам як вітчизняної промисловості і торгівлі, так і місцевим запитам суспільно-державних установ, яким бракувало спеціалістів у різних галузях економічних і фінансових наук¹.

М.В. Довнар-Запольський, викладач історії у Київській Фунду-клеївській жіночій гімназії Відомства імператриці Марії Федорівни (1905–1906), керуючись “Учбовими табелями та планами для професійних курсів при жіночих гімназіях Відомства імператриці Марії Федорівни”, затвердженими 29 вересня 1905р.², здійснив спробу організувати комерційні курси у цьому закладі і, не знайшовши зацікавленості та підтримки своїй ініціативі, при сприянні Міністерства народної освіти, став клопотати про дозвіл заснувати у Києві дво- або трирічні загальноосвітні приватні жіночі курси як вищий навчальний заклад з історико-філологічних наук з педагогічним відділенням.

Водночас дружина статського радника Аделаїда Володимирівна Жекуліна звертається до Міністерства народної освіти з проханням дозволити їй відкрити у Києві при власній гімназії однорічні вечірні загальноосвітні курси для жінок, які закінчили середні навчальні заклади, та отримує згоду у листопаді 1905 р. До 1906/07 навчального року ці курси мали дворічний курс навчання з двома відділеннями:

гуманітарним та природничо-історичним; з 1907/08 навчального року почали функціонувати на нових засадах – започаткувалися два основних відділення з чотирирічним курсом навчання: історико-економічне, яке було створено на зразок Вищої Російської Школи у Парижі для надання загальної освіти на суспільно-економічній основі; природниче-історичне відділення було організоване на зразок однойменного відділення фізико-математичного факультету Університету св. Володимира, мало на меті надати спеціальну природничо-наукову освіту і, разом з тим, підготувати слухачок до викладання курсу природознавства в середній та нижчій школах.

Крім того, поряд з цими двома відділеннями самостійно існувало історико-філологічне відділення, яке виникло після приєднання історико-філологічних курсів, заснованих у грудні 1905 р. професором М.В. Довнар-Запольським. Курси враховували інтереси працюючих удень жінок і тому залишалися суто вечірніми³.

Після приєднання приватних жіночих літературно-історичних загальноосвітніх вечірніх курсів у м. Києві до приватних вечірніх вищих жіночих курсів при гімназії А.В. Жекуліної, М.В. Довнар-Запольський повністю віддався роботі на київських комерційних курсах. У лютому 1906 р. він звернувся до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора за сприянням у заснуванні в м. Києві Вищих комерційних курсів, останній, в свою чергу, звернувся до міністра торгівлі та промисловості у березні 1906 р. з підтримкою цього починання, а вже у липні цього ж року було отримано затверджений учбовим відділом Міністерства торгівлі та промисловості статут комерційних курсів⁴. Вищі комерційні курси для обох статей отримали статус Інституту у травні 1908 р.⁵

В Інституті було два відділення: економічне та комерційно-технічне, учбові плани склалися з трьох напрямків – економічних, юридичних та комерційно-технічних наук.

Крім того, для більш детального вивчення деяких галузей знання були започатковані спеціальні навчальні підрозділи: банківський, залізничний, земсько-міський, педагогічний, страховий, а також допоміжні структури – кабінети, лабораторії, Музей товарознавства, до складу якого входив ряд кабінетів: залізничний, гірнично-заводський, геологічний та гірничий, торговознавства, міської та земської справи; бібліотеки і читальні при них, товаровипробувальна лабораторія. Не останню роль відіграла і фундаментальна бібліотека, яка складалася з наукових, загальних та спеціальних книжок,

посібників та періодичних видань, що допомагали читачеві знайти необхідний матеріал для практичних занять або для науково-дослідницької роботи.

Бібліотека займала приміщення площею приблизно 450 кв. м, стіни були штукатурені, підлога паркетна, література розміщувалася у 10-ти великих шафах, у читальні стояли столи та віденські стільці для читачів, стіни прикрашали картини⁶.

Бібліотеці Інституту потрібна була не тільки сучасна література, а й обладнання книгосховищ, яке давало змогу швидко та професійно обслуговувати читачів. Навесні 1914 р. з-за кордону виписали 4 шухляди для каталогу, а для облаштування бібліотеки було замовлено в майстернях Київського політехнічного інституту каталожні шафи міжнародного стандарту (за розміром 125мм×75мм) німецької системи “Ліпман” за їх власними схемами та кресленнями⁷.

Бібліотека Інституту з початку свого існування поповнювалася, в основному, за власний рахунок та через пожертвування різних установ – урядових, земських, міських. Значні за обсягом дари бібліотека отримала від Імператорського Російського товариства рибальства та рибопромисловості – 165 т., Імператорського Вільно-Економічного товариства – 129 т., Орловської губернської земської управи – 120 т., Нижньогородської губернської земської управи – 56 т., Калузької губернської земської управи – 51 т., Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії – 50 т., професорів О.М. Гуляєва – 567 т., О.О. Ейхельмана – 652 т.⁸

Також усі абітурієнти, вступаючи до навчального закладу, повинні були внести одноразово по 2 крб. на користь бібліотеки Інституту⁹.

При фундаментальній бібліотеці існувала читальня для користування довідковими, періодичними та іншими виданнями. З 1909 р. фінансування витрат бібліотеки на поточне комплектування стало більш стабільним, що сприяло швидкому поповненню її фондів. Статистика свідчить, що до закінчення 1906 навчального року було тільки 935 назв¹⁰, 1908/09 н.р. – 1466 назв у 3492 т, з цієї кількості придбано купівлею – 1243 т., пожертвою – 2249 т.¹¹; 1909/10 н.р. – 4838 назв у 11 051 т., 1910/11 н.р. – 7142 назви у 15 274 т., 1911/12 н.р. – 9666 назв у 22 685 т., закуплено 1881 назва у 2623 т., дар – 55 назв у 142 т.

На 1 серпня 1913 р. фонд налічував 11 602 назви у 23 688 т., протягом року було куплено 365 назв у 628 т., отримано в дар 423 назви

у 674 т., на 1 серпня 1914 р. фонд складав – 12 390 назв у 24 990 т., не враховуючи бібліотеку професора С. Бараца (6500 назв), яка була невдовзі придбана за 5000 крб.¹²

Фонд періодичних видань, який отримувала бібліотека, зростав так: 1906 р. – 3 назви видань, 1907 р. – 39, 1908 р. – 62, 1909 р. – 101, 1910 р. – 189, 1911 р. – 166, 1912 р. – 204, 1913 р. – 344, 1914 р. – 364 назви¹³.

Поповнення бібліотеки проводилося не тільки шляхом купівлі та дарів, але й книгообміну. Після виходу першої книги власного друкованого видання “Известия Киевского Коммерческого Института” (1909) під редакцією О.О. Русова, почав проводитися обмін дублетними виданнями на основі широкого листування з зацікавленими в цьому установами, зокрема, з Політехнічними курсами Санкт-Петербурзького товариства народних університетів; Бюро Пензенської губернської земської управи; Бібліотекою Київського політехнічного інституту; Воронезьким сільськогосподарським інститутом імператора Петра I; книжковим магазином товариства О.С. Суворіна “Новое время” та багато ін.¹⁴

“Известия” містили офіційну інформацію – про діяльність навчального закладу, наукові праці викладачів з економіки, юридичних наук, математики, комерційних наук, історії російської та загальної, філософії, статистики, економічної географії, демографії, товарознавства та природознавства, фізики, хімії; звіти і журнали як Інституту, так і Товариства економістів та інших установ, які входили до його складу. Періодичність видання була 4–6 книжок на рік. Підписна плата для слухачів Інституту складала – 2 крб., для сторонніх осіб – 3 крб.¹⁵

У 1909 р. було відкрито бібліотеку підручників, яка мала на меті постачати студентів посібниками та навчальною літературою. У 1910 р. фундаментальна бібліотека разом із бібліотекою підручників налічувала близько 11 000 т. та 140 назв періодичних видань російською, французькою, німецькою та англійською мовами, лише за спеціальністю. На 1 серпня 1912 р. фонд студентської бібліотеки складався з 2027 назв у 2234 т., на 1 серпня 1913 р. – 3026 назв у 3257 т. Протягом року студентам було видано 8677 назв у 8711 т.; з загальної кількості читацьких вимог було 10 050 відмов лише в отриманні літератури, таку значну кількість відмов можна пояснити тим, що студентський відділ бібліотеки складався з книжок, які мали характер навчальних посібників, необхідних для

підготовки до іспитів. Потреба у цих виданнях значною мірою перевищувала наявність їх у бібліотеці¹⁶.

Крім основної бібліотеки для практичних занять з окремих галузей знань, були організовані ще й допоміжні бібліотеки та читальні. Так, при Статистичному кабінеті, де проводили практичні заняття із статистики, було відкрито бібліотеку і читальню зі спеціальними статистичними матеріалами земств, міст, залізниць та ін. В основу цієї бібліотеки була покладена цінна література, пожертвована викладачем статистики О.О. Русовим. Загалом у бібліотеці налічувалося 1500 т. літератури¹⁷.

При кабінеті торгівлезнавства спочатку була відкрита читальня для студентів, а пізніше – бібліотека зі спеціальними журналами та літературою з питань торгівлі і промисловості, комерційної та банківської справи. У 1915/16 н.р. налічувалося 793 назви, серед них 148 назв іноземних видань¹⁸.

Також при кабінеті (семінарії) фінансових та економічних наук були відкриті читальня та бібліотека. На 13 січня 1915 р. систематичний каталог налічував 3000 карток з назвами літератури¹⁹. Не залишали без уваги комплектування бібліотек спеціалізованих підвідділів Інституту, таких як залізничний страховий, педагогічний.

Аналізуючи звіт про діяльність страхового кабінету за 1914–1915 рр. можна відмітити, що на 1 серпня 1915 р. книжок налічувалося 1097 назв у 2203 т., серед них надійшло 90 назв у 165 т., у тому числі іноземних 12 назв, дарами від різних осіб та установ – 62 назви. Щоденно користувалися бібліотекою та підручними посібниками від 10 до 30 читачів²⁰.

Кабінет земських та міських справ на 1 серпня 1914 р. налічував 2185 назв у 1999 т., 115 примірників іноземними мовами. Придбано за рахунок кабінету 20 т., отримано в дар 1799 т.²¹

Таким чином, на 1910 р. в усіх структурних підрозділах Інституту налічувалося близько 15 000 т. та 150 назв періодичних видань²².

Усі організаційні питання щодо роботи всіх бібліотек Інституту вирішувала спеціально створена Бібліотечна комісія, до складу якої входили представники інститутської професури та завідувачі бібліотеками. Комісія займалася розробкою нормативно-методичних документів, контролем за комплектуванням та розподілом літератури, що надходила до Інституту, між фундаментальною бібліотекою, через яку здійснювалося поточне комплектування, та бібліотеками інших підрозділів.

Після перших років навчання студенти почали створювати земляцтва, організовувати при них бібліотеки та розробляти для них статuti, які давали можливість користуватися літературою. Доцільно, як приклад, розглянути бібліотечний статут Володимирського земляцтва при Київському комерційному інституті, заснованого 6 травня 1912 р.:

1. Бібліотекою користуються безкоштовно як дійсні члени земляцтва так і кандидати в члени.

2. Книги наукового змісту видаються на термін не більше 2-х тижнів, белетристика – не більше ніж на тиждень.

3. Газети та журнали додому не видаються, ними можна користуватися тільки в Інституті у визначені години, якщо Правління надасть вільне приміщення.

4. Книги можна утримувати більший термін тільки з дозволу бібліотекаря.

Примітка: Бібліотекар може продовжити термін повернення книги лише в тому випадку, якщо з боку інших членів земляцтва не надійшла вимога на цю літературу.

5. Член земляцтва, який бажає отримати книгу, повинен подати заяву на ім'я бібліотекаря з точною назвою книги.

6. Отримувач повинен розписатися в “Журнале видаваних книг”.

7. Вибулі з товариства члени земляцтва повинні негайно повернути книги, які вони взяли в бібліотеці.

8. Якщо термін повернення книг пройшов, накладається штраф у розмірі 5 коп. за кожний прострочений день, гроші відшкодовувались на поповнення бібліотечного фонду.

Примітка: Бібліотекар за отриманий штраф видавав відповідну квитанцію.

9. У разі втрати взятих книг, відшкодовується їх вартість.

10. Кожний член земляцтва може отримати не більше 2-х книг.

11. Бібліотекар веде детальний облік бібліотечного майна.

12. Бібліотекар в кінці кожного учбового півріччя повинен давати звіт Загальним зборам про стан бібліотечного майна та всіх справ відносно бібліотеки.

13. Бібліотекар після подання від професури та викладачів вимог на виписування будь-якої літератури повинен зробити відповідну письмову заяву до Правління земляцтва.

14. На придбання будь-якої літератури санкції дає Правління земляцтва та ректор Інституту.

15. Бібліотечна інвентарна книга повинна бути закріплена печаткою Інституту та підписом ректора Інституту²³.

Архівні документи дають нам змогу більш детально прослідкувати за тим, хто завідував бібліотекою у різні роки. До серпня 1908 р. посаду бібліотекаря обирав діловод Олександр Петрович Слюсаревський, якого 20 серпня замінила Лідія Іванівна Пушкарьова; 27 лютого 1909 р. бібліотека була передана Ользі Яківні Коробовій; 18 лютого 1910 р. була закінчена передача бібліотеки Абраму Натановичу Купріцу; 6–8 листопада 1910 р. Михайло Петрович Шилианський прийняв бібліотеку; з 23 серпня по 28 вересня 1911 р. піклується бібліотекою Наталя Іванівна Ананьєва; 13 лютого 1912 р. бібліотеку приймає Михайло Онісіфорович Тарасевич; 10 липня 1914 року бібліотеку прийняв Микола Людвигович Ернст; 22 вересня 1914 р. Дмитро Петрович Теремець приймає бібліотеку та виконує обов'язки бібліотекаря (завідувача) протягом наступних 10 років. Д.П. Теремець вперше склав перелік функціональних обов'язків для службовців бібліотеки²⁴.

1. Бібліотекар. Загальне завідування бібліотекою. Виписування та придбання книг. Звітність по бібліотеці.

2. Помічник бібліотекаря. Завідування студентським відділом бібліотеки: видача та прийом книг, видача довідок. Ведення інвентарної книги відділу; ведення алфавітного і систематичного каталогів відділу; ведення статистики по відділу; нагляд за необхідним ремонтом книг та видача їх до оправи. Отримання штрафів за протрочені книги.

3. Завідування іноземним відділом бібліотеки: ведення каталогів іноземних книг, листування іноземними мовами. Переписування ділових паперів взагалі та їх реєстрація.

4. Видавання та приймання книг у фундаментальній бібліотеці. Видавання довідок. Статистичні відомості по фундаментальній бібліотеці. Нагляд за необхідним ремонтом книг та здавання їх до оправи. Ведення алфавітного каталогу фундаментальної бібліотеки.

5. Ведення інвентарної книги фундаментальної бібліотеки. Ведення книг пожертв. Написання карток для каталогів. Реєстрація книг, які надходять до кабінетів, та передавання їх по відділеннях.

6. Видавання книг для читального залу від 10 години ранку до 16 години вечора. Ведення систематичного каталогу. Завідування відділом періодичних видань.

7. Видавання книг для читального залу від 16 години до 22 го-

дини. Статистичні відомості по читальному залу. Ведення книг дублетів. Розсилання адресатам “Известий Киевского коммерческого института”.

Для видачі книг з книгосховища та розстановки їх по місцях при бібліотеці було три службовці²⁵.

Розглянемо, як історично складалися книготорговельні відносини та книгообмін між Комерційним інститутом та іноземними фірмами і видавництвами. Інститут потребував не тільки необхідну у навчальному процесі літературу, а й таку, що слугувала для самоосвіти та підвищення кваліфікації викладацького складу. Тому до книжкових магазинів та книготорговельних фірм відповідними службами Інституту надсилались листи-клопотання з проханням щодо постачання потрібних матеріалів, що супроводжувалися списками та умовами форм оплати (купівля чи книгообмін на видавничу продукцію інституту). Число книжкових магазинів, крамниць та місць продажу творів друку 1899 р. у Києві сягало 23-х, 1905 – 43-х, 1911 – 60-ти, 1913 – 77-ми. Найвідомішими книготорговцями, які мали власні магазини, були Л. Ідзіковський, Я. Ісаков, М. Вольф, Ф. Йогансон, С. Літов, М. Оглоблін, І. Розов, В. Просяниченко, І. Ситін, К.Шепе²⁶.

Поповнення фондів фундаментальної бібліотеки та бібліотек професорських кімнат Комерційного інституту здійснювалось безпосередньо через книжковий магазин О.С. Суворіна, що давало змогу заощадити значні кошти за рахунок замовлення видань за редакційною ціною.

Для закупівлі іноземної літератури Інститут повинен був мати відповідну валюту, яку виділяв відділ закордонних справ Особливої канцелярії з кредитної частини Міністерства фінансів на запит від управителя навчального відділення Міністерства торгівлі і промисловості, який, у свою чергу, отримував запити від директорів вищих навчальних закладів м. Києва.

У свою чергу, іноземні фірми – книговидавництва виявляли зацікавленість до російської літератури, в тому числі і до видань Комерційного інституту.

Російська Торгова Палата у Парижі просила у березні 1914 р. і надалі надсилати власне видання Інституту – “Известия Киевского Коммерческого института” в обмін на Бюлетень, який виходив щомісяця та розсилався Палатою²⁷.

Таким чином, фундаментальна бібліотека Інституту стала пер-

шою і єдиною в Україні, де найбільш повно зосереджувалися документи та матеріали стосовно економічного положення держави, якими згодом користувалися й радянські установи²⁸.

¹ Записка о Киевском коммерческом институте // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 1–27; ДАК, ф. 90, оп. 1, од. зб. 1511, арк. 50, 54–57.

² ДАК. – Ф. 90. – Оп. 1. – Од. зб. 1511. – Арк. 50, 54–57.

³ Вечерние высшие курсы в Киеве 1907–1908 акад. год. – К., 1907 – 28 с.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Од. зб. 123. – Арк. 1–2, 5.

⁵ Записка о Киевском коммерческом институте. О возникновении Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 1–52; ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 1082. – Арк. 3, 5.

⁶ ДАК, ф. 153. Киевский коммерческий институт, оп. 8, од. зб. 129, арк. 145.

⁷ Там само, од. зб. 1082, арк. 3, 5.

⁸ Там само, од. зб. 32, арк. 144.

⁹ Отчет о библиотеке Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 51–56.

¹⁰ ДАК, ф. 229. Высшие коммерческие курсы, оп. 1, од. зб. 2, арк. 27.

¹¹ Там само., ф. 153, оп. 8, од. зб. 32, арк. 144.

¹² Там само., од. зб. 1325, арк. 206.

¹³ Там само, арк. 206.

¹⁴ Там само, од. зб. 125, арк. 3, 7, 11, 19, 20, 35, 39.

¹⁵ Там само, арк. 3, 7, 11, 19, 20, 35, 39.

¹⁶ ДАК, ф. 153, оп. 10, од. зб. 10, арк. 47.

¹⁷ Отчет о библиотеке Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 51–56.

¹⁸ ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 1330, арк. 15.

¹⁹ Там само, од. зб. 424, арк. 22.

²⁰ Там само, од. зб. 1153, арк. 3–4.

²¹ Там само, од. зб. 10, арк. 55.

²² Отчет о библиотеке Киевского коммерческого института // Изв. Киев. коммерческого ин-та. – 1910. – Кн. 4. – С. 51–56.

²³ ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 473, арк. 39.

²⁴ Там само, од. зб. 32, арк. 25, 38–46, 55–56, 80, 84, 107, 301, 324.

²⁵ Там само, од. зб. 1154, арк. 169.

²⁶ Весь Киев: Адресная и справочная книга. – К., 1899–1915.

²⁷ ДАК, ф. 153, оп. 8, од. зб. 32, арк. 278.

²⁸ Там само., од. зб. 1154, арк. 165.

Summary

The historical-bibliological research deals with the issues of foundation and operation of the fundamental library of the highest educational institution of Kyiv – the Commercial institute, creation of the specialized departments and their book acquisition.

Key words: library, commercial courses, the highest educational institution, specialized departments, librarian, book acquisition, reader service.

С. О. Булатова
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ЕКСЛІБРИСИ СТАНІСЛАВА ШОДУАРА НА КНИЖКАХ РОДОВОГО БІБЛІОТЕЧНОГО ЗІБРАННЯ ШОДУАРІВ У ФОНДАХ НБУВ

Проаналізовано екслібриси з рукописно-книжкового зібрання найвідомішого представника роду баронів Шодуарів – Станіслава Шодуара, зокрема, здійснений їх книгознавчий та мистецтвознавчий аналіз, визначено кількість та різновиди екслібрисів Станіслава Шодуара у різні періоди, атрибутовано авторство, встановлено роль екслібрисів у контексті формування та розвитку зібрання першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: книжкове зібрання, Шодуари, герб, екслібрис, гравер, мідьорит.

Серед усіх представників роду Шодуарів, власників родової Івницької книгозбірні впродовж ХІХ – поч. ХХ ст. у фондах НБУВ збереглися екслібриси лише одного з них – Станіслава Яновича Шодуара. Це не є випадковим, оскільки власне з іменем барона Станіслава Шодуара (1792–1858) – нумізмата, бібліографа, бібліофіла, археографа¹, пов'язаний найзначніший етап у формуванні музейних колекцій та бібліотеки в містечку Івниці Житомирського повіту Волинської губернії² (нині – с. Івниця Андрушівського р-ну Житомирської обл.)³

Розквіт бібліофілства С. Шодуара віддзеркалився у різних напрямках його діяльності: в комплектуванні фондів Івницької книгозбірні унікальними рукописними книгами, історичними документами, оригіналами автографів, цінними та рідкісними стародруками, фаховою науковою літературою, збіркою волиніки; а також, укладанні різнопрофільних рукописних каталогів та інвентарів⁴. Усі ці системні заходи С. Шодуара мали на меті, крім відповідності приватної бібліотеки актуальним у ту епоху книгознавчо-

бібліографічним критеріям, надання їй самобутнього обличчя, що втілилося, зокрема, у замовленні власницьких знаків – екслібрисів та суперекслібрисів.

У частинах історико-меморіального зібрання, яке зберігається у спеціалізованих фондах НБУВ⁵, виявлені та описані 7 різновидів екслібрисів, якими користувався С. Шодуар впродовж заснування, наступного комплектування та розвитку Івницької книгозбірні. До групи ознак власності у книжках також належить і суперекслібрис С. Шодуара⁶.

Лише два із семи згаданих екслібрисів відомі за розвідками вітчизняних та польських книгознавців-екслібрисологів, описання інших подаються та публікуються вперше. Ці два екслібриси С. Шодуара (№ 2, 3) були описані та опубліковані російським бібліографом та екслібрисологом Уго Іваском у його ґрунтовній праці “Описания русских книжных знаков” (М., 1905)⁷. Однак У. Іваск помилково визначив у власному описанні книжкового знака Шодуара мідьорит як літографію⁸.

Згодом ці ж самі знаки, поряд із іншими екслібрисами польського походження, були наведені польським геральдистом, знавцем та збирачем екслібрисів Казимежем Рейхманом у його розвідці “Nieznane ex-librisy polskie” (Варшава, 1909), що за задумом виступала як доповнення та продовження студій Віктора Віттига “Ex-librisy polskie XVII–XIX st.” (Варшава, 1903)⁹. К. Рейхман опублікував 2 екслібриси С. Шодуара, вже описані у праці У. Іваска, надав стислі відомості про численні збірки барона та справедливо зазначив, що перший з екслібрисів був створений значно раніше¹⁰.

Проте у цих фахових виданнях не вказане авторство митця-гравера, який виконав обидва знаки. Зауважимо, що серед усіх знаків лише два варіанти мають атрибутоване авторство на підставі підпису гравера у композиції екслібриса. Встановлення авторства інших екслібрисів є досить проблематичним, оскільки у них відсутній підпис ритця.

Бібліографічні описання екслібрисів бібліотеки Станіслава Шодуара як творів прикладної книжкової графіки публікуються нижче за такою схемою: власник, відомості про автора знака (якщо він встановлений), тип екслібриса (геральдичний або гербовий, вензельний, сюжетний, шрифтовий), датування (на підставі опосередкованих даних), розмір знака, графічна техніка виконання, бібліографія (за наявністю).

На жаль, на жодному з книжкових знаків С. Шодуара у графічній композиції немає дати їх створення, внаслідок чого дату було визначено приблизно, на підставі опосередкованих даних. Крім того, опубліковані нижче описи екслібрисів містять також відомості про вихідні дані друків, позначених певним знаком, що дає змогу простежити хронологію періодів їхнього використання С. Шодуаром у його зібранні.

Таким чином, аналіз наведених нижче описів дозволяє простежити динаміку розвитку екслібриса С. Шодуара, яка характеризується зміною форм знака: протягом значного історичного періоду, від поч. XIX ст. – зародження бібліофільських зацікавлень та формування власної збірки юним С. Шодуаром – до активного комплектування у 20-і – 40-і роки XIX ст. Івницької книгозбірні. В цілому у цьому процесі визначена тенденція, обумовлена зростанням історико-культурної ролі бібліотеки С. Шодуара в Івниці, пов'язана передусім із науковою діяльністю самого С. Шодуара. Тому слід відзначити історико-художню еволюцію розвитку екслібриса С. Шодуара – від первісного маловиразного у мистецтвознавчому аспекті аматорського книжкового знака – до вишуканого мідьориту авторства гравера П'єра-Хуберта Денуайє.

Первісно С. Шодуар позначав власні видання та рукописи найпростішим з художнього погляду шрифтовим знаком. Така форма, ймовірно, була обрана С. Шодуаром для позначення своєї книгозбірки через відсутність будь-яких інших титулів юного бібліофіла. Однак форма друкарського екслібриса була поширена наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. у середовищі бібліофілів навіть дворянського стану, зокрема Еваріст Анжей Куропатницький, Белзький каштелян, уславився тим, що мав понад 40 різновидів подібного шрифтового знака¹¹. Втім лаконічність художнього виконання шрифтового знака С. Шодуара не спростовує його історико-книгознавчої цінності.

Згодом, із радикальною зміною соціально-правового статусу родини Шодуарів, відповідно був замовлений новий екслібрис, який віддзеркалив прихильність С. Шодуара до форми, традиційної серед європейського дворянства з усталеними геральдичними атрибутами роду; у баронів Шодуарів це – німецький гербовий щит, корона, типова для баронів, девіз на стрічках тощо. Але йому передував ще один знак у вигляді узагальнюючої стилізації гербового екслібриса № 2. Ймовірно, перші спроби створення узагальнюючо-

стилізованого гербового екслібриса “Ex Bibliotheca St. Chaudoir” були здійснені ще до історичного факту офіційного надання баронства, тобто до 1814 р., адже у його художньо-композиційних засобах та тексті відсутні будь-які ознаки приналежності до шляхетського стану. Проте прагнення приналежності до нобілітету Станіслава, прийомного сина негоціанта Яна Йозефа Шодуара, втілилися у цьому проєкті книжкового знака, що схематично зображав абрис гербового щита.

5 квітня 1814 р. відбулася ключова для родини Шодуарів подія – отримання від Баварського короля Максиміліана-Йосифа баронського титулу батьком Станіслава – Яном Йозефом разом із сином. Внаслідок цього С. Шодуар замінює стилізований гербовий знак на геральдичний № 3, у якому зафіксовані символи баронства. Саме у 1814 р., після надання титулу баронів, Шодуарами здійснюються заходи, спрямовані на переусвідомлення історії роду та уславлення родових традицій у мистецтві та літературі. Зокрема, Іоганну-Батісту Лампі-молодшому (1775–1837), австрійському живописцю італійського походження, популярному в аристократичних колах, було замовлено у Відні серію парадних портретів представників роду Шодуарів, що прикрашали Івницький палац¹². Внаслідок підвищення соціально-правового статусу С. Шодуаром відповідно було змінено й власний екслібрис: стилізований гербовий знак (№ 2) – на геральдичний (№ 3), у композиції якого детально зафіксовані атрибути їхнього баронства.

Згодом, 29 листопада 1819 р. та 22 лютого 1820 р., Шодуари були нобілітовані у Царстві Польському російським імператором Олександром І. Підтвердження баронства в Російській імперії Шодуари отримали 7 вересня 1827 р. Рід Шодуарів був внесений у V частину родословної книги Волинської губернії¹³.

Герб Шодуар був внесений у частину 1 Гербовника шляхетських родів Царства Польського. Оскільки зображення герба дзеркально відбилосся у графічно-композиційному рішенні екслібриса, наводимо нижче його опис. На німецькому щиті під баронською короною, на блакитному тлі, знизу дві золоті стрічки, на верхній з них – вороний кінь, який біжить праворуч. Над короною два шоломи із золотими решітками, увінчані золотими дворянськими коронами; у наверхшій першої – сирена, наліво, із оголеним мечем у правій руці; у наверхшій другої – вороний кінь, вправо, між двома слоновими золотими хоботами. Намет блакитний, зі споду золо-

тий. В опорах: на кам'яній основі лежать двоє вороних коней, повернутих головами до щита¹⁴.

Отже, внаслідок надання баронського титулу С. Шодуар замінює узагальнюючо-стилізований гербовий знак (№ 2) на новий, що містив конкретну баронську символіку (№ 3). Далі він замінюється на знак, у якому наявне повне відтворення геральдичної композиції роду Шодуарів (№ 4). У цьому напрямку – відтворення зображення власного герба виконані всі наступні книжкові знаки С. Шодуара. Змінювався лише стиль гравюр – від бароко з пишними графічними рисами – до чіткої конфігурації класицизму. Водночас вдосконалювалися та залучалися певні елементи, зокрема до імені власника був доданий родовий девиз на стрічках латиною: “In te Domine Spero” (“На Тебе, Боже, сподіваюся”) (строфи із псалмів). Надалі С. Шодуаром поступово використовувалося ще кілька знаків.

Екслібрис № 6–7 презентує витончену, виконану у стилі класицизму, геральдичну композицію авторства французького гравера П'єра-Хуберта Денуайє, про що свідчить його підпис. П'єр-Хуберт Денуайє (1767–1857) – відомий французький гравець і медальєр. Уродженець Коена, він вчився у скульптора Жирара, його ритцю належить низка гравійованих робіт та медалей, які експонувалися у Салоні в Парижі у 1814–1834 рр. Він створював зображення впливових у політичному світі аристократів та монарших осіб: французького політика, рояліста Лаффона де Ладеба, герцога Ангулемського (імовірно, йдеться про Луї-Антуана (1785–1844), герцога Ангулемського, представника старшої гілки Бурбонів) (1824), імператриці Марії Терезії. Водночас йому замовляли почесні медалі товариства та установи, зокрема медаль швейцарського благодійного товариства (1821) тощо. Певний час Денуайє був гравером при дворі герцога Ангулемського¹⁵.

Художній словник Тіме-Беккера, оцінюючи творчість П.-Х. Денуайє, відмітив його доробок, передусім, як гравера та медальєра, не згадуючи про його роботи у царині екслібрисів¹⁶. Проте у екслібрисі для С. Шодуара чітко простежується досконалість графічних засобів Денуайє, для яких властиві легкість різця гравера та виразність художньої композиції з конями у порівнянні, наприклад, із попереднім дещо важкуватим гербовим екслібрисом № 3 невідомого автора. Екслібрис авторства Денуайє репрезентований у збірці у двох варіантах – із підписом імені власника бібліотеки латиною: “Ex Bibliotheca L: Bar: Stanislai De Chaudoir” та без нього.

На жаль, через брак документальних даних у родовому архіві Шодуарів залишилися нез'ясованими дата та обставини замовлення екслібриса; не підтверджується, але й не спростовується факт особистої зустрічі або непрямих стосунків С. Шодуара із П'єром-Хубертом Денуайє, який, передусім, орієнтувався на власні смаки замовника. Проте власне факт замовлення С. Шодуаром екслібриса у майстра такого щабля, як Денуайє, слід оцінювати у контексті поважних історико-мистецьких уподобань власника Івницького музею, який містив цінні колекції рукописів та стародруків, живопису, гравюр та скульптури, історико-нумізматичних, археологічних, церковних старожитностей. Так, в його галереї живопису зберігалися картини Іоганна-Батіста Лампі-молодшого, представника династії австрійських художників, портрети польського художника Якуба Соколовського, музей прикрашала добірна колекція мідьоритів західноєвропейських граверів Габрієля Шартона, Франсуа Серафіна Дельпеша, Бартоломео Фоліна та ін.¹⁷

С. Шодуар як клієнт-замовник і меценат підтримував контакти із багатьма європейськими митцями. Серед діячів культури та мистецтва з оточення С. Шодуара – його найулюбленіший портретист І.-Б. Лампі-молодший, якому С. Шодуар замовляв родинні портрети майже до 1821 р., датський скульптор Альберт Торвальдсен, який у 1819 р. створив у фамільному склепі в Івниці мармурову композицію на пошану його першої дружини Алоїзії¹⁸, італійський антиквар та нумізмат Доменіко Сестіні, котрий у 1831 р. уклав каталог давньогрецьких монет його приватного музею¹⁹. Безумовно, що стосунки “замовник – митець” мали місце, насамперед, під час фінансування Шодуаром власних мистецько-наукових проєктів, про що свідчать документи з родового архіву – розписки Д. Сестіні (1828 р.) та А. Торвальдсена (1821 р.) про отримання грошових сум від С. Шодуара²⁰.

Зрозуміло, стосунки С. Шодуара з гравером Денуайє, який на замовлення барона розробив проєкт екслібриса та виконав його, розвивалися у суто “діловому” руслі. Втім, цілком можливо, що їхні контакти могли виходити за межі формальних (зокрема, під час тривалих закордонних подорожей С. Шодуара) та перерости також у довготривалі приятельські стосунки, як, наприклад, було із Д. Сестіні²¹.

Вивчення книжкових знаків С. Шодуара має суттєве джерелознавче та книгознавче значення. Екслібриси дають змогу визначити етапи розвитку Івницької книгозбірні, простежити хронологію

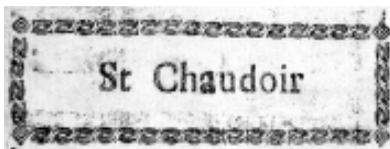

Рис. 1

її поповнення та бібліофільські зацікавлення власника, зміну його особистих смаків та їх еволюцію. Виняткова роль екслібрисів для визначення місця зберігання книжок С. Шодуара та вивчення шляхів міграції видань може стати в нагоді і для реконструкції зібрання, розпорошеного у різних книго- та архівосховищах²². Утім, книжкові знаки є самостійними об'єктами досліджень екслібрисології, історії книжкової культури XIX ст., мистецтвознавства. Виходячи з цього, публікуємо описання екслібрисів та їхні зображення.

1. "St. Chaudoir". Шрифтовий, в орнаментальній рамці. Друк. Поч. XIX ст. 17x55. Первісний та найлаконічніший з усіх знаків, використовувався до надання родині Шодуарів Баварським королем титулу баронів, тобто до 1814 р. У зібранні зафіксований на виданнях другої половини XVIII ст., тобто у період формування первісної бібліотеки. Зазвичай використовувався С. Шодуаром, поряд із автографом – власницьким записом юного бібліофіла "S. Chaudoir" на титульному аркуші. (Рис. 1).

2. "Ex Bibliotheca St. Chaudoir"; 114x75, із зображенням абриса гербового щита з написом латиною "Ex Bibliotheca St. Chaudoir". Ймовірно, екслібрис був створений напередодні 1814 р.; на початку процесу надання Шодуарам баронства, порожній гербовий щит демонструє амбіційні прагнення юного Шодуара до отримання титулу. Зафіксований на виданнях 1572 р., періоду 90-х років XVIII ст. – 1808 р. Іноді екслібрис наклеєний поверх попереднього знака №1. (Рис. 2).

Бібл. : Іваск У. (опис.), Рейхман К. (публ.).

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

3. "Ex Bibliotheca Stanislai Leib. Bar. De Chaudoir". Після 1914 р. Геральдичний, герб, 95x70; мідьорит, із гербом барона де Шодуар та написом "Ex Bibliotheca Stanislai Lib. Bar. De Chaudoir". Зафіксований на виданнях 1809–1813 рр. (Рис. 3).

Бібл. : Іваск У. (опис.; публ.), Рейхман К. (публ.).

4. "Ex Bibliotheca Stanislai L. B. De Chaudoir". Після 1814 р. Геральдичний, герб; 77x65; мідьорит овальної форми, із гербом барона де Шодуар і написом, що облямовує овал латиною "Ex Bibliotheca Stanislai L. B. De Chaudoir". Зафіксований на виданнях 1813–1818 рр., також позначав видання 1824 р. (Рис. 4).

5. Геральдичний, герб власний. Ймовірно, після 1818 р., оскільки на одному з примірників на папері – датована філігрань 1818 р. (№ 1440, т. 3). Мідьорит, 77x66. Або 75x64; із гербом барона де Шодуар, та розташованим знизу у картуші девізом латиною "In te Domine Spero" (На Тебе, Господе, сподіваюся), в обрамуванні пишного лаврового листа у манері бароко. Іноді екслібрис наклеєний поверх екслібриса № 3. Зафіксований на виданнях другої половини XVII–поч. XIX ст. (Рис. 5).

6. Геральдичний, герб; мідьорит, 70x58; із гербом барона де Шо-

Рис. 5

Рис. 6

дуар, який підтримують двоє коней, та девізом зверху у картуші “In te Domine Spero” та підписом унизу підвійної рамки: “Ex Bibliotheca L. Bar: Stanislai De Chaudoir”. Графічна композиція витримана у стилі класицизму. Автор – французький медальєр та гравєр П’єр-Хуберт Денуайє, про що свідчить підпис зліва під рамкою гравюри: “H. Desnoyers sculp.” Іноді екслібрис наклеєний поверх попередніх знаків: № 2 (видання 90-х років XIX ст.), – № 3 (видання 1809–1813 рр.), № 4 (видання 1809–1818 рр.). Екслібрис найбільш поширений у книжках зібрання. (Рис. 6).

7. Ідентичний до варіанту № 6, але без напису унизу. Геральдичний, герб; мідьорит, 70x58; із гербом барона де Шодуар, який підтримують двоє коней, та девізом зверху у картуші “In te Domine Spero”. Відмінність цього знаку від попереднього варіанту № 6 в тому, що знизу рамки відсутній гравійований напис імені власника “Ex Bibliotheca L. Bar: Stanislai De Chaudoir”. Автор – П.-Х. Денуайє (з підписом гравєра). Зафіксований на низці видань 1804–1807 рр. (Рис. 7).

¹ Шодуар // Русский Биографический словарь – СПб., 1911. – Т. Шебанов-Шютц. – С. 360–361; *Danilewiczówna M.* Chaudoir // *Polski Słownik biograficzny*. – Kraków, 1937. – Т. 3. – С. 265; *Коваль О.* Шодуар Станислав Иванович // *Українські архівісти: Біобібліогр. довідник*. – К., 1999. – Вип. 1: (XIX ст. – 1930-і рр.) – С. 346–347.

Рис. 7

² *Radziszewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna o bibliotekach znakomitszych i archiwach publicznych i prywatnych... – Kraków, 1875. – S. 21; Известия Церковно-Археологического Общества при Киевской Духовной Академии за июнь 1888 г. // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1888. – С. 136; *Петров Н.И.* Библиотека барона Шодуара и вновь открытое древнее изображение Св. Бориса и Глеба, и может быть, Св. Владимира // Киев. старина. – 1888. – № 8. – С. 33–39; *Иваск У.Г.* Частные библиотеки в России. Приложение к альманаху “Русский библиофил” за 1911 г. – СПб., 1912. – Ч. 1–2. – С. 75; *Икошиков В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т. 1, кн. 2. – С. 1336–1337, 1421; *Aftanazi R.* Iwnica // Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo Kijowskie. – 2-e wyd., przejrane i uzupełnione. – Wrocław etc., 1998. – Т. 11. – S. 208–212.

³ Івниця // Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. – К., 1973. – С. 144.

⁴ *Біленький Є.А., Булатова С.О.* Матеріали з історії бібліотеки баронів де Шодуар у фондах Інституту рукопису НБУВ (архівна та рукописна спадщина) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 56–74; *Біленький Є.А.* Архів і бібліотека Шодуарів як джерело з історії колекціонування і біобібліографії в Україні XIX–XX ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 18 с.; *Булатова С.О.* Шодуари // Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник. – К., 2002. – С. 594–601.

⁵ У НБУВ рукописно-книжкова спадщина Шодуарів знаходиться у фондах Інституту рукопису, а також в Інституті української книги – відділі

бібліотечних зібрань та історичних колекцій, відділі стародруків та рідкісних книжок.

⁶ Суперекслібрис С. Шодуара зустрічаємо на шкіряній оправі рукопису у вигляді літер – ініціалів, витиснених золотом – власного імені, титулу й прізвиська: “S. V. C.”, який розшифровується: “Stanislaw Baroni Chaudoiri”.

⁷ *Иваск У.Г.* Описание русских книжных знаков. – М., 1905. – С. 317–318, рис. 393.

⁸ Там же.

⁹ *Reychman K.* Nieznane ex-librisy polskie. – Warszawa, 1910. – S. 15–17; *Wittig W.* Ex-librisy bibliotek polskich XVII–XVIII wieku. – Warszawa, 1903. – 194 s.

¹⁰ *Reychman K.* Nieznane ex-librisy polskie. – Warszawa, 1910. – S. 15–17.

¹¹ *Grońska M.* Exlibrisy. Wiadomości zebrane dla kolekcjonerów. – Warszawa, 1992. – S. 32.

¹² *Дахненко Л.* Про формування збірки приватного музею баронів де Шодуар // З історії колекціонування в Україні : Тези Всеукр. наук. конф., присвяч. збиральницькій діяльності баронів де Шодуар. Житомир, 10–12 жовт. 1994 р. – Житомир, 1988. – С. 3.

¹³ *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга. – 2-е изд. – СПб., 1895. – Т. 2. – С. 393.

¹⁴ Герб Шодуар // Гербовник дворянских родов Царства Польского. – Варшава, 1855. – Ч. 1. – С. 118–119.

¹⁵ *Desnoyers // Thiem U., Becker F.* Allgemeines lexikon der bildenden Kunstler. Kunstler-Lexikon. – Leipzig, 1913. – Bd. 9. – S. 141; *Desnoyers // Nagler G.K.* Neues allgemeines Kunstler-Lexicon. – München, 1836. – Bd. 3. – S.361.

¹⁶ *Desnoyers // Thiem U., Becker F.* Allgemeines lexikon der bildenden Kunstler. Kunstler-Lexikon. – Leipzig, 1913. – Bd. 9. – S. 141.

¹⁷ *Петров Н.И.* Библиотека барона Шодуара и вновь открытое древнее изображение Св. Бориса и Глеба, и может быть, Св. Владимира // Киев. старина. – 1888. – № 8. – С. 33–39; *Біленький Є.А., Булатова С.О.* Матеріали з історії бібліотеки баронів де Шодуар у фондах Інституту рукопису НБУВ (архівна та рукописна спадщина) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 66–67.

¹⁸ *Дахненко Л.* Про формування збірки приватного музею баронів де Шодуар // З історії колекціонування в Україні : Тези Всеукр. наук. конф., присвяч. збиральницькій діяльності баронів де Шодуар. Житомир 10–12 жовт. 1994 р. – Житомир, 1988. – С. 3, 5; *Петров Н.И.* Библиотека барона Шодуара и вновь открытое древнее изображение Св. Бориса и Глеба, и может быть, Св. Владимира // Киев. старина. – 1888. – № 8. – С. 34.

¹⁹ *Sestini D.* Descrizione d'alcune medaglie Greche del Museo del' Sig. Barone S. di Chaudoir – Florence, 1831. Про нього див.: Сестини // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1900. – Т. 58. – С. 712.

²⁰ ІР НБУВ, ф. 283, № 210, № 1112.

²¹ Див. численні листи Д. Сестіні до С. Шодуара: ІР НБУВ, ф. III, № 22721–22966.

²² Історична доля зібрання склалася таким чином, що тепер частина архівно-книжкової спадщини Шодуарів знаходиться у Житомирі, у Державному Архіві Житомирської області: (Державний Архів Житомирської області // Архівні установи України : Довідник. – К., 2000. – С. 68); частина зберігається у фондах НБУВ ім. В.І. Вернадського, частина – у ЦДІАК України (*Сухих Л.А.* Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині і Правобережної України в колекціях Центрального державного історичного архіву України: історія, склад, стан науково-довідкового апарату і перспектива його розвитку // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи : Наук. доп. Всеукр. конф. (К., 19–20 листоп. 1996 р.) – К., 1997. – Ч. 2. – С. 93).

Summary

The author performs the analysis of the bookplates from the manuscript and book collection of the most famous member of the Chaudoir family – Stanislav Chaudoir. In particular, their bibliological and art analysis is carried out, the number and kinds of Chaudoir's bookplates are defined, the authorship is attributed, the role of bookplates in the context of formation and growth of the collection if the 1st half of the 19th century is ascertained.

Key words: book collection, the Chaudoirs, coat of arms, bookplate, engraver.

И. А. Сергеева

канд. ист. наук

*Национальная библиотека Украины
имени В. И. Вернадского*

**“...ЭТА КОЛЛЕКЦИЯ ЯВЛЯЕТСЯ НЕПОВТОРИМОЙ
И ЕДИНСТВЕННОЙ В МИРЕ...”. СУДЬБА МУЗЕЯ
ЕВРЕЙСКОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО
ОБЩЕСТВА ПОСЛЕ 1917 года**

Проанализированы предпосылки создания первого еврейского музея в Петербурге в 1914 г., раскрыт процесс накопления экспонатов для музейной экспозиции, определена роль С.А. Ан-ского в открытии Музея Еврейского историко-этнографического общества и его деятельности после 1917 г.

Ключевые слова: Музей Еврейского историко-этнографического общества, С.А. Ан-ский, этнография, фольклор, экспонаты.

Семен Акимович Ан-ский (Шлойме Зайнвил Раппопорт, 1863–1920), писатель, этнограф, фольклорист, политический деятель, один из ярких представителей поколения Гаскалы, вошел в историю как организатор и бессменный руководитель Еврейской этнографической экспедиции, автор драмы “Диббук”. Менее известен он как идеолог и организатор еврейского музейного дела. Хотя именно ему принадлежала идея создания первого в Российской империи еврейского музея, реализованная в 1914 году в Петербурге. На основе собранных в экспедиции материалов Ан-ский не только создал Музей, выстроил экспозицию, организовал работу по дальнейшему формированию музейных фондов, но в течение нескольких лет был директором музея. Именно Ан-скому принадлежит определение Еврейского музея как “Академии, где будет изучаться фольклор...”¹.

Вероятно, к мысли о необходимости создания еврейского музея Ан-ский пришел по мере конкретизации задач этнографической экспедиции. Впервые понятие “еврейский музей” появляется в его

черновых записях плана 1-ой экспедиции: “сбор предметов еврейской старины (для будущего еврейского музея): старинные книги, рукописи, документы, предметы еврейского искусства..., предметы культа, старинные женские украшения, старые костюмы, реликвии, предметы, связанные с памятью выдающихся лиц и событий, и т.д.”; в смете 1-ой экспедиции среди других статей Ан-ский планирует расходы “на покупки старинных предметов для музея”². Включая в задачи будущей экспедиции сбор произведений еврейского художественного творчества, бытовых и ритуальных предметов, а также фотографирование “памятников, старинных или замечательных зданий, и др.”³, Ан-ский предполагает расширение источниковой базы еврейской этнографии, в сферу которой отныне, наряду с фольклорными материалами, войдут и визуальные объекты – предметы быта и народного искусства. Для их размещения с очевидностью потребуются музей.

Согласно воспоминаниям председателя Еврейского историко-этнографического общества (ЕИЭО) Максима Винавера, “Ан-ский читал доклады, показывал световые картины своих путешествий, но главная его забота была направлена на создание Музея”⁴. Если на первых порах основное назначение музея Ан-ский видел в сохранении и размещении экспонатов, то по мере их накопления, включения в сферу этнографического обследования и лекционной деятельности, музей в его представлении превращается в важнейший орган национального “самопознания”. Здесь, по мнению Ан-ского, “наиболее сложные и спорные вопросы национальной сущности” могут быть разрешены “путём изучения жизненных устоев, дум и чаяний народной массы, выражающихся в ее верованиях, ее обычаях и творчестве”⁵.

Собранные экспонаты временно хранились в музейном помещении ЕИЭО (Петербург, Васильевский остров, 5-я линия, дом 50). Комитет Общества приурочил официальное открытие музея к выступлению Ан-ского с отчетом “О работах Этнографической экспедиции имени барона Г.О. Гинцбурга, обследовавшей более 60-ти пунктов Волынской и Подольской губерний”, которое состоялось в зале богадельни Гинсбурга (находившейся по тому же адресу) 19 апреля 1914 г.⁶

Отчет Ан-ского начинался со следующей декларации, сохранившейся в его черновиках: “Перед каждым народом, живущим исторической жизнью, стоит на первом плане задача самопозна-

ния. Главным, если не единственным, средством к достижению этой цели является изучение жизни народа, его прошлого и настоящего, его быта, верований, поэтического и художественного творчества. Сознавая это, культурные народы обоих полушарий уже давно начали проявлять в высшей степени внимательное и бережное отношение к духовному богатству, которое в течение тысячелетий создавалось народными массами... В настоящее время имеется огромная этнографическая литература и множество этнографических музеев, дающих более или менее полную картину быта и творчества чуть ли не всех народов земного шара.” Отмечая отставание российских евреев в этой области, Ан-ский убеждал слушателей в необходимости расширения этнографических исследований, “систематического собирания произведений народного творчества”, “этнографических предметов и реликвий для будущего еврейского музея”⁷.

Открывая музейную экспозицию, Ан-ский подчеркнул воспитательное значение собранных памятников еврейской старины: “Ознакомление с нашим прошлым, в котором имеется и много красивого, может послужить средством для национализации нашей молодежи...”⁸. Он повторил свою излюбленную мысль: “В нашей массе имеются залежи народного творчества, которое может обогатить индивидуальное творчество”, и с гордостью подчеркнул, что часть собранных экспедицией народных преданий и легенд “уже поступила в художественную переработку еврейских художников слова: Ш. Аша, Переца и Бялика”⁹.

Последний этап биографии Ан-ского-этнографа (1914–1920) пришелся на годы войны и революций в России. К лету 1914 г., когда работу экспедиции прервала первая мировая война, в ее коллекции было “700 с лишним предметов старины, имеющих музейную, художественную и реликвийную ценность и положенных в основу Еврейского национального музея, который будет в скором времени открыт в Петрограде”. Для музея предназначалась и “коллекция старинных оригинальных рисунков, заглавных листов пинкасов, мизрахов, кеттуб и др., около 1500 фотографических снимков со старинных синагог, внутреннего их украшения, кивотов, амвонов, художественных предметов культа, надгробных памятников, типов, сцен и т.д.”¹⁰.

Неотложной задачей ЕИЭО стало “спасение национальных святынь”. Бывший сотрудник виленского Общества любителей еврейской старины Борис Рубштейн занялся этим в общинах, ока-

завшихся в районе Северо-западного фронта, а Ан-ский – в районе Юго-западного фронта. Благодаря им музейная коллекция ЕИЭО пополнялась новыми экспонатами, в том числе свидетельствами трагедии, пережитой еврейскими общинами в годы войны¹¹.

Из-за отсутствия у Ан-ского «права жительства» в Петербурге руководство формирующимся музеем принял на себя заведующий архивом ЕИЭО Сальвиан Гольдштейн¹², а хранителем музейной коллекции стал архивариус Исак Лурье. Ан-ский координировал работы по формированию экспозиции¹³. К весне 1917 г. около тысячи экспонатов были размещены в витринах просторного зала Еврейской богадельни, и музей, наконец, открылся для широкой публики¹⁴.

В июле 1917 г. Ан-ский, всей душой принявший и приветствовавший Февральскую революцию, активно участвует в политических и партийных делах, баллотируется в Учредительное Собрание, но ни на минуту не забывает о делах музейных. В отрывочных дневниковых записях постоянно присутствуют упоминания о музее: «Маршак – для музея; Рубинштейн – для музея. Закон – для музея. Стекла – сортировка. Программа работы этн[нографической] секции»¹⁵. Запись от 19 августа [1917 г.]: «Поехал ко мне Юдовин, его снял для биографического очерка. Вспоминали старину. Как Русанов заснул, слушая программу «Аграрной лиги», как мы вместе ко всем обращались без успеха. Очень ему понравился музей. Был покорен им»¹⁶.

Еврейский музей, открытый Ан-ским в революционном Петрограде («Музей и архив еврейского историко-этнографического общества в последнее время настолько обогатились новыми приобретениями, что комитет признал полезным открыть их для обозрения. Музей и архив (Петроград, Васильевский остров, 5-я линия, д. 50) открыты для обозрения по воскресеньям, вторникам и пятницам, от 11 до 2-х часов дня»¹⁷), просуществовал всего несколько месяцев. Осенью 1917 г. сотрудники музея, опасаясь налётов и грабежей, спрятали большинство экспонатов в надёжном хранилище, по-видимому, не успев составить ни каталога, ни полной описи экспонатов.

Семен Дубнов, один из основателей ЕИЭО, сделал запись об этих событиях в Дневнике: «10 апреля (вечер). Опять разорванность души. ...Вчера сию в заседании Национального совета, вбегает Лурье (мой секретарь по «Еврейской старине»), и сообщает, что явились юнцы из большевистского Комиссариата по еврейским делам

и опечатали двери помещения нашего архива-музея (Историко-этнографического общества) на Васильевском острове; обещали прийти завтра, чтобы взять архив в свое ведение. Сегодня получил официальное сообщение от отдела “культуры” в комиссариате: ввиду слухов о “расхищении вещей в музее и архиве”, они производят ревизию. Двое членов этого отдела комиссариата мне известны: книжный клептоман, бестолковый Берлин, ходивший ко мне года три назад с заметками для “Старины”, и некий Бухбиндер, год назад доставивший мне статью о Леванде, переделанную по моим указаниям. Эти субъекты, очутившиеся в ведомстве Луначарского, теперь занялись ревизией музеев и архивов. Я написал в Академию наук и просил протестовать против экспроприации научного общества.

15 апреля (утро). В непривычной суете прошли последние дни. Хлопоты по делу архива, объяснения с помощником комиссара просвещения, неким молодым человеком Гринбергом, который после моего протеста обещал снять печати с архива и музея. ...Пока, однако, архив еще не распечатан. Приехал Ан-ский, и я на него возложу все дело, которое ему по плечу”¹⁸.

Сам Ан-ский в 1918 году, небезосновательно опасаясь ареста, вынужден был бежать из Петрограда сначала в Москву, а через пару месяцев – в Вильну и Варшаву, где в ноябре 1920 года скончался в госпитале.

Перед отъездом из Петрограда, Ан-ский, прекрасно понимая, что большевики могут просто уничтожить собранную им музейную коллекцию, передал на временное хранение в Российский этнографический музей наиболее ценные экспонаты, составив достаточно подробную опись и подписав соответствующие документы. “Предварительная расписка. 24 мая 1918 г. по распоряжению директора музея А.А. Миллера принято от С.А. Раппопорта (Ан-ского) на временное хранение в Этнографический отдел пять (5) ящиков, опечатанных сургучной печатью с знаком “Еврейское Историко-Этнографическое Общество” и заключающих в себе, по свидетельству С.А. Раппопорта этнографические еврейские предметы, собранные особой экспедицией.

Эта временная расписка подлежит возвращению и замене ее формальным условием, которое может быть заключено с С.А. Раппопортом (Ан-ским) Этнографическим отделом Русского музея. Дело-производитель Этнографического Отдела Русского Музея Альбертс

(ниже – рукой Ан-ского. – *И.С.*): Предварительная расписка получена мною 24 мая 1918 г. С. Раппопорт (Ан-ский)¹⁹. “Суммарная опись. Коллекция предметов еврейской художественно-этнографической старины, собранных еврейской этнографической экспедицией, организованной С.А. Раппопортом – Ан-ским заключается в пяти местах:

№ 1. Ящик, заколоченный гвоздями и обвязанный веревкой с печатью “Еврейское Историко-Этнографическое Общество”. Заключает в себе один канделябр XVII в. с 8-ю рожками художественной работы.

№ 2. Ящик заколоченный и обшитый рядом с тою же печатью. Заключает в себе серебряные предметы культа, лампы, гвоздичницы, короны для свитков, навески, ручки, бокалы, женские старинные украшения и проч. Всего 239 предметов.

№ 3. Корзина, замкнутая двумя замками с печатями и обшитая рядом, и запечатанная тою же печатью. Содержит старинные ткани: завесы для кивота, старинные мужские и женские одеяния и украшения, покровы. Рисунки и картины. Всего 123 предмета.

№ 4. Чемодан, замкнутый и обшитый рядом с тою же печатью. Содержит: пару серебряных подсвечников XVII в. Корону, навесок, ручки, ковш, бокал – серебряные, XVII–XVIII в. 3 завесы и скатерть. Все принадлежит большой синагоге гор. Луцка, отдано С. Раппопорту на хранение до конца войны. Всего 11 предметов.

№ 5. Ящик, заколоченный, с тою же печатью. Медные лампы, части (фигурки) с канделябр[а], медные чаши художественной работы. Всего 16 предметов²⁰.

В 1922 году, когда положение в постреволюционном Петрограде более ли менее стабилизировалось, Еврейское историко-этнографическое общество решило вновь открыть музей, правда, несколько изменив его идеологию (что совершенно понятно; этнографический музей, задуманный и фактически осуществленный Ан-ским, никак не вписывался в “воспитание пролетарских масс”). В связи с этим Председатель Общества, известный этнограф, член Российской Академии наук Лев Штернберг и директор Музея Илья Гинзбург обратились в Русский музей с просьбой вернуть переданную Ан-ским во временное хранение коллекцию. “В 1917 году покойный С.А. Раппопорт, заведовавший в то время музеем Еврейского историко-этнографического общества, опасаясь грабительских налетов на Музей, не имевший тогда достаточной охраны,

передал часть наиболее ценных коллекций на хранение в Этнографический отдел Русского музея.

В настоящее время Музей Еврейского историко-этнографического общества приведен в полный порядок, обставлен всеми гарантиями безопасности, и Общество имеет достаточно средств, чтобы расширить его и сделать для научного и просветительного пользования.

В виду этого, а также в виду того, что коллекции, хранящиеся в Этнографическом отделе Русского музея, представляют неразрывную часть систематически собранных в Музее Общества собраний, Общество, принося свою глубокую признательность за товарищескую услугу, оказанную Отделом музею, просит распоряжения Совета выдать уполномоченному Общества упомянутые коллекции. Председатель общества Л. Штернберг. Директор музея И. Гинцбург²¹.

Приведенное письмо датировано ноябрем 1922 года, но еще в июне-июле в Русском музее была создана комиссия по “ревизии сданных на хранение и бесхозных коллекций” (фактически – комиссия по инвентаризации), результатами работы которой стал документ, которым вся коллекция Ан-ского принималась на учет и, таким образом, становилась частью музейных фондов. “...П. 16. С.И. Руденко доложил о работах комиссии по ревизии сданных Отделу на хранение и бесхозных коллекций. ... другая коллекция в составе 5 ящичков поступила на хранение в 1918 г. от члена Еврейского Историко-этнографического общества С.А. Раппопорта. Коллекция эта, состоящая из предметов культа и быта евреев Западного края, представляет чрезвычайную ценность и научное значение. В виду невозможности приобрести подобные вещи покупкой, эта коллекция является неповторимой и единственной в мире. Она была собрана С.А. Раппопортом во время последней войны при отступлении Русских из Западного края. С.И. Руденко разъяснил, что по условиям музея вещи передавались ему на хранение на один год, по истечении которого должны были поступить в собственность музея. Кроме того, имеется распоряжение Акцентра не выдавать принятых на хранение коллекций.

А.А. Миллер, подтвердив научное значение коллекции С.А. Раппопорта, сообщил, что, хотя эта коллекция собрана при содействии Еврейского Историко-этнографического общества, но С.А. Раппопорт считал себя распорядителем коллекции и сдал ее на хранение в Этнографический отдел от своего имени, причем ему были объяв-

лены условия хранения, принятые в Музее. Для подписания акта об этом С.А. Раппопорт должен был прибыть в Отдел вторично, но не явился.

Б.Г. Крыжановский указал, что коллекция С.А. Раппопорта собиралась не научно, по плану, который выработало бы Еврейское Этнографическое Общество, а накапливалась случайно. Большое ее научное значение является не заслугой Еврейского Этнографического общества, а результатом исключительных исторических условий, при которых она составлялась.

С.И. Руденко сообщил, что по имеющимся у него сведениям, С.А. Раппопорт в прошлом году скончался, а А.К. Сержпутовский, согласно имеющимся у него официальным сведениям, доложил, что Еврейское Историко-этнографическое общество в настоящее время не существует.

Совет, рассмотрев обе коллекции, постановил:

...2. Признать коллекцию предметов культа и быта евреев, сданную в 1918 г. С.А. Раппопортом на хранение в Этнографический отдел, имеющей исключительное научное значение и, в виде истечения срока хранения, согласно правил Русского Музея, считать ее поступившей в собственность Этнографического отдела, почему и приобщить ее к его собраниям”²².

Позволю себе столько пространное цитирование документов, так как именно они и определили дальнейшую судьбу Еврейского музея. А вот выделенные шрифтом фрагменты, безусловно, следует прокомментировать.

Сотрудники Этнографического отдела Русского музея, докладывавшие состояние дел с коллекцией Музея ЕИЭО (коллекцией С. Ан-ского), обосновывая необходимость сохранения собрания в фондах РМ, несколько лукавили. Так, А. Миллер не мог не знать, что пять ящиков, принесенных Ан-ским, не являются его собственностью, а принадлежат ЕИЭО (в процитированной ранее “Расписке” достаточно четко указано, что Миллером “принято от С.А. Раппопорта (Ан-ского) на временное хранение в Этнографический отдел пять (5) ящиков, опечатанных сургучной печатью с знаком “Еврейское Историко-Этнографическое Общество” и заключающих в себе, по свидетельству С.А. Раппопорта этнографические еврейские предметы, собранные особой экспедицией”). Подпись только одного Ан-ского под распиской в 1918 г. объясняется тем, что последний был, во-первых, фактически директором Еврейского музея, а, во-

вторых, конец мая 1918 года в охваченном большевистским террором Петрограде был отнюдь не самым подходящим для соблюдения бюрократических формальностей временем.

Следом за А. Миллером не до конца объективен был Б. Крыжановский, который "...указал, что коллекция С.А. Раппопорта собиралась не научно, по плану, который выработало бы Еврейское Этнографическое Общество, а накапливалась случайно. Большое ее научное значение является не заслугой Еврейского Этнографического общества, а результатом исключительных исторических условий, при которых она составлялась". Хотя даже имеющаяся в РМ "Расписка" уже отрицала "случайное накопление" – четко фиксируя, что передаются предметы, "собранные особой экспедицией".

Точно также не выдерживает критики и сообщение А. Сержпутовского со ссылкой на официальные источники, что, "Еврейское Историко-этнографическое общество в настоящее время не существует". Официально Общество работы не прекращало даже в самые смутные времена 1917 – 1918 годов, музей же не открывали как из боязни грабежей, так и по банальной причине отсутствия финансирования.

Сейчас трудно сказать, была ли аргументация, приведенная сотрудниками РМ сознательным искажением фактов, или же они недостаточно владели информацией, но совершенно точно можно утверждать, что РМ, понимая значение материалов, собранных Ан-ским, ни в коем случае не хотел отдавать уникальную коллекцию.

В ответ на письмо ЕИЭО от 3 ноября 1922 года был составлен документ, которым РМ фактически отказывался возвращать полученные во временное хранение материалы: "Оглашено было отношение комитета Еврейского Историко-этнографического общества с просьбой о возвращении обществу коллекции бытовых и религиозных предметов евреев, переданную в 1917 году С.А. Раппопортом (Ан-ским) на хранение в Отдел.

По установленному в Русском музее положению, все коллекции, принимаемые на хранение и невостребованные в течение года, поступают в собственность Отдела, в виду чего б[ывшим] заведующим Этнографическим отделом А.А. Миллером при приеме коллекции были объявлены Раппопорту условия хранения. Весной текущего года комиссия по ревизии резервных собраний Отдела доложила Совету отдела о хранящейся в музее коллекции Раппопорта, о каковой Совет в заседании своем от 8 июля с.г. имел особое

суждение и постановил, признавая совершенно исключительное научное значение коллекции, за истечением срока хранения, согласно правил Русского музея, считать коллекцию Раппопорта собственностью Этнографического отдела и приобрести ее к его собраниям.

Всесторонне обсудив обстоятельства настоящего дела, Совет постановил: а) признать крайне нежелательным изъятие из собраний Этнографического отдела коллекции Раппопорта, а хранение ее в частных руках государственно нецелесообразным; б) принимая во внимание циркулярное распоряжение Музейного отдела от [...] и Главмузея от 18 января с.г. за № 355, препроводить отношение Еврейского общества Ученому секретарю для доклада в Совете музея”²³.

24 декабря 1922 года Совет Русского музея постановил, что коллекция принадлежит музею, являясь неотъемлемой частью его фондов: “О коллекциях Раппопорта. На основании действующих правительствующих постановлений и распоряжений о частных коллекциях, поступивших на хранение в Государственные музеи, а равно установленного в Русском музее положения о таковых коллекциях, и имея в виду исключительное научное значение поступившей в 1917 году на хранение в Этнографический отдел Русского музея от члена Еврейского историко-этнографического общества С.А. Раппопорта коллекции культа и быта евреев, – Совет Русского музея, согласно с мнением совета Этнографического отдела, не признал возможным изъятие из собраний Этнографического отдела означенной коллекции. Подпись. (В. Альбрехт), 24 декабря 1922 г.”²⁴.

Мне не совсем понятны некоторые несовпадения в датах документов. Складывается впечатление, что составлены они были постфактум, как реакция на письма ЕИЭО и обращения последнего в руководящие органы. “В музейный отдел Акцентра. В 1917 г. заведующий Музеем Еврейского Историко-Этнографического Общества, ныне покойный писатель-этнограф С. Раппопорт (Ан-ский) в виду беспокойного времени, передал два ящика с наиболее ценными вещами на временное хранение в Этнографический Отдел Русского Музея.

До последнего времени Музей Еврейского Историко-Этнографического Общества не торопился с получением обратно своей коллекции, так как не было возможности открыть музей для посетителей.

В виду того, что в настоящее время музей достаточно обеспе-

чен и средствами и научными силами и в музее заканчиваются работы как для открытия его, так и по научному описанию коллекций, Общество просит распоряжения отдела о возвращении принадлежащих его музею коллекций. При этом общество просит принять во внимание не только неоспоримое право каждого научного учреждения на собранные его усилиями научные объекты, но в особенности на то, что объекты, находящиеся на хранении в Русском Музее составляют неразрывную часть огромного, цельного собрания из экспедиции покойного С.А. Раппопорта, снаряженной Обществом, и разрознивать такое собрание было бы равносильно полному научному обесценению всего собрания, тем более, что все научные данные о вещах, хранящихся в Русском музее, остались у Историко-этнографического общества. Председатель Общества, Директор музея”²⁵. Подтверждением этому может быть ошибка в дате передачи Ан-ским коллекции. В письме ЕИЭО указан 1917 г. (выделено шрифтом), в то время, как “Расписка” четко датирована 24 мая 1918 года. В документах РМ, датированных июлем 1922 г., также есть дата – 1918. И только после письма Общества с просьбой о возвращении переданных материалов в протоколах и выписках общества появляется неверно указанная дата.

Интересно отметить, что большинство дат, упоминаемых в письмах и документах ЕИЭО неверны, приведены со сдвигом на 1 год. Так, экспедиции датированы 1911–1917 годом (хотя в полевых условиях проходили в 1912–1914, а до 1918 существовали как отдельная структурная единица Общества; 1912 годом²⁶, вместо 1913 указан факт получения специального помещения для Общества и Музея²⁷).

Между двумя музеями (Российским этнографическим и Еврейским) завязалась оживленная переписка, во многом напоминающая тяжбу. В качестве арбитра обе стороны привлекали официальные советские органы Петрограда-Ленинграда. В мае 1923 года Еврейский музей направил в адрес Петроградского управления научных и научно-художественных учреждений официальное письмо: “Еврейское Историко-Этнографическое Общество и Музей его на запрос Академического центра относительно возвращения упомянутых предметов Музея из Этнографического Отдела считает нужным высказать следующее:

- 1) Предметы эти собраны специальными экспедициями Общества на специально для этого пожертвованные средства, так что в формальном праве Общества на эти предметы не может быть сомнений;

2) Предметы, хранящиеся в Русском Музее, часть единой коллекции, собранной экспедициями музея Историко-Этнографического Общества по единому плану и разрознивать их совершенно недопустимо с научной точки зрения...”²⁸.

Следует заметить, что представители официальных учреждений, не всегда понимая, о чем идет спор, заняли позицию невмешательства, предложив сторонам найти взаимоприемлемое решение (“В 1923 году по инициативе Общества, Музейный отдел вошел в рассмотрение вопроса о дальнейшем направлении и месте хранения коллекции Раппопорта и передал решение его взаимному соглашению Общества и Этнографического Отдела”²⁹).

Настойчивые просьбы Еврейского музея были частично удовлетворены, и летом 1923 года музей вновь открыл экспозицию для посетителей. Как следует из Отчета ЕИЭО, 17 июня 1923 года в Петрограде во вновь открывшемся Музее были представлены: “синагогальный комплекс” и “отдел еврейского быта с углами субботы и праздников”, организованы отделы “общественного быта (благотворительные дела и т.д.), хасидизма, детских игр” и “отдел искусства с музыкальным подотделом и подотделом изобразительных искусств”³⁰. Хочу особо обратить внимание на “музыкальный подотдел”, так как это позволит проследить судьбу части коллекции после 1929 г.

Как следует из письма Русского музея Заведующему Ленинградским отделением Главнауки, написанного, вероятно, в начале 1925 г. (документ не датирован), Еврейскому отделу была передана, приблизительно, половина коллекции Ан-ского (напомним, что в пяти ящиках содержалось 390 предметов). “В настоящее время такое соглашение между председателем общества и заведующим Этнографическим Отделом состоялось и подтверждено постановлением Совета Этнографического Отдела.

В силу этого постановления Этнографический Отдел сохраняет за собою предметы, имеющие этнографический характер (одежда, обряды и незначительное число культовых предметов, всего 197 предметов) в качестве необходимого пополнения к своим основным собраниям и передает обществу большую часть культовых и все мемориальные предметы (всего 206 предметов)”³¹. Именно эти переданные “часть культовых и все мемориальные предметы” позволили Еврейскому музею открыть экспозицию.

Коллекцию, собранную Семеном Ан-ским в местечках “черты

оседлости”, впрочем, и музей, задуманный и осуществленный этнографом, на протяжении всего времени преследовал злой рок. Впервые Музей был открыт летом 1914 года, буквально вслед за этим разразилась Мировая война, все работы были приостановлены, а сотрудники Общества направили все силы на спасение документов и предметов в разрушенных местечках фронтовой зоны. Вторично Музей открылся летом 1917 г., а уже в октябре началась Революция, сопровождавшаяся террором и беспорядками. А весной 1924 г., когда, казалось бы, были практически решены все вопросы по передаче коллекции из РМ, налажена перевозка материалов и сформирована экспозиция, случилось одно из сильнейших наводнений на Неве. Часть материалов из Этнографических фондов была залита водой, требовала реставрации (“Наводнение 1924 г. задержало разрешение этого вопроса”³²). Сохранившееся в архиве Русского музея письмо от 13 марта 1926 г. за подписью Л. Штернберга свидетельствует, что к началу года реставрационные работы были выполнены, а оба музея пришли к взаимовыгодному решению: “С 1923 г. между Обществом и Этнографическим Отделом велись переговоры о возвращении этой коллекции, составляющей неразрывную часть ценной большой коллекции, собранной специальной этнографической экспедицией Общества. Музейный отдел, через который велись эти переговоры, предоставил решение вопроса взаимному соглашению Общества и Этнографического Отдела, каковое соглашение состоялось между председателем Общества и заведующим Этнографического Отдела. По случаю наводнения часть этой коллекции подверглась реставрации и поэтому передача коллекции задержалась. В настоящее время, в виду того, что реставрация теперь окончилась, Общество просит вернуть ему по распоряжению Отдела упомянутую коллекцию.

Общество, со своей стороны, заинтересованное в постоянном контакте с Этнографическим Отделом, собирающим предметы еврейского быта, будет считать своим приятным долгом оказывать всякие содействия по сбору желательных объектов из еврейского быта”³³.

Правда, в письме почему-то упоминаются только “два ящика с наиболее ценными вещами”, а не пять. Возможно, в трех ящиках, которые не упоминаются в письме, подписанном Штернбергом, хранилась часть коллекции, вошедшая в состав фондов Этнографического отдела (одежда, обрядовые вещи и прочее, в количестве 197 предметов), а в двух – все остальное.

Но на этом спор между двумя организациями не окончился. В право наследование вмешалась еще одна структура – Белорусский музей, в котором в середине 20-х годов XX века был создан специальный еврейский отдел. Мотивируя свое обращение тем, что коллекция Ан-ского была собрана в Белоруссии, руководители Белорусского музея обратились в Наркомпрос с настоятельной просьбой о передаче ее БССР. В свою очередь Главнаука направила в Этнографический отдел Русского музея официальный запрос о составе коллекции: “Главнаука, 14 июня 1926 г. В Русский Музей, Этнографический Отдел. Отдел по делам музеев Главнауки Наркомпроса настоящим предлагает представить спешной почтой характеристику коллекции Ан-ского в отношении ее связи с Белоруссией, ввиду того, что БССР сделала заявку на выдачу ее Белорусскому Музею”³⁴.

Распоряжением Главнауки и Наркомпроса была приостановлена передача всех материалов в Музей ЕИЭО до особого распоряжения, а, фактически, до решения вопроса с Белорусским музеем. Русский музей, в свою очередь, направил в октябре 1926 г. письмо, из которого следует, что вся коллекция должна была быть разделена между двумя музеями, находившимися в Ленинграде. “Уполномоченному Наркомпроса по Сев-Зап. Области. 7-го июля 1926 г. за № 1034 Государственному Русскому Музею был представлен заведующему ЛО Главнауки проект распределения коллекции предметов быта и культа евреев, собранной С.А. Раппопортом (Анским) и хранящейся в Этнографическом Отделе Русского Музея.

Проект предусматривал распределение означенной коллекции между Этнографическим Отделом Русского Музея и Музеем Еврейского Историко-Этнографического Общества и к нему были приложены списки предметов, согласно намечающемуся распределению.

В связи с передачей настоящего дела на разрешение методической комиссии, МО Главнауки распоряжением от 6.7. с.г. за № 8047 указал приостановить намечавшееся распределение коллекции С.А. Раппопорта”³⁵. Вторым письмом Русский музей уведомлял Главнауку, что вопрос о передаче коллекции Ан-ского в БССР не подлежит рассмотрению, так как вся коллекция собиралась на территории Украины и, таким образом, к этнографии Белоруссии не имеет никакого отношения. “В музейный отдел Главнауки Этнографический Отдел Государственного Русского Музея сообщает, что коллекция С.А. Раппопорта была собрана вначале европей-

ской войны при эвакуации, связанной с отступлением русских войск из Польши и Волыни. Таким образом, коллекция Раппопорта территориально с Белоруссией не связана, с [белорусской культурой] все предметы, входящие в эту коллекцию, по своему характеру ничего общего не имеют³⁶.

В это же время появился еще один претендент на уникальное собрание – Институт еврейской культуры (позже – Институт еврейской пролетарской культуры), основанный Украинской Академией наук. Директор института И. Либерберг обратился в высшие органы советского государства с просьбой о помощи в формировании библиотеки и архива нового института, не забыв упомянуть и собранную в Подолии и Волыни коллекцию, хотя, в структуре Института еврейской культуры музейная экспозиция не была предусмотрена. На тот момент обращение Либерберга осталось без ответа, вопрос же о передаче материалов в Киев возник уже через 3 года.

В течение 1927–1928 гг. оба музея (Русский и музей ЕИЭО) работали над созданием экспозиций и выставок, лекциями, систематизацией и описанием материалов и коллекций.

Еще раз вопрос о распределении коллекции Ан-ского был поднят по инициативе нового руководства ЕИЭО. В архиве Русского музея сохранилось письмо, подписанное А. Брамсоном (заместителем председателя ЕИЭО) и главным хранителем Музея С. Юдовиным. Последний был непосредственным участником Экспедиций 1912–1914 гг., в которых работал фотографом. Позднее, в составе специального этнографического отдела общества описывал собранные материалы, готовил их к научной публикации, следовательно, как никто другой, прекрасно знал материалы и их значение для Еврейского музея. “3 апреля 1929 г. № 5. В Этнографический Отдел Русского Музея. Ленинград.

Музей Еврейского Историко-Этнографического Общества перешел в свое время на хранение Этнографическому Отделу Русского Музея коллекции по еврейской этнографии и истории, собранные инициатором музея С.А. Ан-ским – Раппопортом. Часть этих коллекций была в последние годы использована Этнографическим Отделом для экспонирования в музейных витринах, посвященных быту евреев, другая же часть осталась в складах Этнографического Отдела. Возбуждавшийся неоднократно Еврейским Историко-Этнографическим Обществом вопрос о передаче ему коллекций не получил благоприятного решения, между тем весь материал, нахо-

дящийся на хранении в фондах Этнографического Отдела по своему характеру и составу совершенно не пригоден для задач Этнографического Отдела, но вполне соответствует тем заданиям, которые ставит себе Еврейское Историко-Этнографическое Общество.

Комитет Общества обращается поэтому в Этнографический Отдел с ходатайством о пересмотре назначения всех предметов из коллекции Ан-ского, находящихся в складах Отдела и о передаче в Музей Еврейского Историко-Этнографического Общества тех из них, которые по своему характеру и существу не могут быть использованы Этнографическим Отделом и будут только бесполезно загружать помещение.

Еврейский Историко-Этнографический Музей уже более 10-ти лет выполняет перед государством и общественностью крупную культурную задачу, накапливая и изучая еврейские культурные ценности во всех видах и отраслях народного творчества. Всякое пополнение собранных им коллекций только усилит его культурно-просветительское значение и повысит ценность выполняемых общественным путем задач.

Это дает Комитету Общества право рассчитывать на удовлетворение настоящего ходатайства, ничем не нарушающего интересов Этнографического Отдела, а только восстанавливающего в некоторой части полноту тех коллекций, которым в недавнем прошлом располагал еврейский историко-этнографический музей.

Зам. председателя комитета Общества д-р А.М. Брамсон. Хранитель музея С. Юдовин³⁷.

В ответ на это письмо, директор Русского музея выразил согласие передать музею ЕИЭО часть коллекции из запасников Музея во временное хранение и использование в экспозиционной и просветительской работе. "В Музей ЕИЭО. В.О. 5 линия, д. 50. Этнографический Отдел Государственного Русского Музея обсудил возбужденный ЕИЭО вопрос (отношение от 3 апреля с.г., № 55) о возвращении музею общества хранящейся в резервах Этнографического Отдела части коллекции предметов культа и быта евреев, переданной в 1918 г. на хранение в Этнографический Отдел членом Еврейского Историко-Этнографического Общества С.А. Раппопортом (Ан-ским). ... В настоящее время Этнографический Отдел, не изменяя своего прежнего решения, но не имея также возможности окончательно изъять из своего состава упомянутую выше часть коллекции С.А. Раппопорта, не встречает однако препятствий к

временной передаче Музею Еврейского Историко-Этнографического Общества для изучения и экспозиции той части коллекции С.А. Раппопорта, которая в ближайшее время не будет использована Этнографическим Отделом в музейных целях (часть культовых и все мемориальные предметы).

Вместе с тем Государственный Русский Музей выражает уверенность, что Музей Еврейского Историко-Этнографического Общества, путем изучения и экспозиции введет их теперь же в научный обиход и использует их для широких общественно-просветительных целей. Директор Русского Музея П. Воробьев³⁸.

ЕИЭО с благодарностью приняли материалы коллекции, заверив Русский музей, что со своей стороны сделает все возможное для скорейшего введения полученного в научный и культурный оборот. "5 мая 1929 г. В Этнографический Отдел Государственного Русского Музея, Инженерная ул., д. 4. Подтверждая с глубоким удовлетворением отношение за № 1116 от 24. 04, Комитет Еврейского Историко-Этнографического Общества приносит Этнографическому Отделу свою признательность за выраженное ему доверие и обязуется со своей стороны все меры к тому, чтобы передаваемое на предложенных отделом условиях музейное имущество из коллекций, собранных С.А. Раппопортом, было самым широким образом использовано для культурных задач музея Общества. Тов. председателя комитета Общества д-р А.М. Брамсон. Хранитель музея С. Юдовин"³⁹.

Казалось бы, ситуация решилась к взаимному удовольствию, коллекция, формально оставаясь собственностью Русского музея, поступала в полное распоряжение ЕИЭО и обрела законное место в экспозиции Еврейского музея. В течение 1920-х годов музей ЕИЭО был едва ли не основным центром научной и просветительской работы еврейских ученых Петрограда-Ленинграда. С ним сотрудничали Э. Кисельгоф, И. Равребе, С. Юдовин, А. Брамсон, И. Гинцбург, Л. Штернберг, И. Лурье и многие другие. Как фонды, так и экспозиция пополнялись непосредственно собранными в экспедициях материалами. Особенно следует упомянуть об уникальной коллекции фольклорных и этнографических материалов, записях музыкального фольклора. Как совершенно справедливо отмечает В. Лукин, "коллекция художественного и музыкального творчества восточно-европейского еврейства этого единственного еврейского музея на территории РСФСР не имеют себе равных"⁴⁰.

Но, в конце 1929 года, случилось непредвиденное: 6 декабря,

руководствуясь “политической целесообразностью” партийные и советские органы Ленинграда приняли решение о ликвидации двух “еврейских буржуазных обществ” – Историко-этнографического и Общества для распространения просвещения между евреями в России (работало с 1861 г.). 1929 год – “год великого перелома” – время, когда советские органы направили карательную компанию на ленинградские научные учреждения, в которых еще работали “представители буржуазной науки”, сложившиеся как ученые до 1917 г. и далеко не всегда разделявшие идеологию пролетариата.

Постановление ленинградских властей о закрытии ЕИЭО, музея и ОПЕ, как и многие другие постановления, написано в тонах полной нетерпимости к “несоветским” структурам. “Музей, несмотря на наличие в нем весьма ценных с научной точки зрения экспонатов, которые могли бы быть использованы для антирелигиозной пропаганды, до сих пор по своей постановке приспособлен для пропаганды шовинистическо-религиозной идеологии”⁴¹. Закрытие обществ и музея направлено было на главную задачу, декларируемую как задачу “перешибить хребет ученой контрреволюции”⁴², соответственно невозможно было ожидать, что вопросы будут рассматриваться объективно.

После закрытия обществ и музея опять встал вопрос о собранных ими архивных и музейных материалах и о библиотечном собрании.

Первым к кому обратились представители советских органов, был, естественно, Этнографический отдел Русского музея. Уже через неделю дирекции РМ было направлено письмо: “НКВД РСФСР. Административный отдел Ленинградского областного исполкома и ленинградского совета раб., крест. и красн. деп. Отделение Административного надзора. В историко-этнографический отдел Русского музея.

21-430. 13/12-29 г. По постановлению адмтдела ЛОИ от 6/12 с.г. ликвидируется Еврейское историко-этнографическое о[бществ]во. В виду необходимости разрешения вопроса о целесообразном использовании музейно-этнографического имущества о[бществ]ва, просьба прислать В/ представителя на совещание комиссии (по сему вопросу), которое состоится в понедельник 16/12 (адрес: В.О. 5 линия, д. 50). Нач. отделения адмнадзора АО ЛОИ Камчатов”⁴³.

Одновременно с письмом Русскому музею было направлено сообщение еще двум претендентам на получение коллекции – Белорусскому музею в Минске и Институту еврейской культуры в Киеве.

В отличие от Русского музея, которому фактически принадлежала значительная часть коллекции, двум организациям было предложено заплатить за нее значительные суммы. “В Академию наук УССР и БССР. Еврейский отдел (организованное в г. Ленинграде Еврейское научное общество) сообщает, что оставшийся от ликвидированного Об[щества] распространения просвещения между евреями – Историко-этнографический музей, составляющий значительную ценность, может быть передан Академии наук УССР и БССР, но ввиду того, что Ленинградскому еврейскому научному обществу предъявляются иски, связанные с ликвидацией б[ывшего] ОПЕ, на 10 тыс. и к этому потребуются еще 6-10 тыс. рублей на организацию нового общества, Историко-Этнографический Музей может быть передан в распоряжение УССР и БССР Академии Наук при возмещении суммы 20 тыс. рублей и издания нескольких сборников Ленинградского Научного Еврейского Об[ществ]а. В виду срочности и важности вопроса просим прислать немедленно доверенное лицо для осмотра музея и ведения переговоров: ответ просим прислать на имя зам. Председателя О-ва, по адресу: Л., Мойка, д. 51, кв. 9. Ученый секретарь Кацман”⁴⁴.

От Русского музея в заседаниях специально созданной ликвидационной комиссии, в компетенции которой было распределение фондов музея, архива и библиотеки закрытых обществ, участвовал ученый секретарь Этнографического отдела РМ А. Зарембский. Сразу по окончании заседания он составил достаточно пространную служебную записку, в которой подробнейшим образом изложил суть рассматриваемых вопросов. “22 декабря 1929 г. 6 час. вечера. Заведующему этнографическим отделом Г[осударственного] Р[усского] Музея.

Постановлением Административного отдела Ленинградского областного исполкома от 6-го сего декабря было ликвидировано Еврейское Историко-Этнографическое Общество и создана специальная комиссия для решения вопроса о целесообразном использовании музейно-этнографического имущества общества.

В еврейском музее имеются значительные собрания культовых предметов и предметов синагогального убранства, коллекции по верованиям и обрядам, по царскому быту, по некоторым народным производствам, большое собрание фотографий, негативов и рисунков типов, построек, занятий и обрядов в старом еврейском местечке, собрание картин, рисунков и скульптур художников-евреев на еврейские темы, большинство которых имеет значительный этногра-

фический интерес, около 500 фонографических валиков с записями народных песен, библиотека и архив.

Собрание еврейского музея является прекрасным дополнением к коллекциям, имеющимся в Этнографическом Отделе и могли бы быть широко использованы в нем...

Поэтому в заседании ликвидационной комиссии 16/12 я – в качестве представителя Этнографического Отдела – настаивал на передаче всего Еврейского музея в Этнографический Отдел.

Ликвидационная комиссия согласилась с моим предложением и предложила немедленно же приступить к приемке и перевозу Музея, предоставив для окончания работ, как предельный, месячный срок.

К работам по приемке, я, по предложению ликвидационной комиссии и в присутствии представителей ликвидационной комиссии т. Фишера и т. Калинина, приступил в пятницу 20 декабря.

21-го на работу были направлены еще 2 научных сотрудника и 2 научно-технических. В этот день было отобрано и уложено большое количество основных коллекций. Сегодня, 22 декабря они на двух подводах были, с разрешения представителя ликвидационной комиссии, перевезены в Этнографический Отдел (10 сундуков, 1 ящик и несколько крупных предметов).

... Однако, в конце дня в помещение Еврейского музея явился председатель [...] ликвидационной комиссии, начальник отделения Админнадзора Аблои т. Камчатов, и заявил, что по протесту Еврейской секции при областном комитете партии, решение ликвидационной комиссии о передаче Еврейского музея в Этнографический Отдел отменяется, передача приостанавливается, а переданные уже вещи подлежат возврату. На полученное музеем претендует вновь (20 декабря) организованное при еврейской секции еврейское марксистское историческое общество, которое (кажется в телеграфном порядке) возбуждает об этом вопрос в центре.

Т. Камчатов “дня через три” предполагал допустить представителей нового общества к приемке имущества. Я все же не могу не отметить, что вновь намечающееся решение коренным образом противоречит основному направлению в музейном строительстве, с достаточной четкостью сформулированному начальником Главнауки т. Лупполом на декабрьской музейной конференции.

Как музейный работник, должен также указать, что еврейский музей по своей материальной необеспеченности, лишен был воз-

возможности создать для своих собраний условия, обеспечивающие их дальнейшую сохранность. Убежден, что еще в меньшей степени ими будет располагать вновь создающееся еврейское историко-марксистское общество.

В виду срочности настоящего дела мною был сделан подробный доклад о нем члену правления Русского музея т. К.Т. Ивасенко-Чумаку (ибо директор музея болен, а его заместителя уже не было в музее)⁴⁵.

На основании этой записки руководство музея направило в Главнауку официальный запрос на передачу этнографической коллекции в ведение музея, указав, что “непосредственно и настоятельно Государственный Русский Музей заинтересован в этнографических собраниях (культовые предметы, предметы синагогального убранства, коллекции по верованиям и обрядам, по детскому быту, по некоторым народным производствам), в собраниях фотографий (старое еврейское местечко) и в собраниях народных мелодий и песен”⁴⁶. И далее – “В ликвидационную комиссию по делам бывшего Еврейского Историко-Этнографического Общества. При рассмотрении вопроса о наилучшем использовании имущества б. Еврейского Историко-Этнографического Общества Государственный Русский Музей просит учесть следующие соображения:

Этнографический Отдел Государственного Русского Музея.

1) является крупнейшим в Союзе музеем мирового значения, в котором, в противоположность всем остальным народам Союза, евреи представлены чрезвычайно слабо и неполно; еврейская не может быть не заинтересована, дабы этот пробел был надлежащим образом заполнен.

2) Этнографический отдел широко развернул политико-просветительную работу...

3) В Этнографическом Отделе имеются собрания не только по европейским евреям, но и по евреям Кавказа и Ср[едней] Азии; таким образом задачи Этнографического Отдела шире задач республиканских музеев и в этой своей части Этнографический Отдел является как бы центральным музеем для всего еврейского народа.

4) Собрания Этнографического Отдела по своему нахождению в Ленинграде, крупнейшем научном и культурном центре, богатом высококвалифицированными научными силами, более доступны как для советских, так и для иностранных ученых и скорее подвергаются научной обработке.

5) ... музейное хранение, квалификация реставраторов и экспозиционщиков.

Исходя из этих соображений Государственный Русский Музей, не претендуя на архив, библиотеку и значительную часть художественного собрания б. Еврейского Музея, полагает наиболее целесообразным передать в его Этнографический Отдел всю музейно-этнографическую часть коллекций, собрание фотографий, музыкальные собрания (фоновалики с записями народных песен) и ту часть картин, которая либо широко бытует в народной среде, либо имеет определенное этнографическое содержание⁴⁷.

В этом же письме дирекция Русского музея, определяя приоритеты, замечала, что “Архив и библиотека представляют наибольший интерес как для общества евреев-марксистов, так и для Белорусского Музея. Русский Музей заинтересован в них лишь частично, и вполне удовлетворился бы незначительным количеством чисто этнографических записей и книг”⁴⁸.

В феврале 1930 г. на коллекцию Еврейского музея предъявила претензии еще одна организация, созданная в Москве – Государственный центральный музей народоведения. Правда, следует заметить, что претендовали они только на “дублетные и ненужные материалы”⁴⁹. Запрос о передаче материалов был направлен одновременно в Русский музей и Главнауку. В архиве музея сохранился оригинал, на котором рукой директора наложена резолюция: “Имеется резолюция Русского Музея: Ответить, что Еврейский Историко-Этнографический Музей передан в УССР. 24.2.30”⁵⁰. Главнаука, стараясь удовлетворить претензии нового музея, работавшего в столице под непосредственным руководством центральных партийных органов, согласилась с тем, что все материалы и документы Еврейского музея поступят в Русский музей при условии, что дублеты будут отправлены в Москву. “Народный комиссариат по просвещению РСФСР. 25 февраля 1930 г. В Упр. Уполн. НКП по Ленинграду. Копии: В Русский Музей, Центральный музей народоведения.

Главнаука не возражает против передачи музейного имущества б. Еврейского Общества в Государственный Русский Музей с тем, чтобы дублетные материалы были выданы Центр[альному] Музею народоведения. Зав. Главнаукой Вольгер. Уч. Специалист Левинзон”⁵¹.

Уже на следующий день дирекция Русского музея направила московским коллегам письмо. “Русский Музей. Этнографическое

Общество, 25 февраля 1930 г. В государственный центральный музей народоведения. В ответ на ваш запрос от 19.2.30 за № 345 Этнографический Отдел Государственного Русского Музея сообщает, что [по имеющимся сведениям – вычеркнуто] Еврейский Историко-Этнографический Музей передан УССР⁵².

Дальнейшую судьбу коллекции Еврейского музея можно частично восстановить только по публикациям, появившимся в 30-е годы в прессе.

В 1930 г. издание ОЗЕТ-овское “Биро-Биджан”, выходявшее в Харбине, опубликовало статью “Трудящиеся евреи Украины и БССР приобрели ценное культурное сокровище”. “Киевский институт еврейской культуры и еврейская секция Белорусского научного института в Минске приобрели огромный культурный клад. К ним перешли ценная библиотека и музей “ОПЕ”⁵³.

“Как только стало известно о ликвидации “ОПЕ”, украинский наркомпрос обратился с просьбой о переводе библиотеки и музея в Киев. Наркомпрос в своем отношении сослался на то, что еврейская буржуазия сконцентрировала огромные культурные ценности не там, где еврейские трудящиеся живут компактными массами. Сейчас, после революции, еврейские трудящиеся создают свою культуру и для этой цели воздвигли знаменитый киевский институт еврейской культуры и науки при Всеукраинской академии наук. ... Комиссариат поэтому предлагает, чтобы все ленинградские культурные сокровища “ОПЕ” были переданы киевскому еврейскому научному институту. ... Одновременно поступило аналогичное отношение из Минска. Правительство БССР в своем отношении подчеркивает огромную и ценную культурную работу, проводимую еврейской секцией Белорусского научного института. В результате всего этого спора был принят следующий компромисс: предоставить всю библиотеку “ОПЕ” киевскому научному институту, а весь музей бывшего еврейского историко-этнографического общества со всеми его ценностями и архивами – еврейскому научному институту в Минске. Там имеется 150 тысяч экземпляров, среди которых множество редких старинных изданий, ценнейших манускриптов и рукописей на древнееврейском и арабском языках, принадлежащих к одиннадцатому и двенадцатому столетию, и т.д. Кроме того поступило 4 тысячи книг еврейского историко-этнографического общества, среди которых имеется знаменитая коллекция Ан-ского и др. Архивы: музыкальный архив еврейского историко-этнографичес-

кого общества, содержащий несколько тысяч музыкальных произведений, тексты и ноты. Весь архив “ОПЕ” 1863 года и мн. др.”⁵⁴.

Практически вся уникальная библиотека ОПЕ, часть его архива и коллекция еврейского музыкального фольклора (записи на фоноваликах, текстовые и нотные расшифровки) поступили в Киев в Институт еврейской пролетарской культуры, а после его ликвидации были переданы в Отдел еврейской литературы Центральной научной библиотеки АН УССР (ныне – Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского), где хранятся и сейчас⁵⁵.

В минском еврейском журнале “Штерн” за 1930 г. имеется маленькая заметка: “Музей ликвидированного буржуазного еврейского историко-этнографического общества в Ленинграде передается Белорусскому государственному музею”⁵⁶.

Так ли было на самом деле, или корреспондент выдавал желаемое за действительное, установить сейчас невозможно. Во время Второй мировой войны Минск был практически полностью разрушен, многие музейные коллекции погибли безвозвратно.

Совершенно точно можно утверждать, что часть коллекции Еврейского музея, собранной Семеном Ан-ским во время экспедиций или полученная музеем в дар, сохранилась в Российском этнографическом музее в Петербурге и представлена в его экспозиции.

Некоторые ритуальные предметы находятся сейчас в Музее исторических драгоценностей в Киеве, куда были переданы из Еврейского музея имени Менделе Мойхер Сфорима, работавшего в Одессе до 1941 года. К сожалению, документы о передаче коллекции и списки материалов пока не найдены.

Известна также судьба уникальных фотографий, сделанных С. Юдовиным и С. Ан-ским в 1912–1914 годах. Около 300 снимков находятся сейчас в архиве “Петербургской иудаики”, более 500 снимков – в фототеке Российского музея.

В Киеве, в Отделе фонда иудаики Института рукописи НБУВ хранится уникальная коллекция пинкасим (записных книг еврейских общин) из собрания музея ЕИЭО (более 100 единиц хранения), личный фонд Семена Ан-ского и архив еврейского музыкального фольклора, включающий 1017 восковых фоноцилиндров и более 5000 листов с нотными и текстовыми расшифровками.

¹ *Риверсман М.* Воспоминания и встречи. (1877–1915) // Еврейская летопись. –Л. ; М., 1924. – № 3. – С. 85.

² Копия недатированного (предположительно, 1911 г.) черновика плана и сметы 1-ой экспедиции. Цит. по: Лукин В. “...Академия, где будут изучать фольклор” (Ан-ский – идеолог еврейского музейного дела) // Еврейский музей : Сб. ст. – СПб., 2004. – С. 71.

³ Там же.

⁴ *Винавер М.* Недавнее. – Париж, 1926. – С. 290.

⁵ Черновик “Воззвания”. – Ин-т рукописи Нац. б-ки Украины им. В.И. Вернадского, ф. 190, № 107. – (Далее – ИР НБУВ).

⁶ Подробнее см.: “Известия ЕИЭО” // Еврейская старина. – СПб., 1914. – Вып. 7. – С. 511; также “Отчёт ЕИЭО за 1914 г.”, приплетен к журналу “Еврейская старина”, вып. 8 (1915).

⁷ “Докладная записка по поводу Еврейской Этнографической экспедиции имени барона Г.О. Гинцбурга” – YIVO Archives, RG. 1.2 (An-sky’ Historical-Ethnographical Society), folder 77.

⁸ “В историко-этнографическом обществе” // Рассвет. – СПб., 1914. – № 17. – С. 31–32.

⁹ Там же.

¹⁰ *Ратпопорт С. (С. Ан-ский).* “О еврейской этнографической экспедиции” // Еврейская жизнь. – Пг., 1917. – 30 апр. – С. 34–35.

¹¹ Об эвакуации памятников старины народного искусства и предметов культы см.: По сообщению ЕИЭО // Дело помощи. – Пг., 1916. – № 3. – С. 15–18; Протокол заседания Комитета ЕИЭО от 13.2.1916 // Центр. гос. ист. арх. Санкт-Петербурга, ф. 2129, оп. 1, д. 60, л. 7. – (Далее – ЦГИАП).

Подробнее о деятельности ЕИЭО по спасению произведений народного искусства см.: В. Лукин, От народничества к народу (С.А. Ан-ский – этнограф восточно-европейского еврейства), Евреи в России. История и культура: Сборник статей. – СПб., 1995. – С. 140–142, 158–159.

Борис Рубштейн (1882, Крюков – репрессирован и погиб в 1934, Одесса), сотрудник Общества любителей еврейской старины в Вильно (1913–1914), член ЕИЭО в Петербурге, с 1927 г. – директор, затем главный хранитель Музея еврейской пролетарской культуры имени Менделе Мойхер-Сфорим в Одессе.

¹² Сальвиан Гольдштейн (1855, Варшава – 1926, Ленинград) археограф и историк, член редакции Еврейской старины, председатель Архивной комиссии ЕИЭО, заведующий архивом и музеем Общества.

¹³ Переписка И. Лурье и С. Ан-ского. – ОФИ ИР НБУВ, ф. 339, № 661–669.

¹⁴ См.: От Комитета ЕИЭО. Музей и Архив // Новый путь – Пг., 1917. – № 18/19 (21 мая). – С. 34; Согласно Протоколу от 2. 5. 1917, Комитет ЕИЭО постановил “открыть Музей для широкой публики по пятницам, воскресеньям и вторникам от 11-и до 2-х часов дня, напечатать об открытии музея в газетах” – ЦГИАП, ф. 2129, оп. 1, д. 77, л. 7. (Цит. по: Лукин В. “...Академия, где будут изучать фольклор”...).

¹⁵ ИР НБУВ, ф.190, ед. 78, л. 9 об.

¹⁶ Там же, л. 16.

¹⁷ Письма в редакцию // Еврейская жизнь. – М., 1917. – № 20 (21 мая). – Стб. 26.

¹⁸ *Дубнов С.* Книга жизни. – М., 2004. – С. 437–438.

¹⁹ Предварительная расписка. – Росс. этногр. музей. Архив, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 16. – (Далее – РЭМ).

²⁰ Суммарная опись [предметов еврейской художественно-этнографической старины, собранных этнографической экспедицией, организованной С. Раппопортом – Ан-ским] . – Там же, л. 17 – 17 об.

²¹ Письмо Комитета Еврейского историко-этнографического общества – в Совет Этнографического отдела Р[усского] М[узея] от 3. 11. 1922., № 410. – Там же, л. 10.

²² Выписки из журнала заседаний Совета Этнографического отдела Русского музея от 8 июля 1922 г., журн. № 419. // Архив РЭМ, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 1.

²³ Выписки из Журнала заседаний Совета Этнографического отдела Русского Музея от 9-го ноября 1922 г. журн. № 426. – РЭМ, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 5.

²⁴ Выписка из журнала Совета Русского музея. 7 декабря. – РЭМ, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 9. Мне не совсем понятны некоторые несовпадения в датах документов. Складывается впечатление, что составлены они были постфактум, как реакция на письма ЕИЭО и обращения последнего в руководящие органы.

²⁵ [В музейный отдел Акцентра] //Арх. Рос. акаде. наук , ф. 282, оп. 2, ед. хр. 246, л. 780. – (Далее – Арх. РАН).

²⁶ [Сведения об Еврейском музее] // Там же, л. 781.

²⁷ Подробней об Экспедиции см.: *Сергеева I.A.* Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2006. – 506 с.; *Сергеева И.* Хождение в еврейский народ: Этнографические экспедиции Семена Ан-ского //Ab Imprio. – Казань, 2004. – Вып. 4; *Лукин В.* “Академия, где будут изучать фольклор” (Ан-ский – идеолог еврейского музейного дела) // Еврейский музей: Сб. ст. – СПб., 2004. – С. 57–94.

²⁸ [Письмо Еврейского Историко-Этнографического Общества] от 2 мая 1923 г. № 18. (Черновик). – Арх. РАН, ф. 282, оп. 2, ед. хр. 246, л. 358–359.

²⁹ [Информация Заведующему Ленинградским отделением Главнауки, [1925]. – РЭМ, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 75 об.

³⁰ Деятельность Еврейского историко-этнографического общества за 1923 год // Еврейская старина. – СПб., 1924. – № 11. – С. 396–397. – Цит по: *Лукин В.* Академия, где будут изучать фольклор...” – С. 88.

³¹ [Информация Заведующему Ленинградским отделением Главнауки, [1925]. – РЭМ, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 75 об.

³² Там же.

³³ Письмо Еврейского Историко-этнографического общества в Этнографический Отдел Русского Музея, 13 марта 1926 г. – Там же, л. 74.

³⁴ Письмо Главнауки Этнографическому отделу Российского музея от 14 июня 1926 г. – Там же, л. 85.

³⁵ Письмо Государственного Российского музея Уполномоченному Наркомпроса по Северо-Западной области от 8 октября 1926 г. – Там же, л. 89.

³⁶ Письмо Государственного Российского музея в музейный отдел Главнауки. Без даты. – Там же, л. 90.

³⁷ Письмо Еврейского Историко-этнографического о[бществ]а Этнографическому отделу Российского музея от 3 апреля 1929 г. – Там же, л. 53–53 об.

³⁸ Письмо Российского музея Еврейскому историко-этнографическому обществу от 24 апреля 1929 г. – Там же, л. 52.

³⁹ Письмо Еврейского историко-этнографического общества Российскому музею от 2 июня 1929 г. – Там же, л. 55.

⁴⁰ *Лукин В.* От народничества к народу... – С. 146.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Письмо Админотдела Ленинградского исполкома Этнографическому отделу Российского музея от 13 декабря 1929 г. – РЭМ, ф. 2, оп. 1, ед. хр. 107, л. 46.

⁴⁴ Письмо Еврейского отдела (Ленинградского Еврейского научного общества в Академии наук УССР и БССР). – Без даты. – Там же, л. 51.

⁴⁵ Служебная записка Ученого секретаря Этнографического отдела Российского музея А. Зарембовского. 22 декабря 1929 г. – Там же, л. 47–48.

⁴⁶ Письмо Государственного Российского музея Заведующему Главнаукой т. Лупполу. Январь 1930 г. – Там же, л. 49–50.

⁴⁷ Письмо директора Российского музея в ликвидационную комиссию. По делам бывшего ЕИЭО. Без даты. – Там же, л. 67.

⁴⁸ Письмо Государственного Российского музея Заведующему Главнаукой т. Лупполу. Январь 1930 г. – Там же, л. 66–66 об.

⁴⁹ Письмо директора Государственного Российского музея Плисецкого Государственному центральному музею народоведения в Москве от 19 февраля 1930 г. – Там же, л. 69.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Письмо заведующего Главнаукой Вольтера в Управление уполномоченных НКП по Ленинграду от 25 февраля 1930 г. – Там же, л. 70.

⁵² Там же.

⁵³ Биро-Биджан : Сб. ст. – Харбин, 1930. – С. 51.

⁵⁴ Там же. – С. 52.

⁵⁵ Подробней об истории библиотеки и коллекции фоноваликов с за-

писями єврейського фольклору см.: *Сергеева И., Горшихина О.* Деятельность Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России в конце XIX – начале XX вв. // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии. – СПб., 1993; *Сергеева И.* З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібл. вісн. – К., 1996, № 6; *Сергеева И.* Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2006. – 544 с.; *Сергеева И.* Уникальное собрание документов и материалов по еврейской истории, этнографии, фольклору: прошлое и настоящее // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: Досвід, проблеми, перспективи: Зб. наук. праць. Матеріали конф. 28–30 серп. 2000 р. – К., 2001. – С. 273–282; *Шолохова Л.* Про колекцію єврейського фольклору в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наук. зап. Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 175 – 183; *Шолохова Л.* Фоноархів єврейського музичного фольклору у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2001. – 804 с.; *Дубровіна Л., Опищенко О.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998.

⁵⁶ Штерн. – Минск, 1930. – № 2/3. – С. 127.

Summary

In the article the author analyzes the preconditions of creation of the first Jewish museum in St.Petersburg in 1914, clarifies the process of accumulation of exhibits for the museum exposition, defines the role of S.A. An-sky in opening of the Museum of the Jewish Historical-Ethnographic Society and its activities after 1917.

Key words: Museum of the Jewish Historical-Ethnographic Society, S.A. An-sky, ethnographic studies, folklore, exhibits.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 348.328.3(477.4)

В. Е. Лось
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

“ACTA MONASTERII LUBARENSIS”: ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВАСИЛІАНСЬКОГО ЧЕРНЕЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Досліджуваний монастирський рукопис, що зберігається у фондах Інституту рукопису, є цінним джерелом з історії чернецтва Василянського чину XVIII–XIX ст. загалом і Любарського монастиря зокрема. В статті подається джерелознавчий аналіз даного рукопису, розкриваються особливості чернечого літописання на мікрорівні обителі, висвітлюються особливості щоденного існування чернечої спільноти, її “домашньої” історії.

Ключові слова: монастирський рукопис, Любарський монастир, чернецтво, джерелознавчий аналіз.

Хроніки монастирів, монастирські акти, книги прибутків та витрат, монастирські пом'яники Василянського чину є інформативним джерелом для дослідження історії духовенства, яке було невід'ємною складовою середньовічного та модерного українського соціуму. Попри той факт, що дані джерела вже давно є в полі зору вчених, вони й досі вивченні недостатньо. Слід назвати лише дослідників Львівської школи, зокрема Й. Скрутеня¹, та, серед сучасних істориків, Т.М. Гуцаленко². Втім їх праці присвячені опису хронік василянських монастирів Західної України, – Правобережжя в цьому плані обділене увагою.

Така невтішна ситуація зумовлена, передовсім, відсутністю бо-дай більш-менш повного каталогу монастирських хронік Василянського чину. Втім це є досить складною справою, оскільки далеко не всі рукописи дійшли до нашого часу. Окрім того, збирання та опи-

сування й тих, що збереглися, також ускладнюється їх розпорощенню по багатьох архівних та бібліотечних установах.

Деякі з рукописних книг Василіанського чину зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Передовсім, це стосується книг Любарського монастиря. Дослідник І. Тесленко ще в 2000 р. опублікував повідомлення про пом'яник Любарського монастиря чину Святого Василя Великого, що дає цінну інформацію з генеалогії світських та священницьких родів Волині та Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. Утім пом'яник не є єдиною книгою Любарського монастиря в архівосховищах Інституту рукопису. Зберігається тут і книга фундацій монастиря та книга “Актів”. Опису останньої ми й приділимо увагу в даній розвідці.

Отже, метою нашого дослідження є аналіз монастирської хроніки як джерела та її інформаційні можливості в царині церковної мікроісторії другої половини XVIII – початку XIX ст.

Як відомо, василіанські монастирі були об'єднані в одну спільну конгрегацію, а після ухвал Замойського синоду 1720 р. – в орден василіан. Орден складався з кількох провінцій: Литовської, Білоруської, Руської і Галицької. До складу Руської провінції входили монастирі Поділля, Волині, Київщини. Любарський монастир перебував у підпорядкуванні орденського керівництва Руської провінції. Цінним спадком Любарського монастиря для сучасного історика та джерелознавця є його хроніки.

На сьогодні немає даних щодо точної дати запровадження монастирських хронік. Історик Т.М. Гуцаленко припускає, що можливо після другого собору ордену (1621 р.) було вирішено писати історію і вести щоденник його діяльності в окремих монастирях³. Проте більшість відомих нам монастирських книг датуються пізнішим часом, а саме другою половиною XVIII ст. – часом розквіту Василіанського ордену. Саме з 1766 р. за наказом протоархімандрита Й. Седлецького вимагалось, щоб кожний монастир ордену вів три книги: історії монастиря, хронік подій (“Акти”), метричних записів про смерть ченців⁴.

Досліджувана нами книга відноситься до типу хронік подій. Її назва: “Acta monasterii Lubarensis. Anno 1769”. На обкладинці рукопису виведено “Akta loci ab a-m 1769 ad a-m 1809”. Оправа – картонна дещо пошкоджена, корінець та кутики кришки шкіряні. Кришка поволочена декоративним папером ручного виробництва.

Папір сильно забруднений, місцями потертий, Оправа датується другої половиною XVIII ст. Текст – латина, польська мова, наявно близько 20 почерків. У книзі, яка містить 103 списаних аркуші, в хронологічному порядку з 1769 по 1809 рр. викладаються так звані “домашні” події монастиря. Запис переривається в 1792 і відновлюється в 1801 р. Текстологічний аналіз, зокрема філіграней на папері рукопису, свідчить про те, що це дійсно був монастирський літопис кінця XVIII – початку XIX ст., а не пізніша компіляція. Папір має одну філігрань типу “Pro Patria”. Такий тип зустрічається в альбомах філіграней Ностица, Клепікова та Участкіної⁵. Встановити повну тотожність досить складно, оскільки дати різняться від 1762 до 1786 р. Втім у будь-якому випадку це відповідає приблизній даті початку монастирського літопису.

Власті ордену приділяли багато уваги запровадженню монастирських хронік. З цією метою періодично видавалися розпорядження щодо порядку їх ведення. Так, у 1773 р. провінціал Руської провінції, абат Унівського монастиря Онуфрій Братковський вказував на обов’язок ченців вести книги фондушові, хронік подій, а також книгу записів про відправлення служби за осіб, котрі їх замовляли⁶. Окрім того, існувала й книга, в якій записували особисту інформацію ченців “Akta osob zakonnych” (імена, географічне та соціальне походження ченців). Орденська постанова за 1779 р. деталізувала кількість та порядок ведення монастирських рукописів. Монастир був зобов’язаний, окрім вищезгаданих “історій” та “актів”, вести такі книги: реєстри приходу-розходу, “registra obligów zakrystianych, inventarze, metryky zmarłych ojców, katalog ksiąg bibliotecznych, registr służących”⁷. У книзі Любарського монастиря знаходимо згадку й за літопис “Актив школьних”⁸, й за книгу відомостей про ченців. Автор прямо відзначає, що конкретні дані про того чи іншого члена монастиря наявні в іншій книзі (“ciekawego odsyłam czytelnika do innej księgi”)⁹.

Цікаво, що приблизно в цей самий період (1720–1730 рр.) вища ієрархія Православної Церкви також видавала укази про запровадження в обителях спеціальних книг для запису інформації про ченців. Утім, як і в Уніатській Церкві, найбільша кількість таких рукописних книг дійшла до нас з другої половини XVIII ст.¹⁰

За орденськими постановами до книги “Історій” повинні були входити дані, пов’язані з історією і різними значними подіями в житті монастиря, а також про дива, стихійні лиха тощо. До книги

“Актів” – події повсякденного життя монастиря, зокрема час приїзду та відїзду братів, їх обов’язки, поведінка та покарання за порушення монастирської дисципліни¹¹. Втім, аналіз монастирських рукописів, принаймні книги “історій” та “актів”, дозволяє стверджувати, що цей поділ довгий час був умовним. Ведення такої кількості книг призводило до того, що часто ченці не дотримувалися вказаного поділу, плутаючи книгу історії та книгу актів. Часто густо в рукописних книгах трапляються історичні вставки і, як наслідок, вказівки візитаторів щодо виправлення цих порушень¹². Так, у досліджуваному рукопису відмічено, що з наказу ректора історія монастиря минулого року (1771) отцем Михайловичем у книзі не писалася (???). Тому наступного року автор пише, що записав все по пам’яті¹³. Чому власне настоятелем було заборонено писати – незрозуміло, але більш за все це пов’язано з орденськими вказівками, які не так просто і швидко впроваджувалися в обителі. Зокрема ще в 1782 р. (майже за 20 років після впровадження правил ведення книг) візитатор Нестерський прямо відмічає і записує в книзі актів, що в ній знаходиться багато матеріалу, який слід розділити по кількох книгах. І наголошує на створенні окремої книги “Історії”¹⁴. Напевно чернеча братія не поспішала із виконанням цього, оскільки в 1783 р. цей самий візитатор Нестерський повторює свої зауваги, наголошуючи на тому, що книга “Історій” є для загального вжитку, а в книгу “Актів” слід записувати лише акти і хто куди поїхав. Також наголошувалося, що ця книга повинна містити речі, які не кожному до читання (проступки духовних осіб)¹⁵. Орденське керівництво дбало за свій авторитет в очах потенційних читачів.

Досліджуваний нами рукопис Любарського монастиря розпочинається з історії Уманської різні, вставлено навіть вірш невідомого автора з цього приводу¹⁶. Історичні вставки найбільш помітні на початку книги, де автор прямо пише, що нічого дивного не трапилося, тому немає що записувати. Далі, під впливом постійних вказівок провінціалів та візитаторів, ці згадки стають дедалі менш помітними. Так, опис захоплення монастирської церкви православним духовенством в 1797 р., що поданий в кінці книги під роком 1809, описується як подія, що пов’язана з поточними справами (спробами повернути вищевказану церкву), а не як історичний опис факту.

Записам у хроніках надавалася велика увага, вони робилися завжди з наказу настоятеля найбільш освіченими людьми з чер-

нечої громади. Зокрема, було встановлено декілька авторів досліджуваної хроніки: Пахомій Михайлович, професор синтаксу і святковий проповідник (*kaznodziej*) (1771–1775), Спиридон Сцинецький, професор синтаксу (1775–1781), Антоній Рудницький, святковий проповідник, який прибув у 1781 р. з Білостоку¹⁷. Інших авторів, на жаль, встановити на даний момент не вдалося. Втім аналіз почерків дає можливість стверджувати про наявність близько 20 спів-авторів.

Автори велику увагу приділяли своїй праці. Взагалі, хроніки створювалися не лише для внутрішнього користування чернечої громади, а й для зовнішнього світського читача. Книга ретельно перевірялася як настоятелем монастиря, так і візитаторами, записами яких вона рясніє. Так, під 1776 р. автор Спиридон Сцинецький прямо виокремлює параграф книги, який називає “*Przestroga dla czytelnika*”, в якому ознайомлює читача, що автор цих рядків Спиридон Сцинецький помилково записав виїзд Боніфація Тихонського на 18 червня, хоча останній виїхав в травні. А також забув вказати кілька подій, що відбулися перед цим¹⁸. Таким чином, у книзі простежується й особиста позиція авторів, визначення, що саме є важливим до запису, а також особиста манера висловлювання. Цим власне й можна пояснити часті відступи авторів від вказівок провінціалів, які намагалися уніфікувати та регламентувати монастирські книги. (Зокрема в орденських вказівках за 1780 р. зазначений план щодо створення каталогу осіб всієї Польської провінції!)¹⁹. Часто в книзі зустрічаємо описи й фундушевих записів, оригінали деяких з них вклеєні до рукопису. Зустрічаємо й новини не повсякденного характеру, те, що за правилами слід було б віднести до книги “Історії” тощо.

Без сумніву, що таке ставлення до монастирських книг зумовлювало й потребу в їх зберіганні. Цьому приділялася неабияка увага в рекомендаціях провінціалів: так провінціал наказує збирати та переписувати в 2-х примірниках фундушеві документи і пред’являти їх під час візитацій. Частина з цих документів потрапила і до цієї книги (хоча місце їх зберігання – книга фундушів). А офіційні листи провінціалів та єпископів було наказано зберігати при духовних актах, що власне і виконувалося авторами, які їх вклеювали до книги²⁰.

Загалом досліджуваний період характеризується посиленою увагою до писаного слова, особливо це стосується фінансових до-

кументів, що й не дивно, враховуючи, що майнові суперечки були справою виживання тогочасного суспільства. В цьому ракурсі інтерес представляє запис листа віце-ректора Іпатія Купальського за 1780 р. з інформацією про віднайдення ним в Почаївському архіві (!) 5 документів Любарського монастиря, а саме: 1) "original dyspozycji pp. komisarzów in ordine do ograniczenia; 2) original ograniczenia; 3) original aprobaty tegoż ograniczenia na fundusz; 4) extract roberacji tegoż fundusza; 5) original dającego wolność stawiania budowli browaru na Kościół (?) у Bartok на Sczeniakowscyżnie за 1753 р."²¹

Віце-ректор наголошує на необхідності забрати вказані документи до Любара, аби знову їх не втратити.

У досліджуваному рукопису важко виокремити структурні одиниці, адже це була багаторічна праця багатьох авторів, які записували події в хронологічному порядку. Тим більше книга висвітлює повсякденне життя, яке репрезентує постійні повторення одних і тих самих подій зі зміною хіба року та прізвищ. Втім це особливість домашньої хроніки монастиря, яка фіксує саме зовнішні прояви багатого внутрішнього життя чернечої спільноти. Власне ці зовнішні прояви, а не саме внутрішнє життя, виступають об'єктом аналізу.

Таким чином, ми можемо приблизно виокремити такі смислові частини рукопису:

1. фіксація часу приїзду-від'їзду чернечої братії та їх обов'язки в монастирі;
2. списки ченців, номінації ректорів та настоятелів;
3. опис побуту та моралі ченців, а також боротьба з їх негативними звичками;
4. фіксація духовних практик: релігійних відправ, реколекцій, відпустів, місій тощо;
5. монастирська школа, її учні та вчителі;
6. особливості міжконфесійних взаємини чернецтва в досліджуваний період;
7. нотування господарських справ монастиря, а також відвідування монастиря тими чи іншими іменитими особами.
8. копії та оригінали розпоряджень представників чернечої влади та їх виконання-невиконання в монастирі;

Монастир – це складна організація, яка об'єднувала як матеріальні, так і духовні потреби свого стану. На перший погляд нам здається, що це спільнота людей, які постійно проживають в одному

й тому ж монастирі. Проте огляд рукопису дає підстави стверджувати, що ченці досить часто подорожували з одного монастиря до іншого. Саме тому найбільше уваги приділено в книзі “Актів” нотуванню часу приїзду та відїзду ченців. Перш за все, ці записи пояснюються орденськими конституціями, за якими ченці без спеціального дозволу не мали права покидати монастир. Цьому питанню приділяється значна увага. Особливо наголошується, що ченці зобов’язані мати при собі лист, який дозволяє їм пересування з одного до іншого монастиря. Втім траплялися і випадки відсутності таких листів у ченців, що також фіксувалося в книзі. З іншої сторони, частим поїздкам ченців сприяла як їх місійна, так і освітня діяльність, яка проходить червоною ниткою по всій книзі. Траплялися переїзди ченців до іншого монастиря як покута за провини.

Цінним для дослідника є й нотування в книзі поіменних списків ченців з вказуванням їх чернечих обов’язків. Це дасть можливість не лише створити каталог ченців монастиря, а й простежити за зміною їх обов’язків, свого роду кар’єрного та духовного росту. Втім, на жаль, списки ченців подані не за всі роки. Найвні лише роки 1772, 1776–1791, 1801–1806.

Окрім цього, не менший інтерес становлять номінації настоятелів монастиря, їх переведення до інших монастирів, опис похоронів настоятелів та інших іменитих осіб. Зокрема в кінці книги олівцем на російській мові невідомим автором виписано всіх ректорів Любарського монастиря як унійного, так і доунійного періодів його історії²².

Нотуються в “Актах” й приїзди різних гостей, як світських, так і духовних осіб. Посеред таких знаних осіб слід відмітити записане в книзі під 1787 р. урочисте прийняття в монастирі короля Речі Посполитої Станіслава-Августа Понятовського²³.

Однією з провідних тематик книги “Актів” монастиря є опис побуту та моралі чернечої братії, адже це були так звані “домашні” хроніки, які нотували події повсякденного характеру. З цих нотаток ми дізнаємося, що найбільшими вадами ченців, з якими постійно боролосся орденське керівництво, були пияцтво та азартні ігри²⁴. В книзі нотуються й покути, надані братам за гріхи, в більшості це суворий піст і молитви. Практикувався й такий вид покути, як відправлення ченця до іншого монастиря. Траплялися й досить нестандартні види покут, зокрема, чернець М. Зеліховський за написаний на отців-професорів пасквіль мав написати нецензурне слово, яке він вжив, на підлозі і злизати його язиком²⁵. Але не слід

забувати, що монастир це не лише суспільна інституція, підпорядкована світським правилам, а й, перш за все, духовна обитель. А тут каралася не особа, яка здійснила провину, а проявлена нею зла воля, самолюбство та затятість в гріху. Так, у книзі занотовано випадок, коли у Великий Четвер за традицією ректор-настоятель цілуючи ноги ченцям монастиря, поцілував ноги і ченцеві, якого звинуватили в пияцтві, пробачивши тим його провину та звільнивши від покути, яка на нього чекала²⁶. Автор не приховує своєї поваги під час опису даного випадку. Адже ніколи не пізно отримати прощення навіть після тяжких провин та бунтів, які в світському суспільстві остаточно роблять винного ізгоем.

Не були рідкістю й конфлікти між ченцями, що й зрозуміло, беручи до уваги людську природу. Зрідка траплялося порушення ченцем клязури, тобто вихід без дозволу та ночівля поза мурами монастиря тощо. Всі ці порушення детально розбиралися керівництвом монастиря і ретельно описувалися в книзі.

Зустрічаються й випадки, коли ченці брали участь в азартних іграх. Так, чернець Теодозій Кульчицький з Австрії кілька місяців їздив по ярмарках, де грав в азартні ігри²⁷. Справа відносно цього ченця розглядалася на рівні орденського керівництва, викликавши листування, занотоване в книзі, оскільки питання поведінки ченців у світському середовищі були надзвичайно важливі для авторитету Церкви. У ченця конфіскували гроші, речі і відправили за кордон (ймовірно, в українські землі під Австрійським пануванням), оскільки він ганьбив Василіанський орден. Загалом хроніка містить багато випадків порушення ченцями своїх обов'язків. Проте, як слушно відмітив французький дослідник середньовічного життя ченців Лео Мулен, яке це має відношення до життя тисяч благочестивих душ, які не потребували покарань, щоб вести життя згідно з обітами, і які не залишили ніякого сліду свого земного існування, крім імені, загубленого в довгих списках?²⁸

Візитатійні рекомендації приділяють велику увагу дотриманню клязури в монастирі, особливо регламентувалися умови спілкування з жінками. За правилами, жінкам був заборонений доступ до монастиря, але ситуація ускладнювалася наявністю при обителі світської школи. Відповідно учнів відвідували їх батьки та матері, представники еліти, врахування інтересів яких було необхідною умовою самого матеріального добробуту монастиря. Таким чином станове суспільство накладало свій відбиток на всі сфери життя.

Щоб достойно прийняти знатних дам і в той же час не порушувати клязузу, було вирішено піти на компроміс – побудувати гостювий будинок. У той же час найбільш значні дами, поки гостюва їзба будувалася, мали доступ навіть до ректорської зали²⁹. Прийняття знатних дам, покровительок монастиря, було загально-вживаною практикою середньовічних монастирів.

Аналіз книги “Актів” дає сучасному досліднику й цінну інформацію щодо внутрішнього повсякденного життя спільноти. На перший погляд, повсякденне життя ченців – це дії, що повторювалися в хронологічному порядку, без явних проявів якоїсь новизни. Але помилково вважати, що повсякденне життя ченців було механічним та одноманітним. Адже ці ритми, що постійно повторювалися, органічно вписувалися в життя ченців, оскільки воно, їх життя, протікає в іншій структурі, в іншій формі свободи.

Книга дає нам детальну інформацію щодо розпорядку дня членів чернечої спільноти, який встановлювала орденська конституція: час ранкового підйому, молитов, медитацій, харчування тощо³⁰.

Найважливішою щоденною справою ченця, його квінтесенцією була участь в богослужінні та приватна молитва. Саме ця діяльність наповнювала й надавала сенс чернечому життю.

Досліджувана книга дає нам можливість прослідкувати зовнішні прояви цієї діяльності.

Широке розповсюдження здобув у василіанському середовищі другої половини XVIII ст. такий вид релігійно-духовної діяльності, як місії, тобто духовне навчання вірних. Місії активно просувалися орденським керівництвом, оскільки вони сприяли унієзації вірних та відповідно посилювали позиції Церкви на теренах Правобережної України. До ченців нерідко зверталися шляхта та магнати, власники земель на досліджуваній території з проханням відправити у своїх землях місії. Так, у 1776 р. два монастирські проповідники Й. Моргулець (майбутній провінціал) та І. Мондрикевич були запрошені до панських маєтків за для відправлення ювілейного року для вірних³¹. Взагалі, місії, як і проповіді, були дуже поважною справою у василіан, гідною наслідування. Свідченням цього є занотований в книзі факт 2-х тижневої місії, проведеної в 1778 р. з наказу настоятеля і ректора школи Охоцького. За словами автора, цією акцією ректор прагнув здобути пошану свого урядування³².

Саме тому ченці, які вправно володіли ораторським мистецтвом, користувалися неабиякою повагою як серед братії, так і в середовищі

світських осіб. Саме ці ченці були одними з найбільш затребуваних, про що свідчать їх часті пересування з одного монастиря до іншого.

Популярності проповідників сприяли не лише місії, а й відпусти (урочистості з нагоди свята покровителя храму), відправлення яких було звичним явищем в уніатських та католицьких парафіяльних та монастирських церквах. У книзі актів ці події обов'язково занотовувалися.

У XVIII ст. відпусти відзначалися неабиякою помпезністю та велелюдністю. До деякої міри це було справжнє театральне дійство, властиве пізньому бароко. Серед храмових свят Любарського монастиря автори фіксують відпуст в ім'я Св. Василія (1 січня), засновника Василіанського чину, на якому, згідно з ухвалами Брестської капітули, чернеча братія поновлює законні шлюби;³³ відпуст Вознесіння Господнього (рухоме свято), який відправлявся біля гробу солдатів “*węług naszego obrzǎdku*”; відпуст в ім'я Св. Онуфрія. А відпуст Юрія Мученика (23 квітня) закінчувався урочистими пострілами з гармат³⁴. Окрім того, згідно зі звичаєм василіан, ченці брали активну участь у відпустах в інших монастирях, зокрема в Почаєві, де в 1773 р. відбулася урочиста коронація образу Пресвятої Діви Марії, в римо-католицьких монастирях, у жіночому василіанському монастирі в Полонному (до якого Любарський монастир надсилав сповідників та проповідників)³⁵ тощо.

Окрім місій, велику увагу приділяли провінціали в своїх листах і таким духовним практикам, як медитації та реколекції³⁶. Відправлення останніх було щорічним обов'язком кожного члена монастирської спільноти в часі Великого посту. Окрім того, нерідко ченці, які відправляли реколекції в одному монастирі, їхали до іншого для виконання аналогічної функції. Ось ці пересування ченців задля виконання їх функцій ретельно нотувалися в книзі³⁷.

Освітні питання займають лівову частку в досліджуваній книзі Любарського монастиря. Це зрозуміло, адже саме утримання монастирських шкіл мало неабияке значення для самого існування монастирів. Школи були свого роду гарантією від розпуску монастирів урядом.

Така увага уряду до монастирської освіти мала свої переваги та недоліки. З однієї сторони, це сприяло розвитку освіти як чернечої братії, так і світських осіб. Школи для ченців-новіціатів з наголосом на ту чи іншу богословську дисципліну функціонували при

багатьох монастирях. Це призводило до частих подорожей ченців на навчання до інших монастирів. Особлива увага приділялася моральній теології, на вивчення якої ченців Любарського монастиря відправляли до монастиря в Подембець³⁸. Постанова капітули від 1784 р. заохочувала ченців вивчати моральну теологію за підручником о. Кульчицького, виданим російською і польською мовами³⁹. Слід наголосити, що на 1804 р. в книзі занотовані прізвища 7-ми кліриків, тобто новіціат існував і при Любарському монастирі⁴⁰.

Як відомо, друга половина XVIII ст. є часом найбільшого розквіту василіанської освіти, книгодрукування тощо. В одному із листів провінціала та архімандрита Унівського Онуфрія Братковського від 1774 р. зазначалося про потребу щорічної купівлі книг до монастирської бібліотеки⁴¹. Книги не лише купували, ними й обмінювалися. За рішенням капітули 1781 р. наголошувалося, що в разі наявності в бібліотеці монастиря кількох примірників однієї книги монастир був зобов'язаний передати або обміняти їх з іншим монастирем⁴². Ченці мали й особисті книги, які після їх смерті залишалися в бібліотеці монастиря⁴³.

У той же час друга половина XVIII ст. є часом розквіту й монастирської освіти для світських осіб. Серед найбільш відомих василіанських шкіл для світської молоді була й Любарська. Так, вже під 1773 р. занотовано закладку Конвікту для учнів⁴⁴ – початок Любарської школи. Під 1776, 1778 рр. подано перелік учнів Конвікту із зазначенням їх батьків⁴⁵.

Школи були об'єктом частих візитацій. Зокрема відома візитація 1780 р., яку проводив князь Адам Чарторийський, генерал руських земель, під час якої князь особисто екзамінував шкільну молодь. При цьому були присутні такі імениті особи, як: князь М. Любомирський, генерал Свейковський, генерал Каменський, стольник, скарбник, підчаший та ін.⁴⁶ У 1784 р. знову була візитація школи і екзамінування учнів⁴⁷, ймовірно, візити відбувалися щотири роки. Цікаво, що екзамени, які складали учні, відбувалися в присутності людей, імена яких записані у згаданих нами “Актах Школьних”⁴⁸.

У той же час справи зі школою не завжди йшли легко, нерідко настоятелі монастиря зіштовхувалися з труднощами в утриманні шкіл. Це найчастіше стосувалося браку книг, не вистачало також і професорів. Не рідкісними були й суперечки між професорським складом⁴⁹. З цього приводу в книзі “Актів” наведені копії листів до Варшави⁵⁰. Відповідно, що такі суперечки не сприяли нормальній

атмосфері в чернечій спільноті. Нами вже згадувався й випадок конфлікту між ченцем і професором монастиря.

З іншої сторони, слід зауважити, що утримання світської школи й пов'язані з цим надмірні світські впливи не завжди йшли на користь самому монастирю, його духовній сутності. В одному із пунктів рекомендацій, які в 1801 р. дав візитатор Лео Демкович, відмічається, що, оскільки клязура в цьому монастирі не може бути повна (через учнів), тому забороняється жінкам входити, принаймні на верхній коридор⁵¹.

Монастирські школи перебували в залежності від політичних змін. Якщо у XVIII ст. в школах процвітала колонізація, то у XIX ст. її почала змінювати русифікація. Монастирське керівництво було змушене задля виживання враховувати політичні обставини, що постійно змінювалися.

Так, провінціал Охоцький в 1787 р. прямо зазначає, що причиною більшості негараздів монастирської освіти є сам факт невідповідності чернецтва з світськістю, до якої на даний час чернецтво змушене прислуховуватися. Відмічено, що учні відчувають брак сміливості при спілкуванні з можновладцями, бояться – це вада едукації! Це непорозуміння світськості і законності (чернецтва)⁵².

Таким чином, монастир перетворювався на виконавця волі Едукаційної комісії, що не могло не шкодити його існуванню як духовної обителі. З переходом під владу Російської імперії ця ситуація надмірних світських впливів ще більше ускладнилася. Візитатор Демкевич в 1801 р. в своїх рекомендаціях монастирю наголошує, що попри те, що едукація робить честь монастирю, вона ж приводить до занедбання монастирських, духовних обов'язків, оскільки витрачається дорогий час на нарікання батьків⁵³. Сміливі зауваги візитаторів відносно надмірної ваги світської освіти в монастирях більше всього є вираженням загального незадоволення орденського керівництва цією проблемою.

Багатоконфесійне та багатонаціональне суспільство Правобережжя кінця XVIII – початку XIX ст. було наповнене прикладами як мирного співжиття в сфері публічного побуту, так і конфліктними ситуаціями. Не були виключеннями й монастирі. Показово, що книга розпочинається з опису релігійного та національного конфлікту – Уманської різни і закінчується описом конфлікту з православним духовенством та російськими військами (захоплення церкви). Втім, як відомо, ці події були спричинені не внутрішніми,

а зовнішніми чинниками. Звичайно конфлікти існували, що й не дивно, враховуючи багатомісячне проживання сусідів. Втім ці суперечки у своїй більшості мали в основі економічний чинник – землю.

Фундаторами Любарського монастиря були князі Любомирські, які власне й пожертвували йому ґрунти. Проте, за слушним зауваженням дослідника Волинських монастирів С. Горіна, жертва обителі ґрунтів ще не гарантувала ченцям спокійного володіння ними, потрібно було зуміти втримати їх під своєю владою⁵⁴. Прикладом такої ситуації є стосунки Любарського монастиря з євреями, з якими монастир протягом тривалого часу судився за землю. Під самим монастирем було розташоване єврейське кладовище, що відповідно було причиною частих конфліктів між монастирем і єврейським кагалом. Слід відзначити, що в часи урядування настоятеля Антонія Тарнавського (1787 р.) ченці таки виграли справу і кладовище знесли⁵⁵, що у свою чергу не покращило стосунки між ними та єврейською спільнотою.

Натомість набагато більше інформації в “Актах” стосується прикладів мирного співжиття, ба, співпраці. До елементів співпраці слід віднести взаємини Любарських василіан з представниками різних римо-католицьких орденів: домініканців, кармелітів, капуцинів, бернардинів тощо. Найбільш тісні стосунки були між василіанами та Любарськими домініканцями, які брали участь у спільному відправленні релігійних практик. Зокрема домініканці були присутні на похоронах василіанських ченців, celebрували (урочисто відправляти обряд) у василіан на відпусті Св. Василя, під час якого василіани відновлювали свої обіти⁵⁶. А в 1779 р. на відпусті Св. Василя celebрували отці капуцини з Константинова⁵⁷. На урочистість Св. Онуфрія василіани запрошували любарських домініканців, бернардинів з Чуднова, до яких також їздили на проповідництво⁵⁸.

У свою чергу, василіани їздили на відпусту до римо-католиків. Так, майбутній провінціал та візитатор, а на 1777 р. ксьондз-проповідник І. Моргулець їздив на проповідь до Бердичева де “*każał podług dawnej tradycji z xx. Karmelitami*”⁵⁹. Князь Любомирський запрошував на похорон каштелянкової Францішки з Тарновських як отців домініканців, так і василіан⁶⁰. У книзі зафіксовано й інші цікаві факти співпраці між представниками різних обрядів. Так, в 1782 р. о. Маріан Зелеховський, римо-католицького обряду, після закінчення в Почаєві новіціату приїхав на проповідництво до Лю-

бара⁶¹. Зустрічаються й випадки зміни віросповідання. В 1788 р. до Любарського монастиря приїхав православний чернець Димитрій, який втік від турків. Позаяк виявилось, що чернець добре володіє німецькою, французькою, грецькою та російськими мовами, він був прийнятий до Закону з дозволу провінціала та з умовою складання католицької професії⁶².

Як бачимо, багатовікове співжиття та близькість обрядів призводили до вказаних прикладів співпраці між конфесіями. В той же час не слід забувати й той факт, що саме в другій половині XVIII ст., після ухвал Замоїського Синоду, Василіанський орден зазнав найбільшої латинізації. До таких елементів латинізації можна віднести й вживання в книзі під роком 1776 термінів і “кляштор”, і “монастир”⁶³. В “Актах” можна прослідкувати, що латинські впливи не так легко впроваджувалися в монастирях. Ще у 80-х роках XVIII ст. деякі ченці й далі дотримувалися дозамойських канонічних правил, відзначаючи, що їх так навчено⁶⁴.

Дещо менше уваги приділено в книзі “Актив” опису господарських справ, проте до певної міри і вони тут репрезентовані. Особливо це стосується так званих домашніх поточних справ, зокрема будівництва та ремонту монастирських споруд, шкільних будівель, хат для монастирського причту тощо. Так, 1779 р. під час урядування Охоцького був закладений кам'яний корпус монастиря; швець Павло Помажанський з дозволу ректора та за обов'язком надавання річного чиншу 54 злотих побудував на монастирських грунтах власним коштом будинок⁶⁵. Ці дрібні згадки дозволяють встановити час будівництва тієї чи іншої будівлі, а також дають можливість відтворити щоденні турботи чернечої братії, їх спокійний плин життя.

Монастир не стояв осторонь й культурного розвитку земель, а в більшості випадків він виступав осередком цього розвитку. З “Актив” ми дізнаємося, що на грунтах монастиря коштом монастирської обителі та студентів у 1802 р. було навіть побудоване приміщення для театральних забав⁶⁶.

Як уже відмічалось, згідно з приписами візитаторів, книга “Актив” містить друковані листи провінціалів, митрополитів та записи візитаторів. Ці документи вклеювалися в книгу. Слід зауважити, що ця офіційна документація відрізнялася об'єктивністю. Так, звіти візитаторів не містили в собі ні різких слів, ні улесливих відзивів. І, як відмічає Лео Мулен, вони діяли за девізом: “*Parat*

veritatem simplicibus verbis”, тобто – “Викладати чисту правду простими словами”⁶⁷. Ці документи є надзвичайно цінними для дослідників саме через свою об’єктивність та ретельність у записах. Також, аналізуючи приписи візитаторів у хронологічному порядку, дослідник може простежити, як відбувалася їх реалізація в обителі.

Таким чином, аналіз хроніки Любарського монастиря дає нам багатий матеріал з історії василіанського літописання. Саме хроніки висвітлюють особливості існування чернецтва, його повсякденного життя. Детальний аналіз зазначеного джерела дозволяє встановити й особливості реалізації постанов орденського керівництва на мікрорівні, що є необхідним елементом для відтворення повної картини історії як Любарського монастиря, так і Василіанського чину.

¹ *Скрутень Й.* “Синопись” Плісонецько-Підгорецького монастиря // Зап. чина Св. Василя Великого. – Жовква, 1925. – Т. 1, вип. 1/3. – С. 92–103, 306–313; Т. 1, вип. 4 – С. 580–591; Т.3., вип. 1/2. – С. 156–164; Бібліотека львівських василіан // Там само. – Т. 1. – С. 161–178.

² *Гуцаленко Т.М.* Хроніки василіанських монастирів як джерело до вивчення історії Західної України (Огляд матеріалів відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка АН України і ЦДІА України у Львові 1760–1930) // Зап. Львів. наук. 6-ки ім. В. Стефаніка. – 1992. – Вип.1. – С. 4–16.

³ *Гуцаленко Т.М.* Указ. пр. – С.5.

⁴ Там само. – С.5.

⁵ The Nostitz paperz. – Hilversum, 1964. – Vol. 5 (Manumenta chartae papurageae historiam illustrantia). – № 525 (1762); *Uchastkina Z.V.* A History of Russian hand papermills and their watermarks. – Hilversum – Holland, 1962. –Vol. 9.– № 707 (1786 p.); *Клепиков С.А.* Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVIII–XX века. – М., 1959.– № 20 (1762–1763).

⁶ ІР НБУВ, ф. І, №1104, арк. 2зв. – 3, 6.

⁷ Там само, арк.45 зв.

⁸ Там само, арк. 32.

⁹ Там само, арк. 34 зв.

¹⁰ *Яременко М.В.* Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих не ставропігійних монастирів 70-80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Арх. України. – 2002. – № 1/3. – С. 154–156.

¹¹ *Гуцаленко Т.М.* Указ. пр. – С. 5–6.

¹² ІР НБУВ, ф. І, № 1104, арк. 1.

¹³ Там само, арк. 2.

¹⁴ Там само, арк. 3, 14 зв., 62.

-
- ¹⁵ Там само, арк. 63.
¹⁶ Там само, арк. 1.
¹⁷ Там само, арк. 3, 14 зв., 60.
¹⁸ Там само, арк. 14 зв.
¹⁹ Там само, арк. 54 зв.
²⁰ Там само, арк. 79 зв.
²¹ Там само, арк. 51 зв.
²² Там само, арк. 101 зв.–102.
²³ Там само, арк. 71 зв.
²⁴ Там само, арк. 79 зв.
²⁵ Там само, арк. 65 зв.
²⁶ Там само, арк. 64 зв. – 65.
²⁷ Там само, арк. 84.
²⁸ *Муден Л.* Повседневная жизнь Средневековых монахов Западной Европы. X–XV века. – М., 2002. – С. 216.
²⁹ ІР НБУВ, ф. І, №1104, арк. 74 зв.
³⁰ Там само, арк. 30.
³¹ Там само, арк. 20 зв.
³² Там само, арк. 42.
³³ Там само, арк. 24.
³⁴ Там само, арк. 29.
³⁵ Там само, арк. 32.
³⁶ Там само, арк. 25 зв.
³⁷ Там само, арк. 8 зв.
³⁸ Там само, арк. 93 зв.
³⁹ Там само, арк. 67.
⁴⁰ Там само, арк. 94.
⁴¹ Там само, арк. 6.
⁴² Там само, арк. 53.
⁴³ Там само, арк. 67.
⁴⁴ Там само, арк. 2 зв.
⁴⁵ Там само, арк. 20, 42.
⁴⁶ Там само, арк. 51 зв.
⁴⁷ Там само, арк. 68.
⁴⁸ Там само, арк. 32.
⁴⁹ Там само, арк. 18–19 зв.
⁵⁰ Там само, арк. 8.
⁵¹ Там само, арк. 87.
⁵² Там само, арк. 72 зв.
⁵³ Там само, арк. 86 зв.
⁵⁴ *Горін С.* Маєткові конфлікти чернецтва у першій половині XVII ст. (на прикладах Волинських монастирів) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 289.

⁵⁵ IP НБУВ, ф. I, №.1104, арк.73.

⁵⁶ Там само, арк. 82 зв., 35.

⁵⁷ Там само, арк. 42 зв.

⁵⁸ Там само, арк.70 зв., 61 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 29.

⁶⁰ Там само, арк.29

⁶¹ Там само, арк.62 зв.

⁶² Там само, арк.77.

⁶³ Там само, арк.13.

⁶⁴ Там само, арк. 35 зв.

⁶⁵ Там само, арк.96, 102.

⁶⁶ Там само, арк. 89.

⁶⁷ *Мулен Л.* Повседневная жизнь Средневековых монахов Западной Европы. X–XV века. – С. 204.

Summary

The monasterial manuscript under analysis preserved at the stock of the Institute of manuscripts is a valuable source of the monkhood of the Basylian order of the 18–19 centuries in general and the Liubar monastery in particular. The article contains the analysis of the manuscript from the position of source studies, the specificities of the monastic writing of annals on the microlevel of a monastery are defined, the peculiarities of everyday life of a monastic community, its “home history”, are revealed.

Key words: monastery manuscript, the Liubar monastery, monkhood, analysis from the positions of source studies.

Л. І. Буряк
канд. іст. наук,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка

ІСТОРИЧНА ФЕМІНОЛОГІЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Розглядається історико-фемінологічна складова у спадщині О.М. Лазаревського. Аналізуються та класифікуються праці історика, що демонструють його стійкий інтерес до жіночої історії в контексті дослідження повсякденного життя козацької еліти Лівобережної України.

Ключові слова: історіографія, О. Лазаревський, історична фемінологія, козацька еліта, жінка.

Про феномен О. Лазаревського – історика України, члена Київської археографічної комісії та Історичного товариства Нестора Літописця, джерелознавця, дослідника української шляхти, знавця і публікатора матеріалів з фамільних архівів українського дворянства, бібліографа і генеалoga, написано чимало¹. Проте, думається, що дослідники ще далеко не все змогли досягнути у його спадщині. Сучасний погляд на наукову спадщину О. Лазаревського дає підстави стверджувати, що він набагато випередив час, впроваджуючи у своїх дослідженнях антропологічний підхід до історії, який у середині ХХ ст. стане одним із домінуючих і буде покладений в основу актуальних і надзвичайно популярних напрямів західної історіографії – соціальної та антропологічної історії, мікроісторії, історії повсякденності, історичної фемінології.

Пріоритетною сферою наукових інтересів О. Лазаревського була історія козацько-старшинських сімейств Лівобережної України з усією різноманітністю їхнього повсякденного, приватного життя, включаючи стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми. Для ученого історія Гетьманщини асоціювалася, перш за все, з буденним життям людей, відомих і пересічних, впливових і маргінальних, їхніми переживаннями, негативними та позитивними емоціями, тур-

ботами про майбутнє власне і нащадків. Як зазначав М. Грушевський, для О. Лазаревського історія втілювалася “не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи”². Будучи переконаним, що без уявлення про поведінку людини у сімейному колі неможливо було би скласти цілісний портрет правлячої української верстви, О. Лазаревський проводив постійний пошук, вивчав, публікував, коментував джерела, в яких відображалася сфера сімейного життя козацької старшини. М. Костомаров в одному з листів до О. Лазаревського писав: “Ваши статті в “Русском архиве”³ о малорусских фамилиях читал с жадностью. Бесспорно, никто не изучил старой Гетьманщины, как Вы, и никто не имел под рукою такого богатства материалов для истории и особенно ее прошедшего внутреннего быта, как Вы”⁴.

Проблеми повсякденності козацької старшини, що вивчались істориком, зумовили його зацікавленість становищем жінки в українському соціумі, її приватним та публічним життям. В історії повсякденності, як переконливо доведено сучасними істориками, особливу роль відіграють дослідження, пов’язані з жінкою, оскільки через них найбільш яскраво висвітлюються усі ключові моменти приватного життя – від народження до шлюбу і смерті. Наголошуючи на особливій важливості розуміння внутрішнього світу людей тієї епохи, подружніх стосунків, О. Лазаревський неодмінно зупиняв увагу на становищі жінки у суспільстві і сім’ї⁵. Хоча спеціальні узагальнюючі праці на цю тему в О. Лазаревського відсутні, проте у його роботах є унікальні сюжети, які свідчать про формування сталого історико-фемінологічного інтересу ученого. Питання, що торкалися відношення козацької еліти до шлюбу, ставлення до жінки, її впливу на події, подружніх стосунків, родинних традицій, жіночої освіти, широко репрезентовані у роботах дослідника і складають потужний блок його наукової спадщини. Відсутність же праць історіософського характеру в науковому доробку історика пояснюється, за визначенням М. Грушевського, тим, що О. Лазаревський був “твердокаміним документалістом і об’єктивником”, який уникав узагальнень і “відповідальності інтерпретатора”⁶. Він відносився до тих істориків, які залишали за читачем у більшості випадків право самостійно робити висновки, не нав’язували власної точки зору, віддавали перевагу формату так званої “первинної репрезентації”, тобто пріоритетними були конвенційний та дескриптивний підходи до аналізу джерел.

Спроби розглянути науковий доробок ученого під кутом зору історичної фемінології, із властивими їй механізмами та прийомами дослідження, відкриває нові грані унікального таланту О. Лазаревського і створює додатковий простір для переосмислення його спадщини. Особливо актуальним це видається з огляду на те, що науковий доробок О. Лазаревського підлягав різним, інколи навіть полярним оцінкам.

М. Грушевський, віддаючи належне О. Лазаревському як одному з “найбільших українських істориків”, критикував його за відсутність національного патріотизму, “живого нерва”, “внутрішнього горіння”, які потрібні, аби “ворушити, будити й електризувати оточення”⁷. Більшість сучасників О. Лазаревського закидали йому упереджене ставлення до нової української еліти, що сформувалася з козацької старшини. У своїх спогадах М. Стороженко – відомий діяч Київської Громади, директор Першої Київської гімназії, який разом з О. Лазаревським був членом Археографічної комісії, Історичного товариства Нестора Літописця, автором “Киевской старины”, не міг утриматися, аби не зауважити, що О. Лазаревський “не подобався” йому, оскільки “дуже вороже ставився до козацької старшини, тільки й помічаючи її негативні риси, а не звертаючи уваги на її любов до рідного краю та культурні заслуги перед ним. Він оповідав і писав про “старих людей”, як той статистик рахує одиниці, немов вони на світ з’явилися, їли, пили, людям зло робили, та й вмирили, немов у них не було душі, що й любила, у щось вірила, на щось покладала надію!”⁸

О. Оглоблін, вважаючи О. Лазаревського “великим істориком Гетьманщини”, відкрито заявляв, що він не був “безпристрасним літописцем” і як людина демократичних поглядів, “пристрасно не любив старого українського панства”⁹.

Суперечки навколо наукової спадщини О. Лазаревського продовжувались у 90-х роках минулого століття. Переосмислюючи здобутки української історіографії в умовах вже незалежної української держави, відомий вітчизняний історик С. Білокінь несподіванно прийшов до висновку, що хоча праці О. Лазаревського загально-визнані, та “із нього був дуже слабкий історик”, який “невміло користувався історичними фактами”, “переоцінив значення документів, відкладених по державних установах, передусім по судах”. На думку С. Білокося, загальна картина українських знатних родів XVIII ст., складена О. Лазаревським за подібними документами, вийшла у

нього “карикатурною” і “просто потворною”¹⁰. Різким судженням С. Білокона з приводу спадщини О. Лазаревського навряд чи можна повністю довіряти, адже вони були зроблені у той момент, коли українське суспільство переходило від тотального звинувачення національної еліти до її повної реабілітації, і отже, історик не уникнув того, що, за висловом Марка Блока, називається “манією судити”¹¹.

Можливо, найбільш неупередженою може вважатися оцінка, яку дав науковій спадщині О. Лазаревського відомий історик М. Василенко. Своєю роботою О. Лазаревський, не будучи “істориком – філософом”, як вважав М. Василенко, тільки готував ґрунт для широких узагальнень та теорій¹². О. Лазаревський, дійсно, мало відповідав стереотипним уявленням про історика, поширеним у науковому українському середовищі у різні часи, а отже, спроби вписати його у рамки, визначені історіографічною традицією ХІХ ст., а тим більше у лещата радянської історіографії з її детермінованим класовим підходом¹³, не були вдалими. Оригінальність, несхожість, окремішність історичної позиції – основні риси, якими характеризувався науковий доробок історика, багато в чому забезпечили не лише його визнання, а й перманентну критику.

Матеріали, які демонструють постійний інтерес О. Лазаревського до історичної фемінології, умовно можна поділити на три групи. Першу складають документи, переважно з сімейних архівів – листи, тестаменти, які друкувались О. Лазаревським без додаткових коментарів, і їхня інтерпретація віддавалась на розсуд читачеві. До другої відносяться зображальні джерела, а саме жіночі портрети, що складають значну частину його художньої колекції. Деякі з них були надруковані у “Киевской старине”. О. Лазаревський, будучи одним із засновників часопису і великим поціновувачем українського портретного мистецтва, виступав одночасно автором більшості історико-культурологічних коментарів до жіночих портретів. Третя група – це документи разом з аналітичними матеріалами до них, в яких відбивається позиція історика, його бачення проблеми, робляться, хоча і нечисельні, висновки і спроби прослідкувати наявні у ранньомодерному та модерному українському суспільстві тенденції. Обмежений формат статті зумовлює більш детальний розгляд останнього блоку матеріалів, оскільки у ньому особливо яскраво відображаються історико-фемінологічної погляди ученого.

Своє комплексне бачення місця жінки в українському соціумі О. Лазаревський сформулював у своїх останніх працях з відомої

серії “Описание старой Малороссии”, робота над якими розпочалася наприкінці 80 – початку 90-х років XIX ст. і тривала до кінця життя історика.

Опрацювання численних тестаментів-заповітів, які знаходились у сімейних архівах, дали можливість О. Лазаревському зробити важливий висновок щодо впливового становища жінки, яке вона займала в українському козацько-старшинському середовищі. Більшість тестаментів, опублікованих істориком, складені чоловіками, що було закономірним, оскільки за традицією, будучи набагато старшими за своїх дружин, вони, як правило, першими залишали цей світ. Практично в усіх заповітах відбилася дбайлива турбота про майбутнє вдови і йшлося про те, що глава сімейства, помираючи, передавав їй владу над маєтками і над дітьми. Тим самим він забезпечував своїй дружині-вдові незалежне становище і був переконаним, що вона зможе правильно й мудро розпорядитися спадщиною, з огляду на інтереси своїх дітей, які в майбутньому мали успадкувати батьківське майно.

Коментуючи заповіт А. Кандиби у другому томі “Описания старой Малороссии”, присвяченому Ніжинському полку, О. Лазаревський звернув увагу на суцільну довіру, що існувала між подружжям. У тестаменті зазначалося, що необмежену владу над усім рухомим і нерухомим майном А. Кандиба передавав своїй дружині Домінікії Яківні Лизогубовій з тим, щоб вона залишалася “первейшею и полномощною наследницею, не испытывая от детей никаких затруднений”¹⁴. За деякими іншими тестаментами, що опинились у центрі уваги дослідника, передбачалася передача спадщини після смерті чоловіка, окрім дружини, також дітям. У цих випадках у документах особливо акцентувалося на необхідності поважного ставлення до матері з боку дітей та онуків як головної засади отримання спадщини. Увагу О. Лазаревського привернув тестамент Чернігівського полковника Якова Лизогуба, який заповідав маєтності сину лише за умови, що той залишиться жити з матір’ю і ні в якому разі не буде її ображати й чинити щось проти її волі¹⁵. Зворушлива турбота про збереження поваги у сімействі до своєї дружини і майбутньої вдови відбилась у наказах, що давались у заповіті улюбленому онукові. Дбаючи про те, аби онук не був обділений спадщиною, яку він отримував від діда, Я. Лизогуб наголошував, щоб той намагався заслужити “милость и ласку своей бабы, которую бы читил, шановал и поважал, как мать и даже больше

того” і щоб саме вона залишалася “головою” над цими землями¹⁶. До того ж, за волею Я. Лизогуба, дружина була визначена головною особою виконання посмертної волі небіжчика, і їй же належала вся ініціатива у розпорядженні коштами після його смерті. Своїм донькам, “сколько их есть”, він виділив по 500 золотих, а решту капіталу дружина сама мала поділити між дітьми, “когда и как захочет”¹⁷. Подібними настроями був пройнятий тестамент Степана Миклашевського, котрий заповідав двом своїм синам жити при матері та доглядати за нею. Без благословення, волі та поради матері дітям заборонялось одружуватись і будь-що інше робити¹⁸.

Особлива увага О.Лазаревського в контексті його історико-фемінологічних інтересів була прикута до питання жіночої освіти, зокрема освіченості представниць української суспільної верхівки у XVIII ст. Інтерес історика до цієї тематики зумовлювався палкими дискусіями навколо проблем жіночої освіти, що точилися у суспільстві у другій половині XIX ст. О. Лазаревського цікавило, коли саме представниці козацько-старшинської верстви стали письменними і яким чином це відбулося на їхньому загальному становищі. Освіта, як було відомо, впливала на жінку, поступово змінюючи її світоглядні позиції, залучаючи до активних соціальних дій та відкриваючи нові можливості для самореалізації. Дослідження питань, пов'язаних з жіночою освітою, навіть у форматі їхньої констатації, надавало можливість побачити нові грані соціокультурних та психологічних змін, що відбувалися в українському суспільстві протягом історії.

О. Лазаревський висунув версію, що жінки з козацько-старшинського середовища навчилися писати лише у другій половині XVIII ст. У його розпорядженні знаходилися численні листи жінок з козацько-старшинського середовища, які він вважав одними з найкращих джерел для ознайомлення з внутрішнім світом людини. На жаль, як зауважував О. Лазаревський, листи дружин малоросійської старшини до середини XVIII ст. у більшості були написані домашніми писарями, оскільки лише незначна частина жінок цієї верстви могла читати, і то якось, а решта – зовсім не вмiла ані читати, ані писати. На великому масиві епістолярних джерел історик дослідив, що у жіночих листах їхній підпис з'явився лише у другій половині XVIII ст., а власноручно написані жінками листи зустрічаються лише під кінець цього століття¹⁹. Відстоюючи свою точку зору, він неодноразово підкреслював, що неписьменної була навіть

дружина гетьмана І. Скоропадського, хоча це не завадило їй досягнути вершин гетьманської влади, активно втручатися в урядові справи і тримати під контролем ситуацію у Гетьманщині. О. Лазаревський у першому томі “Описаний старой Малороссии” спростовував автентичність автографа Н. Скоропадської як доказ освіченості гетьманші, обстоюючи думку про наявність домашніх писарів, які підписували за неї документи²⁰. Феномен же Н. Скоропадської він пояснював, перш за все, її природними даними.

Питання щодо жіночої освіченості було знову акцентовано О. Лазаревським у зв'язку з публікацією цікавого і незвичного за змістом листа Анастасії Дмитрашкової до свого свата. Основна увага зверталася тут істориком не на зміст надрукованого листа, хоча він і заслуговував на окремий коментар, розкриваючи специфіку стосунків між близькими жінками – представницями двох поколінь. Наголошувалося на тому, що лист був написаний не самою жінкою, а за її дорученням. Авторка листа, як зауважує О. Лазаревський, не вміла писати, “как все тогдашние малорусские женщины”, незважаючи на те, що була донькою “багача полковника”²¹

Друкуючи і коментуючи жіночі листи, датовані кінцем XVIII ст., О. Лазаревський відмічав, що вони вже написані жінками власноручно. Він звернув особливу увагу на важливість листа доньки Григорія Галагана до своїх дітей, як документу, що міг служити підтвердженням наявності освічених жінок у цей час, а також використовуватись для дослідження “истории женского образования в старой Малороссии”²².

Теми жіночої освіти і пов'язаного з нею місця жінки у привілейованому українському середовищі О. Лазаревський торкався, аналізуючи матеріали архіву графа Милорадовича, серед яких знаходилися листи і портрет його тещі – “енергійної й розумної” Настасї Степанівни Полуботок. Портрет жінки, виконаний у 1802 р., супроводжувався красномовним написом, у якому говорилося: “Зри здесь Анастасию Полуботкову, жену добронравную, коя обычаем в мире влечет жизнь православную; шестьдесят девять лет веку истекает, шестерых внуков и двенадцать правнуков питает милостью, любовью и искренностью вседушно”²³. Епістолярний спадок представниці нової генерації української еліти, сімейні перепетії, до яких вона була долучена, повага до неї, пієтет тональності портретного напису зумовили О. Лазаревського дати їй високу оцінку і навіть зробити нетиповий для історика узагальнюючий

висновок з приводу “значительного развития” малоросійської жінки другої половини XVIII ст.

Сфера наукових інтересів О. Лазаревського включала дослідження характерів та вчинків, долі відомих в історії жінок – дружин українських гетьманів І. Скоропадського, Б. Хмельницького, І. Мазепи. Спираючись на великий масив джерел, історик зміг найбільш докладно зупинитися на постаті Н.М. Скоропадської і переконатися у правдивості прислів'я, в якому говорилося, що “Іван носить плахту, а Настя булаву”. Називаючи Н. Скоропадську “красавицей и умницей”, О. Лазаревський підкреслював, що вона належала до найбільш помітних жіночих постатей свого часу, відрізнялася надзвичайною енергією, талантом впливати на свого високопосадового чоловіка і на його оточення, вмінням маніпулювати людьми, підкоряти собі обставини та досягати поставленої мети²⁴.

Жіноча лінія, персоніфікована образом Н. Скоропадської, виявилась одним із впливових аргументів для історика у його спробах відійти від стереотипів автора “Історії Русів” і подивитися по-іншому на історію наказного гетьмана П. Полуботка. “Представляя в настоящем очерке новые сведения для истории Полуботка, мы желаем способствовать восстановлению исторической правды о Полуботке и его времени”, – писав О. Лазаревський²⁵. Правда історії, на думку ученого, полягала у тому, що П. Полуботок був “не народним героєм”, а “героєм шляхти”, який отримав гетьманську булаву за активної участі Н. Скоропадської, оскільки знаходився у близьких родинних стосунках з нею. Саме вона була “главным решителем вопроса, в чьи руки будет отдана судьба семьи умершего гетьмана”²⁶. За версією історика, гетьман підтримував кандидатуру Д. Апостола, але той відмовився “мешаться в те дела, где первенствовала Настасья Марковна”²⁷.

Дослідження О. Лазаревського дозволили ознайомитися з різноманітними сторонами приватного життя родини Скоропадських, в тому числі, з історією непростих стосунків між двома жінками – гетьманшею та її падчеркою – донькою гетьмана від першого шлюбу. Підставою перманентного конфлікту між ними, як вважав історик, була сумнозвісна спадщина. Н. Скоропадська, яка ревно оберігала монополію впливу на гетьмана, всіляко перешкоджала близьким контактам з ним доньки та її чоловіка і навіть не дозволила їм, як констатував О. Лазаревський, побачитися з І. Скоропадським перед його смертю²⁸. Взаємовідносини двох жінок, що належали до вер-

хівки українського суспільства, були важливим штрихом до характеристики морально-психологічного стану козацько-старшинського середовища, а також надавали уявлення про культуру стосунків і між жінками-суперницями, зокрема.

О. Лазаревський намагався зберегти неупередженість у власному ставленні до “ясновельможної” гетьманші, об’єктивно оцінюючи дії неординарної жінки. Не можна сказати, що йому імпонували такі її риси, як “ловкість”, з якою Н. Скоропадська роздавала хабарі у Москві для залагодження справ, або приймала дорогі подарунки у гетьманській резиденції. Лише констатуючи історичні факти, він уникав засуджень на адресу Настасії Марковни, відавав належне її здібностям вміло розпоряджатися гетьманськими маєтностями по смерті чоловіка та втримувати їх всупереч боротьбі, що розгорнулася між претендентами²⁹. Проте важко визначити власні симпатії історика до “ясновельможної” з її суперечливими рисами характеру. У більшості випадків О. Лазаревський обмежувався стриманими коментарями, всіляко засвідчував свою нейтральну позицію, залишаючи право на остаточні висновки за читачем.

Інша постать, яка привернула увагу О. Лазаревського, була Ганна Золотаренко – дружина гетьмана Б. Хмельницького. Досліджуючи один із документів, а саме перелік грамот та універсалів, виданих Густинському монастирю на маєтності, О. Лазаревський натрапив на згадку про універсал, виданий дружиною гетьмана від 22 липня 1655 р.³⁰ Універсал, про який йшлося, забороняв “обывателям прилуцким” втручатись у земельні справи густинського монастиря. Документ надзвичайно зацікавив ученого, адже, як вважав історик, відомостей про випадки передачі влади дружині за звичаями Війська Запорозького до того моменту не існувало. Залишалось також невідомим, був цей універсал одиничним чи траплялись випадки видання інших документів Г. Золотаренко. Тим не менш, наявність навіть одного документа, як зазначав О. Лазаревський, багаточого значила, вказуючи, в першу чергу, на те, який величезний вплив мала дружина Б. Хмельницького.

У науковій спадщині історика жіноча тематика знайшла широкий прояв у матеріалах, що торкалися постаті гетьмана І. Мазепи. Учений доклав багато зусиль аби з’ясувати, що за особа була дружиною гетьмана. Результатом його наукового пошуку стала публікація у “Киевской старине”³¹. У часопису було надруковано також матеріал про племінницю І. Мазепи³² і листи гетьмана до

Мотрі Кочубеївни та до її батька³³. Якщо історію кохання Мазепи і Мотрі історик майже не коментував, то відповідь гетьмана на лист ображеного В. Кочубея не залишив поза увагою. З притаманною йому іронією він охарактеризував лист як “замечательный по тому тону, в котором Мазепа нашел нужным отвечать”. Підставою для іронії було те, що у листі Мазепа знімав з себе будь-які звинувачення щодо спокушання Мотрі і натомість звинувачував дружину В. Кочубея в “гордости та высокоумии”, через що немовби страждала їхня донька і шукала захисту у гетьмана, переховуючись у його будинку.

О.М. Лазаревський, будучи одним із засновників і постійних авторів “Киевской старины”, ініціював систематичну публікацію у часописі портретів, у тому числі і жіночих. На його переконання, портрет був важливим історичним документом, оскільки відображав зовнішність зображуваної особи, давав уявлення щодо епохи, суспільної верстви, знайомив з елементами побуту та моди. Портрет давав можливість уявити риси характеру, психологічні особливості та уподобання особи, допомагав скласти її цілісний та завершений образ, відчутти, як вона сприймалась оточенням і якою була за власною природою. Завдяки “історичному значенню” портретів читачка аудиторія журналу мала нагоду долучитися до осмислення історичної спадщини, відкрити нові факти минулого, переоцінити вже відомі історичні події. Всього у журналі за роки діяльності з 1882 р. по 1906 р. було опубліковано шістьдесят шість портретів, переважно представників української знаті, козацької верхівки та церковної еліти. Серед них жіночі портрети – Анни Ярославни, Раїни Могилянки-Вишневецької, Софії Тарновської-Острозької, Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія – були підтвердженням того, що історична фемінологія з її складовими та культурними символами вдало використовувалася часописом для обґрунтування аутентичності історико-культурної спадщини у новонароджуваній історіографії, посідала чільне місце у пробудженні національної свідомості українців, звільненні їх від стереотипів та комплексів імперського мислення.

У різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних процесах, відзначились особливістю характерів, незвичністю долі та ввійшли в історію України як самостійні постаті або як дружини відомих українських діячів, через що опинились у полі зору істориків доби національного відродження. О. Лазаревський,

коментуючи портретні зображення у “Киевской старине”, приділяв багато уваги розгляду історичних епох, висловлював ставлення до перебігу подій української історії, оцінював вчинки зображуваних особистостей.

Враховуючи те, що становлення і розвиток української історичної фемінології відбувався на тлі національного відродження, О. Лазаревський дотримувалися жорсткої вибірковості щодо публікації жіночих портретів у часопису. Основними критеріями відбору жіночих портретів для публікації у журналі було місце зображеної персони, її роль, значення в українській історії. Пріоритет віддавався тим особам, життя яких могло у той чи інший спосіб надихати співвітчизників, пробуджувати в них любов до власного минулого.

У художній колекції О. Лазаревського зберігалося значно більше жіночих портретів, ніж їх було надруковано у “Киевской старине”. Не потрапили до часопису знамениті портрети Євдокії Жоравко – дружини Стародубського полковника Лук'яна Жоравки, Євдокії Забілівни – дружини генерального писаря Андрія Безбородька, дружини Стародубського вїйта Спиридона Ширая і ще багато інших, хоча кожен з цих портретів був унікальним і як художній твір, і як історичне джерело. Як згадує Катерина Лазаревська, її батько докладав багато зусиль, аби “Київська Старина” давала якомога більше репродукцій³⁴, проте багато художніх портретів залишилося поза публікацією в основному через брак коштів. Так, з художньої точки зору, обидва жіночі портрети – Євдокії Жоравко і Феодосії Палій були шедеврами портретного мистецтва, проте надрукованим у часописі виявився лише один з них – портрет дружини Семена Палія. О. Лазаревський дуже високо оцінив портрет Є. Жоравко і стосовно того, що його треба рятувати, писав до графа Г.О. Милорадовича ще у 1883 р., але тільки через п'ятнадцять років цей портрет потрапив до Чернігівської архівної комісії. Портрет дружини народного героя С. Палія був відображенням української жінки, що одночасно уособлювала мужній образ фахівської полковниці і доброї щирої бабусі – жіночих рис, які культивувалися в історичній фемінології доби національного відродження. Зображення малоросійської “матрони” початку XVIII ст., вдягнутої у парчовий кунтуш з білою “наміткою” на голові, яскраво презентувало зовнішній вигляд та вказувало на норми етикету козацької суспільної верхівки, де жінці не дозволялося з'являтися у публічному місці без кунтуша, а чоловікам заборонялось “видеть ее в одном

корсете, кроме разве близких родных”³⁵. Слід зазначити, що розміщення портрета Феодосії Палеевої у популярному часопису для О. Лазаревського було ще одним приводом засвідчити свої демократичні переконання, нагадуючи про Семена Палія – “последнего представителя малорусского козачества на правом берегу Днепра”, “козацького батька”, відправленого на заслання завдяки “проискам Мазепы”³⁶.

У центрі уваги О. Лазаревського опинилися не лише видатні жіночі особи та відомі явища, але й пересічні жінки та випадкові одиничні події. Дослідження випадковостей, як у другій половині ХХ ст. стверджуватимуть німецькі та італійські прихильники мікроісторії, є надзвичайно важливим, оскільки сприяє відтворенню гнучких соціальних ідентичностей³⁷. О. Лазаревський інтуїтивно відчував, що без сюжетів, які відносяться до так званої мікроісторії, важко було би уявити цілісну картину тогочасного українського суспільства. Він справедливо вважав, що пересічні жінки, залишаючися в тіні історії, у свій спосіб могли сприяти кар’єрі чоловіків, придбанню ними нових маєтностей, їхньому визнанню та успіху, або, навпаки, здійснююючи асоціальні вчинки, ставили під загрозу добробут сімейного життя. Ось чому ординарні жіночі особи О. Лазаревського цікавили не менш, ніж знані представниці жіночої статі.

“Мікроісторія”, що трапилась із вдовою бунчужного товариша І.М. Миклашевського, заслуговувала, на думку О. Лазаревським, аби на ній акцентувати увагу і включити до першого тому “Опису старої Малоросії”³⁸. На перший погляд, “прегрешение” молодості Євдокії Миклашевської виглядало як ординарна жіноча невірність, хоча і мала дещо зухвалий вигляд. У той час, як чоловік перебував у довготривалому поході, його молода дружина народила двох позашлюбних дітей. О. Лазаревський, описуючи подробиці сімейного конфлікту, одночасно репрезентував адюльтер початку ХVІІІ ст. як явище побутове і як соціальний компонент із відповідними проявами і наслідками.

У конфлікті, окрім членів родини, була активно задіяна церква, яка на початку ХVІІІ ст. набула майже непохитного авторитету і ваги у вирішенні справ розлучення. За церковною традицією, Є. Миклашевська повинна була відбути офіційну процедуру і “налично повинилась перед архиереєм”, визнаючи свою провину. І. Миклашевський звертався з проханням “с женою моею разлучитись, а на другой женитись” спочатку до чернігівського єпископа, а далі – до

Синоду. Причому, у цій справі брав участь навіть сам Феофан Прокопович.

Майже уникаючи коментарів, О. Лазаревський одночасно розставив акценти в історії, центральною дійовою особою в якій була жінка – дружина бунчукового товариша І.М. Миклашевського. Він зауважив, що ображений чоловік, можливо, пробачив своїй дружині її легковажний вчинок, підтвердженням чого було народження в них ще однієї дитини. А ось щодо “людської молви”, то вона довго не могла забути жіночого гріха, і її сусід, який вів із нею безкінечні тяжби за землю, інколи використовував “жесткое слово укора за прегрешение ее молодости”³⁹. Приватна, навіть глибоко інтимна справа стала здобутком громади, перетворилась на “молву”, що пережила своїх учасників і стала підтвердженням умовності межі між приватним і публічним життям в українському тогочасному соціумі.

У той же час, в історії життя Є. Миклашевської було переплетено настільки багато різних сюжетних ліній, що долучення до них дозволяло уявити широкий спектр непростих стосунків між представниками протилежної статі та поведінку кожної із сторін у буденних ситуаціях. Подальша доля вдови склалася так, що вона вдруге вийшла заміж після смерті чоловіка. Її новий чоловік головною умовою одруження з вдовою висунув вимогу передачі їй маєтностей, котрі належали її сину від першого шлюбу, і 18-річний Павло Миклашевський змушений був написати акт про дарування матері земель, що дістались йому від батька. Отже, морально-етичний портрет нового чоловіка Є. Миклашевської, репрезентований О. Лазаревським, був далеким від шляхетного. Окрім того, як виявилось надалі, він так і не зміг забезпечити подальшого добробуту своїй родині і помер, залишивши справи у занедбаному стані. Багатоманітність епізодів, що окреслювали життя Є. Миклашевської, котра пережила всіх своїх чоловіків, народила двох позашлюбних дітей і двох – у шлюбі, надавала можливість скласти уявлення про суперечливу і хаотичну побутову культуру українського елітного прошарку. Це була культура, що формувалась у нових політичних умовах розчинення Гетьманщини у просторі Російської імперії і в якій було багато різноманітних нашарувань – від збереження давніх звичаїв, побожності, провінційності до зухвалих викликів нового часу.

Одне з важливих місць у спадщині О. Лазаревського займають матеріали, в яких відображається процедура одруження у козацько-

старшинському середовищі. Укладання шлюбів, будучи надзвичайно важливим для нової української еліти, охоплювало різноманітні сторони життя, а отже, дослідження цього дійства відкривало для історика нові грані несподіваних життєвих колізій. О. Лазаревський звернув особливу увагу у документах на те, наскільки серйозно, зважено, ретельно, з урахуванням численних факторів підходила козацька верхівка до одруження своїх нащадків, починаючи від пошуку гідного партнера і закінчуючи докладним переліком приданого.

Докладно переповідаючи історію одруження Юхима Лизогуба, історик звернув увагу на декілька цікавих, на його погляд, моментів. У дружини Ю. Лизогубу дісталася донька гетьмана Петра Дорошенка⁴⁰. Хоча це був не гірший варіант, проте його батько Яків Лизогуб прагнув одружити свого сина з падчеркою Дмитра Раїча, що славився своїми багатствами. Коли ж Яків Лизогуб звернувся до гетьмана за дозволом на одруження сина, то отримав відмову. Гетьман П. Дорошенко, як вважає О. Лазаревський, відмовив з політичних мотивів, оскільки вважав, що Лизогуби перейдуть на Правий берег, де знаходились маєтки Д. Раїча і він, таким чином, втратить свого соратника. Офіційний же привід для відмови з боку гетьмана звучав як турбота про збереження гідності сімейства Лизогубів, оскільки Раїчи “люди богатые и будут им (Лизогубам) гордиться”, а отже, не варто укладати з ними родинні стосунки⁴¹. Важко було визначити, яка з підстав відмови насправді була пріоритетною, адже слід враховувати бажання самого гетьмана видати заміж свою доньку. О. Лазаревський, не надто заглиблюючись у аналіз дій П. Дорошенка, констатував, що Я. Лизогуб просто “убоюсь его, Дорошенка, не отговариваясь ничем, сына своего на его, Дорошенковой, дочери женил”⁴².

Дослідник також наводив різноманітні матеріали на підтвердження того, що відомі особи з козацько-старшинського середовища, такі як Кочубей, Борковський, Забіла, не зважаючи на свій статус, посади, авторитет, наближеність до гетьмана І. Мазепи змушені були так само звертатися до нього з проханням про дозвіл на одруження своїх дітей. О. Лазаревський наголошував, що, таким чином, приватна справа опинилася під пильним контролем гетьманської влади, і представникам козацької старшини доводилося змінювати інколи плани, іти на компроміси, навіть зазнавати фінансових збитків, підкорюючись верховній владі гетьмана. В даному випадку ученого цікавили не лише історичні події та факти, а й соціальний та

моральний аспекти проблеми, і він інтерпретував подібні вчинки як прояви амбіцій одних і слабкості інших. О. Лазаревський з гіркотою й іронією підкреслював, що І. Мазепі дуже швидко вдалося поставити старшину в залежність, у тому числі, взяти під контроль її приватне життя. О. Лазаревський, судячи з його коротких, але промовистих зауважень, негативно ставився до традиції старшини звертатися до гетьмана за дозволом на одруження своїх нащадків, оскільки це було далеким від моральних та етичних ідеалів ХІХ ст., особливо вступало у протиріччя з демократичними поглядами історика. Проте це було нормою у козацько-старшинському середовищі ХVІІ–ХVІІІ ст. і не сприймало його представниками як приниження їхньої гідності навіть з урахуванням того, що І. Мазепа і П. Дорошенко прагнули укріплення влади та посилення свого впливу на підданих.

Уже згадуваний чернігівський полковник Яків Лизогуб, незважаючи на свій похилий вік, у листі до сина давав поради з приводу одруження онука і звертав увагу на те, де і за якими критеріями варто шукати для нього дружину. Дід, який у свій час одружив сина за розпорядженням гетьмана П. Дорошенка, тепер особливо переймався тим, щоб наречена підходила “под мысль внука, и под нашу достоинство”⁴³. В дружини онуку Я. Лизогуба була обрана гідна “панна”, “не из последних невест” – донька переяславського полковника Мировича, наближеного до гетьмана І. Мазепи.

Траплялися випадки “несанкціонованого” одруження старшинських нащадків, але скоріше це було винятком ніж правилом і то здійснювалося за моральної підтримки найближчих авторитетних родичів. У Любецькому архіві графа Милорадовича, надрукованому О. Лазаревським у “Киевской старине” у 1898 р., особливу цінність, на думку історика, склали листи, у яких йшлося про самовільне одруження доньки П.С. Милорадовича з І.С. Лашкевичем. Цей шлюб, скоріш за все, став можливим лише завдяки патронату вже згадуваної Настасї Степанівні Полуботок, яка вирішила прийняти сторону онуки і доклала зусиль, аби пом’якшити гнів свого зятя.

Козацька еліта часто сприймала одруження як шлях до кар’єрного просування, про що свідчили численні документи, які досліджував і друкував О. Лазаревський. У цих матеріалах фігурують жінки, які для багатьох чоловіків були бажаною метою через їхню приналежність до відомих родин. Павло Скорупа був примітним своїм холостяцтвом, оскільки не одружувався, як вважалося, дуже

довго – до тридцяти років і мав скромну посаду лише бунчукового товариша. Одруження з Ганною Жураковською – праонкою гетьмана Апостола одразу відкрило П. Скорупі шлях до нових посад, адже дуже скоро він вже “выхлопотал” собі уряд “вакансового полкового судьи”⁴⁴.

Розгляд наукової спадщини О. Лазаревського з позицій історичної фемінології переконливо свідчить про поступове перетворенні козацької старшини на замкнене коло, що послуговувалося здебільшого земельно-фінансовими або кар’єрними інтересами при створенні нових сімейних козацько-старшинських кланів. Своєрідною жертвою подібної тенденції, як видно з матеріалів Галаганівського архіву, став один із представників цього сімейства. У автобіографії – унікальному історичному документі – Григорій Галаган відверто зізнався, що “в 22 (года) оженился не кстати и не по своей воле и терпел неудовольствие чрез десять лет”⁴⁵. Багатства батька, дружина з впливової, заможної родини Дунін-Борковських, посада прилуцького полковника, що дісталась йому у двадцять три роки, не зробили Г. Галагана щасливим.

Два коротких рядки з автобіографії Г. Галагана розкривають його ставлення до матері і дозволяють скласти уяву про велике почуття безмежної любові та відданості сина. Смерть матері, очевидно, найближчої у його житті людини, настільки потрясла сорокасемирічного Г. Галагана, що він відмовився від полковництва і вирішив усамітнитися⁴⁶. Колізії особистого життя, у якому жіноча складова у вигляді небажаного і невдалого шлюбу, фанатичної любові до матері відіграла не останню роль, змусили Г. Галагана наприкінці автобіографії зробити невтішний висновок: “и так, как рассмотришь мою жизнь обстоятельно, которая уже продолжается 55 лет, то не много можно в ней найти благополучных лет, которые за нечто почтятся могут”⁴⁷. На думку О. Лазаревського, Г. Галаган був “исключительный человек между его современниками”⁴⁸, адже потреба переосмислити життя, залишити по собі автобіографію була свідченням його особливого сприйняття оточуючого світу. Судячи з коротких коментарів історика на адресу Григорія Галагана, цей представник знаменитого роду не міг не викликати у нього співчуття.

Дослідження специфіки повсякденного життя козацько-старшинської верстви, інтерес до становища жінки у приватному колі, цикл сімейних студій неодмінно спрямовували О. Лазаревського на коло питань стосовно становища жінки у публічній сфері. Поняття

“жінка” і “публічна діяльність” у контексті історії України XVII–XVIII ст. мали специфічну інтерпретацію. По-перше, публічна сфера жінки була, до певної міри, продовженням її сімейного життя. Цікавими з точки зору такого розуміння публічного життя жінки є листи друзів знатного військового товариша І. Забіли до його вдови Ганни Василівни, віднайдені, надруковані і прокоментовані О. Лазаревським. Ганна Василівна, залишившись по смерті чоловіка, по тодішньому висловлюванні, “на вдовином столцьє”, змогла зберегти широке і авторитетне коло свого спілкування, до якого входили генеральний військовий суддя В. Кочубей, чернігівський полковник П. Полуботок, господар замку батуринського І. Черниш. У листах до вдови вони називають її “моя вельце ласкава приятелко”, “зичливая приятелко, пани Забелиная”⁴⁹, допомагаючи порадами і діями вести її “домовство”.

Однією із найбільш поширених сфер тогочасної публічної жіночої діяльності, якщо не зважати на поодинокі приклади долучення жінок до політики, була церковна і благодійна діяльність, що асоціювалася з моральною підтримкою та відшкодуваннями коштів на будівництво монастирів та храмів. О. Лазаревський окремо звернув увагу на ті документи, де ця інформація знаходилася і яким чином представлялась. У церковно-благодійницькій сфері список жінок був значно більшим і, як зауважував О. Лазаревський, серед ігуменій і монахинь малоросійських монастирів було немало представниць старшинських родин⁵⁰.

Історична фемінологія у роботах О. Лазаревського означена широким колом тем, пріоритетними серед яких були приватне і публічне життя жінки, її статус у суспільстві, стосунки з чоловіком, жіноча освіта. Розгляд наукової спадщини О. Лазаревського в контексті історичної фемінології дає підстави стверджувати, що історик велику увагу приділяв жіночій проблематиці, будучи переконаним у її важливості щодо відображення цілісності картини українського козацько-старшинського середовища. Вивчаючи соціальну історію Гетьманщини, він вдало вписував у загально-історичний контекст жіночу складову, яка, завдячуючи своїй різноманітності та багатогранності, органічно доповнювала уявлення про українське суспільство XVII–XVIII ст., повсякденне життя козацької старшини, її наміри, характер, менталітет. Розгляд основних праць О. Лазаревського з позицій історичної фемінології засвідчує ґрунтовний інтерес історика до проблем жіночої історії, відкриває цікаві і

несподівані ракурси у його науковій спадщині, доповнює і збагачує образ українського суспільства, значно яскравіше виокремлюючи його характерні риси.

¹ *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 3–17; *Дорошенко Д.* Розвиток науки українознавства у XIX – на поч. XX ст. та її досягнення // Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. – К., 1993; *Ефименко А.Я.* Історія українського народу – К., 1990. – С.3 36; *Єфремов С.* Історія українського письменства. – 4-е вид. – Мюнхен, 1989. – Т. 1.- С. 51; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія (1843–1921): Нарис історії та діяльності. – К. 1993. – С. 175; *Колесник М.П.* Историческое общество Нестора Летописца, 1872–931 гг. : (Историогр. очерк) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – 17 с.; *Модзалевський В.* З старого листування // Зап. іст. і філол. секції Укр. наук. т-ва в Києві. – К., 1918. – Кн. 17. – С. 79–86; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т. 1. – С. 21; *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К., 1991. – С. 48; *Сарбей В.Г.* Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський // Укр. іст. журн. – 1989. № 3. – С. 26–34.

² *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. – С. 6.

³ Йдеться про відомі “Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.” О. Лазаревського, що друкувались у московському часописі “Русский архив»” у 1875 р., т. I, II, III; у 1876, т. III.

⁴ *Житецький І.* Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 101.

⁵ *Лазаревский А.* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743-1744 гг. // Киев. старина. – 1891. –Т.32. – № 1. – С. 177–178.

⁶ *Грушевський М.С.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. – С. 4.

⁷ ⁸ *Стороженко М.* З мого життя/ Упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновського. – К., 2005. – С. 180.

⁹ *Мезько-Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. – Острог ; Нью-Йорк. – 2000. – С. 37.

¹⁰ *Білокінь С.* Про національну аристократію України // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 57.

¹¹ *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., 1973. – С. 76–79.

¹² *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 80.

¹³ *Сарбей В.Г.* Историчні погляди О.М. Лазаревського. – К., 1961; *Марченко М.І., Полухін Л.К.* Видатний історик України О.М. Лазаревський. – К., 1958.

¹⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2: Нежинский полк. – С. 193

¹⁵ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. (Из 1, 3 и 8-й книжек “Киевской старины” за 1882 г.). – Киев. – 1882. – С. 6.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С. 53.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Лазаревский А.* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743-1744 гг. – С. 177-178.

²⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1: Стародубский полк.

²¹ *Лазаревский А.* Из семейных отношений начала XVIII века // Киев. старина. – 1899. – Т. 65, № 4, отд. 2. – С. 4.

²² *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // Рус. арх. – 1876. – Т. 3. – С. 52.

²³ *Лазаревский А.* Любецкий архив графа Милорадовича / А.Л. // Киев. старина. – 1898. – Т. 61, № 6. – С. II.

²⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Стародубский полк. – С. 36-37.

²⁵ *Лазаревский А.* Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русс. арх. – 1880. Т. 1. – С. 137.

²⁶ Там же. – С. 193.

²⁷ Там же.

²⁸ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // Рус. арх. – 1876. – Т. 3. – С. 37-38.

²⁹ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских // Ист. вестн. – 1880. – Т. 2, (август). – С. 719.

³⁰ *Лазаревский А.* Властная гетьманша // Киев. старина. – 1882. –Т. 1, № 1. – С. 213-214.

³¹ *Лазаревский А.* На ком был женат Мазепа // Там же. – 1888. – Т. 21, № 5. – С. 43-45.

³² *Лазаревский А.* Исторические мелочи. Племянница Мазепы // Там же. – 1894. –Т. 45, № 5. – С. 357-360.

³³ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. – С. 442.

³⁴ *Лазаревська К.О.* М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 97.

³⁵ *Лазаревский А.* Антон Танский – полковник киевский (1712–1734). К портрету его тещи – жены Палея // Киев. старина. – 1894. – Т. 45. – С. 146–147.

³⁶ Там же. – С. 147.

³⁷ У сучасній історіографії теоретиками мікроісторії вважаються німецькі учені Х. Медик, А. Людтке, а також італійські – К. Гінзбург, Д. Леві та інші, які виступили з критикою “старої” науки, закликаючи молодих вчених переорієнтуватись на дослідження пересічних постатей – носіїв повсякденних інтересів, а через них – на проблеми культури, як способу розуміння повсякденного життя та поведінки в ньому.

³⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Стародубский полк. – С. 98–100.

³⁹ Там же. – С. 99.

⁴⁰ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: (1. Лизогубы) // Киев. старина. – 1882. – Т. 1, № 1. – С. 108.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же. – С. 115.

⁴⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т.1: Стародубский полк. – С. 82.

⁴⁵ *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // Киев. старина. – 1883. – Т. 7, № 11. – С. 459.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же. – С. 460.

⁴⁸ Там же. – С. 456.

⁴⁹ *Лазаревский А.* Иван Петрович Забела знатный войсковый товарищ // Киев. старина. – 1883. – Т.6, (июль). – С. 533–536.

⁵⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк. – С. 79.

Summary

The author investigates the historical-feminological constituent of the heritage of O.M. Lazarevsky. The works of the historian revealing his stable interest in the women history in the context of investigation of the everyday life of the Left-bank Ukraine Cossack upper class are analyzed and classified.

Key words: historiography, O. Lazarevsky, historical feminology, Cossack upper class, woman.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ В ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У публікації представлений аналіз історіографічної літератури з питання дослідження КМА. Визначено два типологічні напрями історіографії – історіографічні дослідження діяльності КМА та камерально-археографічне описання документальної спадщини КМА.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, Києво-Братський монастир, історіографічний аналіз, рукописна спадщина.

Історія становлення та функціонування першого вищого освітнього східно-слов'янського закладу України – Києво-Могилянської академії і сьогодні є об'єктом вивчення фахівців з різних галузей науки, адже впродовж свого 200-річної діяльності вона була основним чинником розвитку освіти, науки та культури не лише України, а й усього православного світу. Її випускниками були визначні громадські, політичні, церковні та культурні діячі, особистості яких ретельно вивчалися багатьма дослідниками. Саме тому студії з історії КМА мають досить значну історіографію, яка типологічно може бути представлена двома напрямами.

Перший – “КМА в історіографічних дослідженнях її діяльності” – наукові праці з історії КМА, що характеризують її діяльність або загалом, або обирають своїм об'єктом окремі напрями, або розкривають різні аспекти функціонування КМА та її значення в розвитку науки, культури, освіти, державотворчих процесів. Для нашої теми дослідження важливо оцінити ступінь використання нових документальних джерел, їх джерелознавчої критики, концептуальні погляди на окремі питання історії КМА.

Другий – “Камерально-археографічні описання документальної спадщини КМА та публікації документів” – археографічні та доку-

ментальні дослідження архівних та рукописних документів, наукових і творчих праць, підготовка збірників документів, окремих документальних публікацій, довідників, покажчиків документів (як археографічних, так і бібліографічних), що стосуються історії Академії. Зокрема, представляють інтерес принципи виявлення, описування, систематизації, документознавчий та архівознавчий аналіз, ступінь використання документів.

Метою даної публікації є аналіз історіографічної літератури з питань дослідження КМА. Хронологічний період окреслений поч. ХІХ – поч. ХХІ ст.

Аналізуючи ранні роботи з історії КМА, що з'явилися до першої чверті ХVІІІ ст., необхідно відзначити, що матеріали, які представили відомі церковні діячі та науковці-історики церкви першої пол. ХІХ ст. – київський митрополит Євгеній (Болховітінов)¹ та вихованець КДА, згодом московський митрополит Макарій (Булгаков)², висвітлювали в основному історію організації навчального процесу і внутрішнього життя КМА (яка в історіографії того часу відома як Київська академія. – *Т.М.*). Необхідно звернути увагу на те, що відповідно до розвитку тогочасної історіографії, роботи зазначених авторів були описовими, складеними в традиції православної свідомості і позбавленими наукової бази та джерелознавчої критики документів. Як історики церкви, автори ставили за мету розглянути КМА, насамперед, як навчальний православний заклад, розкрити участь київської митрополії та консисторії у справах Академії, при цьому діяльність оцінювалася ними з позицій православної церкви і мала оглядовий характер³. Однак це були перші роботи, де висвітлювалася комплексно історія КМА, і в цьому їх безперечне значення. У свій час ці праці мали велике значення для поширення знань та висвітлення ролі КМА в історії освіти і культури в цілому.

Значно ширша джерельна база і конкретніший фактичний матеріал були зібрані у монографії вихованця і викладача КДА В. Аскоченського, що була видана в 1856 р.⁴ Здійснивши ґрунтовний аналіз структури та організації КМА, автор звернувся до подальшої діяльності могилянців, проте роботі В. Аскоченського були притаманні перебільшення місця і значення церкви та царського уряду для становлення КМА, показ Академії як суто духовного закладу⁵. Однак, незважаючи на це, тривалий час монографія В. Аскоченського слугувала джерелом і своєрідним зразком для наступників,

спонукаючи їх до пошуку, введення у наукове користування нових джерел, виправлення допущених попередниками помилок. Необхідно нагадати, що саме В. Аскоченський вибрав, головним чином, з архіву Консисторії документи та матеріали – як оригінали, так і копії, які мали відношення до історії КМА, об'єднав їх в 4 томи, і ці документи стали частиною видання “Актів и документов” М.І. Петрова.

Водночас почали з'являтися нові дослідження, присвячені окремим періодам історії КМА, конкретним аспектам її діяльності. У 1870 р. вийшла праця М. Лінчевського, присвячена педагогічному процесу “Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии”⁶, в якій автор описав розвиток системи навчання в КМА, опираючись, однак, на раніше видані роботи, не використовуючи при цьому нових джерел.

Власне факти, якими оперували попередні історики КМА – Болховітінов, Булгаков та Аскоченський були використані без критичних зауважень деякими наступними дослідниками історії Києва, зокрема, істориками І. Фундуклеєм⁷ та М. Закревським⁸, а також у брошурці І. Каманіна⁹. Автори цих популярних праць, описували в цілому історію Києва, тому, закономірно, що КМА характеризувалася серед інших старожитностей, і не була об'єктом самостійного дослідження.

Однак поряд з'явилися і інші дослідники, які намагалися критичніше ставитися до раніше висловлених думок, вони віднаходили нові джерела і, аналізуючи їх, робили власні висновки щодо окремих сторінок діяльності Академії. Серед таких, безперечно, можна поставити працю М. Максимовича “Записки о первых временах Киевского Богоявленского Братства”, що вийшла друком у 1865 р.¹⁰, де автор вперше зробив спробу об'єктивно висвітлити початковий етап існування Академії на базі співставлення документів. М. Максимович вбачав посилення світського напрямку в культурному житті кін. XVI – поч. XVII ст., високо оцінював діяльність братств та їх вклад у розвиток української культури, хоча його працям також притаманний загальний недолік, характерний для істориків тієї доби – нерозуміння взаємозв'язку культурних процесів з соціально-економічними та політичними¹¹.

Наприкінці XIX ст. починають бурно розвиватися методи камеральної та едиційної археографії, палеографії та джерелознавства (спочатку в рамках так званої “археології” давніх джерел – археологічних та і писемних), у духовних установах, зокрема як у КДА,

так і професорами Київського університету (передусім, слід вказати на семінарії В.М. Перетца) та інших вищих навчальних закладів. Починається процес описання та публікації документів, активно розвиваються методи зовнішньої та внутрішньої критики джерел. Новий етап у розвитку археографії і джерелознавства викликав появу методологічно нових наукових праць.

Про значення вивчення історії з нових позицій йдеться в роботі М.Ф. Мухіна про Києво-Братський училищний монастир¹², зокрема зауважується, що КМА випала висока честь довгий час займати головуюче місце в історії української освіти, і вона була єдиною в той час установою, яка могла задовольнити потреби в якісній вищій освіті. В своїй роботі дослідник розглядав історичний аспект виникнення Києво-Братського училищного монастиря, стосунки викладачів та професорів з чернецькою братією, господарчі справи. Аналіз освітянського процесу не був метою його дослідження. Однак він одним з перших звернувся до рукописних джерел і навіть опублікував їх в додатку до своєї роботи.

Оглядний характер має історична записка про стан Академії за 50 років І. Малишевського¹³, в якій наводяться факти, що спростовують гіпотезу, якої дотримувався митрополит Євгеній Болховітинів¹⁴, а саме, що патріарх Ієремія в 1588–1589 рр. дав благословіння на заснування при Київській Богоявленській церкві братства та школи при ньому.

Необхідно відмітити низку фундаментальних для того часу досліджень С.Т. Голубєва, викладача КДА, згодом професора, якому належить почесне місце у вивченні історії створення та у діяльності КМА, і який фактично був першим істориком КМА. За словами Д. Вишневського, саме С.Т. Голубєв у своїй праці “История Киевской духовной академии” поклав початок критичній історії Академії¹⁵, досить ґрунтовно опрацював як її загальну історію, так і окремі періоди її діяльності¹⁶, був першим дослідником діяльності Петра Могили, митрополита Київського, фундатора Академії¹⁷. Його історіографічний погляд на попередні праці свідчить про нагальну необхідність залучення нових документів, їх співставлення, аналізу. Дослідження С.Т. Голубєва побудовані, в основному, на архівних матеріалах, у них багато цитування історичних рукописних джерел. Разом з тим поряд з іншими тогочасними дослідниками історик продовжував перебільшувати місце церкви в розвитку освіти в Академії¹⁸.

Вагомий внесок у дослідження історії КМА внесли Д. Вишне-

вський¹⁹ та В. Серебренніков²⁰. Об'єктом їх дослідження в основному були адміністративна система, матеріальне становище та навчальний процес в Академії за вказаний період.

“Киевская Академия в первой половине XXVIII столетия” Д. Вишневського – одна з найперших робіт саме з представлення учбового процесу в Академії. У додатку автор опублікував важливі рукописні документи, що зберігаються нині в ІР НБУВ. Його попередники – історики Академії Макарій Булгаков та В. Аскоченський приділяли увагу здебільшого періоду існування саме Київської академії, а не Києво-Братської школи, з причини “скудости бывших в их распоряжении исторических документов об Академии”, адже вони користувалися лише 35 історичними документами саме з історії Києво-Братського монастиря²¹. Джерелами ж дослідження Д. Вишневського стали архіви Київської Духовної консисторії; Святішого Синоду; рукописи бібліотеки КДА, Церковно-Археологічного музею при КДА, Київської Духовної семінарії, Києво-Печерської Лаври, Києво-Софійського собору та інших установ. Однак С.Т. Голубев у рецензії²² на згадану працю відзначив певні її недоліки, зокрема, те, що “существенные дефекты в сочинении г. Вишневского состоят в несовершенстве его научных приемов, в недостаточном критическом отношении к материалу, собранному им для исследования, отчего и происходят многия фактические погрешности в оном”²³. Проте, не дивлячись на недоліки, рецензентом були відмічені й переваги роботи “состоящие в том, что автор просмотрел довольно много рукописного материала, преимущественно в киевских архивах и библиотеках, и на основании его восполнил существующие сведения об изучаемом им периоде в истории Киевской Академии”²⁴.

Аналізуючи дослідження В. Серебреннікова, необхідно відзначити, що в роботі висвітлено систему академічного управління, господарчу частину КМА: кошти Академії, академічні будівлі, утримання студентів та викладачів, розглянуто навчальний курс, позакласні заняття учнів та викладачів, а також діяльність бібліотеки. “Киевская академия с половины XIII века до преобразования ее в 1819 году” – це кандидатська дисертація В. Серебреннікова, яка висвічує лише одну частину періоду існування КМА, і як робота студентська, вона є не більш ніж перший досвід молодого вченого, який був обмежений в часі і тому покладатися повністю на неї не слід²⁵.

Певною мірою причетний до вивчення історії Київської ака-

демії К. Харлампович, який у своєму дослідженні, присвяченому українським та білоруським школам XVI – поч. XVII ст., торкався історії Братської і Лаврської шкіл²⁶. К. Харлампович представив загальну характеристику освіти на українських та білоруських землях, виходячи з конфесійної ознаки, проаналізував програми, посібники, навів склад викладачів.

Особлива роль у вивченні історії КМА належить видатному вченому, історику церкви, викладачу КДА, професору М.І. Петрову. Передусім, слід відзначити його працю, присвячену вирішальному значенню КМА у розвитку духовних шкіл Росії XVIII ст.²⁷ Крім того, працюючи над формуванням документального зібрання ЦАМ як його завідувач і голова ЦАТ, М.І. Петров зробив великий внесок у збирання та наукове описування історичних документів та інших джерел з історії церкви та КМА. Це дало йому можливість підготувати низку праць, що висвітлювали різні періоди розвитку КМА²⁸ та про вихованців КМА²⁹.

Велику роботу М.І. Петров виконав у відшукуванні та науковому описуванні різних рукописних зібрань, передусім у керованому ним же музеї Церковно-археологічного товариства. Особливий вид джерел з історії КМА становлять рукописи, які мають відношення до історії Академії і які зібрані здебільшого в її бібліотеці та в бібліотеці ЦАМ. У цих рукописних зібраннях знаходяться рукописні підручники з різних предметів академічної та семінарської освіти. Дані цих рукописів активно використовував Д. Вишневський у згаданій вище монографії.

Багатий фактичний матеріал з історії Академії міститься в виданнях професора КДА Ф.І. Титова³⁰. У своїх дослідженнях автор намагався подати Академію від початку її заснування до 1869 р. як духовний заклад, але зібрані ним дані при неупередженому їх розгляді засвідчують протилежне³¹.

До окремих питань діяльності КМА зверталися в своїх дослідженнях М. Сумцов³², П. Пекарський³³, В. Ейнгорн³⁴, М.М. Оглоблін³⁵ та ін. В їхніх працях досліджувалися зв'язки КМА з Росією, зокрема, її вплив на розвиток російської науки, освіти, літератури.

Аналізуючи праці дослідників КМА другої половини XIX – початку XX ст., необхідно зазначити, що їм притаманні відсутність критичного аналізу матеріалу, та акцентування на церковно-схоластичній спрямованості навчання³⁶.

У 20-х роках XX ст. дослідження історії КМА продовжилося

вченими ВУАН, однак вони мали оглядовий характер. Однією з перших праць радянської історичної науки, яка торкалася історії КМА, стали нариси А. Савича³⁷, розділ яких був присвячений історії та діяльності братських шкіл, у тому числі Києво-Братського монастиря. Поряд з цим дослідженням необхідно відзначити статтю П. Кудрявева³⁸. Її автор згрупував і виклав матеріали про освітні подорожі вихованців КМА, спираючись, однак, при цьому не на першоджерела, а на дані, які зібрав, відредагував та опрацював М. Петров. Йдеться саме про джерела, використані в “Актах и документах”. Однак у цій праці історія КМА висвітлювалася дуже оглядово і мала суто популяризаторський характер.

Після тривалої перерви, пов'язаної з заборонами на дослідження КМА як першого вищого навчального закладу України, вивчення КМА продовжилося лише в 60-х роках ХХ ст. На той час такі студії мали загальний характер у контексті описання історії культури або окремих питань культури і освіти. Так, окремих аспектів діяльності Академії торкалися в своїх дослідженнях М. Марченко³⁹, Ф. Шевченко⁴⁰, М. Штранге⁴¹, зокрема ними досліджувалися аспекти міжнародних зв'язків КМА. Ці історики доводили, що КМА була центром освіти та науки не лише для України.

У 1966 р. вийшла книга Я. Ісаєвича⁴², присвячена джерело-знавчому аналізу документів і пам'яток давньої історіографії, що відображають історію української культури, освіти та педагогічної думки. В ній охарактеризовано джерела про культурно-освітню діяльність братств та їх ролі в розвитку освіти, це, насамперед, нормативні акти – грамоти, укази, привілеї, а також інші інформаційні матеріали – витяги, списки, відомості тощо. Автор найгрунтовніше з-поміж інших сучасних дослідників, на аналізі багатьох унікальних рукописних документів, розглянув причини виникнення українських братств, у тому числі і Київського братства, їх соціальну структуру, культурно-освітню діяльність та діяльність у галузі народної освіти та видавничої справи.

У наступних роках з'являлися публікації, автори яких Я. Штернберг⁴³, В. Литвинов⁴⁴, Б.М. Мітюров⁴⁵, О.М. Дзюба⁴⁶ намагалися дати оцінку освітньої та педагогічної діяльності КМА. Так, О. Дзюба, яка займалася дослідженням розвитку освіти на Україні та перекладацькою діяльністю вихованців КМА, відзначала, що КМА мала авторитет навчального закладу, випускники якого славилися знаннями мов, і працювали перекладачами в багатьох адміністратив-

них установах – Сенаті, Синоді, Київській губернській канцелярії, в закордонних російських місіях, перекладали на російську мову наукові трактати, літературні твори⁴⁷. Певний внесок в усвідомлення ролі та внеску КМА в розвиток освіти та педагогічної думки належить Б.М. Мітюрову, який в своїх дослідженнях довів, що в основі прогресивних педагогічних поглядів викладачів КМА був вітчизняний досвід, творчо поєднаний з педагогічним досвідом Західної Європи⁴⁸. Я. Штернберг приділяв увагу вивченню зовнішніх зв'язків КМА в своїй статті, присвяченій аспекту навчання в Академії вихідців з інших країн. Дослідник доводить, що Академія була відкрита для усіх, хто прагнув отримати освіту, і мала досить високий навчальний статус, бо навіть іноземці, зокрема з Угорщини, мали за честь навчатися в КМА. Також темі взаємозв'язків Академії з іншими країнами та установами присвячена публікація В. Литвинова, в якій висвітлюються зв'язки українських та німецьких просвітників на початку XVIII ст.

У 60–80-х роках XX ст. проявився значний інтерес до вивчення наукового внеску вихованців та викладачів КМА у розвиток філософської думки. Це супроводжувалося виявленням рукописної спадщини КМА, передусім, неопублікованої. Вивчення рукописних курсів лекцій викладачів КМА з філософії, здійснили філософи В. Нічик⁴⁹, книга якої стала першою ґрунтовною монографією, у якій детально проаналізовані першоджерела філософської думки в Україні XVII – першої половини XVIII ст.; М. Кашуба⁵⁰, якою було проведено філософський аналіз усіх курсів етики; І. Захара, який висвітлив філософські течії в Україні XVII–XVIII ст.⁵¹, проаналізував курс психології Стефана Яворського⁵² та дослідив внесок КМА та її вихованців у розвиток польської культури XVII–XVIII ст.⁵³

Певний внесок у вивчення історії філософської думки в Україні, розвиток риторики внесла книга Я.М. Стратій, В.Д. Литвинова, В.О. Андрушка⁵⁴. Праця надзвичайно цінна тим, що в ній чи не вперше було подано бібліографічний опис рукописних та деяких друкованих курсів лекцій та витягів з них⁵⁵. До кожного курсу подається стисла історико-філософська характеристика та відомості про професорів, які читали курси. Описи найбільш цінних курсів супроводжуються уривками з текстів, вперше перекладених з латинської мови на російську.

Вивчення методик викладання риторики, піітики, історії літератури та внеску вихованців КМА в розвиток філологічної науки

успішно зробили філологи Г. Сивокінь⁵⁶, І. Білодід⁵⁷, І. Іваньо⁵⁸. Так, у монографії І.К. Білодіда висвітлюються питання розвитку східнослов'янських мов, і, насамперед, української літературної мови. Це, власне, нариси з історії української літературної мови, але лише один її розділ вивчає саме мову КМА – “Мовна концепція Києво-Могилянської академії”. І.К. Білодід розглянув найважливіші питання, пов'язані з розвитком мовних концепцій в КМА⁵⁹, за його визначенням “своєю науковою і викладацькою діяльністю, своїм авторитетом академія багато в чому визначила основні напрями мовного розвитку, мовної наукової, навчальної і суспільної практики, чим значною мірою сприяла впорядкуванню складної мовної ситуації”⁶⁰.

Аналізу курсів поетики і риторики присвячена праця Г.М. Сивоконя, в якій висвітлено стан вивчення в Академії філологічних наук. У роботі І. Іваньо “Очерк развития исторической мысли Украины” було проведено систематичне вивчення естетичних теорій та концепцій, зокрема розглядаються підручники з риторики та їх роль у розвитку термінології з естетики, а також підручники з поетики.

Першим вітчизняним узагальнюючим ґрунтовним дослідженням з історії КМА стала монографія З.І. Хижняк⁶¹, що витримала три перевидання (1970, 1981, 1988 рр.). Необхідно зазначити, що монографія була побудована на архівних матеріалах та на доробку попередників. Авторка зосередила увагу на питаннях виникнення, становлення і розвитку КМА, її внеску в зміцнення історичних зв'язків України з іншими слов'янськими країнами.

До 350-річчя заснування Академії відбулося ювілейне засідання Академії наук, доповіді з якого склали збірник “Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів”⁶². Автори на матеріалах досліджень з філософії, історії, філології, математики, музики порушували питання становлення Академії, її внесок в розвиток освіти, науки, поезії, мистецтва. Привертає увагу дослідження Ф. Шевченка⁶³, присвячене вивченню зв'язків КМА з балканськими країнами. Спираючись, в основному, на архівні матеріали, історик розглянув не лише питання навчання жителів Балкан у КМА, а й діяльності українців-могилянців, які в різні часи запроваджували просвітництво в цих країнах. Як зазначала відома українська дослідниця О. Апанович, – “культурні зв'язки Києва в слов'янському світі Ф.П. Шевченко показав у контексті історії Києво-Могилянської академії, яка відіграла важливу роль у культурному і науковому житті східного та південного слов'янства”⁶⁴.

На початку 90-х років інтерес до історії КМА посилюється в зв'язку із здобуттям незалежності України та з відродженням КМА як національної установи – університету “Киево-Могилянська академія” (далі – НаУКМА). Чимало сторінок періодики рясніли інформацією про відродження КМА, її викладачів та студентів. Водночас з'являлися статті та дослідження, присвячені окремим аспектам історії КМА XVII–XVIII ст. Значна кількість публікацій мала здебільш популярний характер і була розрахована на масового читача, однак згодом почали з'являтися видання, що висвітлювали більш наукові аспекти. 90-ті роки ХХ ст. характеризуються появою фундаментальних наукових праць, що поглиблюють і в багатьох питаннях змінюють наші уявлення про КМА як навчальний заклад, розглядають її не лише з позицій освіти, а й як суспільно-політичний, науковий та культурний центр європейського рівня, який значною мірою впливав на усі сфери суспільного життя, розвиток державотворчих процесів, науки, освіти, культури не лише в Україні, а й поза її межами. Починають розвиватися дослідження питань, що не вважалися актуальними за часів радянської влади.

Серед наукових статей необхідно звернути увагу на публікацію С.Р. Кагамлик⁶⁵, яка в “Українському історичному журналі” за 1991 р. опублікувала свою роботу, в якій висвітлила роль КМА у єднанні розчленованих українських земель. Авторка на основі нових архівних джерел та вже опублікованих подала кількісний і якісний склад вихованців Академії, дослідила характер і значення їх діяльності.

У 1994 р. вийшла книга В. Микитася “Давньоукраїнські студенти і професори”⁶⁶, у якій досліджується життя та навчання у братських школах та КМА відомих українських учених, їх мандри за знаннями ще у XV–XVI ст. до західноєвропейських університетів. Автор намагався узагальнити розрізнені розвідки і подати цілісну картину розвитку української освіти та духовності в західноєвропейському контексті. Робота В. Микитася містить багато змістовного матеріалу стосовно персоналій КМА.

Є.В. Горбенко в 1995 р. видала книгу, присвячену маловідомій сторінці з історії забудови Києво-Могилянської академії⁶⁷, зокрема її головного, так званого Мазепинського, корпусу, який нині є архітектурною пам'яткою з українського архітектурного мистецтва. Робота базується на дослідженні архівних документів з фондів бібліотечних інституцій, зокрема з фонду КДА, що зберігається в

Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

У 1995 році до 380-річчя заснування КМА відродженим Національним Університетом “Києво-Могилянська Академія” видано бібліографічний покажчик, в якому було репрезентувалися майже усі видання та публікації, які мали відношення до історії КМА⁶⁸. В тому ж році відбулися дві міжнародні наукові конференції і, відповідно, було підготовлено два збірника тез доповідей “Києво-Могилянська академії в історії України”⁶⁹.

Роль КМА у розвитку літературного процесу XVIII ст. та у розвитку російського просвітництва відзначена у дисертаційних дослідженнях М.В. Шевчук⁷⁰ та І. Торбакова⁷¹. Результатом продовження вивчення історії КМА стали нові публікації З.І. Хижняк. Зокрема, авторка вивчала правовий статус КМА у 1615–1819 рр.⁷²

У 90-х роках XX ст. і на початку XXI ст. продовжує активно працювати В. Нічик, яка досліджує розвиток гебраїстики в КМА та роль Симона Тодорського⁷³. Ця наукова розвідка присвячена історії розвитку і викладання в КМА єврейської мови, в ній проаналізовано стан викладання мови в Академії, викладацький склад і, насамперед, професорсько-викладацька діяльність вихованця КМА Симона Тодорського. В. Нічик та З. Хижняк разом підготували та видали статтю, присвячену значенню Могилянської академії у розвитку українсько-німецьких зв'язків у XVII–XVIII ст.⁷⁴ Досить цікава публікація Т.М. Черепніної та Д. Кашиної⁷⁵, в якій висвітлюються методи, якими користувалися професори КМА з метою заохочування студентів до науки.

Необхідно звернути увагу також на спеціальне дослідження М.І. Сенченка та Н.Е. Тер-Григорян-Дем'янюк⁷⁶, в якому автори вперше зробили порівняльний аналіз найдавніших документів та свідчень з історії заснування та розвитку Києво-Братської школи. “История Киево-Братской школы”, як зазначали автори, є першою книгою задуманою багатотомної історії Києво-Могилянської академії і присвячена ранньому періоду історії Києво-Братської школи. Книга цілком побудована на документальних матеріалах, хоча деякі розділи представляють лише логічно вірогідну картину дійсності, складену по аналогії з загальноприйнятими положеннями. В їх дослідженні вивчаються періоди ректорства Іоана Борецького та Мелетія Смотрицького, а також, що досить цікаво, зроблена спроба перегляду встановленої наукою дати заснування КМА, запропоно-

вана гіпотеза, що КМА отримала статус Академії в 1658 р. за Гадяцькою угодою, а не в 1701 р.

Упродовж 1994–1999 рр. дослідницею Л.М. Алексієвцею було опубліковано ряд статей і досліджень, де були висвітлені історичні передумови виникнення та розвитку КМА як інституції, що залишила глибокий слід у формуванні української держави як в аспектах внутріполітичних, так і зовнішньополітичних, розглянуто участь киево-могилянців у відродженні української держави, простежені їхні зв'язки з козацтвом, гетьманською державою, розкриті характер і значення КМА у єднанні українських земель, її місце в європейській історії⁷⁷. Необхідно зазначити, що авторка, одна з небагатьох після М.І. Петрова та Ф.І. Титова, де-візу працювала з архівними та рукописними документами і матеріалами, змістовно проаналізувала склад та зміст документів, що зберігаються у ЦДІАК України та ІР НБУВ, у контексті вивчення значення КМА у суспільно-політичному житті України, залучила значну кількість нових, невідомих раніше документів до наукового обігу.

Філософські дослідження продовжені в монографії І. Захари⁷⁸, в якій вивчається становлення та утвердження професійної філософії в Україні, проведено порівняльний аналіз рівня викладання філософії у духовно-академічних навчальних закладах Західної Європи та КМА; в роботі чи не вперше робиться спроба показати роль західноєвропейської схоластики у становленні академічної філософії взагалі і в Україні зокрема⁷⁹.

У 2000 р. було видано книгу “Київ в історії філософії України”⁸⁰, в якій автори Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, М.Л. Ткачук проаналізували становлення й розвиток філософії в Києві, починаючи від зародження її у складі культури стародавнього Києва. Спеціальний розділ присвячений історії викладання філософських курсів у КМА, в якому аналізується стан викладання філософських курсів в Академії, а також філософські концепції, яких дотримувалися професори Академії.

Нині дослідницею З.І. Хижняк було видано книгу “Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр.”⁸¹, в якій зібрано та представлено автентичну інформацію про життєвий шлях та діяльність ректорів КМА. Колективом науковців та викладачів НаУКМА було підготовлено і видано фундаментальне видання енциклопедичного характеру, присвячене біографіям спудеїв, викладачів та покровителів КМА.

Приділяють увагу історії КМА і сучасні молоді дослідники, такі

як М.В. Симчич⁸², М.В. Яременко⁸³, О.Ф. Задорожна⁸⁴ та ін. У своїх статтях дослідники аналізують підходи до дослідження філософських курсів професорів КМА XVII–XVIII ст., реконструюють та пояснюють матеріальне оточення одного з представників духовенства середини XVIII ст. – ректора КМА, висвітлюють повсякденне життя студентів КМА.

Досліджуючи наявну літературу, яка тією чи іншою мірою торкалася питань історії становлення, розвитку та діяльності КМА, в свою чергу, необхідно зазначити, що питання, пов'язані з КМА, вивчали також багато зарубіжних дослідників.

Серед них, насамперед, відзначимо американських учених І. Шевченка⁸⁵ та О. Пріцака⁸⁶. В передмові до своєї роботи, присвяченої КМА в історії України, О. Пріцак відзначає, що “наукова інтелектуальна Україна, якими б не були її досягнення, поразки і недоліки, започатковується творінням Петра Могили – Києво-Могилянською академією”⁸⁷. На думку ж І. Шевченка, КМА забезпечила “загальне підвищення рівня інтелектуального й духовного життя, прилучення руських юнаків до понять західної культури й у такий спосіб створення еліти з власною культурною самосвідомістю”⁸⁸.

Наприкінці слід зазначити, що в межах однієї публікації провести аналіз усього наявного масиву літератури з історії КМА неможливо, тому були представлені роботи, які, на наш погляд, репрезентують певні напрями вивчення КМА.

¹ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора.– К., 1825.– 111 с.

² *Булгаков М.* История Киевской Академии.– СПб., 1843.– 226 с.

³ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.).– Тернопіль, 1999.– С. 15.

⁴ *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академією : В 2 ч.– К., 1856.

⁵ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.).– Тернопіль, 1999.– С. 16.

⁶ *Личевский М.* Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Тр. Киев. духовной акад.– 1870.– № 7.– С. 104–154; № 8. – С. 437–500; № 9.– С. 535–588.

⁷ *Фундуклей И.* Обзорение Киева в отношении к древностям.– К., 1847.– 111 с.

⁸ *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. Ч. 1 // Чтения в Императ. о-ве истории и древностей российских. – 1858.– Кн. 2.– № 4/6.– С. I–IV, 1–256.

⁹ *Каманин И.* Еще о древности братства и школы в Киеве.– К., 1895.– 20 с.

¹⁰ *Максимович М.А.* Записки о первых временах Киевского Богоявленского Братства.– К., 1865.– 45 с.; *Он же.* О Лаврской Могиланской школе // Собр. соч.– К., 1865.– Т. 2.

¹¹ *Дзюба Е.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: вт. пол. XVI – перв. пол. XVII в.– К., 1987. – С. 4.

¹² *Мухин Н.Ф.* Киево-Братский училищный монастырь: Ист. очерк.– К., 1893.– 407 с.

¹³ *Мальшевский И.* Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие // Тр. Киев. духовной акад.– 1869.– № 11/12.– С. 64–138.

¹⁴ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора.– К., 1825.– С. 209.

¹⁵ *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия.– К., 1903.– С. 5.

¹⁶ *Голубев С.* Древние и новые сказания о начале Киевской Академии.– К., 1885. – 35 с.; *Он же.* История Киевской духовной академии.– К., 1886.– Вып. 1: До-Могиланский.– 352 с.; *Он же.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст.– К., 1901.– 101 с.

¹⁷ *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники : В 2 т. – К., 1883–1898.– Т.1.– 559 с.; Т. 2.– 498 с.; *Он же.* Киево-Могиланская коллегия при жизни своего фундатора, Киевского митрополита Петра Могилы.– К., 1890.– 23 с.

¹⁸ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могиланська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.).– Тернопіль, 1999.– С. 18.

¹⁹ *Вишневский Д.* Киевская Академия в первой половине XVIII столетия (новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время).– К., 1903.– 371 с.; *Он же.* Общее направление образования в Киевской Академии в первой половине XVIII столетия // Киев. старина.– 1904.– № 2.– С. 169–178.

²⁰ *Серебренников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году.– К., 1897.

²¹ *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия.– К., 1903.– С. 6.

²² *Голубев С.Т.* Отзыв о сочинении г. Вишневского: Киевская Академия в первой половине XVIII века // Тр. Киев. духовной акад.– 1900.– № 11.

²³ Там же.– С. 35.

²⁴ Там же.

²⁵ К приближающемуся трехсотлетнему юбилею Киевской духовной академии // Тр. Киев. духовной акад.– 1901.– № 11.– С. I–XIII.

²⁶ *Харламович К.В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным.– Казань, 1898.– 523 с.; *Он*

же. Острожская православная школа : Ист.-крит. очерк. – К., 1897; *Он же.* Борьба школьных влияний в допетровской Руси. – К., 1902; *Он же.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1.

²⁷ *Петров Н.И.* Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII века. – К., 1904. – 110 с.

²⁸ *Петров Н.И.* Киевская академия во второй половине XVIII века. – К., 1895. – 171 с.; *Он же.* Киевская академия в гетманство Кирилла Разумовского (1762–1796). – К., 1905. – 43 с.; *Он же.* Киевская академия в царствование имп. Екатерины (1762–1796). – К., 1906. – 121 с.

²⁹ *Петров Н.И.* Воспитанники Киевской академии из сербов с начала Синодального периода и до царствования Екатерины (1721–1762). – СПб., 1905. – 16 с.

³⁰ *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI–поч. XIX в. – К., 1924. – 433 с. – (Зб. Ист.-філол. відділу / ВУАН; Т. 20); *Он же.* К вопросу о значении Киевской академии для православия и русской народности в XVII–XVIII в. – К., 1904. – 74 с.; *Он же.* Киевская академия в эпоху реформ (1796–1918 гг.). – К., 1910–1915. – Вып. 1–5. – 467 с.; *Он же.* К истории Киевской духовной академии в XVII–XVIII вв. // Тр. Киев. духовной акад. – 1911. – № 1. – С. 63–80; № 2. – С. 196–233; № 6. – С. 229–256; № 12. – С. 640–679; № 10. – С. 219–245; № 12. – С. 588–620.

³¹ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.). – Тернопіль, 1999. – С. 18.

³² *Сумцов Н.Ф.* Характеристика южно-русской литературы XVII в. – К., 1885. – 18 с.; *Он же.* Иоанникий Галатовский. – К., 1884. – 83 с.

³³ *Пекарский П.* Представители киевской учености в половине XVII столетия: Ист.-лит. очерк // Отечественные зап. – 1862. – Т. 140, № 2. – С. 552–594; Т. 141, № 3. – С. 196–228; № 4. – С. 367–391.

³⁴ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

³⁵ *Оглоблин Н.Н.* Посылка в Киев за книгами, учителями, “студентами”, “спеваками” и проч. 1702 г. // Чтения в Императ. о-ве истории и древностей российских. – 1904. – № 1. – С. 15–16.

³⁶ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.). – Тернопіль, 1999. – С. 18.

³⁷ *Савиц А.* Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії у XIV–XVIII ст. – К., 1929. – 224 с.

³⁸ Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Зб. 1. – С. 286–294.

³⁹ *Марченко М.І.* Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. – К., 1961. – 286 с.

⁴⁰ *Шевченко Ф.П.* Роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках у XVII–XVIII ст. – К., 1963. – 44 с.; Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 6. С. 95–98.

⁴¹ *Штранге М.М.* Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. – М., 1965. – 306 с.

⁴² *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966. – 250 с.

⁴³ *Штернберг Я.І.* Студенти і вихованці Київської академії в Угорщині у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 4. – С. 102–107.

⁴⁴ *Литвинов В.Д.* Зв'язки ранніх українських і німецьких просвітників на початку XVIII ст. // Філософ. думка. – 1970. – № 4. – С. 107–116; *Він же.* До питання про гуманістичну спрямованість риторичних курсів професорів КМА // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. пр. – К., 1988. – С. 37–41.

⁴⁵ *Митюров Б.Н.* Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. – К., 1968. – 210 с.; *Он же.* Развитие школы в педагогической мысли на Украине и Белоруссии (XVI–XVII вв.): Дис. ... д-ра пед. наук. – Л., 1970; *Він же.* Вища освіта // Розвиток народної освіти і пед. думки на Україні (10–20 ст.): Нариси. – К. 1991. – С. 89–98.

⁴⁶ *Дзюба Е.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: Вт. пол. XVI – перв. пол. XVII в. – К., 1987. – 130 с.; *Вона ж.* Культурні взаємини між українськими і білоруськими містами кінця XVI – початку XVII ст. // Вітч. історія. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 70–75.

⁴⁷ *Дзюба Е.* Переводческая деятельность воспитанников Киевской академии (XVIII в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С. 53.

⁴⁸ *Звонарева Л.У.* Влияние педагогической системы Киево-Могилянского коллегиума на формирование Симеона Полоцкого-преподавателя // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. пр. – К., 1988. – С. 102–108.

⁴⁹ *Ничик В.М.* Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII ст. – К., 1978. – 298 с.

⁵⁰ *Кашуба М.В.* Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського, білоруського народів у XVII–XVIII ст. – К., 1978. – 167 с.

⁵¹ *Захара І.С.* Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский). – К., 1982. – 160 с.

⁵² *Захара І.С.* Курс психології Стефана Яворського // Від Вишенського до Сковороди: Зб. – К., 1972. – С. 88–96.

⁵³ *Захара І.С.* Киево-Могилянская академия и польская культура к. XVII – н. XVIII в. // Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность: Сб. науч. тр. – К., 1984. – С. 225–233.

⁵⁴ *Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.О.* Описание курсов фи-

лософии и риторики профессоров Киево-Могиланской академии.– К., 1982.– 348 с.

⁵⁵ *Микитась В.Л.* Давньоукраїнські студенти і професори.– К., 1994.– С. 7.

⁵⁶ *Сивокінь Г.М.* Давні українські поетики.– К. ; Х., 1960.– 107 с.

⁵⁷ *Білодід І.К.* Києво-Могиланська академія в історії східнослов'янських літературних мов.– К., 1979.– 200 с.

⁵⁸ *Іваньо І.* Очерк развития исторической мысли Украины.– М., 1981.– 422 с.

⁵⁹ *Моисеева Г.Н.* Роль КМА в развитии восточнославянской литературы // Роль Києво-Могиланської академії в культурному єднанні слов'янських народів : Зб. наук. пр.– К., 1988.– С. 151–156.

⁶⁰ *Білодід І.К.* Києво-Могиланська академія в історії східнослов'янських літературних мов.– К., 1979.– С. 74.

⁶¹ *Хижняк З.І.* Києво-Могиланська академія.– К., 1970.– 173 с.

⁶² Роль Києво-Могиланської академії в культурному єднанні слов'янських народів : Зб. наук. пр.– К., 1988.– 184 с.

⁶³ *Шевченко Ф.П.* Роль КМА в культурних зв'язках з балканськими країнами // Роль Києво-Могиланської академії в культурному єднанні слов'янських народів : Зб. наук. пр.– К., 1988.– С. 19–25; *Він же.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст.–К., 1963.

⁶⁴ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко. Спогади та історіографічний аналіз.– К., 2000.– С. 43.

⁶⁵ *Кагамлик С.Р.* Роль Київської академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // Укр. іст. журн.– 1991.– № 3.– С. 55–62.

⁶⁶ *Микитась В.Л.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.– 288 с.

⁶⁷ *Горбенко Є.В.* Києво-Могиланська академія : Архітектур. нарис.– К., 1995.– 60 с.

⁶⁸ Києво-Могиланська академія: Історія та Відродження : Бібліогр. покажч. до 380-річчя заснування. – К., 1995. – 42 с.

⁶⁹ Києво-Могиланська академія в історії України : Тези доп. студент. конф.– К., 1995.– 57 с.

⁷⁰ *Шевчук М.В.* Києво-Могиланська академія і український літературний процес XVIII ст. : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.– К., 1993.

⁷¹ *Торбаков І.Б.* Києво-Могиланська академія і російське просвітництво (літературно-видавнича діяльність вихованців Києво-Могиланської академії в Петербурзі та Москві в другій половині XVIII ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– К., 1997.– 22 с.

⁷² *Хижняк З.І.* Києво-Могиланська академія. Правовий статус (1615–1819 рр.) // Наук. зап. НаУКМА. – К., 1998.– Т. 3.– С. 97–106.

⁷³ *Нічик В.* Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могиланській академії.– К., 2002.– 51 с., 32 вкл.

⁷⁴ Нічик В.М., Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія та українсько-німецькі зв'язки // Наук. зап. НАУКМА. – К., 2000. – Т. 18. – С. 12–29.

⁷⁵ Черепіна Т.М., Кашина Д. Особливості методів активізації навчання в Києво-Могилянській академії // Там само. – С. 30–35.

⁷⁶ Сенченко Н.И., Тер-Григорян-Демьянюк Н.Э. Киево-Могилянская академия. История Киево-Братской школы. – К., 1998. – 175 с.

⁷⁷ Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія і формування української державності // Розбудова держави: духовність, екологія, бізнес : Зб. матеріалів I Всеукр. студ. наук. конф. Фонду Т. Шевченка. – К., 1994. – С. 34–37; *Вона ж.* Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов'янських країн. До 380-річчя академії. – Тернопіль, 1995. – 56 с.; *Вона ж.* Києво-Могилянська академія і слов'янський світ // Розбудова держави: духовність, екологія, бізнес : Зб. матеріалів Загальноукр. студ. наук. конф. – К., 1996. – С. 148–151; *Вона ж.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII–XVIII ст.) – Тернопіль, 1997. – 160 с.; *Вона ж.* Києво-Могилянська академія і європейський світ. – Тернопіль, 1999. – 68 с.

⁷⁸ Захара І. Академічна філософія України XVII – I пол. XVIII ст. – Л., 2000. – 239 с.

⁷⁹ Там само. – С. 7.

⁸⁰ Київ в історії філософії України / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, М.Л. Ткачук. – К., 2000. – 264 с.

⁸¹ Хижняк З.І. Ректори Києво-Могилянської академії, 1615–1817 рр. – К., 2002. – 192 с.

⁸² Симчик М.В. До питання про “авторскість” філософських курсів XVII – XVIII ст. // Наук. зап. НАУКМА. – К., 2004. – Т. 35 – С. 15–19.

⁸³ Яременко М.В. “Матеріальний світ” ректора академії середини XVIII ст. // Там само. – С. 20–32.

⁸⁴ Задорожна О.Ф. Етапи будівництва “Великої бурси” та побутові умови проживання в ній студентів// Там само. – С. 33–44.

⁸⁵ Shevchenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla. Harvard Ukrainian Studies. – The Kiev Mohyla Academy. – Cambridge, 1984. – P. 39

⁸⁶ Pritsac O. The Kiev Mohyla Academy in ukrainian history // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1984. – Vol. 8, № 1/2.

⁸⁷ Ibid. – P. 7.

⁸⁸ Shevchenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla. Harvard Ukrainian Studies. – The Kiev Mohyla Academy. – Cambridge, 1984. – P. 39.

Summary

The publication presents the analysis of the historiographical literature on the issue of the KMA studies. Two typological areas of historiography – historiographical studies of the KMA activities and cameral-archaeographical description of the documental heritage of the KMA.

Key words: the Kyiv Mohyla Academy, the Kyiv Brethren monastery, historiographical analysis, manuscript legacy.

Л. А. Гнатенко
канд. філол. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО “ЧЕТЬЮ МІНЕЮ 1489 Р.”
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ
КОДИКОЛОГО-ОРФОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

Подаються нові відомості про “Четью Мінею 1489 року”, отримані автором при проведенні кодиколого-орфографічних досліджень рукопису: про час та історію створення, побутування, жанр, зміст, писців та їхню роботу над текстом.

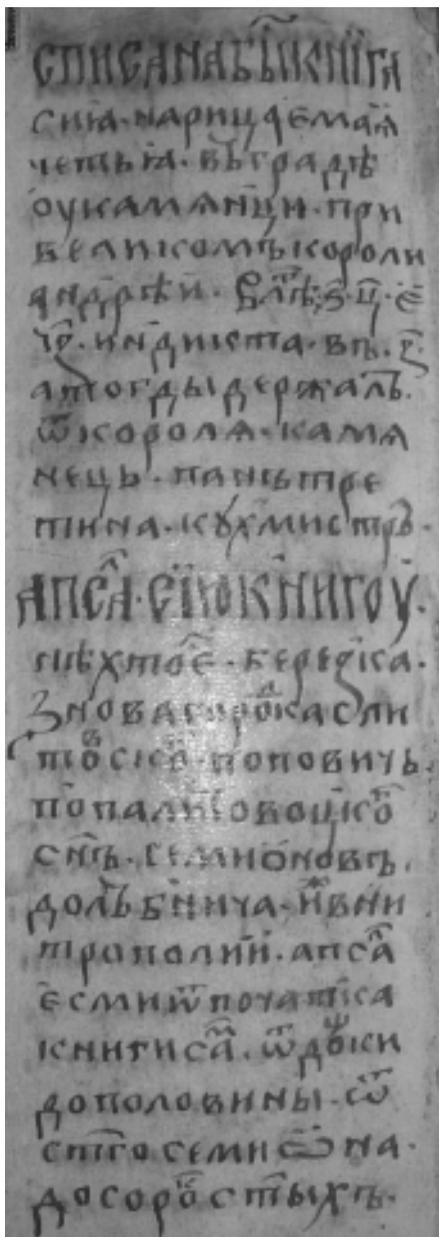
Ключові слова: Четья Мінея, Торжественик мінейний, Златоуст п'ятдесятний, пам'ятка, кодекс, протограф, писець, півустав.

Досліджуваний рукопис¹ є визначною пам'яткою української писемної й духовної культури, однією з відомих ранніх спроб перекладів агіографічних канонічних та апокрифічних текстів староукраїнською мовою.

Пам'ятка відома в науковій літературі під назвою “Четья Мінея 1489 р.”, проте складається вона із Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного. У кінці Торжественика мінейного на арк. 286 зв. знаходиться кодикологічний датуючий запис 1489 р., зроблений поповичем Березкою з Новагородка Литовського, сином литовського попа Семиона Долбнича, півуставним письмом кіновар'ю. Ним же на арк. 287 вказано кіновар'ю, що “Списана бы^ѣ кнїга сия. повелѣни^ѣ раба бжїа. Ѡѡ^дра”.

Датуючий запис 1489 р. відноситься тільки до Торжественика мінейного, названого писцем Березкою “Четья”, і поділений ним на дві частини.

Подана в записах писцем Березкою історико-кодикологічна інформація й до сьогодні ще остаточно не з'ясована. Більшість дослідників схиляється до думки, що переписана “Четья” в 1489 р. у місті Кам'янці при великому королі Андрії Казимирі IV Ягайлу, який був

Списана бы^ѣ кнѣга
 сина. нарицаема
 четья. въ градѣ
 оу каманци. при
 великомъ короли
 андрѣи. В лѣтѣ . 5 . ц . е^н
 чѣ . индикта. въ . 3
 а тогы держаль.
 ѿ корола. кама
 нець. пань тре
 тина. кѡх'мистръ.

А пса^л сїю к'нигоу.
 нѣхто^ѣ березка.
 з новагоро^лка с ли
 то^вско^л. поповичь.
 попа литовоц'ко^л
 сѣнь. семионовъ.
 дольб'нича. и^ж в ни
 трополии* . а пса^л
 Єми ѿ почат'ка
 книги са^л. ѿ до^шки
 до половины. ѿ
 стго семнона.
 до соро^к стѣхъ.

* Потрібно – митрополи.

вибраний на велике княжіння Литовське в 1440 р., а королем польським – у 1447 р., помер королем 7 червня 1492 р. у Городні². М.С. Грушевський з приводу місця написання пояснював, “що се Камянець на Лосці т. зв. потім Литовський – в б. Берестейським повіті, на півн. схід від Берестя Литовського, посвідчує імя держателя кухмістра Третини = Третьака, і сусідство Новгородка і Воїня (теп. Вогинь на Холмщині, де потім ся “Четья” переховувалася і : “року 1686 оправлена бысть книга сия отцем Іоаном Саковичом презб.³ воинским мѣсцким”)⁴. Хто такий був замовник книги Феодор, так і залишається невстановленим. М.І. Петров уважав, що рукопис є точною копією Четьї 1397 р., писаної у м. Кам’яниці (це, на думку вченого, – Кам’янець-Подільський, або колишнє місто Кам’янець на території Гродненської губернії ХІХ ст.) при королі Андрії, рідному братові Литовського короля Ягайла, для, імовірно, князя Острозького Феодора Даниловича⁵. А. Кочубинський уточнював, що “Кам’янець, це Кам’янець Подільський, Нов-Городок Литовський, це Новогрудок Гродненської губернії”⁶.

Кодикологічні записи пізнішого часу відносяться до історії всієї пам’ятки, з яких дізнаємося, що у 1686 р. книга була куплена Іваном Саковичем, пресвітером Святовогінської церкви, у Євфимія, отця Вашицького, і того ж року була ним оправлена і знаходилася в нього до кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст., а після його смерті (не раніше 1696 р.) була подарована родичами до цієї церкви. У 70-х роках ХІХ ст. книга була у власності Йсипа Єустакевича, потім – Данила Єустакевича, належала, вірогідно, і Адаму Антовіку⁷.

У липні 1880 р. книга була подарована до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (далі – ЦАМ КДА) членом Церковно-археологічного товариства, інспектором Більської учительської семінарії Сидлецької губернії Я.П. Андрієвським. У 1920–1922 рр. “Четья Мінея 1489 р.” вважалася загубленою. Вірогідніше за все, її ще до закриття КДА (1919 р.) було видано за межі ЦАМу, що практикувалося Церковно-археологічним товариством⁸. У 1915 р. нею користувався в себе вдома професор КДА М.І. Петров⁹. З 1923 р. вона знаходилася у Відділі Письма і Друку Лаврського антирелігійного музею (згодом – Лаврський музей при Губполітосвіті у м. Києві; Всеукраїнський музейний городок), який розміщувався на території Києво-Печерської Лаври. Про надходження кодексу до музею і його атрибуцію є дані в архіві колишнього завідувача музею П.М. Попова, який нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ): “В серпні 1923 р.,

поступивши на службу після магістраторських іспитів 1922 р. в новозазначений Лаврський музей, я серед хламу і мотлоху, перевезеного з Подолу, знайшов Четью 1489 р. і дуже зрадив. Написав про це в своєму друкованому звіті до АН¹⁰. І ..., виходячи з Л. Музея, взяв обидві пам'ятки з собою (другою пам'яткою були знамениті Київські глаголичні листки. – Л.Г.), бо як-би залишив, то вони пропали б разом з інш. цінними експонатами”¹¹. У 1923 р. раритетні рукописи, які раніше експонувалися у вітринах колишнього ЦАМу при КДА і зберігалися в приміщенні її бібліотеки, надійшли до Відділу Письма і Друку Лаврського музею. Пізніше П.М. Поповим був складений список рукописів Відділу, в якому Четья записана під № 69 і включена до загального інвентаря музею під № 19361¹².

Працюючи в музеї, П.М. Попов досліджував і готував пам'ятку до видання, про що він вказав у робочому звіті за 1923 р.: “На дослідження цього пам'ятника я звернув особливу увагу й готую окрему розвідку, йому присвячену”¹³. Рукопис був недоступний для дослідників до серпня 1924 р., на що тоді нарікав В.М. Перетц¹⁴. На жаль, пам'ятка так і не була опублікована П.М. Поповим. В архіві вченого підготовчі матеріали тексту Четї нами не виявлені, наявна тільки розрахункова чернетка друкарських аркушів тексту, необхідних для видання: “Четья 1489 р. ч. I (Четья сама) в ориг. 288 арк. на 15 друк. арк. самого таки тексту I частини (без передмови). (9 скопійовано і 6 ще скопіювати). Весь рукопис (ч. I–II) в ориг. 375 арк., всього самого тексту 21 друк. арк. (в II част. 6 друк. арк.). 1 арк. на передмову. Разом треба на всю Четью 22 друк. арк. В 1 друк. арк. поміщ. 18 арк. оригіналу”¹⁵. Вказівки на те, що пам'ятка готувалася П.М. Поповим до публікації, з повним дослідженням тексту, є і в тогочасних працях М.С. Грушевського та В.М. Перетца¹⁶.

У 1926 р. В.М. Перетц піднімав питання про повернення “Четї Мінеї 1489 р.” до колекції ЦАМу, яка зберігалася у відділі рукописів Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ)¹⁷. Колекція 22 листопада 1923 р. була передана з підпорядкування Інститу народної освіти до Подільської філії ВБУ, а наприкінці 1924 р. – на постійне зберігання до відділу рукописів. До колекції ЦАМу Четья 1489 р. була повернута тільки 17 березня 1934 р. разом із рукописами законсервованого Відділу Письма і Друку Всеукраїнського музейного городка¹⁸. Поверненням раритетних рукописів займався П.М. Попов, очоливши відділ рукописів ВБУ. Під час Другої світової війни Четья у складі більшої частини рукописних фондів бібліотеки знаходилася в м. Уфі,

після її закінчення була повернута назад і нині зберігається в ІР НБУВ, у складі колекції ЦАМу КДА, під шифром ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л, відповідно до нумерації каталогу О.О. Лебедева¹⁹.

Ученим пам'ятка відома з липня 1880 р., коли вона надійшла до ЦАМу КДА. Вже у вересні 1880 р. дані про неї були оприлюднені М.І. Петровим в “Известиях ЦАО”, а згодом і в звіті товариства як про український рукопис – Четью, з наведенням датуючого запису на арк. 286 зв., в якому час написання був прочитаний ученим як 1397 р.²⁰ Таке визначення М.І. Петровим часу написання рукопису пов'язано з тим, що в запису дата подана не в одному рядку, хоча місця для її написання вистачало: перші два числа „ѣ.ѣ. [6900] проставлені на одному рядку, а два останні .ѣз. [97] на наступному рядку, до того ж числівник .ѣ. [900] подано із закінченням -е, переданим писцем у кінці рядка через Є широку з діакритиком – спірітус + варія (, `), який вчений прийняв за титлу, а число ѣз не відніс до дати. В дослідженні “Рукописная «Четья» 1397 года, западнорусского происхождения” 1881 р. вчений при публікації датуючого запису над Є поставив титлу²¹. Першим звернув увагу на те, що рукопис пізнішого часу, І.І. Срезневський у 1882 р., прочитавши буквену цифірь як „ѣ.ѣ.е ѣз. [6997] = 1489 р.²² Між тим у пізніших відомостях про рукопис А.І. Кирпичникова вказана дата 1488 р., а у М.І. Петрова – 1487 р.²³

Правильність датування Торжественика мінейного 1489 р. засвідчує і вказаний у записові індикт: “ин'дикта. въ ѣ.”²⁴. Проведений нами аналіз усіх водяних знаків рукопису за філігранологічними альбомами С.М. Бріке та М.П. Лихачова підтвердив датування Торжественика 1489 р., та засвідчив, що Златоуста п'ятдесятний також був переписаний у той же час²⁵.

М. Карпинський ще в 1889 р. вказав, що книга ділиться на дві частини: перша частина (287 аркушів) це – власне Четья, друга – майже вся складається з повчань Іоана Златоуста²⁶. В каталозі О.О. Лебедева 1916 р. не вказано, що пам'ятка складається з двох частин, названо її “Українська Четья 1489 р.” і вперше постатейно подано її зміст²⁷. У дослідженні В.М. Перетца 1926 р. наголошувалося, що пам'ятка в першій половині нагадує частково Четью Мінею, частково Торжественик, а в другій – представляє комбінацію слів Златоуста і частково Измарагда²⁸. Відтоді питанню жанровості та змісту пам'ятки постійно приділяється увага вчених, проте в наукових студіях використовується усталена назва “Четья Мінея 1489 р.”. Тільки в 1993 р.

в “Дополнениях к «Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР»” вона була подана під назвою “Торжественник мінейний (Четья) 1489 р.”²⁹, яка є точнішою стосовно визначення жанру, але також відноситься тільки до першої частини. В 1994 р. Т.В. Черторицька вже розглядала пам’ятку як Торжественник загальний (Четья 1489 р.), який складається з Торжественника мінейного другої редакції та Торжественника п’ятдесятного із додатковими некалендарними статтями³⁰. Ученою пам’ятка досліджувалася не за рукописом, а за текстами, переважно Златоуста, опублікованими В.М. Перетцом³¹. У каталозі “Слов’янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” вона подана як “Урочистник³² мінейний (Четья Мінея) та Златоуст п’ятдесятний”³³, при цьому літературні редакції частин були визначені за методичними рекомендаціями Т.В. Черторицької³⁴.

Списано пам’ятку з галицько-волинського оригіналу, як вважають більшість дослідників: О.І. Соболевський, П.В. Владимиров, М. Карпинський, В.М. Перетц, П.П. Плющ, К.С. Симонова, Д.Г. Гринчишин та ін.³⁵ Вперше на західноруському походженні пам’ятки наголошував М.І. Петров, до якого приєднувався і Є.Ф. Карський³⁶. В.В. Німчук та В.М. Русанівський припускали, що оригінал міг бути створений у Києві³⁷. Також М. Карпинський зауважував, що мова другої частини нічим не відрізняється від першої, а В.М. Перетц зазначав, що наявний текст досить близько повторює український оригінал³⁸. М.І. Петров наголошував, що Четья є точною копією з оригіналу 1397 р.³⁹

Оскільки пам’ятка складається з двох окремих рукописів, то й протографів було, принаймні, два. Текст Торжественника мінейного належить до списків другої редакції кінця XIV–XV ст. Що до протографа, з якого був списаний Златоуст, – то це був рукопис, створений не раніше середини XIV ст., бо тільки до середини цього століття склався спільний прототип Торжественника тріодного і Златоуста, остаточне оформлення яких, як типів рукописної книги, відноситься до XV – початку XVI ст.⁴⁰

Досліджуваний кодекс писаний на папері форматом у 2°. У 1686 р. книжний блок обрізався, розмір аркушів 275 x 190 мм. Складається книга з 48 восьмиаркушевих зошитів: на 37 зошитах розміщується текст Торжественника мінейного, на 11 – текст Златоуста. Аркушів з текстом 375, останній аркуш не пронумерований; форзацні та вставні аркуші I, 376–379 XIX ст. Фоліація аркушів суцільна для двох частин,

проведена між стовпцями кириличною цифір'ю темно-коричневим чорнилом перед оправленням книги в 1686 р., оскільки книжний блок був розбитий. Сигнатура на зошитах Торжественника мінейного відповідає часу його створення; зошити Златоуста були пронумеровані лише в 1686 р., продовжуючи нумерацію Торжественника.

Тексти писано півустановом темно-коричневим чорнилом у два стовпці розміром 220 x 150 мм, на 26 рядках на сторінці; поле тексту 220 x 150 мм. Почерки різні, в них простежується (за винятком четвертого почерку) непрофесійність у написаннях півустанових текстів. Накреслення писців нечіткі, широкі й розмашисті, літери з нахилом управо, з провисанням у рядках та ін. Відчувається, що писці були обізнані з правилами півустанового типу письма, але не мали практичних навичок у цьому письмі, а володіли канцелярським скорописним письмом, яке у той час було наближене до півустанового типу письма. Розміщення текстів у два стовпці було притаманним давній писемній традиції, але не поширеним у кодексах кінця XV ст. Накреслення ж літер характерні для другої половини XV ст.

Основним писцем був попович Березка, син литовського попа Семиона Долбнича, імена інших писців невідомі⁴¹. Над Торжественником мінейним працювало троє писців, четвертий уписав лише 13 рядків у другій половині стовпця арк. 24б, вірогідно, вже в кінці роботи або трохи пізніше. Переписав першу половину тексту попович Березка, про що ним указано у колофонному запису на арк. 286 зв.: "... пса^л Єсми ѿ почат'ка книги са^м. ѿ дош^кки до половини. ѿ ст^го семиѡна. до соро^к ст^гыхъ" (тобто до початку арк. 147). Палеографічний аналіз почерків показав, що Березка розпочав і наступну статтю – "М^сца. мар^т. въ .ѡ. днѣ. житьє. ст^го прпо^добно^с. оѡца наше^с олекс^сѡа. члв^ка б^жиа" і завершив писати на початку арк. 148 зв., з якого продовжив роботу вже другий писець, а з арк. 208 і до кінця Торжественника, до арк. 274 зв., – третій писець. Також Березка писав й додаткові статті на арк. 276–287. Над Златоустом п'ятдесятичним, арк. 288–375 зв., працював лише писець Березка.

Почерк писця Березки – з легким нахилом управо, розмір букв 3 мм; почерк другого писця – з більшим нахилом управо, букви виписані ретельніше, ніж у першого писця, розмір букв 4 мм; почерк третього писця – з легким нахилом управо, накреслення букв чіткіші, ніж у перших двох писців, розмір букв 3 мм; почерк четвертого писця – з легким нахилом управо, на відміну від інших, чіткий професійний, розмір літер 2 мм.

Для графіко-орфографічних систем Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятого характерними є спільні основні узусні орфограми, проте наявні й окремі відмінності. Графіко-орфографічні особливості кодексу відповідають орфографічній системі українських скрипторіїв кінця XIV – початку XV ст. У ньому наявні як давні українські орфограми, так і орфограми, напрацьовані в останній чверті XIV ст., а також спорадично відбито входження південнослов'янських орфограм до українського узусу. У другій половині XV ст. південнослов'янський правопис був впроваджений у практику українських скрипторіїв, але на “Четї Мінеї 1489 р.” його вплив майже не позначений, це означає, що списувалися тексти більш ранніх протографів, а вкраплення південнослов'янських елементів пов'язане з практичними навичками писців у вживанні орфограм, характерних для останньої чверті XV ст., і технічним їх внесенням до тексту. Південнослов'янські правописні елементи спорадично характерні для текстів, переписаних писцем Березкою, і більше – для третього писця (напр., вживання Ж), який на початку своєї роботи пішов не за орфографією переписуваного рукопису, а намагався вносити середньоболгарські (південнослов'янські) орфограми, як було прийнято в ті часи. Але далі, можливо, після зауважень керівника роботою, він повернувся до копіювання тексту. В орфографії другого писця загальноновживаними є окремі графіко-орфографічні елементи ділового письма, напр., вживання монографа У, який не був характерним для правопису релігійних пам'яток XV ст., що свідчить про більшу обізнаність писця в канцелярському, ніж у канонічному письмі. Правопис же протографів був двоєровим одноюсовим (А).

Тепер розглянемо структуру і зміст пам'ятки, враховуючи попередньо отримані дані.

Перша частина. Торжественик мінейний 2-ї редакції, з читаннями на свята всього року, з вересня до серпня, арк. 1–274 зв. Відкривається статтею: “Мѣца сентебѣрія въ . ѿ. днѣ. житьє иже во сѣтъх. прпоѣбного. Оѣа нашеѣ. семиѡна столѣпника. и мѣре Єѣ мар'ѡы”. Додаток, арк. 276–286 зв., п'ять статей, списані писцем Березкою із Златоуста, з певними різночитаннями: 1) арк. 276–277, “И* во сѣтъх. ѡѣа нашеѣ. иваѣ. златоустоѣ. О исповеданьи. грехоѣ. хрѣтіаномъ”, у Златоусті розміщується на арк. 343 зв.–345 (списано текст, напр., із пропуском і перекладом деяких слів: *въ скверныхъ/ дѣле^x 276б – невгодныхъ/ дѣле^x 344б*; із заміною давньої орфограми **-ѡа** на **-иѡа**: *согрешѣниѡа 276г – согрешѣниѡа 344г*; зі скороченням кінцівки статті); 2) арк. 277–281, “Слоѣ О исходе дѣи члвчеЄ. и О въсходе Єже на нбса по смерти и ѡ страшномъ соудѣ

х^{св}е”, у Златоусті на арк. 368–372 (напр., заміна слів: полѣзно 277б – присно 368а, рекоучи 277в – глѣючи 368б; заміна **-ѣа** на **-иѣа**: ср^б/бролюбиа 277в – срѣбролюбѣа 368б, покааниЄмь 278г – покааньЄмь 369б; пропуск частини тексту: и сѣмь Є^с анѣломь. а на больше того. поклони мѣтвами. а милостынею 277в – и сѣмь Єго. а на больше того. избавитса. и оуго^ана боуде^с вышнему црѣю х^соу бѣу. и анѣломь Єго. поклони. и мѣтвами. мѣтнею 368б); 3) арк. 281–284, “Иже во сѣх^с Оѣа наше^с. арѣхиЄп^скпа костантина града ивана. зла^соусто^с. сло^б на повѣнїЄ хр^стїаном^с”, поч.: “Слышасте братиѣа любимиѣ. вѣрнии хр^стиане. се мольбуо вашу сконца^х. и желаниЄ сверши^х”, у Златоусті не виявлено; 4) арк. 284–285 зв., “Иже въ сѣх^с Оѣа наше^с. ива^с. зла^соусто^с. повѣнїЄ хр^стїаномь. слоушаючи^с повѣнїѣа книжного”, у Златоустіна, арк. 350 зв.–351 зв.); далі йдуть тексти, не відмічені у Лебедева, 5) арк. 285 зв. – 286 зв., Слово про тих, хто не вміє хреститися, перед яким указано: “И Єще мало возвративса. споведаю вамъ”. Слово без заголовка, поч.: “Мнози Єсть. неразѣмнии члвѣци. махаю^т полицю”, у Златоусті на арк. 347 зв.–349 під заголовком: “Въ тѣ^с днѣ сло^б О не вмѣючи^х кр^стїтиса”, текст другої половини Слова інший ніж у Четїї.

Текст Торжественика мінейного від додатку відокремлений чистим аркушем, арк. 275, який є останнім аркушем зошита, зі звороту якого писцем Березкою зроблено для проби пера назву першої статті додатку: “И^ж въ сѣх^с оѣа нашего ивана зла^соустаго О и^споведанїи греховъ хр^стїа^с”. Отже, додаток був розпочатий з нового зошита, його не було в протографі, про що свідчить укладений Березкою і вміщений у кінці додатку, після колофонного запису (арк. 286 зв.), покажчик читань на арк. 287: “А в^с той к^снизе. Єсть. словъ. бє^з мала м^а2. ѡкромѣ. прито^снїка”.

Вміщення писцем Березкою після тексту Торжественика мінейного додатку зі статтями із Златоуста свідчать про створення окремого кодексу. Якби вже був списаний Златоуст, то не було сенсу в написанні цього додатку.

Друга частина. Златоуст п’ятдесятний, з читаннями від неділі М’ясопусної до неділі Всіх святих, арк. 288–362. Починається “Въ н^слю мѣсопу^сндю. иже во сѣты^х. оѣа наше^с. арѣхиЄп^скпа костантинограда. ивана зла^соустаго. сло^б. ѡ второмъ пришес^ствии г^са нашего. іс^св^с х^са”. Додаток, арк. 362–375 зв.: слова Іоана Златоуста, Івана Милостивого та Івана Феолога; текст статті “СказаниЄ. сѣго ивана. ѡеолога. ка^с на горѣ фаворьстѣй...” обривається в кінці арк. 375 зв.

Отже, пам’ятка складається з Торжественика мінейного та Златоуста п’ятдесятного, переписаних із більш ранніх українських прото-

графів. Списувався Торжественик мінейний у 1489 г. із рукопису 1397 р. Вірогідно, в протографі була вказана дата від створення світу ̑̑.̑̑.̑̑ (6905), яка й була перенесена писцем Березкою. Це опосередковано підтверджує розміщення дати на двох рядках – ̑̑.̑̑.̑̑ // ч̑̑, завдяки чому писець прилаштував дату переписуваного протографа до часу своєї роботи, поставивши над є замість титли діакритичний знак, а на нижньому рядку приписав ч̑̑, підкріпивши рік індіктом. Златоуст п'ятдесятний також був переписаний Березкою у той же час з рукопису, вірогідніше, кінця XIV – початку XV ст. Об'єднані Торжественик мінейний та Златоуст п'ятдесятний в одній книзі, на нашу думку, були на початку 90-х років XV ст.

¹ *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. – К., 2003. – С. 142–145, № 55, іл. № 116–121; *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічна система “Четьї Мінеї 1489 р.” (у друці).

² *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. II. – Л., 1928. – (Сборник по русскому языку и словесности. – Л., 1928. – Т. 1, вып. 1. – 234 с.) (IX. К изучению “Четьи” 1489 г.). – С. 5.

³ Потрібно – презв.

⁴ *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – К., 1926. – Т. 5: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.). – Вип. 1. – С. 99.

⁵ *Петров Н.И.* Рукописная “Четья” 1397 года, западнорусского происхождения // Русский филологический вестник. – Варшава, 1881. – № 3. – С. 54–57.

⁶ *Кочубинский А.* Рецензия на книгу Житецкого: “Очерк литературной истории малорусского наречия” // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова / Прилож. к LXIX-му тому записок Импер. Академии наук. – № 3. – СПб., 1892. – С. 238–241 (У рецензії Четья подана як Пролог 1488 г., писаний Березкою).

⁷ Публікацію всіх кодикологічних записів див.: *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису... – С. 144–145, іл. № 120, 121.

⁸ Письма о высылке Четьи-Минеи 1489 г. и другие материалы. 26 апреля 1882 – 2 октября 1897 гг. – IP НБУВ, ф. 285, № 6989.

⁹ *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916. – С. 2.

¹⁰ *Попов П.* [Звіт] (Праця з часу призначення, в червні, і до кінця 1923 року) // Звідомлення Першого (Історико-Філологічного) Відділу за 1923-й рік // Записки Історико-Філологічного Відділу. – К., 1923. – Кн. 4. – С. 338.

¹¹ “Як П.М. Попов відшукав загублені в 1920–22 рр. Київські Глаголичні листки X ст. і Четью 1489 р.”. Замітка. – ІР НБУВ., ф. 285, № 2042.

¹² “Список рукописів, що перебувають у Відділі Письма і Друку Лаврського Музея”. [Кінець 1923 – початок 1924 рр.]. Рукописний та машинописний примірники. Неповні, б. д. – ІР НБУВ, ф. 285, № 2036.

¹³ Попов П. [Звіт] (Праця з часу призначення, в червні, і до кінця 1923 року). – С. 338.

¹⁴ Перетц В.Н. Отчет о работах акад. В.Н. Перетца во время командировки в Москву (1–6 июня 1924 г.) и в Киев (14 августа – 13 сентября 1924 г.) // Известия Российской Академии наук. VI серия. – Л., 1924. – Т. 18. – № 12–18. – Ч. 2. – С. 625.

¹⁵ Попов П.Н. О Четьях Миняях (Заметки) [1923–1928 гг.]. – ІР НБУВ, ф. 285, № 530, арк. 6.

¹⁶ Грушевський М.С. Історія української літератури. – С. 100; Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – С. 1.

¹⁷ Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – С. 2.

¹⁸ Акт передачі 17. 03. 1934 р. – Архів ІР НБУВ. – Оп. 1, № 44. – Арк. 83, № 12.

¹⁹ Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – С. 161–167.

²⁰ Петров Н.И. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за июль 1880 / Сост. Н.И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1880. – Сентябрь, № 9. – С. 146–147; Петров Н.И. Отчет Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за 1880 / Сост. Н.И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1881. – С. 341.

²¹ Петров Н.И. Рукописная “Четья” 1397 года... – С. 54.

²² Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вев). Общее повременное обозрение. – 2-е изд. – СПб., 1882. – Стб. 304, прим.

²³ Кирпичников А.И. Успение Богородицы в легенде и искусстве. – Одесса, 1888. – С. 24, 46, прилож. 1 (Отг. из II-го тома Трудов VI Археологического съезда в Одессе); Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н.И. Петров. – К., 1897. – 2-е изд. – С. 207, № 208.

²⁴ Перевірка датування за індиктом див.: Щепкин В.Н. Русская палеография. – М., 1999. – С. 168.

²⁵ Briquet C.M. Les filigranes. Dictionnaire historique dès marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Leipzig, 1923. – Т. 4. – № 14576, 14838, 14883, 15384; Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Т. 1–3 / Систематизировал по сюжетам и сост. указ. В.М. Загребин. – Л., 1982. – Т. 1. – № 1048, 1185, 2701.

²⁶ *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. – 1889. – № 1. – С. 60.

²⁷ *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея... – С. 161–167.

²⁸ *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – С. 1.

²⁹ Дополнения к “Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР”. – М., 1986 / Сост.: Н.А. Охотина, А.А. Турилов. – М., 1993. – С. 55, № 282. У раніше складеному попередньому спискові пам’ятка зафіксована, як Мінея четья 1489 р. Див.: Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / Сост. А.А. Турилов; Сост. указателей Б.Н. Морозов, А.А. Турилов. – М., 1986. – С. 75, № 282.

³⁰ *Черторицкая Т.В.* Предварительный каталог церковнославянских гомилий подвижного календарного цикла по рукописям XI–XVI вв. преимущественно восточнославянского происхождения / Составлен Т.В. Черторицкой; Под. ред. Хайнц Микласа. – Opladen, 1994. – 795 s. (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften; Bd. 91 (Patristica Slavica; Bd. 1). – С. 576–577, № 9.034.

³¹ *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – С. 1–107.

³² Урочистник = Торжественник.

³³ *Гнатенко Л.А.* Слов’янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису... – С. 142–145, № 55, іл. № 116–121.

³⁴ *Черторицкая Т.В.* Торжественник и Златоуст в русской письменности XIV–XVII вв. // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. – М., 1990. – Вып. 3, ч. 2. – С. 329–381.

³⁵ *Соболевский А.И.* Очерки из истории русского языка. Часть 1: Галицко-волыньское наречие в XII–XV веках // Университетские известия. – К., 1883. – № 12, декабрь. – Добавления. – С. 72, 73, 74; К., 1884. – № 1, январь. – Добавления. – С. 83, 85, 88, 97, 102, 103 и др.; *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. – К., 1888. – С. 52, 53 и др.; *Владимиров П.В.* Доктор Франциск Скорына, его переводы, печатные издания и язык. Исследование. – СПб., 1888. – С. 27; *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года. – С. 86; *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – С. 29–30; *Плющ П.П.* Історія української літературної мови. – К., 1971; 1975. – С. 140; *Симонова К.С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі “Четья” 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С. 56–79; *Гринчишин Д.Г.* Четья 1489 року – видатна конфесійна пам’ятка української мови // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229: Праці Філологічної секції. – С. 251–276.

³⁶ *Петров Н.И.* Рукописная “Четья” 1397 года... – С. 54–57; *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928. – С. 435.

³⁷ Німчук В.В., Русанівський В.М. Цінний внесок в історію східнослов'янських народів // Мовознавство. – К., 1979. – № 1. – С. 74; Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – К., 1985. – С. 18 (вказано, що Четья 1486 р.); Німчук В.В. Пам'ятки української мови // Українська мова : Енциклопедія. – Вид. 2, виправлене і доповнене. – К., 2004. – С. 454.

³⁸ Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года. – С. 60; Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – С. 103.

³⁹ Петров Н.И. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за октябрь 1880 / Сост. Н.И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1880. – Декабрь, № 12. – С. 535–536.

⁴⁰ Див.: Черторицкая Т.В. Торжественник и Златоуст в русской письменности XIV–XVII вв. – С. 343, 347, 348.

⁴¹ Зразки почерків кодексів див.: Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису... – Іл. № 116–121 (арк. 20, 154, 232 зв., 286 зв., 287, 292).

⁴² Число ѣ виправлено темно-коричневим чорнилом з числа ѣ, імовірно, писцем Березкою.

Summary

The new information on “Chetya-Mineia of 1489” received by the author in the result of codicological-orphographical investigation of the manuscript is given. The data on the time and history of creation, existence, genre, contents of the document, its scribes and their work on the text.

Key words: Chetya-Mineia, “Torzhstvennyk mineyny”, “Zlatoust pyatdesiatny”, monument, code, protograph, scrivener, semi-uncial.

УДК [093.253Лукінов+330]061.12(477)

С. В. Старовойт

канд. іст. наук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ІВАН ІЛАРІОНОВИЧ ЛУКІНОВ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ У ДОКУМЕНТАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБОВОГО ФОНДУ В ІНСТИТУТІ АРХІВОЗНАВСТВА НБУВ)

Запропонований аналіз складу документів особового архівного фонду вченого в галузі економіки – академіка НАН України, РАН та інших академій І.І. Лукінова, який зберігається в Інституті архівознавства НБУВ. Розглядаються джерельні можливості фонду у вивченні і відтворенні біографії та діяльності вченого, його участі у розробленні теоретичних засад формування економіки УРСР та незалежної України.

Ключові слова: особовий фонд, вчений, економіка, наукова праця, біографія.

Відомий вчений в галузі економічної науки, академік НАН України та РАН, Російської академії сільськогосподарських наук та Української академії аграрних наук, іноземний член Шведської Королівської академії сільського і лісового господарства та інших академій Іван Іларіонович Лукінов народився 5 жовтня 1927 р. у селі Попівка Корочанського району Белгородської області (РФ) у сім'ї колгоспників Іларіона Івановича та Парасковії Олексіївни Лукінових.

Вищу освіту здобував у Харківському сільськогосподарському інституті, де у 1946–1951 рр. навчався на економічному факультеті і отримав спеціальність ученого агронома-економіста. Дисертацію на ступінь кандидата наук на тему “Перспективи розвитку плодівництва і виноградарства в колгоспах Півдня Української РСР” захистив в Інституті економіки АН УРСР у 1954 р., де працював після закінчення інституту; на ступінь доктора наук – “Ціноутворення і рентабельність виробництва сільськогосподарських продуктів” – у 1964 р.

І.І. Лукінов – учасник міжнародної наради економістів-аграрників, організованої Відділенням економіки ВАСГНІЛ. [1970-ті рр.].

З 1956 р. до 1967 р. вчений завідував сектором економіки і науки відділу сільського господарства ЦК КПУ, з 1967 р. до 1976 р. керував Українським науково-дослідним інститутом економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера.

У 1976 р. І.І. Лукінова було обрано академіком АН УРСР і запропоновано посаду директора Інституту економіки НАН України. Вчений очолював Інститут до 2003 р., а з 2003 р. став почесним директором установи. В тому ж 1976 р. І.І. Лукінова обрали до складу Президії АН УРСР та на посаду академіка-секретаря Відділення економіки АН УРСР, на якій він перебував у 1976–1980 рр. та 1993–1998 рр. З 1979 р. до 1993 р. вчений обіймав посаду віцепрезидента і голови Секції суспільних наук НАН України.

І.І. Лукінов у групі осіб, удостоєних урядових нагород, під час вручення ордена Трудового Червоного Прапора. 1971 р.

І.І. Лукінов входив до складу академіків багатьох вітчизняних та зарубіжних академій: ВАСГНІЛ (з 1973 р.), Шведської Королівської академії сільського і лісового господарства (з 1975 р.), Академії наук СРСР (з 1984 р), Української академії аграрних наук (1991), РАН і Російської академії сільськогосподарських наук (з 1992 р), Академії економічних наук України (1993); був членом Міжнародної асоціації економістів-аграрників (США, 1970), Європейської асоціації економістів-аграрників (Нідерланди, 1977), Міжнародної української економічної асоціації (з 1992 р.).

Наукові інтереси вченого зосереджувалися на дослідженні теоретичних проблем аграрних відносин, ціноутворення і рентабельності, міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. У

1990-х роках І.І. Лукінов проводив фундаментальні дослідження проблем впливу на процеси відтворення комплексного регулюючого механізму держави і ринку, здійснення цінової, податкової, інвестиційно-інноваційної, бюджетної і кредитної політики, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, що забезпечують формування реальних доходів і витрат як держави в цілому, так і її юридичних і фізичних суб'єктів господарювання. Велику увагу приділяв стратегічним аспектам соціально-економічних перетворень аграрних відносин у системі глобальних економічних трансформацій і реформування економіки України, аспектам соціально-

І.І. Лукінов – делегат XXVI з'їзду КПУ. 1981 р.

економічних перетворень, подоланню кризових явищ в економіці України та розробці моделей її стабільного розвитку. Він опублікував понад 500 наукових праць, серед яких 5 індивідуальних монографій: “Шляхи підвищення продуктивності праці в сільському господарстві” (М., 1958), “Ціноутворення і рентабельність виробництва сільськогосподарських продуктів” (М., 1964), “Відтворення і ціни” (М., 1977), “Економічні трансформації (наприкінці XX сторіччя)” (К., 1997), “Эволюция экономических систем” (М., 2002). Остання монографія була в цьому ж році перевидана англійською мовою Міжнародним інститутом П. Сорокіна – М. Кондратьєва при підтримці директора Інституту економічних стратегій члена-кореспондента РАН Б.М. Кузика.

Достатню увагу І.І. Лукінов приділяв і молодим науковцям. Під його науковим керівництвом підготували дисертації понад 20 кандидатів наук; докторами наук стали такі відомі вчені-економісти, як академік НАН України С.І. Пирожков, академік УААН П.Т. Саблук, академік Аграрної академії Болгарії Т. Пандов, В.П. Бородатий, І.І. До-

рош, В.Л. Дикань, О.А. Богуцький, С.А. Єрохін, С.І. Соколенко.

Учений брав активну участь у громадському житті: неодноразово обирався депутатом Верховної Ради СРСР, виконував обов'язки радника Голови Верховної Ради України, був членом Комітету по державних преміях України в галузі науки і техніки; входив до складу редакційних колегій таких видань, як “Економіка України”, “Регіональна економіка”, “Общество и экономика” (м. Москва, РФ), “Трибуна”.

Теоретичні здобутки І.І. Лукінова у царині економічної науки були високо відзначені державою та міжнародною науковою спільнотою. Вченого нагороджено орденом “Знак Пошани” (1966), двома орденами Трудового Червоного Прапора (1971, 1977), орденом Леніна (1986) і багатьма медалями. Особисто вчений та колектив очолюваного ним протягом багатьох років Інституту економіки НАН України відзначені “Золотою медаллю” (1999) та “Медаллю Наполеона” (2003) Асоціації сприяння національній промисловості Франції, Золотою медаллю “Керівник Європейського співтовариства XXI століття” Міжнародної компанії “Європейські контракти з обмеженою відповідальністю” (Люксембург, 2001), “Золотою медаллю М.Д. Кондратьєва” Міжнародного фонду М.Д. Кондратьєва (Росія, 2001) та ін. Також І.І. Лукінов удостоєний почесної медалі Американського Біографічного Інституту (2002) та “Почесного Призу Миру” Сполученої культурної конвенції США (2003)¹.

Наукові праці І.І. Лукінова та робочі матеріали до них, документи періоду перебування на посаді директора інституту надійшли до Інституту архівознавства НБУВ з Об'єднаного інституту економіки НАН України у березні 2003 р. ще за життя вченого. Після його смерті 4 грудня 2004 р. (помер у Києві, похований на Байковому кладовищі), архівний фонд І.І. Лукінова поповнився бібліографією праць, окремими рецензіями на наукові праці, службовим листуванням, звітами про роботу, документами про участь у

Академіки АН УРСР
І.І. Лукінов та О.М. Алимов.
[1980-ті рр.]

Академік І.І. Лукінов у складі української делегації в Канаді.
Зліва направо: письменник В. Бровченко (1-й), заступник голови
РМ УРСР М.А. Орлик (3-я), І.І. Лукінов (6-й). 1983 р.

конференціях. У вересні 2005 р. документи вченого були також передані його дружиною – Тетяною Борисівною Лукіною. Серед них – значна кількість біографічних документів (посвідчення, дипломи, трудова книжка, службовий паспорт), фотодокументів, вітальної кореспонденції до свят та знаменних дат, листування та документів про вченого. Загалом протягом 2003–2005 рр. до складу особового фонду І.І. Лукінова надійшло 200 см розсіпу документів.

У процесі науково-технічного опрацювання архівного фонду було сформовано 335 справ за 1946–2005 рр. За тематикою документів справи розподілено за трьома різними описами.

Опис № 1 “Наукові праці” включає 167 справ за 1966–2001 рр. загальною кількістю 257 документів, до яких увійшли авторські варіанти статей, доповідей та окремих розділів монографій, списки наукових праць та біобібліографія вченого. Значна кількість документів представлена автографами, мова переважно російська.

Період наукової діяльності І.І. Лукінова, пов’язаний з активним

І.І. Лукінов під час перебування
у Гарвардському університеті (США). 1986 р.

дослідженням процесів ціноутворення в економіці сільського господарства і подальшим вивченням питань розвитку агропромислового комплексу, представлений у особовому фонді значною кількістю статей “Определение величины чистого дохода и оптимальной рентабельности при расчете закупочных цен” (1966), “Цены и хозяйственный расчет” (1968), “Научно обоснованное ценообразование – важнейший фактор подъема экономики колхозов и совхозов” (1970), “Опыт развития аграрно-промышленных объединений в Украинской ССР” (1972), “Проблемы специализации и межхозяйственного кооперирования” (1973), “Экономические отношения в системе агропромышленного комплекса СССР” (1982), “Важнейший источник ускорения социально-экономического развития” (1987); окремими розділами монографій – “Социалистические аграрные отношения и проблемы эффективности использования ресурсного потенциала АПК” (монографія “Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса”. – К., 1985), “Ценовой и финансово-кредитный механизм в системе планового управления народным хозяйством и хозрасчетных отношений” (монографія “Ускорение: совершенствование методов хозяйствования”. – М., 1987)².

Члени української делегації в Канаді В. Бровченко, М.А. Орлик та І.І. Лукінов біля входу на територію музею та мєоріального парку імені Тараса Шевченка в Оаквілі (провінція Онтаріо). 1983 р.

Період змін в економічній політиці СРСР останніх років його існування знайшов відображення у таких статтях вченого, як: “Ценовой механизм в хозяйственной перестройке” (1988), “К новой аграрной и продовольственной политике” (1989), “Можно ли обуздать инфляцию?” (1989)³.

Спробам теоретично обґрунтувати економічні процеси, що відбувалися в Україні напередодні розпаду СРСР, присвячені статті “Проблеми радикальної перебудови народного господарства України” (1990), “Рынок: надежды и реальность” (1990); проблемам становлення економіки України як самостійної держави – “До стратегії економічного розвитку України в умовах незалежності” (1991), “Экономическая стратегия Украины в контексте мирового процесса” (1992), “Економічні передумови грошової реформи в Україні” (у співавторстві, 1992), “Проблемы экономической безопасности стран бывшего СССР в свете процессов, происходящих в современном мире” (1994), “Наслідки і перспективи ринкових перетворень економіки України” (1995)⁴.

Теоретичні узагальнення наукових розробок І.І. Лукінов апробував на численних конференціях, завдяки чому у фонді відклалися значна кількість доповідей (понад 60) ученого з різних питань економічної науки. Цікавими для дослідників будуть доповіді останнього десятиліття, в яких порушуються питання наукових основ регіонального розвитку і принципів регіональної політики, регулюючих ринкових і державних механізмів у агробізнесі України, макроструктурних пріоритетів в економіці України і рівноправності її взаємовідносин у Європейському Союзі. На рівні вагомих економічних питань, від яких залежить майбутнє нашої держави, розглядається і проблема розвитку економічної науки і освіти в національних інтересах держави. Багато уваги приділено економічним взаємовідносинам України з Російською Федерацією⁵.

Опис № 2 “Документи біографічні, з діяльності та фотодокументи” за 1946–2005 рр. містить 108 справ загальною кількістю 824 документи. Структурно він поділений на три розділи: біографічні документи за 1946–2005 рр., документи з діяльності за 1957–2002 рр., фотодокументи за 1955–1999 рр.

До розділу “Біографічні документи” увійшли такі справи: посвідчення та членські квитки різних установ і організацій, співробітником або членом яких був І.І. Лукінов, профспілкові квитки, трудова книжка, військовий квиток, службовий паспорт для закордонних відряджень. Тут також представлені документи про висування вченого до складу академіків АН УРСР, обрання І.І. Лукінова членом Шведської Королівської академії лісового і сільського господарства, дипломи академіка Академії підприємництва і менеджменту України, академіка Академії економічних наук України та дійсного члена Української екологічної академії наук⁶. Увійшли до розділу і документи про відзначення діяльності та здобутків ученого державою і науковою спільнотою. Це дипломи про нагородження його медаллю ім. С.І. Вавілова, золотою медаллю ім. М.Д. Кондратьєва, орденом “Знак Пошани” та дипломи про присудження І.І. Лукінову у 1979 р. Державної премії УРСР у галузі науки і техніки за монографію “Воспроизводство и цены” і премії ім. М.В. Птухи НАН України у 1999 р. за монографію “Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя)”⁷. До розділу включено також справи з вітальною кореспонденцією до ювілеїв, знаменних дат і загальнодержавних свят, дві статті про вченого, опубліковані в журналах “Трибуна лектора” та “Економіка України”, некрологи та корес-

понденція з висловленням співчуття дружині – Т.Б. Лукінової у зв'язку зі смертю І.І. Лукінова. Ксерокопії особових документів вченого за 1952–2001 рр., які не представлені у фонді оригіналами, сформовано у справу № 29, розміщену в кінці даного розділу.

До розділу “Документи з діяльності” включено справи, що презентують різнопланову діяльність І.І. Лукінова – науково-дослідну і науково-організаційну, громадську та партійну. Період роботи вченого на посаді завідуючого сектором економіки і науки сільськогосподарського відділу ЦК КПУ представлений листуванням, численними статистичними та аналітичними довідками про урожайність сільськогосподарських культур, ціноутворення у колгоспному сільському господарстві. Діяльність на посаді директора Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера прослідковується за доповідями щодо перспектив роботи інституту, проблем зростання собівартості сільськогосподарської продукції та рентабельності суспільного виробництва колгоспів, доповідними записками про удосконалення планування і матеріального стимулювання закупівель сільськогосподарської продукції та про основні напрями удосконалення планово-економічного регулювання сільськогосподарського виробництва, службовим листуванням. Знайшла відображення у документах фонду і діяльність вченого у Всесоюзній академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна. Вона представлена планами роботи Відділення економіки, до якого як академік входив І.І. Лукінов, індивідуальними звітами вченого, окремими доповідями, звітами про роботу Відділення економіки, запрошеннями на сесії ВАСГНІЛ та іншими документами⁸.

Достатньо повно відображена діяльність вченого у академічних установах: НАН України, АН СРСР та РАН, РАСГН, Шведській Королівській академії сільського та лісового господарства. Це звіти про роботу, документи про діяльність на посаді віцепрезидента Академії наук України, документи про участь у наукових сесіях та спільних засіданнях тощо⁹. Діяльність І.І. Лукінова на посаді директора Інституту економіки НАН України, що тривала понад двадцять років, також знайшла документальне підтвердження у складі фонду¹⁰.

Окремими документами представлена діяльність вченого у товаристві “Знання”, Комітеті з державних премій УРСР у галузі науки і техніки Ради Міністрів УРСР, ВАК СРСР, комітетах ВР

України. Широко представлена участь І.І. Лукінова у роботі Європейської асоціації економістів-аграрників, членом якої він був, та участь у вітчизняних і міжнародних конференціях, симпозіумах, круглих столах. Зокрема, дослідників зацікавлять аналітичні матеріали (довідки, пропозиції, рекомендації) до таких урядових документів, як: Концепція агропромислової реформації і продовольчої безпеки, Програма невідкладних антикризових заходів та ринкової трансформації економіки України, Першочергові заходи виходу країни з глибокого кризового стану, Концепція економічного зростання в Україні¹¹.

До розділу “Фотодокументи” увійшла 31 справа загальною кількістю 75 документів, серед яких є фотографії вченого зі співробітниками Інституту економіки НАН України, з членами своєї родини, фотокартки, зроблені під час проведення різних наукових заходів, учасником яких був І.І. Лукінов, засідань урядових комісій, перебування вченого у закордонних відрядженнях, нагородження його орденом Трудового Червоного Прапора та багато інших. На особливу увагу заслуговує фотографія, датована 1999 р. на якому зображені академік РАЕН Ю.В. Яковець, І.І. Лукінов та член-кореспондент НАН України В.І. Голіков за обговоренням планів і перспектив нової установи – Міжнародного інституту Пітірима Сорокіна–Миколи Кондратьєва.

До опису № 3 увійшло 139 документів, сформованих у 60 справ за двома тематичними розділами – “Листування” та “Документи, зібрані І.І. Лукіновим”. Хронологічні межі документів – 1966–2000 рр.

Листування розподілено за двома підрозділами, у першому з яких представлені листи І.І. Лукінова, а у другому – листи до вченого. Серед адресатів – завідувач відділу економічної політики редакції журналу “Коммунист” Є.Т. Гайдар (1 лист, 1988), директор Інституту економічного розвитку Світового банку Е. Голан (1 лист, 1992), Президент України Л.Д. Кучма (1 лист, 1995), професор Інституту розвитку села та сільського господарства Академії наук ПНР Ю. Окуневський (1 лист, 1989), спікер Сенату Канади Г. Шарбонно (1 лист, 1990); серед кореспондентів – професор Темпльського університету І.С. Коропецький (4 листи, 1987–1990), директор Інституту економіки сільського господарства УНР Я. Мартон (1 лист, 1974), член-кореспондент Академії наук НДР Х. Нісбаум (1 лист, 1987), с.н.с. Всесоюзного науково-дослідного інституту

економіки сільського господарства Є.Я. Удовенко (2 листи, 1969) та багато інших.

У розділі “Документи, зібрані І.І. Лукіновим” відклалися матеріали, тим чи іншим чином пов’язані з багатогранною діяльністю вченого. Понад 20 документів стосуються діяльності ВАСГНІЛ, її Південного відділення¹². Крім організаційної документації серед цих, матеріалів також є аналітична доповідь “Состояние исследований и возможные прогнозы расширения производства пищевого белка в сельском хозяйстве” (1970), підготовлена групою провідних співробітників Академії під керівництвом академіка Г.М. Лози, та документи об’єднаної сесії ВАСГНІЛ і АН СРСР “Подъем производительных сил сельского хозяйства и развитие орошаемого земледелия в Поволжье” (1970). Представлено у розділі значну кількість доповідей (понад 20) закордонних учених-аграріїв, виголошених на різних міжнародних наукових конференціях, присвячених питанням розвитку економіки сільського господарства. Серед них: Дашдондов Х. “Социалистическая интеграция и проблемы интенсификации сельского хозяйства в Монгольской Народной Республике”, Крестовський В. та Умецький Б. “Опыт кооперирования сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий Белорусской ССР”, Шик Х. “К вопросу концентрации, специализации и постепенного перехода к промышленным формам сельскохозяйственного производства в ГДР”, Мартон Я. “Некоторые особенности концентрации производства в сельскохозяйственных кооперативах Венгрии”, Бусарський К. та Сінапов Д. “Проблемы интенсификации и эффективности сельского хозяйства в Народной Республике Болгарии”, Рихлік Т. “Интеграция производства и организационные формы сельскохозяйственных предприятий (опыт ПНР)” та ін.

Загальна кількість документів у особовому архівному фонді складає 1220 одиниць. Їх інформативне наповнення дозволяє повноцінно вивчити життєвий і творчий шлях видатного вченого-економіста, академіка НАН України та інших академії І.І. Лукінова. Однак джерельні можливості даного фонду, на наш погляд, мають значно ширші межі. Особовий фонд І.І. Лукінова стане у нагоді дослідникам діяльності багатьох наукових установ у галузі економічної науки загалом та економіки сільського господарства зокрема, дослідникам розвитку сільськогосподарської економіки на теренах України періоду перебування її у складі СРСР, врешті тим, хто зацікавиться питаннями формування економіки України як само-

стійної держави та вивченням процесів складного і до цього часу неоднозначно оцінюваного спеціалістами перехідного періоду від планової економіки соціалістичного господарювання до сучасних умов ринку.

¹ Біографічна довідка про І.І. Лукінова складена за матеріалами його особової справи, що зберігається у фонді вченого. – Ін-т архівознавства Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 323, оп. 2, спр. 11, арк. 1–172. – (Далі – ІА НБУВ)

² ІА НБУВ, ф. 323, оп. 1, спр. 1, 4, 9, 20, 34, 58, 64, 69, 72.

³ Там само, спр. 76, 78, 80.

⁴ Там само, спр. 83, 87, 91, 96, 101, 106, 116.

⁵ Там само, спр. 117, 122, 128, 130, 131, 137, 140, 144, 148.

⁶ Там само, оп. 2, спр. № 9, 10, 18, 19, 20.

⁷ Там само, спр. № 13, 15, 22, 23, 24.

⁸ Там само, спр. № 30–32, 38, 42.

⁹ Там само, спр. № 43, 45, 46, 53, 63, 70.

¹⁰ Там само, спр. № 56.

¹¹ Там само, спр. № 66, 68, 71, 75.

¹² Там само, оп. 3, спр. № 35, 38, 39, 40, 57.

Summary

An analysis of the document collection of the personal archive fund of I.I. Lukinov, a scientist in the field of economy, Academician of the NAS of Ukraine, the RAN and other academies, preserved at the Institute of the archive science of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine is suggested. The source possibilities of the fund regarding the studies and reconstruction of the biography and activities of the researcher, his participation in development of the theory of the economy formation of the USSR and the independent Ukraine are investigated.

Key words: personal fund, scientist, economy, scientific work, biography.

УДК 050(477) “186/191”: 930.1

Л. М. Деменко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**НАУКОВА ПЕРІОДИКА
КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ПЕРШІ ЗНАХІДКИ
З ІСТОРИОГРАФІЇ ПЕРІОДУ ДО 1919 Р.**

Репрезентовано матеріали, що висвітлюють історіографію наукової періодики Київської духовної академії другої половини XIX – початку XX ст. у виданнях до 1919 р.

Ключові слова: наукова релігійна періодика, Київська духовна академія, “Труды КДА”.

Наукова періодика України є складовою загальної культури українського народу, його науковою спадщиною.

Історико-культурні фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) зберігають значну кількість періодичних видань XIX–XX ст., зокрема наукової періодики Києва другої половини XIX – початку XX ст. До неї належать і наукові журнали, що виходили у зазначений період при Київській духовній академії (далі – КДА).

Історіографію наукової періодики Києва можна поділити на історіографію дореволюційного періоду, історіографію 20–30 років XX ст., історіографію радянського періоду та сучасну історіографію вітчизняної періодики. У цій роботі зупинимося на тих матеріалах, що допомагають розкрити історіографію періоду до 1919 р. духовної наукової періодики, що виходила при КДА.

“Труды Киевской духовной академии” (1860–1917) – науковий збірник київського духовенства, який видавався єдиним до XIX ст. навчальним закладом в місті, що давав можливість отримати вищу релігійну освіту.

Перший відгук про збірник “Труды Киевской духовной академии” (далі – “Труды КДА”) знаходимо у московському релігійному

виданні “Православное обозрение”. Розділ “Духовная литература” знайомить своїх читачів з першою книгою “Трудов КДА” за 1860 р.¹ Вітаючи вихід нового видання, автори статті пишуть: “Нас вообще радует умножение органов духовно-литературной производительности, даже безотносительно к их внутреннему достоинству, потому что оно уже само по себе служит признаком пробуждения умственных интересов в нашем духовенстве...”. Щоб висловити свою прихильність до нового журналу, а також привернути увагу до нього читачів, автори вказують на відмінність “Трудов КДА” від попередніх духовних видань: “Журнал поставляет себе целью удовлетворить по возможности требования таких читателей, которые ищут в духовных изданиях не одного общеназидательного чтения, но и обстоятельного изложения или раскрытия тех или других предметов”.

Продовжуючи підтримувати подібне собі видання, “Православное обозрение” у 1861 р. розмістило на своїх сторінках матеріали “По поводу полемики из за статьи г. Юркевича”². Ця стаття, що вийшла в четвертій книзі “Трудов КДА” під назвою “Из науки о человеческом духе”, привернула увагу та викликала полеміку у світських журналах. У розділі “Объявления”³ розміщено оголошення про продовження видання “Трудов КДА” у наступному 1862 р.: вказується періодичність виходу та обсяг, міститься інформація для авторів, вказується передплатна ціна та місце можливої передплати, пропонуються журнали за попередні роки; для читачів, які не знайомі з журналом “Труды Киевской духовной академии”, наведений зміст чотирьох книг цього видання за 1860 р. У розділі “Духовная литература и журналистика” характеризується стаття В. Певницького “Требования по отношению к духовной журналистике в нашем читающем обществе”⁴.

Ця праця, що вийшла на сторінках київського академічного часопису⁵, чітко вказала напрям розвитку нової духовної журналістики – від традиційно просвітницької до інтелектуальної: “Нашим передовым журналам предстоит обязанность не только соответствовать просвещенным требованиям образованной публики, но еще больше стараться распространять в массе эти требования, увеличивая для себя читающую публику и пробуждая вкус к серьезному чтению там, где по старой привычке не для духовного самосовершенения, а от скуки, для забавы и развлечения”⁶. Також автор висловив свою точку зору щодо нарікань “некоторых блюстителей

веры”, у яких нові наукові релігійні видання викликали негативне ставлення через зміну формату та розташування публікацій.

Протягом XIX ст. часопис “Руководство для сельских пастырей” також ґрунтовно досліджував християнські релігійні видання в Україні. В одному з випусків зазначалося, що журнал “Труды КДА” не зрадив своєму науковому характеру та спрямуванню, залишився вірним обраним завданням – задовольняти, по можливості, вимоги таких читачів, які шукають в духовних виданнях не лише загальновиховного читання, а й докладного викладення, або розкриття християнських істин. Це робить честь редакції, бо, без сумніву, відомо, що зміна напряму діяльності могла б стати корисною для неї в матеріальному плані⁷. Окремо на сторінках цього часопису з аналогічної точки зору розглядалися й певні публікації журналу “Труды КДА”⁸.

Академічний часопис Казанської духовної академії “Православный собеседник” у своїй рубриці “Библиографические известия” публікував статті з київських “Трудов”, які подавали нові цікаві матеріали з церковної історії, археології, старожитностей, історії християнської церкви на Сході⁹. Характеризуючи окремі номери київського академічного часопису за 1875 р. та 1876 р., “Православный собеседник” дав таку оцінку “Трудам КДА”: “Киевский академический журнал более и более превращается в ученые записки академии, теряя свой литературный характер: эклектизм издания, случайность статей сильно кидаются в глаза”¹⁰ або, навпаки: “Обе книжки очень богаты ученым содержанием частию оригинальными учеными исследованиями, а частию материалами очень ценными”¹¹.

Не залишилися байдужими до київського наукового релігійного видання також і світські спеціалізовані наукові журнали. Підтвердженням цього є відгуки про цей журнал П.А. Гільтебрандта – відомого знавця російської історії та літератури – на сторінках журналу “Древняя и новая Россия”. Започатковуючи у цьому часописі розділ під заголовком “Заметки и новости”, що містив у собі огляди статей, опублікованих у спеціальних журналах (виданнях академії наук, духовних академій, університетів та інших наукових установ і товариств), Гільтебрандт присвятив його саме “Трудам Киевской духовной академии”. Пояснюючи надання переваги цьому журналу, він писав: “В наших заметках заключены, главным образом, отзывы о статьях и исследованиях лучшего из наших духовных журналов – Труды Киевской духовной академии за 1875 год. Нельзя от

души не пожалеть, что это почтенное, полезное и крайне важное для изучения истории России издание затруднялось при 314 подписчиках в доведении издания до конца года. Но в этом факте при-скорбно не столько следствие, сколько его причина: значит, как еще мало развито в России серьезное образование и потребность в солидном чтении!”¹². Протягом чотирьох років після виходу цього огляду статті та “сочинения кандидатов КДА” регулярно висвітлювалися у “Древней и новой России”¹³.

На сторінках спеціалізованого наукового журналу “Русский филологический вестник”, у розділі “Библиография”, розглядалися ті статті з “Трудов КДА”, які мали лінгвістичне спрямування. Автори цього видання так характеризували київський академічний часопис: “Этот ученый журнал едва ли не самый интересный и наиболее разнообразный по содержанию из всех издающихся в России духовных журналов. В нём преобладают статьи не богословско-догматического, а исторического и историко-литературного содержания. Встречаются иногда на страницах Трудов и лингвистические сочинения”¹⁴.

Інформаційно-оглядовий характер мала низка статей про церковну періодику А. Клітіна, вміщуваних протягом кількох років у журналі “Киевские епархиальные ведомости”, – “Русские духовные периодические издания в 1879 г.”¹⁵. Автор констатує, що за 20 років (1860–1879) кількість духовних періодичних видань збільшилася з 3-х: “Христианское чтение” (видання Санкт-Петербурзької духовної академії), “Воскресное чтение” (журнал, що видавала Київська духовна академія), “Прибавления к Творениям св. Отцев церкви” (виходили при Московській духовній академії) – до 60-ти, частина з яких уже припинила своє існування. “Труды КДА” у цій статті знаходяться серед видань, які, хоча й не без складнощів, все ж таки виходили.

Найбільшу шану за створення фундаментальної праці з історії збірника “Труды КДА” треба віддати професорові І.М. Королькову. І.М. Корольков у своїй книзі детально описав історію перших двадцяти років існування науково-літературного журналу¹⁶, а саме: що спонукало до цього видання, первинне бачення майбутнього часопису, розробка програми, підбір назви, затвердження в Св. Синоді. Автор розповідає про видання журналу з 1860 р. та за характером вміщених статей поділяє “Труды КДА” на два періоди чи десятиріччя.

Розповідаючи про перше десятиріччя “Трудов КДА” (1860–1869), І.М. Корольков зупиняється на таких основних моментах: “Труды” 1860 року; перша друкована програма журналу та її відмінність від програми, ухваленої конференцією Академії; характер публікацій цього року; зміни у виданні “Трудов” з 1861 р. та програма журналу на цей рік, її особливості; своєрідність праць, надрукованих в журналах 1861–1869 рр., та сучасні питання, що розглядалися у виданні на той час. Наприкінці розділу автор робить підсумкові зауваження щодо питань, які розглядалися в “Трудах” першого десятиріччя, та осіб, які брали участь у цій справі. Публікації видання за цей період автор характеризує, поділивши їх умовно на два розділи: “I. Вопросы из русской жизни” та “II. Обзорение современных событий восточной и западной церкви”. Для першого розділу були обрані статті, які в академічному часописі висвітлювали такі питання: духовна література та ставлення її до світської; школи нижчі (народні, церковно-приходські та духовні училища); школи середні (духовні семінарії); школи вищі (духовні академії, університети); духівництво; народні вірування та забобони; статті з різних сучасних питань; відомості та замітки з життя Академії та свято-володимирського братства; біографії, некрологи. У другому розділі першого періоду автор аналізує публікації, що висвітлювали тогочасні реалії протестантської церкви, католицької церкви, східної та взагалі православної церкви.

Характеризуючи друге десятиріччя академічного часопису (1870–1879), І.М. Корольков висвітлює такі його особливості: зміни в Академії, вплив нового уставу та нового академічного життя на характер публікацій цього періоду; поточні питання, що обговорювались у “Трудах” другого десятиріччя. За названими розділами автор розподіляє і характеризує публікації другого десятиріччя видання “Труды КДА”. У розділі “Вопросы из русской жизни” автор аналізує статті, присвячені народним віруванням, російській місії в Японії, стану духовних шкіл, різним подіям, що відбувались в Київській академії. У другому розділі характеризуються публікації – огляди тогочасних подій східної та західної церков. Далі автор розповідає про зміни у виданні “Трудов” за останній рік (1879 р.) другого десятиріччя, програму цього року, її особливості та паралелі з програмою 1860 р., розповідає про популярні статті 1879 р.

Щоб зробити огляд наукових статей, які друкувались в “Трудах КДА” протягом перших двадцяти років існування, автор праці

розподілив подібні статті відповідно до наук, що викладалися в Академії на той час. Цей огляд не передає зміст публікацій, а обмежується тільки назвою, роком та номером, в якому міститься та чи інша стаття. Отже, у даному виданні автор систематизував наукові праці, надруковані в журналі “Труды КДА” за 1860–1879 рр., так: “1. Священное Писание и библейская история ветхого и нового завета: а) Перевод Свящ. Писания с еврейского языка; б) Перевод Свящ. Писания с греческого языка; в) Статьи и исследования. 2. Догматическое богословие. 3. Основное богословие. 4. Нравственное богословие. 5. Сравнительное богословие. 6. Патристика. 7. Философия (логика, психология, метафизика, история философии). 8. Педагогика. 9. Общая церковная история. 10. История русской церкви и русского раскола. 11. Общая гражданская история. 12. Русская гражданская история. 13. Пастырское богословие. 14. Гомилетика и история проповедничества в церкви православной и на западе. 15. Церковная археология и литургия. 16. Церковное право. 17. Теория словесности и история русской литературы с обзором важнейших иностранных литератур. 18. Русский язык и славянские наречия. 19. Еврейский язык и библейская археология. 20. Древние языки (греческий и латинский) и их словесность. 21. Критические и библиографические статьи”.

На останніх двадцяти сторінках огляду академічного часопису І.М. Корольков подав перелік рецензій на премійовані, кандидатські, магістерські та докторські праці; змістив підсумкові зауваження до наукових статей, до перекладів Св. Писання та творінь отців церкви, осіб, які брали участь у перекладацькій діяльності; імена редакторів “Трудов КДА”, зміни, що відбувалися при відповідному редакторі у виданні журналу; інформував про розповсюдження академічного журналу в суспільстві з обґрунтуванням невеликої кількості передплатників; відомості про матеріальну допомогу, надану журналу митрополитами Арсенієм та Филофеем; алфавітний покажчик авторів, перекладачів та рецензентів.

Будучи першим істориком духовного наукового часопису в Києві, І.М. Корольков пише: “Обыкновенно принято признавать, что количеством подписчиков измеряется значение журнала для общества и польза его для читателей. Такая точка зрения едва ли применима к ученым изданиям: у нас в России чем учение и серьезнее журнал, чем глубже и шире разрабатываются в нем научные вопросы, тем менее он имеет читателей. Это нужно сказать главным образом

об изданиях ученых обществ, университетских известиях и т. п. журналах, которые, при всей серьезности и солидности статей, помещающихся в них, имеют очень ограниченное число подписчиков и давно бы прекратили свое существование, если бы не получали материальной поддержки или от университета, или от правительства”. До такої категорії журналів автор відносить і “Труды Киевской духовной академии” (особливо друге десятиріччя) і подібними причинами пояснює малу розповсюдженість журналу у суспільстві у перші 20 років видання.

Після книги професора І.М. Королькова до 1917 р. не з’явилося жодної роботи, яка б так само докладно розкривала подальшу історію “Трудов КДА”. Лише у 1905 р. побачив світ систематичний покажчик статей, вміщених у названому журналі за 1860–1904 рр.¹⁷. До цього в самому виданні друкувалися покажчики змісту до кожного тому, а у 1870, 1875 – 1896 рр. – річні покажчики. Укладачі покажчика 1905 р. у передмові до нього пишуть: “Составление и издание настоящего “Указателя” вызвано необходимостью частого обращения к обширному научному материалу, составляющему содержание нашего академического журнала за 45 лет его существования; без данного же “Указателя” материал этот не мог до сего успешно обслуживать нужды ученых работников вообще, а для большинства молодых богословов, в частности, он и вовсе был не известен”¹⁸. Для створення систематичного покажчика укладачі скористалися працею І.М. Королькова (власне, останньою її частиною), зробивши необхідні зміни та перевірку, додавши ті статті, котрі в “Указателе” професора І.М. Королькова були випущені, тому що увійшли до історичного огляду існування академічного журналу в першій частині його книги. Матеріал у цьому покажчику зведений за групами семінарсько-академічних кафедр. Наступний дореволюційний систематичний покажчик статей, вміщених в “Трудах КДА”, вийшов у 1915 р. додатком до № 7/8 (с. 1–48) та № 9 (с. 49–90) академічного журналу та окремою книгою¹⁹. Назване видання є продовженням покажчика, опублікованого 1905 р. Найголовніші його відмінності від першого такі: 1) до нового покажчика увійшли витяги з журналів Ради Академії, звіти про стан Академії та звіти існуючих при Академії товариств; 2) статті розміщені не в хронологічному порядку, а за алфавітом прізвищ авторів та рецензентів; 3) у відділі “История русской церкви” виділений підвідділ “материалы и исследования по истории Императорской Киевской

духовної академії”; 4) дещо змінений порядок відділів. У передмові укладачі покажчика пояснюють, як розшифровувати римські та арабські цифри, що йдуть за позначенням роком²⁰.

Що стосується бібліографічних та довідкових видань, які вийшли до 1919 р., то “Труды КДА” можна знайти у джерелах, авторами яких є В. Срезневський²¹, М.М. Лісовський²² та Л.К. Ільїнський²³.

Перший науковий часопис Київської духовної академії “Труды КДА” став коліскою для таких видань, як “Библиотека творений св. Отцев и учителей церкви западных, издаваемая при Киевской духовной академии”, “Известия Церковно-археологического общества при КДА за ... год”, “Чтения в церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии”. За наказом Св. Синоду від 3 лютого 1884 р. “Библиотека творений св. Отцев” стала відбитком з журналу “Труды КДА” і пропонувалася всім духовним семінаріям, штатним чоловічим монастирям, кафедральним соборам і приходським церквам. Також як відбитки з академічного часопису виходили “Известия Церковно-археологического общества при КДА за ... год” та “Чтения в церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии”. Лише “Известия...” потрапили до одного з найгрунтовніших дореволюційних бібліографічних джерел, а саме до “Библиографии русской периодической печати, 1703–1900 гг.” М.М. Лісовського²⁴.

Що стосується видання “Учено-богословские и церковно-поведнические опыты студентов Киевской духовной академии”, то це був окремих науковий збірник. Видання було щорічним і друкувалося на відсотки з капіталу жертводавця Високопреосвященного Димитрія (Ковальницького). Радою Академії для збірника обиралися курсові роботи випускників КДА за рекомендаціями професорів-рецензентів. На жаль, в історико-культурних фондах НБУВ поки не знайдено восьмого випуску цього видання, проте перший випуск, не вказаний у каталозі Л.М. Дениско, знайшовся у другому відділі бібліотеки Університету св. Володимира. Джерел до 1917 р., у яких би згадувалося це видання поки не знайдено.

Маємо константувати, що запропонована нами стаття висвітлює лише ті джерела, які були знайдені автором роботи на початковому етапі пошуку матеріалів з цієї теми.

¹ Духовная литература. Труды Киевской Духовной Академии. Год

первый. Книжка I. Киев 1860 // Православное обозрение. – М., 1860. – Сент. – С. 118–146.

² По поводу полемики из за статьи г. Юркевича // Православное обозрение. – М., 1861. – Т. 6. – С. 56–10.

³ Объявления // Православное обозрение. – М., 1861. – Т. 6. – С. I–III.

⁴ Духовная литература и журналистика // Там же. – С. 568–582.

⁵ *Певницкий В.* Требования по отношению к духовной журналистике в нашем читающем обществе // Тр. Киев. духовной акад. – 1861. – Т. 3. – С. 50–114.

⁶ Там же. – С. 55.

⁷ Наша периодическая духовная литература в минувшем году / И. Эский // Руководство для сельских пастырей. – 1869. – № 3. – С. 96.

⁸ Там же. – С. 96–107.

⁹ Библиографические известия // Православный собеседник. – Казань, 1875. – Ч. 1. – С. 215, 316; Ч. 2. – С. 208–209, 446–448; Ч. 3. – С. 124–125, 507–510; 1876. – Ч. 1. – С. 125–127, 219–222; Ч. 2. – С. 235 – 238, 452–455; Ч. 3. – С. 306–309, 387–389.

¹⁰ Православный собеседник. – Казань, 1875. – Ч. 3. – С. 124.

¹¹ Там же. – С. 306.

¹² *Гильтебрандт П.А.* Заметки и новости // Древняя и новая Россия. – 1876. – Т. 2, № 7. – С. 292–294.

¹³ *Гильтебрандт П.А.* Заметки и новости // Древняя и новая Россия. – 1876. – № 10. – С. 205–206; 1877. – № 3. – С. 320–321, № 4 – С. 414, № 9. – С. 93, № 11. – С. 281–282, 285; 1878. – № 1. – С. 86–87, № 5. – С. 81–83, 85, № 6. – С. 187; 1879. – № 3. – С. 249–250, № 7. – С. 261–262, № 9. – С. 436, № 10. – С. 136; 1880. – Т. 16. – С. 122 – 126.

¹⁴ Библиография. Труды Киевской духовной академии 1878. № –12 / М.К. // Рус. филол. вестн. – Варшава, 1879. – Т. 2. – С. 144–156.

¹⁵ Русские духовные периодические издания в 1879 г. / П. // Киев. епархиальные ведомости. – 1879. – № 9. – С. 5–7.

¹⁶ *Королькова Г.М.* Двадцатилетие журнала “Труды Киевской духовной академии” (1860–1879 г.г.). (С подробным обзором статей, посвященным современным вопросам, систематическим перечнем ученых статей и алфавитным указателем авторов, переводчиков и рецензентов). – К., 1883. – 320 с.

¹⁷ Систематический указатель статей, помещенных в журнале “Труды Киевской духовной академии” за 1860 – 1904 г.г. – К., 1905. – [II], 159 с.

¹⁸ Там же. – С. I.

¹⁹ Систематический указатель статей, помещенных в журнале «Труды Киевской духовной академии» за 1905 – 1914 г.г. – К., 1915. – [I], 90 с.

²⁰ Там же – С. I.

²¹ *Срезневский В.* Список русских повременных изданий с 1703 по 1899 г.г. с сведениями об экземплярах, принадлежащих библиотеке имп. Академии наук: Корректированное изд. – СПб., 1901. – № 2679.

²² *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг. : В 4 вып. – СПб.; Пг., 1895–1915. – № 669.

²³ *Ильинский Л.К.* Список повременных изданий за 1917 г. – Пг., 1919.– Ч. 1: Алфавитный список.

²⁴ *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати, 1703 – 1900 гг.: В 4 вып. – СПб.; Пг., 1895–1915. – № 1210.

Summary

The data covering the historiography of the scientific periodicals of the Kyiv Ecclesiastical Academy of the 2nd half of the 19th – beginning of the 20th century in the publications up to 1919 is provided.

Key words: scientific religious periodicals, Kyiv Ecclesiastical Academy, “Trudy KDA” (“Works of the KEA”).

Л. В. Шипко
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

СТАНОВЛЕННЯ М. М. БЕРЕЖКОВА ЯК ОСОБИСТОСТІ ТА НАУКОВЦЯ (1850–1878 роки)

Розглядаються основні віхи життєвого шляху та наукової діяльності М.М. Бережкова (1850–1932) – професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Дослідження присвячене становленню М.М. Бережкова як особистості та науковця, формуванню його наукових інтересів у сфері середньовічної історії Росії упродовж першого періоду його життя та діяльності (1850–1878).

Ключові слова: М.М. Бережков, особистість, науковець, середньовічна історія Росії.

Відродження державної незалежності на теренах сучасної України і, зокрема, розвиток нових можливостей у культурно-науковій сфері започаткували важливий на сьогодні процес повернення суспільству та науці імен непересічних учених-істориків. До їх числа належить й ім'я Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932) – професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (1982–1904) та завідувача секції української та російської історії Науково-дослідної кафедри реформованого Ніжинського інституту народної освіти (1919–1926).

У житті та науковій діяльності Михайла Бережкова можна виділити три періоди: перший період – 1850–1878 рр. – визначається як важливий етап становлення особистості Михайла Миколайовича та його інтересів як майбутнього історика. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Імператорського Санкт-Петербурзького університету під керівництвом професора К. Бестужева-Рюміна у нього формуються не тільки наукові зацікавлення, а й власний викладацький стиль, методика проведення лекцій і практичних занять як

першооснова майбутньої практики в якості науковця та педагога. Другий етап, 1879–1916 рр., або ж дореволюційний період творчої діяльності Михайла Бережкова, слід характеризувати як час його активної педагогічної роботи та професійного становлення. За цей період ученим було представлено понад 30 праць, що вирізняються широким спектром досліджуваної ним проблематики і, зокрема, складають цикл наукових робіт з історії середньовічного Криму, історіографічні і методологічні праці, а також джерелознавчі, архівознавчі та археографічні студії. Третій етап, – 1917–1932 рр., коли Михайло Бережков, у зв'язку з погіршенням матеріального становища, що було викликано революційними змінами в країні, вимушений повернутися до наукової та викладацької роботи в 1919–1926 рр. у реформований Ніжинський інститут народної освіти. Науковий доробок вченого за цей період складає близько 10-ти робіт, присвячених вивченню регіональної історії України, головним чином, Чернігівському краю та Ніжину, що одночасно можна класифікувати як його професійну перекваліфікацію.

Відсутність всебічного вивчення в українській та російській історіографії важливого у житті М. Бережкова періоду, коли вчений обрав свою долю у виборі професії, зумовлює актуальність даного дослідження.

Михайло Бережков народився 30 жовтня 1850 р. у селі Мостці Володимирської губернії в незаможній, але багатій сімейними традиціями родині православного священика Миколи Петровича та Євламπίї Кузьмівни Бережкових¹. Атмосфера духовності, освіченості та взаємної поваги, яка плекалася в сімействі Бережкових, відчутно вплинула на формування Михайла Миколайовича як повноцінної особистості та гідного представника свого роду. Його батьки, діди і прадіди були корінними володимирцями духовного звання з Юріївського та Суздальського округів Володимирської єпархії, переважно з селищ Біляніцино та Бережки². Усвідомлення приналежності до давнього, хоча й незначного роду володимирського духовенства надихало Михайла Бережкова протягом усього його життя й невідступно спрямовувало на шлях внутрішнього самовдосконалення та відданості духовній і освітянській справі.

Грунтовним засвоєнням знань загальноосвітнього напрямку та формуванням інтересу до історії Михайло Бережков завдячує своїм батькам, для яких турбота про виховання власних дітей посідала важливе місце в житті.

Першим та найкращим учителем Михайла був його батько Микола Петрович – уважний, суворий та люблячий викладач. Він навчив свого первістка змалку читати, писати, початкам арифметики, латинській, російській, слов'янській та грецькій граматиці, значну увагу приділяв церковному співу³, талант до якого у Михайла Бережкова значною мірою виявився під час навчання в духовному училищі. Великою заслугою батька було знайомство сина з Біблією, що мало наслідком не тільки виховання глибоких релігійних почуттів у хлопчика, а й позначилося на підготовці в майбутньому до історико-філологічного навчання у вищій школі⁴. За відсутності достатніх коштів у родині Бережкових на придбання рекомендованих книг Богословського та Богданова для вивчення священної історії в роки навчання Михайла у Володимирському духовному училищі, в пригоді стала подарована йому змалечку батьком слов'янська Біблія. Історичні книги останньої (Ісуса Навіна, Судей, Руфі та ін.) були широко використані Михайлом як під час домашнього, так і шкільного навчання та суттєво вплинули на його пізнавальні здібності в галузі історії⁵.

Як людина духовного складу за своїм внутрішнім покликанням та прихильник просвіти, Микола Петрович відавав належне знайомству сина з літературою не тільки релігійного, але й світського змісту, що однозначно сприятливо позначилося на розширенні світогляду хлопчика. Бібліотека сусіднього села Кіжани та домашні зібрання книг заможних мирян мостецького приходу Апряніних та Єрмолових завжди були у розпорядженні батька Михайла Бережкова⁶. Уподобання на наукові праці Д. Бантиша-Каменського, М. Карамзіна, а також художню літературу, багату історичними сюжетами, як-от твори О. Пушкіна, романи І. Лажечнікова та інших авторів, були розповсюджені серед усіх членів родини⁷. З огляду на умови життя сімейства Бережкових та відсутність змоги організувати збирання книжок для власної бібліотеки, ця літературна база виявилася на той час достатньою у процесі формування в неповнолітнього Михайла цілеспрямованого та постійного інтересу до російської історії, що в подальшому переріс у професійну площину.

Важливий внесок у формування внутрішнього світу Михайла належав матері – Євламії Кузьмівні. Розумна, спокійна і привітна, вона цілком присвятила себе вихованню дітей. Матері як справжній майстрині російської словесності Михайло був зобов'язаний любов'ю до рідної мови⁸.

Ретельна домашня підготовка, яку провадив батько Михайла, здійснювалася з метою вступу сина до Володимирського духовного училища. На запрошення Миколи Петровича з Михайлом займалися володимирські семінаристи Олексій Полшков, Омелян Піріфочов та інші учні семінарії у вільний вакаційний період⁹.

Прагнення до знань і чудова пам'ять Михайла Бережкова та безпосередній контроль батька за домашнім навчанням сина "підготували десятирічного хлопчика, – як згадував про себе з часом ніжинський професор, – не тільки до нижчого, а й до середнього відділення Володимирського училища"¹⁰. Вступ до цього навчального закладу був пов'язаний як сімейною традицією, якої дотримувалися усі представники роду Бережкових по чоловічій лінії, так і з тим, що училище та семінарія вважалися в ті часи кращою середньою школою у Володимирській єпархії для отримання духовної освіти.

У серпні 1860 р. Михайло Бережков був прийнятий до Володимирського повітового духовного училища. Схвальна оцінка здібностей сина, представлена батьком Михайла Бережкова ректору цього навчального закладу, Федору Михайловичу Надеждіну, сприяла зарахуванню хлопчика без письмових іспитів¹¹.

З часом Михайло Миколайович на сторінках власного мемуарного нарису відтворив спогади про атмосферу покарань, доносів, хабарництва, відвертої байдужості з боку деяких викладачів до належного виховання та розвитку внутрішнього світу підростаючого покоління¹², що панувала в стінах Володимирського духовного училища. Подібні записи вже дорослої людини і професора не тільки засвідчили внутрішнє небажання його в минулому як підлітка миритися з невіглаством та матеріальними перепонами на шляху отримання належної освіти, але й спонукали зробити важливі кроки на шляху формування в майбутньому ціннісних основ власної науково-педагогічної практики.

Протягом перших двох років навчання у нижчому відділенні духовного училища Михайло Бережков поглиблено займався самоосвітою, адже більшість предметів, що викладалися, він засвоїв ще в домашніх умовах. Предмети, що не увійшли до кола домашніх занять або розглядалися поверхово, без надмірних зусиль опрацьовувалися ним у навчальному закладі. Так, без будь-яких перешкод і без надмірного виснаження розумових сил були усунені прогалини з географії, арифметики, зі священної історії, слов'ян-

ського читання¹³. На жаль, відсутність по-справжньому розумного керівника в училищі, як згадував М. Бережков, не дала змоги спрямувати в потрібне річище його здібності¹⁴.

Зацікавленим у подальшій долі Михайла та розвитку його інтелектуальних можливостей залишався на той час лише один викладач – Микола Петрович, батько хлопчика. Під час “ділових” вакацій (так Михайло Бережков називав відпочинок удома після завершення чергового року навчання в училищі, а з часом – в семінарії) він провадив процес переекзаменування знань сина з деяких предметів, наприклад, з читання та перекладу текстів латинською, грецькою чи слов’янською мовами¹⁵. Постійний нагляд батька за розвитком пізнавальних здібностей хлопчика у кожному з його поїздок додому та безпосередньо батьківська віра в те, що син обов’язково стане професором¹⁶, підтримали рішення юнака отримати вищу освіту і присвятити своє життя науці.

Реалізація поставленої мети та особистий інтерес до навчання, яке тривало протягом шести років в училищі та чотирьох – у семінарії, обумовили зростання успішності Михайла Бережкова з усіх предметів, а особливо з тих, викладачі яких вирізнялися педагогічним тактом та талантом. Так, зацікавленість М. Бережкова до предмета священної історії, що викладався І. Кмочарьовим для учнів молодших класів училища, була продиктована вмінням учителя донести до учнівської аудиторії живий та цікавий матеріал. Наслідування ораторського таланту викладача виявилось у підлітка в послідовному тренуванні, в міру духовного розвитку, висловлювати думку “своїми словами”¹⁷.

Здобуті на заняттях І. Кмочарьова навички вільного спілкування та обміну думками з класом були використані М. Бережковим та його колегами по навчанню у процесі поступового подолання таких недоліків тодішньої освіти, як заучування уроків та байдужість у середовищі учнівського і викладацького складу до розвитку розумового мислення у засвоєнні предмета. Показовим прикладом в даному випадку М. Бережков відмічає добровільне бажання деяких учнів до урізноманітнення вивчення російської історії в училищі шляхом запровадження процесу самостійного опрацювання наявних у розпорядженні школярів російських літописів і наукових праць з вітчизняної історії¹⁸.

За таких умов поглиблене засвоєння історичного матеріалу в стінах Володимирського духовного навчального закладу в подаль-

шому визначило долю М. Бережкова у виборі професії, історико-філологічний напрям якої деякою мірою окреслився завдяки і його обізнаності у філологічних науках. Так, досконалим володінням латинської мови він був зобов'язаний викладачу О. Ушакову¹⁹; засвоєнням головних правил слов'янської граматики – П. Архангельському²⁰; знанням грецької мови – І. Вишневецькому²¹.

За відсутності викладання в учбовому закладі предметів для виховання естетичних смаків у молоді, а саме музики, малювання та танців²², М. Бережков віддає перевагу доступнішим для більшості учнів захопленням, таким як церковний хоровий спів²³, самостійні пізнавальні екскурсії містом та читання книг.

Знайомство під час прогулянок зі старовинним містом Володимиром, кожна історична пам'ятка якого розповідала про славетні віхи давньої російської історії, з інтересом сприймалося юнаком. Неповнолітньому Михайлу було приємно усвідомлювати, що місто Володимир – це колиска величі Росії, це його батьківщина, на якій він “навчився цікавитись російською історією і розуміти деякі сторони російського життя, сучасного і минулого, тобто розуміти не з книг, а з самого життя. Безпосереднім живим почуттям, спостереженням та здогадом стосовно того, що було і що повинно бути, й чого не сказано в літописах і взагалі в джерелах писемних”²⁴. Безумовно, такі особисті спостереження хлопчика справляли певний вплив на процес формування його історичних поглядів під час шкільного навчання. Вирішальна ж роль в отриманні М. Бережковим знань з російської історії різних періодів належала опрацюванню писемних джерел і наукових праць, якими була багата бібліотека училища.

Сформовані за рахунок учнівських грошових внесків та на основі особистих смаків інспектора Володимирського духовного училища І. Соколова, без використання цензурних списків рекомендованої чи забороненої літератури фонди бібліотеки були відкриті як для Михайла Бережкова, так і для більшості учнів, які прагнули отримати знання. Ціннісний вплив такої літератури на виховання добрих і шляхетних почуттів у душах підростаючого покоління та формування його світоглядних орієнтирів пізніше був відзначений у спогадах Михайла Миколайовича як позитивний крок у розвитку шкільної освіти даного навчального закладу²⁵.

Роки семінарського навчання для М. Бережкова виявилися найбільш плідними у формуванні його особистого характеру, само-

стійності та серйозності думок, відповідальності. Немалу роль у цьому процесі відігравали запроваджені ним в колі друзів-семінаристів IV філософського класу М. Знаменським, Л. Доброхотовим та І. Смірновим обговорення-диспути про світ і про Бога, про душу й тіло, про матеріалізм, про комунізм та про інші важливі предмети соціального та наукового напрямку²⁶.

По закінченні в 1866 р. Володимирського духовного училища та влітку 1870 р. – курсу наук у тамтешній семінарії Михайло Бережков отримав чудову освіту. Як засвідчують атестації, особливі успіхи він мав з гуманітарних предметів (російська та священна історія, російська та слов'янська граматики, латинська та грецька мови)²⁷. Після проходження під керівництвом отця О. Альбіцького річного курсу стажування вчителем земської зразкової школи в селі Іваново (нині – м. Іваново-Вознесенськ) Володимирської губернії Михайло влітку 1871 р. від'їжджає до Санкт-Петербурга з метою продовжити навчання у вищій школі²⁸. Перші кроки на шляху до омріяного фаху Михайло Бережков здійснює влітку 1871 р. Спроба вступу до Імператорського Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, на жаль, не увінчалася для нього успіхом. Причиною відмови стала незадовільна оцінка директором Інституту стану здоров'я претендента, оскільки наслідки перенесеного Михайлом Бережковим червоного тифу в с. Іванові під час практики весною 1871 р. давалися ще взнаки²⁹. На щастя, труднощів із його зарахуванням до Санкт-Петербурзького університету на історико-філологічний факультет не виникло. Після перевіркового екзамену, згадував Михайло Бережков, він здобув почесне звання студента Петербурзького університету і поринув в “інший світ, де панує розвиток науки, особистості та допитливості, здійснюються перші кроки науково-дослідної діяльності, тлумачиться поняття історичної науки та методика її опанування”³⁰.

Під керівництвом досвідчених викладачів історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету Михайло Бережков за період студентського навчання із захопленням прослухав курс вступу у слов'янську філологію та повний курс з предмета філології проф. І. Срезневського; лекційні читання зразків слов'янських наріч та лекції з історії слов'ян проф. В. Ламанського; спецкурс з народної словесності проф. О. Міллера; курс історії стародавнього Риму та Греції, читаний Ф. Соколовим. Продовжуючи вдосконалювати свої знання з грецької мови, М. Бережков особливо корис-

ним для себе називав у спогадах лекції проф. К. Люгебіля і його вправи з грецької етимології, а також вивчення рапсодій з “Іліади” та “Одіссеї” Гомера; крім цього, на заняттях з історії грецької літератури проф. Г. Дестуніса практикував тлумачення творів Геродота, Платона, Софокла, Плутарха³¹. Щодо російської історії як загального для студентів історико-філологічного факультету навчального курсу, а також дотичних до предмета вивчення спецкурсів з дослідження питання походження історичних пам’яток та з російської історіографії, то поглибленим науковим інтересом до них Михайло Бережков завдячував проф. К. Бестужеву-Рюміну³².

Моральна та гуманна думка лекцій з російської історії К. Бестужева-Рюміна, вірне сприйняття аудиторією їхнього загального змісту, а саме повага до минулого, до заслуг попередніх поколінь, любов і шана до православної старовини російської, до сумнівних усіх діячів життя і науки³³, позначилися на обранні Михайлом Бережковим історії Росії у третій рік навчання фаховим предметом вивчення. У свою чергу, згадував Михайло Миколайович, з боку професора К. Бестужева-Рюміна для студентів було організовано підтримку досвідченими порадами та необхідними вказівками стосовно того, як слід братися за науку, як читати та вивчати історію за першоджерелами та посібниками³⁴.

Значний вплив на формування наукових інтересів Михайла Бережкова в галузі історичної науки справив лекційний курс К. Бестужева-Рюміна з російської історіографії XVIII–XIX ст., читаний в 1874–1875 рр. студентам IV курсу. Зокрема, ряд блискучих характеристик життєвого шляху, наукової та літературної діяльності російських істориків (особливо В. Татіщева, І. Болтіна, М. Карамзіна, С. Соловйова та ін.), представлених професором, “допомогли, – за оцінкою М. Бережкова, – вірно прослідкувати поступовий розвиток російської історичної науки та історичної думки”; також курс виявився корисним у засвоєнні студентами правил критики та методу наукового дослідження³⁵.

У зв’язку з розширенням наукового знання завдяки поглибленому засвоєнню факультативного курсу навчання в університеті та з огляду на безпосередній вплив К. Бестужева-Рюміна відбувається формування історичного світогляду Михайла Бережкова і становлення його як історика³⁶. Дотримання К. Бестужевим-Рюмінім фактографічного принципу у теоретичних побудовах та досягненні філософських висновків³⁷ відобразилося, зокрема, у підтримці студентом

Михайлом Бережковим ідеї про постійно діючий у всіх світових явищах закон. Так, при дослідженні взаємодії законів та їхнього впливу на суспільство молодий дослідник головним завданням науки відзначав виявлення та ретельну критичну перевірку фактів. Нехтування ж будь-яким фактом було визнано ним неприпустимим у науці³⁸. Окрім засвоєння теоретико-методологічних настанов проф. К. Бестужева-Рюміна, Михайло Бережков під його керівництвом провадив науково-дослідну роботу над кандидатською дисертацією.

Обрана тема дослідження “О смоленских торговых договорах, со стороны языка и содержания” показово підкреслила формування наукових уподобань Михайла Бережкова³⁹. Порівняно з поданими на конкурс по історико-філологічному факультету аналогічними за тематикою кандидатськими дослідженнями студентів II курсу О. Гласова, а також IV курсу Д. Єфимова та М. Баженова⁴⁰, Михайло Бережков, згідно з фаховою оцінкою професорського складу факультету, досяг більш вагомих результатів у процесі історико-філологічного опрацювання джерельного матеріалу. Застосовані кандидатом науково-критичні прийоми при вивченні та з'ясуванні особливостей змісту та мови смоленських грамот XII–XIV ст., ініціатива, старанність та уважність, виявлена під час дослідницького процесу, були визнані важливими складовими елементами його наукової праці⁴¹. Підготовка та успішний захист кандидатської дисертації увінчалися для М. Бережкова прийняттям Радою Санкт-Петербурзького університету рішення від 3 лютого 1875 р. про нагородження його золотою медаллю⁴². З часом учений згадував, що через матеріальну скруту вимушений був продати нагороду, про що усе своє життя потім жалкував⁴³.

Важливим у процесі професійного становлення Михайла Бережкова стало продовження навчання при Петербурзькому університеті⁴⁴. Разом з колегами М. Гротом, Р. Брандтом, В. Казанським та О. Кругловим М. Бережков був залишений для підготовки до іспиту на ступінь магістра терміном від 1 червня 1875 р. до 1 вересня 1878 р⁴⁵. Якщо протягом 1871–1875 рр. навчання у Санкт-Петербурзькому університеті Михайло Бережков як студент удостоювався стипендії історико-філологічного факультету в 100 крб. та Імператорської стипендії в 300 крб.⁴⁶, то рішення Ради університету про позбавлення фінансового забезпечення М. Бережкова у перший рік підготовки до ступеня магістра позначилося на його планах роботи

над дисертацією⁴⁷. Для покращення матеріального становищі молодий науковець береться за приватне домашнє навчання дітей у родині Шміта і Арцимовича та викладання в прогімназії на Пісках⁴⁸.

У справі про надання керівництвом університету магістерської стипендії Михайлу Бережкову в розмірі 600 крб. на рік велику турботу виявив його науковий керівник К. Бестужев-Рюмін⁴⁹. Завдяки зусиллям Костянтина Миколайовича його учень став стипендіатом університету на увесь наступний період навчання в магістратурі з 1 березня 1876 р. по 1 вересня 1878 р.⁵⁰ Отож, в особі К. Бестужева-Рюміна М. Бережков отримав не тільки наукового наставника, але ще й дружньо налаштовану та чуйну до нього людину⁵¹. Так, за його сприяння М. Бережков отримав також змогу налагодити знайомства з тогочасними передовими представниками російської науки та літератури⁵².

У своїх автобіографічних записках Михайло Бережков, зокрема, згадував про відвідувані ним вечірні зібрання на квартирі К. Бестужева-Рюміна. Організовані по вівторках за ініціативи Костянтина Миколайовича в його помешканні, такі зустрічі мали на меті проведення товариських дискусій з різних політичних, історичних, літературних та філософських тем у колі друзів. У неформальній обстановці Михайло Бережков мав нагоду особисто спілкуватися та налагоджувати професійні зв'язки з проф. П. Мельниковим, учителем К. Бестужева-Рюміна, з проф. Олександрівського лицю Є. Беловим, з дерптським проф. О. Котляревським, з професорами В. Модестовим, Д. Самоквасовим та В. Сергєєвичем, зі знаменитим візантологом В. Васильєвським, професорами історико-філологічного факультету І. Срезневським, В. Ламанським, Г. Дестунісом, І. Мінаєвим, Л. Майковим та його братом поетом А. Майковим, з журналістом та редактором "Древней и Новой России" С. Шубинським, редактором-видавцем "Русской старины" М. Семєвським та іншими представниками наукових кіл, письменниками, публіцистами⁵³.

Костянтин Миколайович надавав дієву допомогу Михайлу Бережкову у підготовці магістерської дисертації "О торговле Руси с Ганзой до конца XV века", надаючи йому літературу до теми дослідження з власної домашньої книгозбірні, стежачи за дотриманням плану роботи, вимагаючи від нього доказовості у викладенні матеріалу та висновках, скеровуючи молодого науковця до проведення ретельного дослідження архівних матеріалів та бібліотечних фондів Петербурзького університету, Академії наук та Публічної бібліотеки⁵⁴.

Грунтовно опрацьовані історичні документи середньовічною німецькою мовою і латиною та іноземна наукова література з теми дослідження стали підтвердженням вірно обраного Михайлом Бережковим наукового шляху в історико-філологічному напрямку⁵⁵.

Робота М. Бережкова над дисертацією поєднувалась з його активною участю в науковому та культурному житті Петербурга. Так, за підтримки проф. Л. Майкова в 1877 р.⁵⁶ виходять друком перші праці Михайла Миколайовича, безпосередньо пов'язані з магістерською роботою: перша стаття “О торговле россиян с Ригой в XIII–XIV вв.” та перший критичний відгук на дисертацію Ф. Фортинського “Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 года”⁵⁷; молодий вчений бере участь у відкритих диспутах та засіданнях при Академії наук і Петербурзькому університеті⁵⁸.

Здобутки мистецтва та літератури теж не оминають діяльної натури М. Бережкова. Відвідування театрів, музеїв, екскурсії містом та знайомство з літературними новаціями безумовно сприяли його різнобічному розвитку⁵⁹.

Відзначаючи наукові та культурні уподобання М. Бережкова в роки університетського навчання, можна визначити і його політичні інтереси. Захоплення історією Російської імперії, відверта приязнь до правління Олександра II⁶⁰, виявлена у спогадах Михайла Бережкова 1870-х років, дозволяє робити припущення щодо формування його монархічних уподобань. Офіційних заяв ученого стосовно цього та будь-якої його участі в політичних партіях чи угрупованнях того часу немає.

Заперечується й сама думка про це тими міркуваннями, що поставлене ним завдання досягти відчутних результатів у науці та зміни в особистому житті (смерть батька в 1876 р., переобрання на себе ролі старшого в родині та турбота про майбутнє братів і сестер)⁶¹ впливало на його життєву позицію у відмежуванні від політики⁶².

Публічний захист магістерської дисертації Михайла Бережкова “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века” відбувся 4 лютого 1879 р.⁶³ У цілому схвальні відгуки опонентів, а саме професорів Санкт-Петербурзького університету К. Бестужева-Рюміна, Є. Замисловського та В. Сергеевича, засвідчили підтримку результатів дослідження М. Бережкова щодо розвитку торгівлі Новгороду та Західної Русі з Ганзейським союзом до 1494 р. з огляду на залучення молодим науковцем до роботи важливих свідчень середньовічних

західноєвропейських джерел та російських літописних пам'яток⁶⁴. Отримання ж 5 лютого 1879 р. звання магістра російської історії, а також призначення Комітетом правління Імператорської Російської Академії наук Уварівської премії у розмірі 500 крб. за магістерську роботу⁶⁵ започаткували, за висловлюванням самого М. Бережкова, новий етап у його науковому житті⁶⁶.

Змістовні ж зауваження у рецензійному відгуку на працю М. Бережкова "О торговле Руси с Ганзой до конца XV века" варшавського професора О. Нікітського стосовно несистематизованого викладу матеріалу в дослідженні та неповне висвітлених важливих аспектів новгородсько-ганзейської торгівлі⁶⁷ були взяті до уваги молодим ученим, оскільки врахування наукової думки та досвіду фахівців, на його переконання, сприятливо впливало на досягнення в майбутньому позитивних результатів у постановці, розробці та вирішенні актуальних в історичній науці проблем⁶⁸.

Очевидний успіх магістерської роботи М. Бережкова з історії середньовічної торгівлі Великого Новгороду та Ганзейського союзу був з часом підкріплений рядом інших відгуків, зокрема професора Університету св. Володимира В. Іконникова⁶⁹ та петербурзьких учених М. Кояловича та В. Сторожева⁷⁰.

Одночасно слід відзначити, що різні відзиви на працю Михайла Миколайовича пояснюються як її новаторським характером, так і тим, що для всебічного обґрунтування наукових тез у праці бракувало матеріалу, тому деякі твердження автора видавалися непереконливими. Зокрема, висловлені М. Бережковим міркування стосовно переслідуваних московським государем Іваном III Васильовичем конкретних цілей у відносинах з Ганзою, які зводились до підтримки цих зв'язків за умови невтручання Ордену і Швеції⁷¹, на жаль, не були обґрунтовані у роботі документально, що визнавав і сам дослідник⁷². Тільки з часом ідеї вченого знайшли підтвердження в дослідженнях вже радянських істориків М. Усачова⁷³, Є. Муравської⁷⁴, Н. Казакової⁷⁵ у зв'язку із проведенням ними вичерпного опрацювання нововиявлених джерел.

Отже, за час навчання як у Володимирському духовному училищі та семінарії, так і на історико-філологічному факультеті Імператорського Санкт-Петербурзького університету Михайло Бережков зарекомендував себе здібним студентом, який демонстрував досить високий рівень успішності; брав активну участь у науково-культурному житті Петербурга; заявив про себе як про талановитого моло-

дого ученого, отримавши ступінь магістра з російської історії. Керований настановами професора К. Бестужева-Рюміна, М. Березков переживає формування не тільки наукових зацікавлень, але й власного викладацького стилю, методики проведення лекцій і практичних занять як першооснови майбутньої практики в якості науковця та педагога. Базові основи історичних поглядів К. Бестужева-Рюміна, які полягали в послідовному проведенні і поширенні принципу всебічного вивчення явищ минулого, опорою якому слугують попередня критика і ретельний аналіз фактів, були також підтримані Михайлом Березковим. Прагнення Михайла Миколайовича не зупинятися на досягнутому та отримати ступінь доктора історичних наук, підсилюване наполегливими порадами його наставника К. Бестужева-Рюміна, позначилось на подальшому професійному становленні молодого дослідника та оформленні його наукових пріоритетів.

¹ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXIII, № 2, арк. 8.– (Далі – ІР НБУВ)

² Там само, арк. 72.

³ Там само, арк. 11, 20.

⁴ Там само, арк. 41зв.

⁵ Там само, арк. 46зв.

⁶ Там само, арк. 104.

⁷ Там само, арк. 104.

⁸ Там само, арк. 216.

⁹ Там само, № 3, арк. 20.

¹⁰ Там само, № 2, арк. 40.

¹¹ Там само, арк. 39.

¹² Там само, арк. 46, 48.

¹³ Там само, арк. 41, 42, 203.

¹⁴ Там само, арк. 41.

¹⁵ Там само, № 3, арк. 11.

¹⁶ Там само, арк. 11, 14.

¹⁷ Там само, арк. 44.

¹⁸ Там само, арк. 46, 52.

¹⁹ Там само, № 2, арк. 45.

²⁰ Там само, арк. 47.

²¹ Там само, арк. 46.

²² Там само, арк. 199.

²³ Там само, арк. 49–50зв.

²⁴ Там само, арк. 73зв.–74.

²⁵ Там само, арк. 48зв.

²⁶ Там само, № 456, арк. 4.

²⁷ Там само, № 512, арк. 1.

²⁸ Там само, № 2, арк. 9.

²⁹ Там само, № 456, арк. 3зв.

³⁰ Там само, № 2, арк. 205.

³¹ Предметы преподавания в продолжение 1871–1872 учебного года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1870–1871 академического года. С приложениями. – СПб., 1872. – № 4. – С. 137–139; Предметы преподавания в продолжение 1872–1873 учебного года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1871–1872 академического года. С приложениями. – СПб., 1872. – № 6. – С. 113–115; ИР НБУВ, Ф. XXIII, № 453, арк. 156.

³² Предметы преподавания в продолжение 1873–1874 учебного года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1873–1874 академического года. С приложениями. – СПб., 1874. – № 9. – С. 111–113; Предметы преподавания в продолжение 1874–1875 академического года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1875. – № 11. – С. 65–67.

³³ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 788, арк. 141.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 101зв.

³⁵ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 788, арк. 143–145.

³⁶ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Бережков Михайло Миколайович // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 334.

³⁷ *Киреева Р.А.* К.Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. – М., 1990. – С. 108.

³⁸ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 170, арк. 110зв.–112.

³⁹ Там само, № 788, арк. 148.

⁴⁰ Записка о наградах г.г. слушателей С.-Петербургского Университета медалями в 1875 году и о вновь предложенных задачах для соискания наград медалями в 1876 году // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1875. – № 11. – С. 100.

⁴¹ Там же. – С. 102–104.

⁴² Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 3 февраля 1875 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1876. – № 12. – С. 16; ИР НБУВ, ф. XXIII, № 513, арк. 1.

⁴³ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 2, арк. 132.

⁴⁴ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 31 мая 1875 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1876. – № 12. – С. 55.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 70, спр. 101, арк. 7зв.

⁴⁶ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 20 сентября 1871 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1871–1872 академического года. С приложениями. – СПб., 1872. – № 5. – С. 21; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 1 сентября 1872 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1872–1873 академического года. С приложениями. – СПб., 1873. – № 7. – С. 17; Журнал заседания Совета С.-Петербургского Университета. 31 мая 1873 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1872–1873 академического года. С приложениями. – СПб., 1874. – № 8. – С. 106; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 31 мая 1874 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1873–1874 академического года. С приложениями. – СПб., 1875. – № 10. – С. 73.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 937, арк. 1.

⁴⁸ Там само, № 2, арк. 133.

⁴⁹ Там само, № 788, арк. 151.

⁵⁰ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 1 марта 1876 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1875–1876 академического года. С приложениями. – СПб., 1877. – № 14. – С. 24; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 14 марта 1877 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1876–1877 академического года. С приложениями. – СПб., 1878. – № 16. – С. 38–39; Отчет о состоянии Императорского С.-Петербургского университета и деятельности ученого сословия его за 1877 год, читанный на акте 8 февраля 1878 года, Экстраординарным Профессором М.И. Владиславлевым // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1877–1878 академического года. С приложениями. – СПб., 1878. – № 17. – С. 63; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 27 марта 1878 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1877–1878 академического года. С приложениями. – СПб., 1878. – № 18. – С. 35.

⁵¹ ІР НБУВ, ф. XXIII, № 788, арк. 1.

⁵² Там само, арк.153.

⁵³ Там само, арк. 155–156.

⁵⁴ Там само, арк. 150–151.

⁵⁵ Там само, арк. 150.

⁵⁶ Там само, № 913, арк. 1.

⁵⁷ *Бережков М.Н.* О торговле русских с Ригой в XIII – XIV вв. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1877. – №2. – С.330–357. – (Далі – ЖМНП); *Бережков М.Н.* [Рец.] // ЖМНП. – 1877. – № 4. – С. 306–315. – Рец. на кн.: Форгинский Ф.Я. Приморские вендские города и их влияние на образовании Ганзейського союза до 1370 года.

⁵⁸ IP НБУВ, Ф. XXIII, № 7, арк. 10зв., 11зв., 13зв., 17, 18.

⁵⁹ Там само, арк. 2зв., 7.

⁶⁰ Там само, арк. 3зв.–4.

⁶¹ Там само, № 2, арк. 81, 134.

⁶² *Коваленко А.Б.* М.Н. Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104–105.

⁶³ Отчет о состоянии Императорского С.-Петербургского университета и деятельности ученого сословия его за 1878 год, читанный на акте 8 февраля 1879 года, Ординарным Профессором М.И. Горчаковым // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1878–1879 академического года. С приложениями. – СПб., 1879. – № 19. – С. 85.

⁶⁴ Библиографический листок № 13. Отечественная история. “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века”, соч. М. Бережкова. СПб. (издание автора). 1879 // Российская библиография. Еженедельник. Вестник Русской Печати. – 1879. – № 39. – С. 196.

⁶⁵ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 5 февраля 1879 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1878–1879 академического года. С приложениями. – СПб., 1880. – № 20. – С. 14.

⁶⁶ IP НБУВ, Ф. XXIII, № 7, арк. 23зв.

⁶⁷ *Никитский А.А.* О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. Сочинение М. Бережкова СПб., 1879. Рецензия проф. А.А. Никитского. – СПб., 1880 г. – 51с.

⁶⁸ IP НБУВ, Ф. XXIII, № 68, арк. 2.

⁶⁹ Раздел VIII. Библиографический листок новых книг / Состав. В.С. И-в // Русская старина. – СПб., 1879. – На обертке; Отзывы и заметки о книгах и статья: Заседание 25 февраля 1879 г. // Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2., отд. 1. – С. 103.

⁷⁰ *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / [Коялович Михаил Осипович]. – СПб., 1884. – С.492–494; IP НБУВ, Ф. XXIII, № 1233, арк. 2; *Сторожев В.* Бережков Михаил Николаевич // Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых: От начала русской образованности до наших дней. – СПб., 1892. – Т. 3. – С. 61–62.

⁷¹ *Бережков М.Н.* О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. – СПб., 1879. – С. 264.

⁷² ИР НБУВ. – Ф. XXIII. – № 184, арк. 21–21зв.

⁷³ *Усачев Н.Н.* К оценке западных внешнеторговых связей Смоленска в XII–XIV вв. // Международные связи России до XVII в. : Сб. ст. – М., 1961. – С. 203, 209.

⁷⁴ *Муравская Е.И.* Торговля Риги с Полоцком, Витебском и Смоленском в XIII–XV вв. : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Рига, 1962. – С. 7–8.

⁷⁵ *Казакова Н.А.* Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI вв. – Л., 1975. – С. 7–8.

Summary

The main mileposts of the life and scientific biography of M.M. Berezkhov, professor of the Russian history of the Nizhyn Institute of History and Philology of prince Bezborodko. The research is dedicated to the formation of M.M. Berezkhov as a personality and researcher, establishment of his scientific interests in the sphere of the medieval history of Russia during the first period of his life and activities.

Key words: M.M. Berezkhov, personality, researcher, the medieval history of Russia.

Е. С. Клименко
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

**БЕЗЛІНІЙНІ СПІВОЧІ РУКОПИСНІ КНИГИ
XVI ст. з ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISY
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Стаття присвячена кодикологічним дослідженням безлінійних співо-чих рукописних книг XVI ст., що зберігаються у фондах Інституту руко-пису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Проведено їх ідентифікацію та атрибуцію за допомогою методів ко-дикології, кодикографії, текстології, палеографії, музичної палеографії та філігранології. Виявлено специфічні особливості рукописів, пов'язані з їх структурою, складом, нотаціями та музичними особливостями. На основі комплексного аналізу зроблений їх науковий опис.

Ключові слова: співочі рукописні книги, нотації, кодикологічне до-слідження, науковий опис.

Рукописна книга (далі – РК) є синкретичним джерелом вивчення вітчизняної історії та духовної культури, що містить у згорнутому вигляді інформацію про розвиток середньовічної освіти, мистецтва, літератури, релігійних поглядів та філософії.

Дослідження такого синтетичного об'єкта базується на ком-плексній методичній базі з використанням методів кодикології, кодикографії, джерелознавства, палеографії, філігранології, архео-графії, текстології й вимагає багатоаспектності опису, що дає мож-ливість розгортання інформації та запровадження її до наукового та культурологічного обігу. Для цього необхідно вивчати процес створення книги, аналізувати найменші подробиці технології, на-водити характеристики паперу, оправ, почерків, чорнила, організації тексту, оформлення та оздоблення сторінки, оправ, досліджувати походження книги, її побутування та долю¹.

Але музичні співочі РК, зокрема, безлінійні, мають свою специфіку, пов'язану з поєднанням в них двох видів тексту – літургійного та музичного, дослідження яких потребує застосування додаткових музично-палеографічних та музично-текстологічних методик.

Співоча рукописно-книжна традиція існувала з XI до початку XX ст., тому кожний збережений рукопис є цілісною пам'яткою культури певної епохи.

Як відомо, у давньоруську епоху використовувався комплекс богослужбних співочих книг, запозичений з Візантії: співи щотижневого кола зосереджувалися в Октоїху, місячного циклу – в Мінеї, Великого Посту й П'ятдесятниці – у Тріоді, репертуар цілодобового співу – у Службнику. Ірмоси мінейних, октайних, тріодних канонів та осмогласника зібрані у моножанровій співочій книзі ірмосів, яка називалася Ірмології, що виконувала як богослужбну, так і навчальну функції.

Однак у подальшому національна традиція християнського співу в Україні була направлена на створення єдиного співочого збірника – Ірмологіона (Ірмоля), який був сформований у середині XVI ст. і вміщував найважливіші відібрані співи – недільні, щотижневі, співи двомісячних циклів (осмогласні), святкові співи всього календарного року².

Українська музична культура з середини XVI ст. переживала відродження – епоху українського бароко, що характеризується синтезом різних культурних традицій: руського ірмолейного співу, трансплантованої новогрецької та балканослов'янської монодії, запозиченого латинського багатоголосся, нових протестантських співів – кантів і псалмів. Усі ці явища вплинули і на ірмолейний спів, зосереджений, в основному, у монастирях України та Білорусі – осередках традиційної гімнографічної культури: було здійснено перехід на нову загальноєвропейську музичну писемність й запроваджено т. зв. київську нотацію на п'ятилінійному нотному стані³.

З огляду на викладене вище, особливо цікавими є два нотовані рукописи XVI ст. з фондів Інституту рукопису (далі – ІР) НБУВ, які за структурою та складом наближаються до нотолінійних Ірмолей, але записані давньою безлінійною знаменною нотацією.

У процесі їх кодикологічного дослідження особлива увага зверталася на структуру, зміст, жанри, нотації та текстові особливості, а в науковому описі використовуються рубрики, які відображають специфічні характеристики: фонетичну редакцію тексту, нотації, музичні особливості (наспіви, хабуви, аненайки тощо).

Перший рукопис (ф. 160, № 614) вміщує піснеспіви з традиційних давньоруських співочих книг – Ірмологія, Октоїха, Тріоді Пісної та Цвітної, Стихираря Мінейного та Пісного, а також піснеспіви Обиходу (Літургія). До складу рукопису входять також грецькі наспіви (“херувик греческий” та ін.), розділ демественого співу, грецька Обідня (без нот). Зміст рукопису та особливості нотації досліджені Л.П. Корній⁴, кодикологічний опис здійснено О.А. Ивановою. Крім того рукопис вміщує розділ, у якому поєднані воскресні співи з Октоїха (сідальні з богородичними), та розділ подібних на 8 гласів, що є характерним для структури нотолінійних Ірмолоїв.

Можливо, цей рукопис є попередником найдавніших нотолінійних Ірмолоїв кінця XVI–XVII ст. жанрово-тематичного структурного типу⁵, в яких, як і в російських крюкових Збірниках, зібрані піснеспіви з різних богослужбових співочих книг – Октоїха, Ірмологія, Стихираря, Тріоді, Обиходу, але порядок їх розміщення у кодексі не є стабільним.

Другий рукопис (ф. I, № 11962) представлений фрагментарно, вміщує ірмоси вибраних мінейних канонів та уривки з канонів Тріодей. Усі ці ірмоси розміщені не за гласами та піснями, а за приналежністю їх до того чи іншого канону, який був написаний на якийсь певний глас. Такий порядок розміщення ірмосів не є типовим для слов'янських РК, його в літературі прийнято називати грецьким структурним типом (КаО – від Order of Canons – послідовність канонів), оскільки так розташовувалися ірмоси в давніх грецьких Ірмологіях, які використовували переважно для службових потреб⁶. Подібне розташування ірмосів знаходимо у нотолінійному Ірмолої кінця XVI – початку XVII ст. з фондів ІР (ф. I, № 1743). Подібний порядок розташування ірмосів зустрічається у бл. 30 українських нотолінійних Ірмолях⁷.

Крім того даний рукопис вміщує фрагментарно піснеспіви осмогласного розділу Ірмологіона (догматики з богородичними, сідальні, антифони степенні, ірмоси недільні 8-го гласу) та розділ подібних на 8 гласів.

Нижче подаємо кодикологічний опис цих рукописів.

№ 1.

Назва. Збірник церковних піснеспівів. 40–60-ті роки XVI ст.

Ф. 160 (Київська духовна академія), **№ 614**

Інципіт: “цюо людемо ізраилевымо яко сильно...”.

Експліцит: уривок псалма 149,9: “Сотворити мєсть... ми сотворит...”.

Кількість та стан збереженості арк. 634 арк. Блок частково розбитий, наявні сліди замокання. Частина аркушів пошкоджена, випадає, від арк. 102, 114, 536, 634 збереглися лише верхні внутрішні кути. Відсутні арк. 1–37, 570. Чисті аркуші: 203 зв., 357 зв., 474 зв., 519, 544, 630 зв. Рукопис реставрувався; вставлені при реставрації арк. 504, 609–626. При реставрації порушена послідовність, слід читати: 1, 2, 539, 542–543, 540, 541, 544, 561–569 зв., 545–558, 559–560; 571...до кінця. Між арк. 391 та 392, 419 та 420 втрачено декілька арк., між арк. 539 та 540 втрачено 2 арк.

Матеріал письма. Папір 4° (197 x 142). Філіграні: *кабан* двох видів: 1) арк. 38–95, 204–218, 316–430, 505–568, 586–600 – сх. Briquet, № 13574–13577 (1503–1546); 2) арк. 431–461, 569–585 – под. Лихачев, № 1699–1701 (1542) та № 1755 (1554); *тіара з двома хрестами над нею та хрестом всередині*, арк. 104–148, 174–179, 198–203 – сх. Laucevicius, № 1557 (1536), сх. Briquet, № 5062 (1536–1541), сх. Лихачев, № 3012 (1536); *лілія у гербовому щиті*, арк. 303–304 – сх. Briquet, № 7147 (1531–1532)⁸.

Організація сторінки. Поле тексту 155 x 100, 15 рядків. На арк. 609–626 зв. 28 рядків.

Письмо. Півустав середини XVI ст. 5 почерків: 1) арк. 38–359, 398–421 зв., 424–490 зв., 494 зв.–503 зв., 505–560 зв., дрібний, широкий; арк. 561–569 зв., 545 (два верхні рядки), крупний півустав тієї ж руки, чорнило темно-коричневе; 2) арк. 359 зв.–397 зв., 490 зв.–494, дрібний вузький, з невеликим нахилом уліво, чорнило коричневе; 3) арк. 422–423 зв., дрібний, високий, чорнило блідо-коричневе; 4) арк. 571–608 зв., 627–630, дрібний, квадратний, тонкий, чорнило темно-коричневе; 5) арк. 631–633 зв., середній, чорнило темно-коричневе, кіноварні крапки. Заголовки, ініціали кіноварні.

Півустав XVII ст. на арк. 609–626 зв., дрібний, широкий, прямий; чорнило темно-коричневе; заголовки, ініціали кіноварні.

Півустав XVIII ст. на арк. 504–504 зв., середній, чорнило коричневе, ініціали чорнилом.

Редакторські правки: на арк. 38–95 скорописом XVIII ст. зазначені дні відповідних свят. На арк. 210 зв.–211 на бічних полях дописані богородичні почерком XVIII ст.

Мова. Церковнослов'янська українсько-білоруської ред. Текст роздільномовний.

Оздоблення Заставки – кіноварні двоконтурні плетінки трьох

видів: 1) на арк. 55 плетінка у подвійній кіноварній рамці, незафарбована; на арк. 358 плетінка з трьох рядків подвійних вузлів, у рамці, на арк. 571 – плетінка без рамки, незафарбована; 2) на арк. 97 плетінка з рослинним орнаментом, зафарбована золотом та синьою фарбою; 3) на арк. 204 плетінка з тератологічними елементами у прямокутній рамці, зафарбована золотом, зеленою фарбою. Кінцівки: на арк. 96 зв. у вигляді подвійних ламаних кіноварних смужок. Ініціали: на арк. 55, 70 зв., 78 зв. двоконтурні плетені, колінчасті. У заголовках в'язь, прикрашена елементами рослинного орнаменту.

Нотація. Знаменна, безпозначкова безпризначна. Є фітні формули у тексті.

Музичні особливості.

Аненайки:

“Благовестоуетъ Гаврииль...” – “і нині” на літії Благовіщення – арк. 290 зв.–291; “Преже честенаго Ти Креста...” – тропар годин царських Великого П'ятка – арк. 412; “Денесь непрестепеный соушством...” – славник на цілуванні Христа – арк. 304 зв., 483 зв.–484; піснеспіви демественого розспіву: “Дѡкса сиа Феѡс...” – арк. 505; “Слава Ти Господи...” – арк. 511 зв., “Господа поите...” , “стихи демественыа росніки ” – арк. 513, 514 зв., псалом 136 “На реци Вавилонстей...” – арк. 516, “Благовѣрнѡме князю...” – арк. 516; Піснеспіви грецького розспіву – арк. 559–560 зв.;

Хабуви: “Прежде честенаго Ти Креста...” – тропар годин царських Великого П'ятка – арк. 412; “Святыхо Отеца лико...” – славник в Неділю 7-му посту – арк. 460 зв.; “Денесь непрестепеный соушством...” – в Неділю 3-тю посту славник – арк. 483 зв.–484; “стихи демественыа росніки” (“Покрове весесватыи...”, “Можеши бѡ чистаа помощи ми...”) – арк. 514 зв., 515; тропарі годин царських навечір'я Різдва Христова – арк. 252–252 зв.

Багатогласники:

Восьмигласник (1, 5, 2, 6, 3, 7, 8 гласи) “Богоначалнымъ мановениеме...” – славник Успінню Богородиці – арк. 321–322.

Вказані наспіви:

“демество починает” – піснеспіви Обиходу – арк. 505–517;

“гречески” – піснеспіви Літургії (грецька підтекстовка зроблена кирилицею) – арк. 559–560 зв.

Зміст.

Арк. 38–95. Ірмологій. Без заголовка, без початку. Ірмоси 4–8-го гласів. Текстові лакуни: пісні 1–3-го гласів та дві пісні 4-го гласу.

Арк. 95 зв. – 96. Знаменна Азбука-перелік, заголовок: “имена Рнаменію петью”.

Арк. 97–203. Октоїх (“Охтаикъ сіречь ѿсмогласникъ”)

мала вечерня – богородичен на “Господи воззвах”;

велика вечерня – стихири на “Господи воззвах”: недільні (3), східні (4) богородичен, стихири на стиховні: недільна (1), по алфавіту (3), богородичен;

утреня – антифони степенні (3, у 8–му гласі – 4), стихири на “хвалітех” (у 3–8 гласах – 8), богородичен “Преблагословенна еси...” (у 5-му гласі); стихири на стиховні (1–3);

богородичні та хрестобогородичні – денні.

Арк. 204–355 зв. Стихирар Мінейний (“Стихораль мѣсачны со Боґм починаем...”) – стихири та славники, а також тропарі канонів деяких свят:

арк. 204 – “мѣца септевриа”: початок індікту та прп. Симеону Стовпнику (1.09); св. мч. Маманту (2.09); сщмч. Анфиму (3.09); сщмч. Вавилі: (4.09); св. прор. Захарії (5.09); “чюду” архистратига Михаїла (6.09); передсвятю Різдва Богородиці (7.09); Різду Богородиці (8.09); передсвятю Воздвиження (13.09); Воздвиженню (14.09); св. мч. Никиті: (15.09); сщмч. Фоці (22.09), зачаттю св. Іоанна Предтечі (23.09), преставленню св. ап. Іоанна Богослова (26.09); прп. о. Харитону (28.09);

арк. 229 – “мѣца октевриа”: Покрову Богородиці (1.10); сщмч. Кіпріану та Іустині: (2.10); св. ап. Іакову (9.10); сщмч. Назарію, Гервасію, Протасію, Келсію (14.10); св. мч. Лонгину (16.10); св. ап. Луці (18.10); св. мч. Артемію (20.10); Аверкію (22.10); сщмч. Димитрію (26.10);

арк. 233 – “мѣца ноебриа”: св. безсрібникам Космі та Даміану (1.11); св. мч. Георгію (3.11); свщмч. Міні, Віктору й Вікентію (11.11); о. Іоанну (12.11); Іоанну Златоусту (13.11); св. ап. Филипу (14.11); св. мч. Гурію (15.11); св. ап. євангелісту Матфею (16.11); св. о. Григорію (20.11); Введенню Богородиці (21.11);

арк. 241 – “мѣца декобриа”: св. вміц. Варварі (4.12); о. Саві Освященному (Савві Освяченому (5.12); Миколаю Чудотворцю (6.12); зачаттю св. Анни (9.12); св. мч. Євстратію, Авксентію, Євгенію, Мардарію та Оресту (13.12); св. прор. Даниїлу (17.12); сщмч. Ігнатію богоносцю (20.12); передсвятю Різдва Христового (22.12); тропарі годин царських в навечір'я Різдва Христового (24.12); Різду Христову (25.12); Собору Богородиці (26.12); св. ап. првмч. архі-

диякону Стефану (27.12); “св. младенец 14000 избивенных от Ирода царя (29.12); св. мчц. Анисії (у рукопису – “Аносы”): (30.12); седмиця після Різдва Христового;

арк. 264 – “м̄сца генъвари”: Обрізанню Господньому та св. Василію Кесарійському (1.01); сщмч. Сильвестру (2.01); св. прор. Малахії (у рукопису – Михею (3.01); Богоявленню (6.01); св. Григорію Нісському (10.01); прп. Феодосію (11.01); св. мц. Тетяні (12.01); поклоніння чесним веригам ап. Петра (16.01); о. Григорію Богослову (25.01); св. мч. Кіру та Іоанну (31.01);

арк. 280 зв. – “м̄сца февраліс” Трифону (1.02); свт. Симеону (2.02); св. мч. Феодору Стратилату (8.02); св. мч. Феодору Тирону (17.02); знайдення (“обретение”) главы Іоанна Предтечі (24.02);

арк. 286 зв. – “м̄сца марта”: сорока мученикам, що в Севастійському озері мучилися (9.03); св. Олексію (17.03); Благовіщенню (25.03);

арк. 291 зв. – “м̄сца апрела”: прп. Марії Єгипетській (1.04); св. ап. та євангелісту Марку (25.04);

арк. 292 зв. – “м̄сца маа”: перенесення мощей Миколая Чудотворця (9.05); свт. Леонтію єп. Ростовському (24.05);

арк. 294 зв. – “м̄сца іюна св. апп. Варфоломію та Варнаві (11.06); св. прор. Єлисею (14.06); св. мч. Леонтію (18.06); Різду Іоанна Хрестителя (24.06); св. ап. Петру і Павлу (29.06);

арк. 298 зв. – “м̄сца іюла: Покладення чесної ризи Пресвятої Богородиці (2.07); св. мчч. Кирику та Іуліті (14.07); св. вмчч. Борису і Глібу (24.07);

арк. 301 зв. – “м̄сца август”: Чесному Хресту та пам’ять св. братам Маккавеям (1.08); передсвятю Преображення (5.08); Преображенню Господньому (6.08); св. прор. Михею (14.08); Успінню Богородиці (15.08); Перенесення Нерукотворного Образа Господа Ісуса Христа (16.08); Усікновенню главы Іоанна Предтечі (29.08); Покладення чесного пояса Пресвятої Богородиці (31.08);

арк. 348 зв.–357 зв. – *Доповнення*: славники св. вмц. Євфимії (16.09); сщмч. Григорію (30.09); прп. Пелагії (8.10), прп. о. Іларіону (21.10); Даниїлу – [славник] (17.12), Єкатерині (24.11), св. Якову (27.12), св. первомч. Стефану (28.11), прп. Даниїлу чудотворцю (11.12), “неделя ст̄ѣх ѿ[те]ш” (29.12), св. вмц. Анастасії (22.12), благочестивому Костянтину (21.[05]); прор. Ілїї (20.07); стихири Преображенню, Воздвиженню, Успінню, стихира св. Єфросинії.

Арк. 355 –355 зв. “Сіе стихи поютса за оупокой”: “Сьд̄ѣтелю и творече зижителю...”, “Доуховенаа моа братие...”.

Арк. 358–503 зв. Піснеспіви Тріоді Пісної та Цвітної (“Ст^храль постный њ Бѣѣ починаем...”).

Текстові лакуни: антифони 1–4-й (текст 1-го антифону обривається словами “Сына яко агнеца...”) зі служби Великої П’ятниці. У суботу на утрєні стихири 6-го гласу, стихира на цілуванні “Придите ублажим Иосифа” (є лише останні слова: “...твоимо Христе светомоу воскресєнїю”) зі служби Великої Суботи.

Арк. 504–504 зв. Стихири зі служби Неділі Вайї.

Арк. 505–517 зв. Обиходні піснеспіви демєстєного розспіву (“Дюкса сиа Феос...”, Слава, Трисвяте, Алилуя, “Величите душе моа Господа...”, хєрувимська пісня, “Отца и сына...”, “Чєстнѣишоу хєрувима...”, “Хвалите Господа со небєсо...”, у Великий піст прокимен “Да сѧ исправитѣ молитва моа...”, “Нынѣ силы небєсныа...”, киноники “Вкоусите и видите...”, “Благословлю Господа на всако врѣма”, задостойник Пасці “Светиса, новыи Иєрѡсалимє...”, “Благослови доуше моа Господа”, “С нами Богъ...”, “Благословєнь єси Господи...”; арк. 512 зв. – “стихи демєстєныа росніки”, задостойник Вознесінню “Тѧ пачє оума и словєси...”, псалом 136 “На Реци Вавилонстєи...”, “Вѣчнас памать”, задостойник “О тебѣ радуєтсѧ”.

Арк. 518. “Господи воззвах” на 8 гласів.

Арк. 519 зв. Покажчик євангельських недільних читань.

Арк. 520. Світільни і стихири євангельські.

Арк. 529. Подібні на 8 гласів.

Арк. 535. Недільні піснеспіви Октоїха (сідальни з богородичними) 1–8 гласів. Текстові лакуни: богородичєн на 2-й стихології 4-го гласу, сідалєн та богородичєн на 1-й стихології 5-го гласу).

Арк. 545. Вєличання на Господські свята та нарочитим святим (Різдво Богородиці, Воздвиження, Покров Богородиці, Введення, Різдво Христовє, Обрізання Господнє, Богоявлєння, св. Григорію Богослову, Іоанну Златоусту, Стрітєння, в Суботу Велику, інші вєличання частково нотовані);

Арк. 554 зв. Тропарі недільні та богородичні 1–8 гласів.

Арк. 559–560 зв. Піснеспіви Літургії грецькою мовою (кирилицєю).

Арк. 561–569. Чинопєслїдування Літургії Іоанна Златоуста грецькою мовою зі слов’янськими вставками (кирилицєю) (текст без нот);

Арк. 571–607 зв. Ірмоси на кожен дєнь (текст без нот) (“Оустав Єрмолоинный”).

Арк. 607 зв.–608 зв. Пасхалія.

Арк. 609–626 зв. Сідальни з Мінеї.

Арк. 627–629 зв. Показчик ірмосів за Тріоддю.

Арк. 630. Астрологічна прогностична таблиця.

Арк. 631–634. Псалми, що читаються на вечірні та утрени (пс. 103, 140, 141, 129, 148, 149, 150).

Записи. На арк. 357 запис польською мовою богослужбеного змісту. На арк. 517 зв.–518 на полях ремарки: “поч. демество”, “верх”, “путь”.

№ 2

Назва. Ірмологіон. Фрагменти. Кін. XVI ст.

Ф. I (Літературні матеріали), **№ 11962.**

Інципіт: “последоуємь прочіє аможе идеть звѣзда...”

Експліціт: “...спастися дшамо нашимо”

Кількість та стан збереженості арк. 62 арк. Блок розбитий. Рукопис складається з окремих арк. Аркуші ветхі, значно пошкоджені текст на арк. 15 зв. –17, 21, 27, 28, 29, 33–47, 52, від арк. 6 збереглася лише верхня половина. Між арк. 5 та 6, 35 та 36, 52 та 53 втрачено по 1 арк., між 19 та 20, 29 та 30, 41 та 42, 47 та 48, 56 та 57 – декілька арк. Реставрований у 2005 р.

Матеріал письма. Папір. 16°, 137 x 83. Філіграні: *птаx у круглому щиті під короною*, арк. 31, 32, 41, 45 – под. Tromonin, № 577 (1595); *герб Єліта*, арк. 2, 4, 5, 18, 19, 62 – сх. Мацюк, № 102 (1589–1600)⁹.

Організація сторінки. Поле тексту 112 x 62. 13 рядків. На арк. 13 зв. позначена сигнатура аї, на арк. 14 – ѓї, на арк. 53, 56 зв. – й, на арк. 62 зв. – ѓ.

Письмо. Півустав XVI ст. Два почерки: 1) арк. 1–29; 49–62, дрібний, тонкий, чорнило блідо-коричневе; 2) арк. 30–47, крупніший, жирніший. Заголовки, ініціали кіноварні. Редакторські правки (пізні) позначення пісень на 8 зв., 10 зв., 15.

Мова. Церковнослов'янська українсько-білоруської ред. Текст роздільномовний.

Оздоблення. Ініціали – кіноварні: на арк. 23 зв., 30 ломбарди з рослинними пагінцями; на арк. 34 зв. великий, на 7 рядків, заповнений всередині рослинним орнаментом.

Нотація. Знаменна, безпозначкова, безпризначна. Фіти без розводів у тексті.

Зміст.

Арк. 1–62. Ірмоси святкових та тріодних канонів. Текст нотний. Фонетична редакція: текст роздільномовний. Нотація знаменна, безпозначкова, безпризначна. Фіти без розводів у тексті.

Арк. 1. Сідален по поліелеї Різдва Христового, глас 4, без початку, поч. з тексту: “последоуемъ прочіе аможе идетъ звѣзда...”.

Арк. 2. Піснеспіви Різдва Христового.

Арк. 3–17. Ірмоси та тропарі канону Різдва Христового, глас 4; поч. з кінця 2-ї пісні “от клятвы древния разрѣшающаго...”. Текстові лакуни: з кінця першого тропаря 4-ї пісні, зі слів: “...силоу Дамасков...”, до ірмоса 5 пісні. На арк. 4 зв., 14 неправильно представлені номери пісень рукою писця. На арк. 8 зв., 10 зв., 15 номери пісень виправлені пізніше.

Арк. 17–19. Ірмоси канону служби Обрізання Господнього (текст збігається з текстом канону Різдва Богородиці за сучасним друкованим виданням).

Арк. 19–19 зв. Ірмоси канону Богоявлення, глас 2, обриваються словами “...изрешихомса сътеи” другого ірмоса 2-ї пісні.

Арк. 20–22. Ірмоси канону Стрітіння, глас 2, без початку, починається ірмосом 1-ї пісні зі слів: “...шествова иногда яко стена”.

Арк. 22–23. Ірмоси канону Андрія Критського 1-ї седмиці Великого посту, глас 6.

Арк. 24–29. Ірмоси та тропарі канону неділі Вайї, глас 6, без початку; починається закінченням першого тропаря 1-ї пісні, зі слів: “...юща побѣденоу пѣсне ти Господи”, обривається першим тропарем 9-ї пісні, словами “емоу же дети с ваиами и вѣтвеми пѣсньми...”.

Арк. 30–31. Ірмоси канону Великого Четвертка, глас 6; починаються з 3-ї пісні.

Арк. 32–34. Ірмоси канону Великої Суботи, глас 6.

Арк. 34–41. Служба Пасхи: тропар “Христос воскрес из мертвых”; ірмоси з тропарями: пісні 1, 3, 5–9, стихир Пасхи, славник “Воскресения денесь просветимося торжествомъ”. Текстові лакуни: пісня 4.

Арк. 41 зв. Ірмоси канону Неділі Фоминої, фрагмент ірмоса 1-ї пісні; поч.: “Поимо весѣ людие ѿ люты рабо[ты]...”

Арк. 42–43 зв. Ірмоси канону Неділі жон-мироносиць, глас 2; починається з кінця 1-ї пісні, зі слів “...теле бисть мнѣ во спасение...”.

Арк. 43 зв. Ірмоси Неділі про розслабленого, глас 3.

Арк. 45 зв.–47. Ірмоси Преполовіння, глас 8.

Арк. 47 зв. Ірмоси Неділі про сліпого, глас 5, ірмос 1-ї пісні та початок 2-ї: “Движимое сердце мое Господи...”.

Арк. 48–49 зв. Ірмоси 4–9 пісень канону Зішестя Св. Духа, глас 7, без початку.

Арк. 49 зв.–52. Воскресні співи з Октоїха, глас 8: догматик, богородичен, сідален по 1-й стихології, богородичен, сідален по 2-й стихології, богородичен; степенні-антифони (початок 1-го антифона, 3, 4 антифон).

Арк. 54–55. Ірмоси недільні, глас 8, пісні 1–4.

Арк. 55–56. Ірмоси другого канону Преображення Господнього, глас 8, пісні 5–9.

Арк. 57–62. Подібні 1–8 гласів; починаються з кінця 2-го подібного, глас 1: “оупование со Богом Богородице...”.

Затиси. На арк. 56 зв. рукою писця, півуставом, кіновар'ю: “конец осмогласникоу воскресномуу”.

Старі шифри. Штамп ВБУ на арк. 47 зв.

Як бачимо з цих описів, аналіз мовних особливостей, структури, складу та наспівів обох рукописів XVI ст. свідчить про їхнє українсько-білоруське походження (територія Волині-Полісся).

У них наявні зміни у структурній організації текстів, що більше тяжіють до нотолінійного Ірмолою, ніж до російських співочих Збірників того ж періоду, плетінчастий стиль оздоблення. Тексти мають роздільномовну фонетичну редакцію. Нотація не фіксує звуковисотність і не може бути точно розшифрована, оскільки не містить кіноварних позначок, які з'являються лише у російських безлінійних рукописах з сер. XVII ст. Характерною особливістю цих рукописів є інший тип комплектування розділів, у порівнянні з російськими співочими РК, а також обов'язковий розділ, у якому поєднані вибрані співи з Октоїха та Ірмологія та осмогласний розділ подібних на 8 гласів. Тому можна вважати, що ці рукописи відображають перехідний етап еволюції єдиної давньоруської традиції знаменного співу на території України та Білорусі.

Отже, використання кодикологічних методик для дослідження музичних рукописних книг дає можливість сприйняття співочого кодексу як цілісного явища певної культурної епохи і в той же час дозволяє отримати великий масив вірогідно атрибутованої та багатомірно згорнутої інформації, що характеризує саме цей рукопис. Лише деталізований кодикологічний опис відтворює багатоаспектний характер дослідження РК, охоплюючи усі можливі напрями вивчення історії книги, її структури, змісту, текстів, художнього оформлення та музичних особливостей, і стати в нагоді як історикам, так і музикознавцям.

Умовні скорочення

ап. – апостол	апп. – апостоли
вмц – великомучениця	вмчч. – великомученики
мц. – мучениця	мч. – мученик
мчч. – мученики	прор. – пророк
прп. – преподобний	св. – святий
свт. – святитель	сщмч. – священномученик

¹ *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 6–7, 12.

² *Цалай-Якименко О.С.* Духовні співи давньої України. Антологія. – К., 2000. – С. 7.

³ *Цалай-Якименко О.С.* Київська школа музики XVII століття. – К. та ін., 2002. – С. 13.

⁴ *Корній Л.П.* Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст.) // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Чис. 6: Театр. Музика. Кіно. – С. 13–14.

⁵ Більш детально про структурні типи див.: *Ясиновський Ю.П.* Український нотолінійний Ирмолог як тип гімнографічного збірника: зміст, структура // Зап. НТШ – Л., 1993. – Т. 226: Пр. Музикознавчої комісії. – С. 41–56.

⁶ *Гусейнова З.М.* Ирмологий (нотированный) : Учеб. пособие. – СПб., 1999. – 53 с.

⁷ *Ясиновський Ю.П.* Указ. пр. – С. 52–55.

⁸ *Briquet C.M.* Les filigranes. Dictionaire historique des margues du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.. – Leipzig, 1923 – Т. 1–4; *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб. – (СХХVI). Ч. 3. Альбом снимков; *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. – Vilnius, 1967.

⁹ Tromonin's watermark album – Hilversum, 1964. – Vol. 11 (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia); СХХХI pl.; *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.) – К., 1974.

Summary

The article is dedicated to the codicological investigation of the non-linear singing manuscript books of the 16th century preserved at the stock of the Institute of manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Identification and attribution of the books by means of the methods of codicology, palaeography, musical palaeography and filigree studies was performed. The structure, contents, notations and musical specificities of the manuscripts are revealed. The scientific description of the books on the basis of the comprehensive analysis is made.

Key words: singing manuscript books, notations, codicological investigation, scientific description.

В. М. Ковальчук
канд. іст. наук
Національний університет
державної податкової служби України

**БІОБІБЛІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
М. П. БАЛЛІНА В РОБОТАХ ВІТЧИЗНЯНИХ
ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ**

Здійснено спробу реконструкції біобібліографічної спадщини М.П. Балліна. Встановлено основні бібліографічні джерела, які висвітлюють наукову біографію діяча та його участь у бібліотечній, видавничій, книготорговельній діяльності та культурно-просвітницькому русі в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: М.П. Баллін, Україна, кооперативний рух, бібліотечна справа, видавнича діяльність, книготорговельна діяльність, культурно-просвітницький рух.

Переважна більшість дослідників життєвого шляху Миколи Петровича Балліна розглядає його ідейні погляди та кооперативну діяльність у контексті історії просвіти та кооперації. Лише фрагментарно або, навпаки, занадто узагальнено вивчена його бібліотечна, видавнича, книготорговельна та культурно-просвітницька діяльність.

Дослідження його громадської роботи та світоглядних засад почалося в 10-х роках XX ст. Як історіографічне, так і джерельне значення мають видання, що висвітлюють функціонування створених за участю М.П. Балліна товариств, зокрема “Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности 1869–1909” (М., 1911)¹, “Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1900” (Х., 1902)² та “Двадцатилетие Харьковского общества распространения в народе грамотности” (Х., 1894)³. В узагальнюючій праці Д.І. Багалія та Д.П. Міллера “История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год)” (Х., 1912. – Т. 2. – Репр. вид. 1993)⁴, окрім іншого, підкреслювався безумовний вплив

М.П. Балліна на розвиток народної освіти у Харківській громадській бібліотеці, організованій ним разом з іншими громадськими діячами у 1886 році, і наголошувалося, що в справі позашкільної та шкільної освіти вона мала велике значення для м. Харкова.

Оскільки М. Баллін був одним із засновників Харківського товариства грамотності, що сприяло розвитку народної освіти, відкриттю народних бібліотек, читалень, недільних шкіл, його ім'я згадується в статті А. Волинець та Л. Одинокі, які вивчали бібліотечну діяльність Товариства. Згадані автори оприлюднили імена найактивніших членів Харківського товариства, визначили місця, де функціонували бібліотеки, хати-читальні, охарактеризували діяльність спеціальної малоросійської комісії, яка готувала до друку видання педагогічних творів Марка Вовчка, С. Русової, І. Косача тощо⁵.

Необхідно також згадати праці, хоча й не присвячені, безпосередньо, культурно-просвітницькій, книговидавничій та бібліотечній діяльності М.П. Балліна, однак такі, що розглядають діяльність Наукової бібліотеки Харківського університету, де він працював в останні роки свого життя.

Серед них видання “Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905гг.)” (під ред. Д.І. Багалія та І.П. Осипова), де характеризується стан Бібліотеки, її каталоги, склад книжок наприкінці 90-х років – на початку ХХ ст.⁶

Окреме значення має нарис В.К. Мазманьянц, Б.П. Зайцева та С.М. Куделко “История центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917)”⁷.

Дослідники також вивчали внесок М.П. Балліна в історію кооперативного руху. Слід згадати праці А.В. Меркулова “Исторический очерк потребительной кооперации в России” (М., Издание Московского Союза Потребительных Обществ, 1915)⁸ та “Баллин и приспешники самодержавия” (Союз Потребителей. 1917. – № 15. Москва (от 10 мая) – С. 16–19)⁹.

Автор публікує ґрунтовні відомості про стосунки влади з М.П. Балліним як з людиною, якій властиві певні психічні відхилення, зокрема підкреслюючи його захоплення ідеєю кооперації, яку в Росії ніхто не сприймав серйозно. Цілком зрозуміле ставлення до Балліна як до хворої людини почалося від обер-прокурора К. Победоносцева та місцевої церковної й світської влади, яким він докучав своїми ідеями та проханнями дозволити читати лекції

просвітницького характеру¹⁰. Розглядаються причини занепаду кооперації у Харкові, неготовність суспільства до сприйняття ідей М.П. Балліна¹¹.

Ряд публікацій стосується ідейних поглядів М.П. Балліна на кооперацію, зокрема детально розглядається його кооперативний ідеалізм. Наприклад, у роботі П. Пожарського “Нариси з історії української кооперації” (К., 1919)¹² підкреслюється, що одним з лейтмотивів кооперативної роботи Балліна була суто ідейна, громадська сторона кооперативного руху, відзначається значний вплив харківської кооперації на півдні України, роль його видання “Первая памятная книжка русских потребительных обществ” (1870)¹³. Оцінюючи національне забарвлення діяльності М.П. Балліна, П. Пожарський підкреслював його соціалістичні ідеї: “хоча він і був українцем, але не можна з певністю сказати, що цілком свідомим. ... Баллін співчував українському рухові, разом зі своєю (другою) дружиною бував на зібраннях Харківської української Громади, приятелював з українським кооператором Й.В. Юркевичем і взагалі цікавився українським національним рухом. Разом з тим, дякуючи своїй натурі, особливої уваги національним питанням Баллін не надавав, кажучи іноді, що “всіх людей треба вважати братами”¹⁴.

В інших роботах також розглядається визначна роль Балліна-теоретика і практика кооперації, його демократичні погляди в цілому. Слід згадати видання Шарля Жіда “Пророчества Фурье” (Библиотека кооператора. – М., 1917. – № 34)¹⁵; декілька праць В. Тотоміянца, який був знайомий з М.П. Балліним і вважав, що в основі невдач російської кооперації був не стільки ідеалізм Балліна, скільки боротьба між типами англійської (більш духовної) та німецької кооперацій, зокрема “Происхождение, формы сельскохозяйственной кооперации и отношение к ней социалистов”¹⁶; “Кооперативное движение на Западе” (Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 2)¹⁷ та “Н.П. Баллин – первый апостол русской кооперации” (Объединение. – 1912. – № 15)¹⁸. Високо цінуючи М.П. Балліна та його прихильність до західної англійської кооперації, В. Тотоміанц пише, що внаслідок багатьох причин Баллін розчарувався в кооперації. Однією з основних причин він вважав загальний низький рівень освіти як представників влади, так і народу, тому в другій половині 90-х років – на початку ХХ ст. Баллін багато сил доклав до розвитку позашкільної народної освіти, заснування кооперативних бібліотек, народних домів як центрів духовного виховання¹⁹.

Характерні для М.П. Балліна підходи до розвитку кооперації, його ідейні засади розглянуто у праці М.І. Тугана-Барановського “Социальные основы кооперации”, виданій в кінці 80-х років ХХ ст. (М., 1989)²⁰.

Важливий період вивчення його кооперативних ідей в Україні та Росії пов'язаний з 20-ми роками ХХ ст., коли у радянській економіці почали поширюватися ідеї соціалістичної кооперації.

Першою спеціальною працею була брошура В.І. Маркова “Пионеры южно-русской кооперации. Н.П. Баллин и его сотрудники”, видана обласною Спілкою споживчих кооперативів Півдня України (Х., 1919)²¹. Марков, розглянувши ідейно-політичні погляди М.П. Балліна підкреслив, що він не належав до політичних організацій, і про його партійність “навіть чи можна говорити”²².

Досліджувалися також і вузькоспеціальні питання внеску М.П. Балліна в кооперативний рух. М.Л. Хейсін в книжці “История кооперации в России” (Л., 1926)²³ побіжно згадує М.П. Балліна серед членів Харківського споживчого товариства, яке спочатку успішно розвивалося, але розпалося через протиріччя між кооператорами і комерсантами в цьому товаристві.

Для багатьох видань цього часу характерними є описовість та стислість інформації про Балліна як просвітника та бібліотечного діяча. Серед них – праці П. Височанського, професора Харківського кооперативного інституту, зокрема “Коротка історія кооперативного руху на Україні” (Х., 1925)²⁴ та “Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба)” (Катеринослав, 1925. – Ч. 1)²⁵. Він розглядав історію Харківського споживчого товариства, організованих ним крамниць, детально розкриває підготовку та проведення першого з'їзду Товариства у 1871 р., просвітницьку діяльність М.П. Балліна, в тому числі й бібліотечну та літературну.

П. Мохор у праці “Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні” (К., 1924)²⁶ характеризує М.П. Балліна, як передвісника соціалістичної кооперації, “першого інтерпретатора в Україні західно-європейської кооперації”, який бачив майбутнє у загальній інтеграції, об'єднанні на кооперативних засадах, незалежно від класових ознак, класової боротьби, національних рис, економічної і духовної взаємодопомоги та праці – як господарської, так і розумово-культурної²⁷. Разом з тим він констатує слабкий зв'язок ідеї народної освіти М.П. Балліна з національною ідеєю: “Немає у Балліна і ясно виявленої національно-визвольної

ідеї українського народу. Його цікавить українське питання лише з боку культурно-освітнього, тому він і захищає навчання у школах українською мовою як метод наближення школи до життя, і піднесення освітнього рівня народу як необхідної передумови інтеграції²⁸.

А.В. Чайанов у книзі “Краткий курс кооперации” згадує про споживчі магазини М. Балліна (1925)²⁹.

У статті О. Ковальської “О просветительской деятельности Ковальского Я.И., Кони А.Ф. и Баллина в Харькове в начале 70-х гг.” (у часописі “Каторга и ссылка” (М., 1931. – Кн. 4) висвітлюється бібліотечна діяльність М.П. Балліна, відкриття ним шкіл та видавництв³⁰.

У 70–80-х роках ХХ ст. виникає нова хвиля зацікавлення його діяльністю та ідеями. Погляди М.П. Балліна на теорію та практику кооперації, передусім стосовно розвитку ідеї “кооперативного соціалізму”, привертала пильну увагу радянських істориків економіки.

У статті О.І. Уткіна (1971) коротко викладені основні дати життя М.П. Балліна, з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано його громадсько-політичну діяльність³¹.

Спільна робота А. Перепечі та С. Шоломової “З освітою він був пов’язаний усе життя...” (Х., 1981. – № 12) розкриває роботу М.П. Балліна у складі Харківського товариства грамотності³², а окрема стаття С.Б. Шоломової “Новое о деятельности Н.П. Баллина на Украине (Книга: Исследования и материалы. – М., 1984. – № 49) характеризує книговидавничі справи³³.

Еміграційні праці в яких висвітлюється постать М.П. Балліна, представлені студіями С. Бородаєвського та І. Вітановича. Так, останній в книзі “Історія українського кооперативного руху” (Нью-Йорк, 1964) коротко повідомляє про основні віхи життя М. Балліна та В. Козлова і діяльність Харківського споживчого товариства³⁴. Що стосується ідейно-політичних поглядів, то в його дослідженні можемо помітити певний наголос на зв’язках М.П. Балліна з колами харківської радикальної інтелігенції із російських різночинців, програмою соціальної праці й боротьби яких була ідеологія популярного тоді твору російського народника М.Г. Чернишевського “Что делать”³⁵. Що стосується українського визвольного руху, то Вітанович підкреслював, що Баллін та його однодумець Козлов ставилися до нього байдуже, однак “не були й ворогами українських визвольних змагань, скоріш платонічними прихильниками”³⁶.

Про Балліна як кооператора-ідеаліста і мрійника, який не був

ані практиком-кооператором, здатним з малого діла створити велике підприємство, ані агітатором, який захоплює маси й направляє їх на шлях кооперативної праці, коротко писав С.В. Бородаєвський у праці “Історія кооперації” (1925)³⁷.

Я. Пришляк у нарисі “Шляхами кооперації – до економічного відродження України” (Монреаль ; Стрий, 1994) так згадує про споживче товариство у Харкові: “Перше кооперативне споживче товариство, зорганізоване в Харкові, три роки після знесення кріпацтва в Російській імперії, тобто 1864 р. Його організатори й провідні керівники М. Баллін і В. Козлов були ознайомлені з англійськими, французькими та швейцарськими споживчими рухами і втримували контакти із західноєвропейськими організаціями”, а занедбаність кооперативного руху пояснює відсутністю в Росії умов для розвитку споживчо-кооперативного руху³⁸.

У 90-х роках ХХ ст. помітно зростає інтерес до особи М.П. Балліна у фахівців-економістів. Так, виходить стаття І. Кравченко “Микола Баллін – лицар кооперації” (Вісті Центр. спілки споживчих т-в України. – К., 1994. – № 17)³⁹.

Л.А. Самсонов у праці “Творцы кооперации” (М., 1919) коротко зупинився на кооперативній діяльності М.П. Балліна, виданні книжок про кооперативний рух, участі в громадській діяльності, читанні лекцій, позашкільній освіті та створенні кооперативної бібліотеки, народних домів як центрів духовного й морального виховання мас⁴⁰.

В.І. Марочко у своїй роботі “Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)” розкриває діяльність М. Балліна, В. Козлова та М. Зібера як представників ліберальної течії в російському суспільному русі та детально розглядає історію Харківського споживчого товариства⁴¹.

Найдетальніше життя та діяльність М.П. Балліна вивчав книгознавець Й. Баренбаум наприкінці 70 – у 80-х роках. У цей період виходять його праці “Штурманы грядущей бури: Н.А. Серно-Соловйович, Н.П. Баллин, А.А. Черкесов” (М., 1987)⁴² та “Подвижник общественных библиотек: к биографии Н.П. Баллина 1829–1904 (Сов. библиотековедение. – 1979. – № 5. – С. 89–94)⁴³.

І хоча праця “Штурманы грядущей бури” й була написана з позицій свого часу, Баллін розглядав в ній як попередник соціалістичної революції та представник демократичного руху в Росії. У книжці були проаналізовані архівні матеріали, передусім спогади

М.П. Балліна, документи щодо його діяльності та неопубліковані праці. Й. Баренбаум підкреслював, що Баллін як книготорговець, видавець, бібліотечний діяч був не лише практиком, а й теоретиком, автором низки статей з питань організації книжної справи. На думку дослідника, з іменем Балліна пов'язаний ряд починань у бібліотечній справі, заснування перших публічних бібліотек у Костромі, Катеринославі, Харкові, а відкрита ним, спільно з М.О. Серно-Соловйовичем, книжкова торгівля у Харкові, Курську та Херсоні виконувала роль легальних опорних пунктів “Землі та волі” в 60-х роках ХІХ ст. У книзі є відомості про те, що архів Балліна зберігається в рукописному відділі Публічної бібліотеки АН УРСР (нині Інститут рукопису НБУВ), кількість документів – 689 од. зб., спеціально наголошується на наявності неопублікованих рукописів, зокрема джерельній значимості спогадів “50 лет моей жизни”, копія яких зберігається також у Центральному державному архіві літератури і мистецтва у Москві. Й. Баренбаум приділяє певну увагу і бібліотекознавчим доробкам Балліна, який розглядав бібліотеку з позиції її високого призначення, зупиняючись, відповідно, на умовах для створення каталогів, зберігання фондів, на архітектурі бібліотечних споруд, на організації роботи з читачем, спорідненими установами тощо⁴⁴. Автор дослідження проаналізував також і видавничу діяльність М.П. Балліна в галузі кооперативної літератури, охарактеризував видання просвітницького характеру, підручники та популярні книжки для читання народів, переклади, а також спроби піонера кооперації видавати часописи, збірники “Южно-русский вестник”, “Южно-русское книжное дело”, кооперативний журнал “Вперед”, “Календарь “Нового базара”, “Кооперативная библиотека” тощо⁴⁵.

Основне значення робіт Й. Баренбаума полягає у тому, що його дослідження написані на значній (хоча й не вичерпній) джерельній базі, передусім на виданнях, які підготував М.П. Баллін, та його наукових, літературних і публіцистичних творах; також в них плідно використано спогади діяча, архівні документи.

Останнім часом особистість М.П. Балліна як засновника та ідеолога кооперативного руху була висвітлена М. Аліманом в історичних нарисах “Українські кооператори” (Л., 1999)⁴⁶. У них запропонована стисла характеристика змісту поняття “кооперація” у баллінській інтерпретації: “він дивився на кооперацію як на соціально-реформаційний рух, основою котрого була кооперативна праця, об'єднання всіх на ґрунті економічної й духовної взаємодопомоги,

інтеграція незалежно від класових ознак, національних рис, а також праця як господарська, так і розумово-культурна на підґрунті загальної співпраці та взаємодопомоги. Баллін мріяв про всесвітнє братство, де не буде ані расової, ані національної ворожнечі, політичної боротьби та економічної конкуренції, а буде єдина вселюдська сім'я, єдиний могутній всесвітній організм⁴⁷. Ця характеристика є важливою для осмислення його загальних поглядів на розвиток людини, культури, суспільства.

Про Балліна як піонера російсько-українського кооперативного руху та його архів писав С.М. Кіржаєв одноосібно⁴⁸ та у співавторстві з японським дослідником Й. Імаї⁴⁹. Вони коротко розглянули ідейні погляди М.П. Балліна як представника демократичної інтелігенції, якій було властиве коливання від демократизму до лібералізму, послідовника кооперативного соціалізму в Росії, філософа кооперації як напряму кооперативної думки 60–90-х років XIX ст. – раннього періоду історії кооперативного руху.

На думку авторів, “хоча М.П. Баллін не залишив цілісної теорії кооперації і не дав наукового визначення поняття кооперації, він прагнув знайти підтвердження своєї ідеї інтегральної кооперації у всіх формах людського існування: економіці, науці, літературі, свідомості, базуючись на тому, що “кооперативна ідея полягає в такій ідеї – життя людське повинне відповідати найвищій справедливості”⁵⁰.

Велику цінність має зібрана ними бібліографія праць М.П. Балліна та персонологія. Досить детально розглядається архів діяча як джерело з історії кооперативної думки 1860–1890-х років, що зберігається у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. У статті докладно розкрито долю цього архіву, який зберігся опікуваням удови М.П. Балліна – Лариси Павлівни Позен-Балліної (1850–1930) до передачі його до Харківської державної бібліотеки ім. В.Г. Короленка та згодом – до Всеукраїнського кооперативного музею (1930), разом з котрим він і надійшов до ІР НБУВ (1935).

С.М. Кіржаєв та Й. Імаї у загальних рисах описали архів діяча, відзначили значну кількість недатованих рукописів, підготовчих праць, статей, лекцій, кореспонденції, починаючи від 60-х років XIX ст. Основна увага була спрямована на документи, присвячені кооперації, власні рукописи, переклади з іноземних джерел, які були розглянуті дуже детально і ув'язувалися з ідеями М.П. Балліна.

У 90-х роках ім'я М.П. Балліна увійшло до енциклопедичних видань та оглядів історії кооперативного руху, зокрема до “Енци-

клопедії українознавства” (Л., 1993)⁵¹ та “Історії кооперативного руху” (Л., 1995)⁵².

Нарешті, серед останніх довідкових видань слід згадати статтю Т.І. Воронкової “Баллін Микола Петрович”, опубліковану в Путівнику по особових архівних фондах Інституту рукопису НБУВ⁵³.

Діяльність М.П. Балліна у галузі створення та розвитку бібліотек і книговидавничої справи, популяризації знання, теоретичних та практичних засад бібліотекознавства, культурно-просвітницькій діяльності була надзвичайно плідною і залишила помітний слід в історії України, зокрема, Харківщини. Вона була пов’язана з ідейними поглядами “народників” і результатом знайомства із західним прогресивним досвідом просвітницького та кооперативного руху, відображала особисті якості самого М.П. Балліна як людини позитивної дії, яку він спрямував на створення просвітницьких товариств, громадських бібліотек та читалень, кооперативних видавництв та книгарень. Однак багато з його задумів не було реалізовано, оскільки ідеї та прагнення М.П. Балліна випереджали час.

¹ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, 1869–1909. – М., 1911. – 264 с.

² Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1900 г. – Х., 1902. – 352 с.

³ Двадцатилетие Харьковского общества распространения в народе грамотности. – Х., 1894. – 218 с.

⁴ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) : В 2 т. – Х., 1912. – 757 с. – Репр. изд. 1993.

⁵ *Волинець А., Одинока Л.* Бібліотечна діяльність Харківського товариства грамотності. – З., 1998. – С. 35–37.

⁶ Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.). / Под ред. Д.И. Багалея и И.П. Осипова. – Х., 1911. – 280 с. – С. 37.

⁷ *Мазманьянц В.К., Зайцев Б.П., Куделко С.М.* История центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917). – Х., 1992. – 72 с.

⁸ *Меркулов А.В.* Исторический очерк потребительной кооперации в России. – М., 1915. – 108 с.

⁹ *Меркулов А.* Баллин и приспешники самодержавия // Союз Потребителей. – М., 1917. – № 15. – С. 16–19.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Меркулов А.В.* Исторический очерк потребительной кооперации в России. – М., 1915. – С. 11–35.

¹² *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – 80 с.

¹³ *Баллин Н.П.* Первая памятная книжка русских потребительных обществ 1870. – СПб., 1870. – 49 с.

¹⁴ *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – С. 15.

¹⁵ *Жид Ш.* Пророчества Фурье. – М., 1917. – 30 с. – (Библиотека кооператора ; № 34).

¹⁶ *Тотоміанич В.* Происхождение, формы сельскохозяйственной кооперации и отношение к ней социалистов. – СПб., 1907. – 366 с.

¹⁷ *Тотоміанич В.* Кооперативное движение на Западе // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 2. – С. 112 – 113.

¹⁸ *Тотоміанич В. Н.П. Баллин* – первый апостол русской кооперации // Объединение. – 1912. – № 15. – С. 3–6.

¹⁹ Там же. – С. 3–5.

²⁰ *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. – М., 1989. – 496 с.

²¹ *Марков В.И.* Пионеры южно-русской кооперации. Н.П. Баллин и его сотрудники. – Х., 1919. – 106 с.

²² Там же. – С. 44.

²³ *Хейсин М.Л.* История кооперации в России. – Л., 1926. – 390 с.

²⁴ *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х., 1925. – 56 с.

²⁵ *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба). – Катеринослав, 1925. – Ч. 1. – 180 с.

²⁶ *Мохор П.* Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924. – С. 108.

²⁷ Там само. – С. 16–19.

²⁸ Там само. – С. 20.

²⁹ *Чаянов А.В.* Краткий курс кооперации. – М., 1925. – 78 с.

³⁰ *Ковальская Е.* О просветительской деятельности Ковальского Я.И., Кони А.Ф. и Баллина в Харькове в начале 70-х гг. – М., 1931. – 243 с. – (Каторга и ссылка ; Кн. 4).

³¹ *Уткін О.І.* Український соціаліст-утопіст М.П. Баллін та його суспільно-політичні погляди // Питання наукового комунізму. – К., 1971. – Вип. 14. – С. 22–27.

³² *Перепеча А., Шоломова С.* “З освітою він був пов’язаний усе життя...” // Прапор. – Х., 1981. – № 12. – С. 118–120.

³³ *Шоломова С.Б.* Новое о деятельности Н.П. Баллина на Украине // Книга: Исследования и материалы. – М., 1984. № 49. – С. 179–183.

³⁴ *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 60–66.

³⁵ Там само. – С. 65.

³⁶ Там само. – С. 63.

³⁷ *Бородаєвський С.В.* Історія кооперації. – Прага, 1925. – 430 с.

³⁸ *Пришляк Я.* Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль ; Стрий, 1994. – С. 12–13.

³⁹ *Кравченко І.* Микола Баллін – лицар кооперації // Вісті Центр. спілки споживчих т-в України. – 1994. – № 17. – С. 4.

⁴⁰ Творцы кооперации : Сб. / Сост. Л.А. Самсонов. – М., 1919. – 300 с.

⁴¹ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація : Іст.-теорет. аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – 224 с.

⁴² *Баренбаум І.Е.* Штурманы грядущей бури: Н.А. Серно-Соловьевич, Н.П. Баллин, А.А. Черкесов. – М., 1987. – 214с.

⁴³ *Баренбаум І.Е.* Подвижник общественных библиотек: к биографии Н.П. Баллина 1829–1904 // Сов. библиотечковедение. – 1979. – № 5. – С. 89–94.

⁴⁴ *Баренбаум І.Е.* Штурманы грядущей бури: Н.А. Серно-Соловьевич, Н.П. Баллин, А.А. Черкесов. – М., 1987. – С. 173–176.

⁴⁵ Там же. – С. 176–183

⁴⁶ Українські кооператори : Іст. нариси. – Л., 1999. – Кн. 1. – 454 с.

⁴⁷ Там само. – С. 38.

⁴⁸ *Киржаєв С.Н.* Фонд Н.П. Баллина в Институте рукописи ЦНБ им. Вернадского НАН Украины // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 152–171.

⁴⁹ *Киржаєв С.Н., Имаи Ёсио.* Николай Петрович Баллин и его архив: Библиографическое исследование о пионере русско-украинского кооперативного движения // Acta slavica japonica. – 1994. – Т. 12. – С. 161–180.

⁵⁰ Там же. – С. 167.

⁵¹ Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 1. – 400 с.

⁵² *Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А., та ін.* Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів. – Л., 1995. – 411 с.

⁵³ *Воронкова Т.І.* Баллін Микола Петрович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник / НБУВ. – К., 2002. – С. 31–39.

Summary

In the article reconstruction of the bibliographical heritage of M.P.Ballin is attempted. The principal bibliographical sources that shed light on the scientific biography of the person and his participation in the library, publishing, bookselling and outreach activities in Ukraine in the 2nd half of the 19th – at the beginning of the 20th century are ascertained.

Key words: M.P.Ballin, Ukraine, cooperative movement, library science, publishing trade, bookselling, outreach activities.

О. В. Яковлєв
*Державна академія керівних кадрів
культури і мистецтв*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КНИГОВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 20-х РОКАХ ХХ ст.

Розглянуто важливий для становлення та розвитку національної видавничої справи період 20-х років ХХ ст., зокрема, проаналізовано соціально-історичну та культурну ситуацію в Україні, визначено основні складові процесу українізації книговидавання, зміст та соціальну орієнтацію української книги зазначеного періоду.

Ключові слова: видавнича справа, книжкова продукція, українська книга.

Вивчення книжкових пам'яток 20-х років ХХ ст. необхідно здійснювати у взаємозв'язку з дослідженням соціально-історичної і культурної ситуації в Україні того періоду, а також з діяльністю видавництв і друкарень, розвитком видавничої справи. Адже характеристика книги складається не лише зі значення змісту твору, який в ній опублікований, – книга несе інформацію про книжкову культуру певної епохи, – в даній статті – доби УНР і українізації 20-х років ХХ ст.

Загалом видавнича діяльність на території України активно розглядалася сучасними вченими, зокрема, В. Білозубом¹, Т.І. Ківшар², Г.І. Ковальчук³, О.В. Молодчиковим⁴, Н.Г. Солонською⁵ та іншими, проте саме задекларований нами період досі залишається недостатньо розробленим. Щоправда, у 20–30-х роках цю синкретичну виробничу та культурну галузь вже студіювали О. Козаченко⁶, С. Боровий, І. Калинович, але їхні роботи несуть на собі відбиток часу і тому мають досить тенденційний характер.

Особливий інтерес для дослідження історії українського книгодрукування становить період 1924–1928 рр., коли закладалися принципи ринкової економіки у видавничій справі України.

На початку НЕПу (1921–1923 рр.) видавництва України опановували ринкові закони, перебудовували свою діяльність в умовах

нових господарських механізмів. Для наступного періоду (1924–1928 рр.) характерним був подальший розвиток і утвердження нових принципів видавничої діяльності.

Аналіз статистичної інформації щодо книговидавничої діяльності виявляє постійне зростання кількості друкованої продукції в Україні. Недивлячись на те, що у 1927–1928 рр. спостерігалася паперова криза, обмеження кредитів, перебудова видавництв у бік ще більшої спеціалізації, кількість назв книжкової продукції продовжувала зростати (з 4508 назв у 1924 р. до 5413 назв у 1928 р.). Крім збільшення кількості назв, те саме можна сказати і про помітне різке зростання кількості друкованих аркушів; наклад, який до 1927 р. спадав, у згадані роки досяг майже 7 млн. прим. Так само зросла й сума ринкової вартості всієї книжкової продукції. Цифри, згідно зі статистикою за 1927 та 1928 рр., майже зрівнялися з продукцією рекордного для України 1913 року (5579 назв).

Поряд із розвитком української культури (пов'язаним з процесом українізації) зростає і значення української книги. Так, у 1927–1928 рр. українська книга становила 54 відсотки від усієї книжкової продукції (для прикладу, у 1924–1925 рр. ця цифра дорівнювала 40 відсоткам).

У 1920-х роках у книговидавничій діяльності, як і в інших галузях господарства, переважає державний і усуспільнений сектор. Видавництва державні, урядові, наукові, партійні, професійні, кооперативні та мішані складають цей сектор і забезпечують за ним 90–95 відсотків усієї книжкової продукції УСРР. Перше місце посідає Державне Видавництво України (ДВУ). Щоправда, становище цього видавництва не таке, як інших: на нього покладено обов'язок постачати підручники, воно універсальніше за будь-яке в країні, до того ж, єдине працювало ще з років воєнного комунізму; цьому ж таки видавництву найважче, внаслідок масштабів діяльності, реагувати на ринок.

Після періоду переходу від монопольного підприємства доби воєнного комунізму до ринкового видавництва середини 20-х років, який характеризувався кризою в ДВУ, у 1926–1927 рр. книговидавництво починає поволі нарощувати темпи видавничої діяльності. Якщо у 1926 р. участь ДВУ в книжковій продукції УСРР становила 552 назви із загального числа 5088, тобто приблизно 10 відсотків, то в 1927 р. ця продукція вже складає 12 відсотків (643 з 5413), а з інших показників ще більше.

Окрім усупільненого видавничого сектору, існував також неусупільнений. Одну з його груп складали приватні видавництва. В 1923 р. ними було випущено 108 назв (або 4 відсотки від усієї продукції УСРР), а от подальші роки, аж до 1927-го включно, свідчили про невпинне зростання видавництва цієї групи в Україні. Наприклад, у 1927 р. ними було випущено 558 назв книг, тобто 10,1 відсотка всієї книжкової продукції республіки. Так само зростала частка приватних видавництв у книжковій продукції УСРР (наклад, обсяг).

Однак державна політика, яка почала змінювати своє ставлення до приватної підприємницької діяльності, призвела до зменшення продукції цієї групи, і 1928 рік, за умов загального зростання книжкової продукції в Україні, дав тільки 359 назв від приватних видавництв, звівши їхню участь до 6,5 відсотків загальної продукції. Деякі ділянки книжкової продукції, як, скажімо, дитяча література, від приватних видавництв (“Светоч”) перейшли до радянських (ДВУ, “Культура”, “Книгоспілка”); приватний видавець (“Космос”, “Уніздат”, “Час”, “Сяйво”, “Рух”) або випускає цілком радянську книжку (“Рух”), або працює з перекладеною літературою, здебільшого з красного письменства.

Щодо мови, то майже всі видавництва усупільненого сектору, за винятком “Пролетарія” та “Наукової думки”, видають книжки переважно українською мовою; серед приватних лише “Космос” та “Уніздат” друкуються російською мовою, решта випускають українську продукцію.

Наведені вище дані свідчать про збільшення впливу усупільненого сектору видавничої діяльності внаслідок відповідної державної політики та зменшення приватного сектору. Останній практично згортає свою діяльність, поступається окремими ділянками, в яких досі був майже монополістом (дитяча та перекладна література).

Для складання певного уявлення про книжкову продукцію України 20-х років ХХ ст. необхідно розглянути внутрішні характеристики: зміст та її соціальну орієнтацію.

Період становлення НЕПу можна охарактеризувати як роки пошуку ринку, читача, вивчення ринкових запитів, налагодження ділових зв'язків. Тож і не дивно, що, приміром, у продукції перших років НЕПу можна побачити брак сталості, виразного напрямку у видавничих планах, коли видавництва в один період випускали більше художньої продукції, а в інший – підручників (наприклад,

ДВУ у 1923 р. видало художньої продукції 50 назв, у 1924 р. – 185, а наступного року – тільки 106 назв; такий стан характерний і для інших видів книжкової продукції).

Більш показова картина склалася у 1926–1928 рр., коли зміст книжкової продукції УСРР визначався тим, що найбільше видавалося книжок красного письменства. До книжкових пам'яток цього періоду слід віднести такі нові типи серіальних видань, як: “Універсальна бібліотека красного письменства” з творами українських класиків Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського; “Дешева літературна бібліотека”, “Дитяча книжка”; “Релігійна література”, а також видання складених за часів УНР українських підручників: О. Курило – „Початкова граматики української мови”, К. Лебединцев – “Лічба і міра”, К. Стеценко – “Початковий курс нотного співу”, “Нотний співанок”, С. Русова – “Лекції про дошкільне виховання”.

Певної стабілізації змісту досягла радянська книжкова продукція чималою мірою через спеціалізацію основних видавництв України. Процес типізації видавництв, в основному, закінчується в 1927–1928 рр. Так, ДВУ стало монопольним видавцем всієї підручної літератури, “Книгоспілка” – кооперативною, “Радянський селянин” – сільськогосподарської, “Наукова думка” – медичної, “Юридичне видавництво” – правничої, “Пролетарій” – соціально-економічної (останнє, в основному, постачало російську літературу, в тому числі для інших республік СРСР).

Порівняння продукції 1927 і 1928 рр. засвідчує, що в ній вже є всі основні параметри змісту. На першому місці стоять групи: красного письменства, медицини, соціально-економічної, технічної й сільськогосподарської літератури. Однак щодо абсолютних та відносних розмірів продукції по окремих групах, то протягом цих років спостерігається певне коливання. Наприклад, на 1928 р. (за умов загального збільшення продукції) зросли відділи соціально-політичної літератури, точних знань, техніки, історії, особливо – красного письменства (майже на 70 відсотків). Проте знизилася продукція по решті відділів (особливо, медицини й ветеринарії, сільського господарства тощо). Це свідчить про те, що видавництва ще недостатньо відчували потреби ринку, але намагалися найбільш оптимально на них реагувати.

Щодо обсягів та накладів, то помітні такі самі коливання, що в цілому свідчило про те, що обсяг книжок відставав від темпу зростання їх у назвах та накладах, хоча на той час серед споживачів

зростає попит на великі за обсягом книги. Так, наприклад, відділ технічної літератури, який зріс у назвах і накладах, дав у 1928 р. зменшення в обсязі видань.

Коливання у накладах визначає те, що по деяких розділах змісту літератури ще не закінчився процес ринку, не встановився попит на книжку, може, і внаслідок того, що вона в цей період невпинно збільшувала свої наклади. Поряд з тим, можна констатувати наявність у книжковій продукції УСРР виразної тенденції до швидкого зростання найголовніших розділів змісту літератури і щодо назв, і щодо обсягу та накладу.

Нами вже зазначалося зростання в усій видавничій продукції УСРР книжок українською мовою. Ще виразніше процес українізації можна помітити, аналізуючи зміст продукції за мовами.

Українська книга – художня, соціально-економічна, з точних знань, сільського господарства, техніки тощо за 1928 р. відзначалася чималим зростанням, так само як і література іншими мовами.

Якщо література красного письменства (внаслідок роботи приватних видавництв) переважно виходила російською мовою, то на 1928 р. красне письменство українською мовою набагато переважає художню літературу російською мовою. Та все ж слід констатувати, що все ще залишається невеликою кількістю видань українською мовою з таких галузей знань, як техніка чи медицина й ветеринарія. Останнє пов'язано з тим, що це найважчі, з огляду на нерозробленість понятійного апарату, для українізації галузі знань. Хоча й тут уже намітилися зміни: з'являються молоді українські спеціалісти, процес українізації розвивається далі.

Проаналізуємо соціальну орієнтацію української книги. Виявити соціальну орієнтацію книги означає встановити соціальні верстви, задоволення потреб яких ставили собі на меті видавництва, котрі випускали ті чи інші видання. Такий аналіз був характерний саме для радянської історичної науки, бо друкарська продукція вважалася важливим ідеологічним та економічним чинником.

Оглядаючи книжкову продукцію щодо її соціального призначення, можна помітити суттєвий вплив планової роботи, яку на той час активно почали впроваджувати радянські планові органи. Доти були помітні певні хитання: то дуже багато випускалося неринкової урядової літератури, то занедбувалася дитяча книга, а то публікувалося дуже мало літератури для селянства.

Період 1927–1928 рр. позначився суттєвою зміною такої ситуації:

наприклад, збільшилась чисельність (і назвами, і обсягом) дитячої літератури, юнацької, наукової; дуже зріс наклад цих груп. Що ж до таких розділів, як книга для селянства та робітників, то тут очевидним є те, що попит на книгу задовольняється дуже повільно.

По досягненні певної повноти в окресленні забезпечення населення України книжкою на перший план виходить питання щодо її українізації. Прослідкуємо, як література українською мовою розподіляється за соціальним призначенням.

У соціальному призначенні продукції українською мовою за 1927–1928 рр. помітні певні зрушення: такі групи, як дитяча, юнацька, наукова, позначилися зростанням почасти вдвічі і більше разів; збільшилось майже вдвічі й літератури для робітників. На противагу останньому шкільна література і література для селянства зменшила свої наклади; одночасно постійно зростає офіційно-документальна література.

Якщо для літератури національними мовами у цілому спостерігається наявність росту, виразної тенденції до подальшого задоволення окремих читацьких груп, то російська книжка переживає зворотний процес: вона поволі поступається тими читацькими групами, що раніше користувалися книжками російською мовою. Для одних груп російської книжки темп її зростання відстає від української; для інших груп – просто спадає.

Отже, слід зазначити, що період 1924–1928 рр. був дуже важливим для становлення книгодрукування в Україні. В цей період складаються основні принципи та риси українського книгодрукування радянської доби. Процеси, які відбувалися в суспільно-економічному житті України в цей період, були тим фундаментом, на якому зводилася й національна видавнича справа.

¹ Білозуб В. Розвиток українського радянського друкарства // Українська радянська культура. – К., 1957. – С. 103–127.

² Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К., 1996. – 347 с.

³ Ковальчук Г.І. Історія книгознавства 20–30-х рр. ХХ ст. : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 200 с.

⁴ Молодчиков О.В. Українська радянська книга (1917–1964) // Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С. 206–255.

⁵ Солонська Н.Г. “Бібліологічні вісті” як явище української книго-

знавчої думки 20 – початку 30-х років ХХ ст. : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 250 с.

⁶ *Козаченко О.* Книжна продукція УСРР, 1923–1926 // Бібліол. вісті. – 1927. – № 2. – С. 15–19.

Summary

Important period of beginning and development of nacional publishing in the 20th years of XX century was analyzed in this article. In particular, social-historical and cultural situation in Ukraine was under review. Main parts of Ukrainization the of books publishing, content and social focus of Ukrainian book of the mentioned period were determined.

Key words: publishing business, book production, the Ukrainian book.

ДЖЕРЕЛА ЗІ СТВОРЕННЯ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ КАРТИННОЇ ГАЛЕРЕЇ ПРИ ВУАН: АРХЕОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Запропоновано стислий огляд опублікованих та архівних джерел з історії створення і наукової діяльності Київської картинної галереї при ВУАН (нині – Київський національний музей російського мистецтва), в історичному контексті розглянуто стан досліджень стосовно персоналій, дотичних до функціонування цього важливого для української культури музейного закладу.

Ключові слова: Київська картинна галерея, Київський національний музей російського мистецтва, архівні джерела, друковані видання.

Київський національний музей російського мистецтва відкрився 12 листопада 1922 р. під егідою Всеукраїнської академії наук й первісно мав назву “Київська картинна галерея”. Основою колекції стали націоналізовані художні цінності, зібрані до спеціального Музейного фонду у 1919 р., значна частина яких надійшла з колекції київських промисловців та меценатів Терещенків.

Первинна експозиція музею складала близько 200 творів і мала до деякої міри випадковий характер¹; а в 1928 р. у постійній експозиції налічувалося вже близько 300 творів².

Аналізуючи стан вивчення документальних джерел щодо створення та наукової діяльності Картинної галереї при ВУАН, слід відзначити, що у вітчизняній історіографії на сьогодні відсутня спеціальна праця, присвячена комплексу заходів, вжитих в 1920–1930-х роках Всеукраїнською академією наук для збагачення мистецьких фондів Галереї: лише окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в історичній літературі. Так, принагідні згадки про науково-дослідну діяльність Картинної галереї можна віднайти у студіях з української історіографії 1920–1930-х років, з історії ВУАН, а також у різних біографічних виданнях.

Перші спроби висвітлення роботи Галереї з'явилися вже в 1920–1930-х роках: зокрема, документ, який свідчить про прийняття Галереї під егіду ВУАН, це – “Звідомлення про діяльність ВУАН за 1921 рік”. У розділі про дійсних академіків та їхнє Спільне зібрання (Раду) під сьомим пунктом міститься інформація про Київську картинну галерею. В зв'язку з тим, що заповіт В.М. Ханенко, яка подарувала свою колекцію Академії наук, не дозволяв порушувати її цілісність новими експонатами, серед академіків виникла думка про заснування Картинної галереї в приміщенні Київської Першої гімназії. Проте ідея створення Галереї перебувала тоді ще в стані проекту, а зібраних картин було занадто мало³.

Високу оцінку дослідницької роботи Галереї при ВУАН та експонатів її колекції надали укладачі збірника “Український музей”, який вийшов у 1927 р. До редакції цього часопису входили такі видатні діячі української культури та науки, як П. Курінний, Ф. Ернст, Д. Щербаковський, М. Рудинський та С. Гіляров⁴.

Голова музейної секції Укрнауки В.В. Дубровський присвятив свою працю “Музеї на Україні” (1929 р.) класифікації українських музеїв та спробував надати коротку характеристику кожному. Серед інших культурних закладів в роботі йшлося й про Галерею⁵. В 1930 р. побачив світ “Провідник” по Києву Ф.Л. Ернста, в якому вміщувалася стисла інформація про заснування та наукову діяльність всіх київських музеїв, у тому числі й музейних установ при Всеукраїнській академії наук, де знову ж таки йшлося про Київську картинну галерею⁶. Він же надрукував у 1922 р. у щомісячнику мистецтва та старовини “Среди коллекционеров”⁷ та в “Бібліологічних вістях”⁸ у 1926 р. нотатки про Галерею при УАН.

Взагалі періодика 1920–1930-х років містила багато інформації про музейні заклади. Так, у газеті “Пролетарська правда” за 1936 р. було опубліковано постанову уряду, згідно з якою в Києві утворювалися чотири окремі художні музеї: російського, західного і східного мистецтва по вул. Чудновського (Терещенківській) та українського народного мистецтва з картинною галереєю українських художників по вул. Кірова⁹. Це повідомлення засвідчувало окреме існування Київської картинної галереї в якості самостійного музейного зібрання: в 1934 р. Київська картинна галерея вийшла зі складу Всеукраїнської академії наук та перейшла до Управління в справах мистецтв при СНК УРСР, отримавши назву Київського державного музею російського мистецтва.

За час перебування в складі ВУАН Київська картинна галерея випустила два друкованих видання: “Каталог картин” А.С. Дахновича¹⁰ та власний бюлетень¹¹, в яких, окрім іншого, розповідалося й про заснування та перші роки діяльності музейної установи при Всеукраїнській академії наук. Після відокремлення від Академії за час свого самостійного існування музей видав близько 34-х каталогів-путівників у вигляді фотоальбомів.

Розгром академічних музейних осередків, що розпочався наприкінці 1930-х років, призвів до припинення наукових студій з музейної справи на довгі десятиліття. Більшість робіт з досліджуваної тематики, підготовлених науковцями наприкінці 20 – на початку 30-х років, так і не побачила світ, і лише частково збереглася у вигляді рукописів.

Наукові праці, що вийшли друком на території України протягом другого етапу історіографічного розроблення проблеми, починаючи з 1960–1980-х років, не могли бути об’єктивними через жорстку цензуру. Тим ціннішим є наукове дослідження Л.М. Сак, яка в другій половині 30-х років навчалася в аспірантурі при Музеї мистецтв і, так би мовити, з перших уст знала історію створення та діяльності художніх музеїв Києва в період приналежності їх до ВУАН. Так, нею описується процес відокремлення Київської картинної галереї від Академії та приєднання її до Музею мистецтв, також факт об’єднання всіх київських художніх музеїв в системі Наркомату просвіти в 1934 р. і те, що в 1935 р., у зв’язку з організацією в Києві єдиного Державного музею, галерея увійшла до його складу¹².

Після багаторічної перерви об’єктивну оцінку діяльності науководослідних установ Всеукраїнської Академії наук спробували подати сучасники тих подій, які опинилися в еміграції, зокрема Н.Д. Полонська-Василенко. У своїй монографії “Українська Академія наук: Нарис історії”¹³ вона є не лише автором, а й безпосереднім свідком того, як саме працювала Академія в 1920–1930-х роках.

У 1990-ті роки з’явилися видання, присвячені пам’яткознавчій діяльності академічних структур досліджуваного періоду. В них детально висвітлені окремі форми і напрями роботи музейних установ ВУАН.

А от у меморіальній статті “Київські адреси родини Симиренків (архівна розвідка)” Д. Малаков вперше оприлюднює документальні свідчення щодо будинку, в якому розміщувалася Київська картинна галерея¹⁴. Першоджерела свідчать про те, що даний будинок (спо-

чатку одноповерховий) було зведено на території садиби родовитої шляхтянки Чаплінської, і до 1880 р. він належав їй. Потім будинок придбала родина Терещенків. У 1882 р. за проєктом академіка-архітектора Шретера архітектор В. Ніколаєв надбудував другий поверх, зберігаючи конструкцію старого будинку, і продовжив будівлю праворуч углиб садиби. Внутрішнє оздоблення будинку належало фабриканту меблів – архітекторові Ф. Мельнеру. У буремні революційні дні в ньому по черзі перебували Міністерство закордонних справ Центральної Ради, уряду Скоропадського та Директорії, штаби Червоної армії Київського напрямку та 12-ї армії; штаб Денікінської армії; штаб польської кулеметної роти; знов штаби Червоної армії; і нарешті, з 1921 р., тут містився Ревтрибунал 14 корпусу. Отже, будівля потребувала значних ремонтних робіт для того, щоб зробити її приміщення знову придатними для експонування картин.

Історії Київського музею російського мистецтва в 1920–1930-х роках дещо опосередковано торкався у своїх студіях відомий український історик С.І. Білокінь, розкриваючи в основному наукову діяльність Ф.Л. Ернста¹⁵ та П.А. Шульженко. Остання в січні 1930 р. за конкурсом посіла місце завідуючої відділом гравюри в Київській картинній галереї, а в період нацистської окупації, з 1 жовтня 1941 р., була призначена директором Музею російського мистецтва¹⁶. Внесок Ф.Л. Ернста у музейне будівництво України висвітлила С.Ж. Верезомська¹⁷. О. Нестуля у своєму дослідженні зупинилася на практичних заходах Ф.Л. Ернста стосовно створення музею, зокрема, як вчений організував безпосередні роботи з розчищення палацу Терещенків, в якому мав розміститись цей мистецький заклад, власноруч переносив рами для картин, класифікував та розподіляв експонати по залах¹⁸. У книзі “Репресоване “відродження” (упорядники О.І. Сидоренко та Д.В. Табачник) наголошується на тому, що саме Ф.Л. Ернст став одним із засновників величезного Музейного фонду, що утворився внаслідок націоналізації мистецьких творів. У 1922–1923 рр. він працював у комісії з організації Музею культів у Лаврі та Київської картинної галереї¹⁹.

Внаслідок дослідницьких розшуків вдалося встановити, що документи стосовно Київської картинної галереї, зокрема, зберігаються в науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (ІМФЕ), зокрема в фонді академіка Ф.Л. Ернста (Ф13-4), який був на час заснування Галереї співробітником Київського губернського комітету охорони пам'яток

мистецтва та старовини (Губкопмис), що активно сприяв відкриттю цього мистецького закладу. Серед матеріалів фонду – особисті нотатки академіка, списки виставок та музейних експозицій, проведених та укладених під керівництвом Ф.Л. Ернста, комплекс підготовчих документів для видання “Музеї України” про різні музейні колекції на території УРСР, зокрема й про Київську галерею²⁰.

У Державному архіві Київської області (ДАКО) (ф. р-4156) зберігаються документи Київської картинної галереї офіційного характеру, зокрема листи першого директора А. Дахновича до завідуючого Губкопмисом стосовно перевезення картин із вологого приміщення Музейного фонду до іншого більш придатного для експонування приміщення²¹; довідка про відрядження співробітника Всеукраїнського комітету охорони пам’яток мистецтва та старовини Г.Я. Міхаеліса до Москви для отримання ордера на двоповерховий будинок по вул. Чудновського, № 9²².

Документи стосовно Київської картинної галереї знаходяться також у рукописних фондах НБУВ (ІР НБУВ), зокрема, у фондї О.П. Новицького (ф. 279). Це матеріали щодо поповнення Галереї експонатами, офіційні відомості про об’єднання Київської картинної галереї з Музеєм мистецтв²³.

Короткий огляд джерел з історії Київської картинної галереї свідчить про відсутність комплексного дослідження, яке б глибоко та багатогранно висвітлювало становлення та розвиток такого важливого мистецького закладу України, яким є сучасний Національний музей російського мистецтва.

¹ ІМФЕ, ф. 13-4, № 209, арк. 1–2.

² *Дахнович А.С.* Каталог картин. – К., 1928. – С. 3.

³ Звідомлення за 1921 рік. – Берлін, 1923. – С. 10.

⁴ Український музей: Збірник / Під ред. П. Курінного. – К., 1927. – Вип. 1. – С. 9–131.

⁵ *Дубровський В.В.* Музеї на Україні. – Х., 1929. – С. 6, 8.

⁶ Київ : (Провідник) / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 237.

⁷ *Ернст Ф.Л.* Письма с Украины // Среди коллекционеров. Ежемесячник искусства и художественной старины. – 1922. – № 11/12. – С. 56–59.

⁸ *Ернст Ф.Л.* Виставка рисунку й гравюри (Будинок Картинної галереї у Києві) // Бібліол. вісті. – К. – 1926. – № 4. – С. 110–111.

⁹ Нові музеї в Києві // Пролетар. правда. – 1936. – 14 січ. – С. 6.

¹⁰ *Дахнович А.С.* Каталог картин. – К., 1928. – С. 3.

¹¹ Національна картинна галерея: Бюлетень. – К., 1933. – Січ. – С. 9.

¹² *Сак Л.Н.* Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.) // Очерки истории музейного дела в СССР. – М., 1963. – Вып. 5. – С. 373–405.

¹³ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук : Нарис історії. – К., 1993. – Ч. 2. – С. 168.

¹⁴ *Малаков Д.В.* Київські адреси родини Симиренків (архівна розвідка) // Родовід. – 1995. – № 10. – С. 82–83.

¹⁵ *Білокінь С.І.* В обороні української спадщини. Історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006. – С. 21.

¹⁶ *Білокінь С.І.* Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1998. – № 1. – С. 134–148.

¹⁷ *Верезомська С.Ж.* Ф. Ернст у музейному будівництві України // Історична пам'ять. – К., 2004. – № 1. – С. 161.

¹⁸ *Нестуля О.* Україна стала його долею (Ф.Л. Ернст) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 106.

¹⁹ Репресоване “відродження”. – К., 1993. – С. 314.

²⁰ ІМФЕ, ф. 13-2, № 8, арк. 1; ф. 13-2, 209, арк. 1–2; ф. 13-2, 210, арк. 2; ф. 13-4, № 212, арк. 1–6; ф. 13-5, № 333, арк. 1, 3, 8–14; ф. 13-5, № 428, арк. 1–3.

²¹ Державний архів Київської області, ф. 4156, оп. 1, № 1, арк. 6; ф. 4156, № 7, арк. 6

²² Там само, № 17, арк. 177, 178.

²³ ІР НБУВ, ф. 279, № 808, арк. 5; № 1234, арк. 2.

Summary

In this article submitted documentary sources that tells about history and science activity of the Kiev Art Gallery of Academy (1922–1936).

Key words: Kiev Art Gallery, Kyiv National Museum of Russian Art, archival and printed sources.

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

УДК 930.2:394.92”1896/1911”

С. О. Якобчук

*Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*

ЛИСТУВАННЯ Ф. П. МАТУШЕВСЬКОГО З М. С. ГРУШЕВСЬКИМ (1896–1911 РР.) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Здійснено джерелознавчий аналіз комплексу листів Ф.П. Матушевського до М.С. Грушевського. Визначено інформаційну цінність та значення цих кореспонденцій.

Ключові слова: епістолярій, М.Ф. Матушевський, М.С. Грушевський, українська преса.

Федір Павлович Матушевський (1869–1919) – видатний український громадський діяч, письменник, публіцист, один із засновників і активних учасників київського видавництва “Вік”, редактор першої в Східній Україні щоденної газети “Громадська Думка”, співробітник багатьох періодичних видань кінця ХІХ – початку ХХ століття. Все своє життя ця людина присвятила справі відродження нашої національної культури, громадсько-політичного життя та державності України.

Публікацій, які б пролили світло на його особистість та творчу спадщину, на сьогоднішній день небагато, хоча при цьому не можна назвати це ім'я мало відомим для української історичної науки. У вітчизняних та зарубіжних довідкових виданнях¹ (хоча й не позбавлених помилок) знаходимо короткі повідомлення біографічного характеру та перелік найвідоміших праць діяча. Найбільш змістовні статті, написані на архівних джерелах і мемуарах синів та сучасників Ф.П. Матушевського, були представлені І. Світом² та О. Руденко³, а В. Даниленко присвятив публікацію долі усіх представників родини Матушевських⁴.

Ф.П. Матушевський залишив по собі значну творчу та епістолярну спадщину. Комплекс кореспонденцій цього діяча налічує

близько 300 од. Це здебільшого листи, написані особисто Матушевським, а зворотних вдалося виявити мало. На сьогодні його листування залишається недостатньо дослідженим: лише В. Швидкий у додатку до своєї ґрунтовної монографії, присвяченої О. Лотоцькому, опублікував 43 його листи до Ф. Матушевського⁵. Епістолярій Ф.П. Матушевського до Є.Х. Чикаленка з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського також знаходимо у джерельному комплексі дисертаційного дослідження І.М. Старовойтенко⁶.

Серед адресатів публіциста були відомі особистості його часу: О. Кониський, М. Грушевський, Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Доманицький, П. Стебницький, В. Гнатюк, Г. Хоткевич, О. Кобилянська та ін.

Листи до видатного українського історика та громадсько-політичного діяча М.С. Грушевського є досить вагомими в документальній спадщині Ф.П. Матушевського. В нашій статті ми ставимо за мету здійснити аналіз та визначити інформативну вартість даних кореспонденцій. Вони є досить цікавими за своїм змістом і дають можливість простежити не тільки те, як склалися відносини між дописувачами, але й розкрити деякі особливості громадсько-політичного та культурного життя України на початку ХХ століття.

Деякі з вказаних листів вже використовувались як джерельна база для наукових публікацій⁷, але окремо як історичне джерело не розглядалися. У цьому полягає актуальність нашого дослідження.

На сьогоднішній день виявлено 30 листів (обсягом від 1 до 7 аркушів) редактора "Громадської Думки", адресованих М.С. Грушевському. Вони зберігаються у фонді № 1235 ("Грушевські – історики, лінгвісти") Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (ЦДІАК). Це листи, написані на аркушах з зошита, листівки, записки, візитні картки. Стан документів задовільний: вони перезняті на мікрофільми (справа № 634, опис I фонду 1235).

Хронологічно листування охоплює період від 1896 до 1911 року. При цьому слід зазначити, що між кореспонденціями наявні значні розриви. Так 7 листів, візитна картка і записка датовані кінцем ХІХ століття, потім відразу знаходимо листи, написані протягом 1905–1908 років (18 одиниць) та 1911 року (1 листівка). Дві одиниці: візитка і записка – без дати.

Тон листів досить щирий і доброзичливий. З їх змісту видно що М. Грушевський був для Федора Павловича надзвичайно автори-

тетною людиною, старшим досвідченим колегою, до якого можна звернутися за порадою. У привітанні кожного листа засвідчено велику повагу до адресата. “Високоповажаний Михайле Сергієвичу”, “Високошановний Михайле Сергієвичу”, “Шановний Михайле Сергієвичу”, – так розпочинає свої послання Ф. Матушевський.

У комплексі виявлених кореспонденцій міститься багато цінної інформації, зокрема деталі, які можна використати для уточнення фактів біографії їх автора. Так, у листі від 24 грудня 1897 року він пише про намір у 1898 році вступити до університету: “Думав, що буду в університеті, та не пустили мене. Думка така, щоб на той рік вдаритися до Дерпта”⁸. У наступних посланнях Федір Павлович підтверджує здійснення свого бажання, тому можна з упевненістю говорити, що восени 1898 року він став студентом Дерптського університету: “... З осені я в тутешньому університеті на правничім факультеті”⁹. Крім того, маємо інформацію про точну адресу Ф.П. Матушевського під час перших років навчання: “Адреса моя: Г. Юрьевъ Лифлянд[ская] губ[ернія] Техельферская ул[ица] № 18”¹⁰.

З інших листів, датованих кінцем ХІХ століття, дізнаємося про студентські заворушення 1899 року у Дерпті і закриття навчального закладу на невизначений термін: “Університет наш як і инчі зачинено 24 лютого, а коли відчинять Бог їх відає”¹¹. Окрім того, доходимо висновку, що в цей час Ф. Матушевський починає співробітництво з періодичними виданнями, зокрема “Записками Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка” та “Літературно-Науковим Вісником”, складаючи для них хроніку та бібліографію: “На перший раз надсилаю “хроніку”. ... розпочав реферувати деякі статі в “Вестнику Права”, “Журналі Министерства Освіти”, щоб згодом надіслати до “Наукових записок” Якщо моя “хроніка” придасться то я поспроможу буду надавати і далі”¹².

Чи не найбільшу інформаційну цінність мають листи, датовані 1905–1907 роками, оскільки дозволяють з’ясувати деякі моменти творчого шляху автора, а також розкрити особливості громадсько-політичного життя Києва та України на початку ХХ століття. Окремо слід виділити інформацію стосовно розвитку національної преси.

Протягом 1905–1906 років основним предметом обговорення дописувачів є проблеми організації видання щоденної української газети “Громадське Слово”, замість якої вийде у світ “Громадська Думка”. В одному з листів визначається спрямування майбутнього часопису: “... знаю тільки, що орган мусить бути безпартійним... . Заява “в Главное управление” послана”¹³ Також дізнаємося імена

представників редакційного комітету та людей, які спонсоруватимуть видання: “Трое людей дали свої вкладки: Василь Федорович [Симиренко] 15 т.р. Володимир Миколаевич [Леонтович] 5 т.р. та Євген Харлампович [Чикаленко] 10 т.р. ... В склад редакції входять окрім поіменованих ще ось хто: Сергій [Єфремов], Грінченки обоє, [Володимир] Дурдуковський, [В.] Козловський* Левицький Модест, [Василь] Доманицький (коли зможе перебувати в Києві)”¹⁴. Цінною є інформація про умови підготовки газети, зокрема, про надзвичайні труднощі, які доводилося при цьому долати. Це й пошук друкарні, і оформлення дозволу, і дискусії щодо спрямування та характеру видання. У листі від 4 листопада 1905 року містяться відомості про плановану дату виходу першого числа “Громадського Слова”, яке, на жаль, “не побачило світа”¹⁵. Зі змісту цієї ж кореспонденції можемо отримати інформацію про час і рішення перших редакційних зборів: “В середу було наше зібрання, на якому я подав думку їхати кільком людям до Петербургу, щоб видавати тим часом газету там, бо петербурзькі друкарні друкують все і не зважають ні на які цензури, ні на які “Главныя Управления”. Пропозицію мою прийнято ... “.

Поряд з цим дізнаємося про умови і особливості політичного життя в Петербурзі та Києві, які створювали перешкоди для видання газети: “... в четвер ранком прийшли депеші й принесли звістку про новий страйк загальний у Петербурзі й скрізь. По людям якось знати, що всі страшенно втомлені боротьбою. Скрізь навкруги панує тяжкий настрій зневіря й розтіч. В самому Києві все зараз неначе завмерло й принишкло, приголомшене страшними подіями останніх днів”¹⁶. Далі знаходимо характеристику психологічної атмосфери в середовищі людей, які стояли біля витоків української щоденної газети: “... всі ми змучені, знервовані, люті і ... почали навіть між собою сваритися. І до сього часу справа з’ виданням дневника не тільки а ні на крок не посунулася наперед, а навпаки навіть заплуталася...”¹⁷.

Крім того, важливою є інформація про вирішення однієї з головних проблем видавців – для якої суспільної групи має призначатися щоденна газета “чи для інтелігенції чи для народу”¹⁸. Також даний лист містить відомості, що дозволяють визначити точну дату виходу першого числа української газети “Хлібороб” у місті Лубни на Полтавщині – 12 листопада 1905 року¹⁹.

Яскраві деталі громадського і політичного життя, опис умов, в яких небайдужі українські патріоти готували до друку “Громадське Слово”, виявляємо на наступних сторінках. Страйкові завору-

шення, виступи військових, запровадження стану воєнної облоги в Києві – усе це, як констатує Ф. Матушевський, мало своїм наслідком те, що “пекуча справа” (випуск газети) все частіше відкладалася. У листі від 1 грудня 1905 року міститься інформація про відміну поїздки до Петербурга, щоб видавати україномовний щоденник безпосередньо у столиці імперії, і про рішення редакційного комітету, спричинені звісткою про появу нових законів стосовно преси. Повідомляється, що українська щоденна газета видаватиметься у Києві і передбачатиметься для народу, а для інтелігенції буде друкуватися журнал “Нове життя”²⁰. Також тут знаходимо переконливе пояснення неможливості перенесення зі Львова до Києва у 1905 році “Літературно-Наукового Вістника” і широку характеристику діяльності громадських діячів, які, незважаючи на труднощі, намагалися прискорити випуск газети, та становища в місті на даний момент²¹.

З листа від 6 січня 1906 року можемо отримати інформацію, що у Києві уже виходить газета “Громадська Думка”, оскільки “Громадське Слово” не дозволив видавати Київський губернатор. З огляду на дату робимо висновок, що до цього часу з’явилося 6 номерів, але даний процес відбувається у дуже складних умовах. “Зараз по 3-ій годині ночі, а я сижу та заготовляю матеріал до слідуючого числа газети. Скрутно так, що най йому. Видавати щоденник при наших умовах, – то каторжна робота”, – писав Ф.П. Матушевський. І треба відмітити, що він особисто поки що незадоволений часописом²². Крім того, маємо відомості про арешт наприкінці 1905 року “найголовнішого робітника” газети Сергія Єфремова, а також про те, що Ф. Матушевський відає багато сил роботі, виконуючи фактично обов’язки редактора газети: “... мій редакційний портфель як фараонова корова худий і писати сам маю дуже мало змоги, бо роблю сам мало не всю “чорну” роботу; в редакції зараз робітників і мало і мало що можуть самостійно робити: не звикли, мову погано знають, техніка невідома”.

У листах та листівках, датованих 1906–1907 роками міститься цінна інформація для характеристики творчої діяльності Ф.П. Матушевського, зокрема його співробітництва із журналами “Нова Громада” та “Літературно-Науковий Вістник”. Для першого він пише нариси з російського життя, а для другого – серію публікацій, присвячених характеристиці та оцінці подій громадського і політичного життя України за поточний 1907 рік (вибори до Державної Думи,

діяльність у ній української громади та інше). Крім того, маємо відомості, що він шукав для свого адресата періодичні видання політико-правового спрямування “Самоуправленіє” та “Вестник Партіи Народной Свободы”²³.

У кількох кореспонденціях за 1908 рік є інформація про подальшу співпрацю автора з “Літературно-Науковим Вістником”, де він продовжує публікувати огляди українського життя²⁴. У листі від 10 серпня 1908 року містяться короткі відомості про В.М. Доманицького. Сповідьсяється, що він хворіє, і Федір Павлович дуже турбується за друга²⁵.

Два останні листи, датовані даним роком, носять відтінок незгодженості і певної напруги у відносинах респондентів. Тут знаходимо інформацію про відмову Ф.П. Матушевського співпрацювати з “Літературно-Науковим Вістником” і пояснення причин цього кроку²⁶. Можна зробити висновок, що Федір Павлович не погоджується з думками Михайла Сергійовича, висловленими у декількох статтях, надрукованих у журналі за 1907 рік. Одна із цих публікацій містила критику на замітку Сергія Єфремова у “Кієвских Вестях”. “... Ви не тільки помиляєтеся, а ще до того робите цілком несправедливі і дуже образливі закиди людям цілком ними не заслужені”, – пише Ф.П. Матушевський. До того ж у листі від 20 листопада 1908 року знаходимо його відгук на працю М. Аркаса “Історія України”, яка була сильно розкритикована М. Грушевським²⁷. Поважаючи останнього як людину і як вченого, Ф. Матушевський вказує йому, що його критика і дорікання не завжди бувають правильними і виваженими.

Останні з виявлених кореспонденцій – це листівка-привітання з новим 1911 роком, надіслана з Сухумі, і візитна картка, надана людині, яка їде до Галичини і прагне зустрічі з М. Грушевським.

Отже, слід відзначити значну інформативну вартість листів Ф.П. Матушевського до М.С. Грушевського. Вони можуть бути використані як джерело для уточнення деталей громадського і політичного життя в Україні на початку ХХ століття. Вміщена в них інформація є важливою для реконструкції подій, пов’язаних із зародженням в межах Російської імперії української національної преси, оскільки дуже детально висвітлено умови та процес підготовки і видання першої щоденної газети “Громадська Думка”. Також можна почерпнути деякі факти життєвого і творчого шляху дописувачів.

Репрезентований епістолярій збагатить собою комплекс джерел, що може бути застосований для дослідження окремих проблем

новітньої історії України, зокрема громадсько-політичного життя першого десятиріччя ХХ століття, історії національної преси, а також з'ясування біографічних даних видатних діячів нашої історії і держави.

Нижче ми подаємо чотири листи Ф.П. Матушевського до М.С. Грушевського, у яких автор розповідає про організацію видання української щоденної газети “Громадська Думка”.

Листи друкуються за автографами, мовою оригіналу. У квадратних дужках розкриваються авторські скорочення та непрописані в тексті імена та прізвища. Збережено мовностилістичні особливості документів. У примітках в кінці кожного з них друкуються легенда (місце знаходження) та вказуються особливості. Зроблено наступні правки орфографії тексту: в російських словах літеру *ѣ* замінено на *е*, а буквосполучення *іе* – на *ие*; у деяких українських словах літери *и* та *ї* замінено на *і*, літеру *і* – на *ї*, а замість літери *ь* вжито апостроф; російські *и* та *э* замінено українським відповідником; деякі слова (такі як: “досього”, “як що”, “де-хто” та ін.) виправлено відповідно до норм сучасного правопису.

З паперів Ф. П. Матушевського

№ 1

Боярка
1/XI [1]905

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Вчора я був у Києві довідався, що Вам послано листа у якому Сергій [Єфремов] сповіщає Вас про часопис і подає інформації різної. Але здається, що він не написав Вам про те, на якій підставі матеріальній стоятиме наша будуща часопись. Троє людей дали свої вкладки: Василь Федорович [Симиренко] 15 т.р. Володимир Миколаєвич [Леонтович] 5 т.р. та Євген Харлампович [Чикаленко] 10 т.р. Ваш пайок, коли Ви захочете увійти до компанії прийнято буде з радістю.

В склад редакції входитимуть окрім поіменованих ще ось хто: Сергій [Єфремов], Грінченки обоє, [Володимир] Дурдуковський, [В.] Козловський*, Левицький Модест, [Василь] Доманицький (коли

* Ініціал встановлено за редакторським примірником газети “Громадська Думка”, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

могтиме перебувати в Києві). І до сього часу все знаходиться “в ембріональному становищі” з багатьох причин.

Я вже Вам писав, що не знайшлося друкарні, яка б згодилась друкувати українську газету без спеціального дозволу. Йдуть увесь час досить оживленні зносини з Петербургом по телеграфу. Заява була послана у “Главное управление”, але звідти одібрали відповідь, що мало однієї заяви, а треба пашпорт й дипломи видавця й редакторів. Так як мене не було, а пашпорт аж у Харьковського губернатора, то [Євген] Чикаленко послав Сергієві документи. На днях чекаємо відповідь.

Вчора повинні були міністри розглянути й покласти резолюцію на поданю Сергієвому про “Вік”. Сергій [Єфремов] подав його давно, але воно лежало “під сукном”; а тепер [Олександр] Лотоцький знову виволок його на світ і дано ход тому поданю. Може вже сьогодні прийшла звістка.

Завтра ранком я їду у Київ на перше редакційне наше зібранне у Василя Федоровича [Смиренка]. Мусимо остаточно порозумітися. Орган скорше буде безпартійний.

Що там буде на першому нашому зібранню сповіщу Вас зараз. Поки що я дуже мало знаю. Знаєте тепер, опріч якогось настрою загального нервового, трапилося чимало пригод неприємних, що стоять на перешкоді частіше нам бачитися і обмірковувати ситуацію. Про нещастя в родині [Євгена] Чикаленка я вже писав Вам, а забув написати про те, що Сергій й Володарь страшенно також заклопотані тяжким випадком в їх сім’ї: стару Дурдуковську вдарив параліт.

Ну, бувайте здорові!

Міцно обнімаю Вас і вітаю Вашу любу родину.

Ваш Ф. Матуш[євський].

Вітаю д[окто]ра і д.[В.] Гнатюка.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 634, арк. 24–26.

№ 2

Боярка
4/XI [1]905

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Десь щодня нетерпляче ждете почти й думаєте: “чи не прийде сьогодні перше число української часописі?” Але замість того

кожний день приносить Вам нове й нове розчароване... І довго ще принositиме те ж саме... Все навкруги йде наперед, тільки наш віз а ні руш з місця, – тяжкий дуже і не має коней, щоб рушили його.

Я вже в передніх листах коротенько писав Вам про те, що стало на перешкоді тутешнім людям і через що й до сього часу не виходить газета. Перешкоди ті в повній силі тривають й дотепер од самого 18 жовтня. Правда було того дня кілька годин* таких, в протязі яких можна було видруковати перше число, бо увечері 18/Х генерал Карас видав свій маніфест що все лишається “по-старому”, що друкарі не мають права без дозволу “главного управління” друкувати часописі; таким чином перше число “Громадського Слова”, що мало вийти 20/Х, не побачило світа. Зараз була послана по телеграфу заява у “Главное управление”, але воно відповіло, що “за непредоставлением документов издателя – не разрешается”. Документи послані, але відповіді немає. В середу ранком Олекс[андр] Ігнатович [Лотоцький] прислав депешу, що в середу або в четвер міністри дадуть рішенець. В четвер ранком я виїхав з Києва і не знаю, чи була звістка од [Олександра] Гнатовича, чи ні.

В середу було наше редакційне зібранне, на якому я подав думку їхати кільком людям до Петербургу, щоб видавати тим часом газету там, бо петербурзькі друкарні друкують все і не зважають ні на які цензури, ні на які “Главныя Управления”. Пропозицію мою прийнято, але в четвер ранком прийшли депеші й принесли звістку про новий страйк загальний в Петербурзі й скрізь. Одже доїхать зараз до Петербургу немає способу, а хоч би й доїхав, то друкувати нічого неможна, окрім депеш.

Що воно буде далі – не знати. По людях якось знати, що всі страшенно втомлені боротьбою. Скрізь навкруги панує тяжкий настрій зневіря й розтіч. В самому Києві все зараз неначе завмерло й принишло, приголомшене страшними подіями останніх днів.

Тим часом почала приходити передплата на газету. Вже маємо кілька десятків передплатників, хоч анонсів не зроблено було.

Доходять чутки, що збираються видавати газети, як я й казав поперед, в Полтаві, Катеринодарі, Лубнах, Одесі. Про Чернігів й Харьків не чути. Дехто з нашого редакційного гурту дивиться на такий урожай “неодобрительно”, боячись, що не буде й жодної гарної часописі, але то дурниця, на мою думку. А тим часом поки

* Підкреслено рукою Ф.П. Матушевського

ми не маємо ніякої часописі, то не страшно як би й в селах деяких задумали видавати.

Я так рвався до Росії. ... Як не дивився я несимпатично на конституцію, а все ж думав, що новий дух мене обгорне з усіх боків. Правда, новим віє подекуди, але “сморід старого духу” пересилує. От тільки[o], як візьмеш у руки теперішню російську газету, – не кажу вже столичну, а навіть й провінціальну, то справді бачиш що жите вступило у нову фазу. Але од сього ще тяжче робиться на душі, бо бачиш, що жите йде мимо нас, що для всіх прояснюється, тільки не для нас...

На сей раз буде. Їду завтра до Київа. Може про щось дізнаюсь цікаве, – напишу.

Вітаю сердечно дружину Вашу і п[ані] Стефцю, а також доктора і д. [В.] Гнатука.

Ваш Ф. Матуш[евський].

ЦДІАК України, ф. 123, оп. 1, спр. 634, арк. 27–30.

№ 3

1/XII, [1]905 Боярка

Дорогі Маріє Сильвестровно
та Михайле Сергієвичу!

Лист Ваш одібрав перед трьома днями, як раз у той час Коли поспішався до Київу. Думав було відповісти з Київа, але там була така мотанина, стілько збірок, комітетів, комісій, нарад [...], що тяглися 9' рана та аж до півночі, що писати листи годі було й думати; та ще властиво до вчорашнього дня я й не міг подати Вам ніяких певних звісток...

27-го я був у Київі і ухвалено тоді ж було остаточно, що ми їдемо втрєох до Петербургу. З тим я й поїхав додому у ночі, щоб другого дня ік ночі знову бути у Київі, обговорити деталі деякі то-що.

Євген Харлампович [Чикаленко] казав мені, що писатиме Вам. Другого дня ранком приходить звістка про тимчасові закони про пресу. Редакційний Комітет наш раптом збігся і, поміркувавши, постановив: 1) до Петербургу не переноситися, а видавати газету у Київі; 2) замість газети для інтелігенції видавати журнал “Нове життя”. Так що як прибув у вечері до Київа то Сергій [Єфремов] повітав мене з' новою. Коли я запитав Сергія, а як же буде з'

“Л[ітературно-]Н[ауковим] Вісником”, то мені сказано було, що перенесення до Києва Вісника, очевидно, зараз неможливе через непевний стан речей взагалі у Росії, а на Україні – особливо, бо “Вістник”, одірвавшись од рідного ґрунту, де має вже круг передплатників і редакцію, може опинитися у прикрому становищі, коли зірветься знову завірюха, а що вона зірветься і триватиме довго – про се не може бути й розмови. Ба й справді, зараз діється таке, що оце прибудеш увечері до дому, а на ранок не знаєш, чи попадеш до Києва, чи ні. З Харківщиною, наприкла[д], вже третій тиждень не маємо можливости ні листуватися, ні поїхати туди. Листи й газети з Москви й досі не ходять.

Се між иншим, не пустило нас і до Петербургу, бо ми боялися бути цілком одірваними од усього і не спромоглися б там у трьох вести щоденну газету, а якби й видавали, то могло легко трапитися так, що далі Петербурга вона і не пішла б, а якби б пішла, то її конфісковали би у Києві, як і зараз через стан облоги конфіскують деякі часописи. Взагалі стан речей зараз такий, що сьогодні ніхто не може сказати, що буде завтра. Впрочім, з’ подій останніх 3–4 днів видно, що починає запанувати реакція, але не спить і революція, – робота йде страшенна і по містах і по селах. Невдовзі щось скоїться страшне.

Але знову звернуся до газети. Завтра має вийти оповістка про газету. Вчора подано губернаторові заяву. Завтра опівдні обіцяли дати відповідь. Никандр Молчановський казав, що од начальства було “раз’яснение”, щоб “малоруському наречію притеснений не чинить”, але він же сам не радив починати видання поки не знімуть стану облоги. А коли його знімуть, – невідомо.

Вчора вже знайшли помешкання для редакції на Михайлівській[й] ул[иці], ч. 10 ... А тим часом я й до сього часу не певен, чи виходитиме наша газета. Річ у тому, що до всіх незалежних од нас перешкод, які стояли й стоять на шляху, останніми часами особливо гостро виявилася незгода між співробітниками і де з ким з видавців що до напрямку газети, і я непевен, чи з’явиться завтра положення чи ні. “Мутить” тут [Володимир] Леонтович і збиває Василя Федоровича [Смиренка]; одже держимося ми одним Євген[ом] Харламповичем [Чикаленком], але, як я Вам писав вже якось, обставини його остільки зараз лихі, що він не почуває під собою ґрунту... А в тім, поки що не буду багато про се писати: завтра де що виясниться, то тоді або ж знову напишу, або ж може

й самі почув[е], як приїдете, бо мені Є[вген] Х[арлампович] казав, що Ви маєте приїхати.

Сердечно вітаю Вас обох, п[ані] Стефцю і Кулюню, а також п[ана] доктора і Володимира Михайловича [Гнатюка].

Ваш Федір Мату[шевський].

Син наш має вже зуби і сьогодні мене кусав за те, що я віюся з дому і по три дні не буваю; на другий раз казав поб'є добре батька-волоцюгу.

Вгорі зліва помітка простим олівцем: Матушевський Ф., можливо зроблена рукою М.С. Грушевського.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 634, арк. 39–42.

№ 4

6/1 [1]906. Боярка

З новим роком будьте здорові
дорогі Маріє Сильвестровно, Михайле Сергієвичу,
п.п. Стефцю і Катрусю!

Не писав довгий час, бо запрацювавсь до того, що ледве хожу. Вдома не буваю по кілька день зряду. Оце сьогодні прибув додому, але не для відпочивку... Зараз по 3-ій годині ночі, а я сижу та заготовляю матеріял до слідуючого числа газети. Скрутно так, що наййому. Видавати щоденник при наших умовах, – то каторжна робота.

Не знаю, чи Ви його вже хоч бачили, бо контора наша ніяк ще й досі не впорядкується. Як що бачили, то напишіть будь ласка, яке вражіння робить газета зробіть свої уваги, – се дуже важно...

Я особисто невдоволений газетою, але коли б Ви тільки знали, при яких умовах доводиться випускати кожне число, то Ви б дивувалися, як можна зробити й те, що є. До всього додати треба ще й те, що в нас віднято найголовнішого робітника – Сергія [Єфремова]: ось вже другий тиждень пішов, як його взято до в'язниці. Обвинувачують “по 126 статті”. Пани наші згодні покласти й 10 тис[яч] за його, але поки що харцизи не дають відповіді.

В ч[ислі] 6, що вийшло сьогодні, як що воно до Вас дійшло, Ви зустрінете, Михайле Сергієвичу, одну річ, яка може Вас вразить: передрук з Вашої статі з приміткою, що се зроблено після Вашої

згоди. Пробачте, що так зроблено: обставини так склалися для редакції, що ту згоду тільки можна було здобути *post factum*... До якого часу ми страждаємо від того, що мій редакційний портфель як фараонова корова худий і писати сам маю дуже мало змоги, бо роблю сам мало не всю “чорну” роботу; в редакції зараз робітників і мало і мало що можуть самостійно робити: не звикли, мову погано знають, техніка невідома. А тут ще й [Володимира] Леонтовича нема – його селяне поруйнували, він поїхав додому, а пан нездужає, знервувався, печінка болить. Одно слово – скрутно.

Ну будьте здорові! Братерськи обнімаю Вас. Пишіть бога ради до газети. Вклоняюсь Вашим всім, докторові і п[анові] [В.] Гнатюкові і також прошу писати й їх.

Ваш Федір Матуш[евський].

Вгорі зліва помітка простим олівцем: Матушевський Ф., можливо зроблена рукою М.С. Грушевського.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 634, арк. 43–45.

¹ *Версток В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради : Бібліогр. довід. – К., 1998. – С. 123–125; *Онацький Є.* Українська Мала Енциклопедія. – Буенос-Айрес., 1959. – Т. 3. – С. 936–937; Українська літературна енциклопедія : В 3 т. – К., 1995. – Т. 3 – С. 318; Довідник з історії України. – К., 2002. – С. 457; Українська журналістика в іменах – Л., 1999. – Вип. 6. – С. 198–202; Енциклопедія Українознавства. – Париж ; Нью-Йорк., 1962. – Т. 4. – С. 1492.

² *Світ І.* Федір Павлович Матушевський // Укр. історик. – 1978. – № 1/3. – С. 76 – 89.

³ *Руденко О.Ю.* “Наш перший мученик преси” (Федір Павлович Матушевський) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84–106.

⁴ *Даниленко В.* Доля сім’ї Матушевських // Іст. журнал. – 2004. – № 1/2. – С. 8–18.

⁵ *Швидкий В.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті роки). – К., 2002. – С. 302–358.

⁶ *Старовойтенко І.М.* Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 322с.

⁷ *Руденко О.Ю.* Вказ. пр.

⁸ Центр. держ. іст. арх. України, ф. 1235, оп. 1, спр. 634, арк. 8.

⁹ Там само, арк. 16.

¹⁰ Там само, арк. 17.

¹¹ Там само, арк. 14.

¹² Там само, арк. 16–17.

¹³ Там само, арк. 22–23.

¹⁴ Там само, арк. 24.

¹⁵ Там само, арк. 27–28.

¹⁶ Там само, арк. 28–29.

¹⁷ Там само, арк. 31.

¹⁸ Там само, арк. 31–32.

¹⁹ Там само, арк. 33.

²⁰ Там само, арк. 40.

²¹ Там само, арк. 41–42.

²² Там само, арк. 44.

²³ Там само, арк. 60.

²⁴ 1907–1908 роки – період, коли у “Літературно-Науковому Віснику” з’явилося найбільше публікацій Ф. Матушевського (18). Вони друкувалися майже у кожній книжці.

²⁵ Центральний державний історичний архів України, ф. 1235, оп. 1, спр. 634, арк. 63.

²⁶ Там само, арк. 64–67; 71–74.

²⁷ Там само, арк. 69.

Summary

The source analysis was executed for a complex of letters of F.P. Matushevskiy to M.S. Grushevskiy is carried out in article. Significance and information value of these correspondence was determined.

Key words: Letters, F.P. Matushevskiy, M.S. Grushevskiy, ukrainian press.

УДК 371.385.6(477)

І. В. Клименко
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

АРХІВ ЧАСОПISУ “РІДНИЙ КРАЙ” ЯК ДжЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Розглянуто історію започаткування політичного, економічного і літературного журналу “Рідний Край”, проаналізовано його структуру та матеріали, що друкувалися на сторінках часопису.

Ключові слова: часопис, дитячий журнал, редакційно-видавнича справа.

Архів редакції літературно-наукового тижневика “Рідний Край” зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ф. 252). Часопис розпочав своє функціонування у Полтаві з грудня 1905 р. заходами місцевої громади¹. Ініціатором, першим видавцем і редактором був відомий український діяч М. Дмитрієв. Власне, він утримував часопис на свій кошт. Співредакторами були Панас Рудченко (Панас Мирний) і Гр. Коваленко. Плідно співпрацювали із часописом Х. Алчевська, О. Коваленко, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко, О. Пчілка та ін. За часів редагування М. Дмитрієвим тижневик проводив радикальну українську лінію.

З березня 1907 р. редактором журналу стала О. Пчілка (Косач), а видавцем залишився М. Дмитрієв. За антиросійські виступи часопис зазнав урядових утисків та різкої критики з боку української соціал-демократії. Останнім випуском “Рідного Краю” став номер 16-й часопису.

У грудні 1907 р. редакція переїхала з Полтави до Києва (1907–1916 рр.) де, попри цензурні утиски, часопис виходив майже 10 років. Головне редакторство у Києві продовжувала О. Косач (Пчілка). За напрямом він став літературним і громадським українським часописом з ілюстраціями і місячним додатком “Молода Україна”. “Молода Україна” була першим і єдиним українським дитячим журналом

на українських землях у складі Російської імперії. Вийшло друком 64 числа. “Молода Україна” друкувала твори Х. Алчевської, Лесі Українки, М. Рильського, С. Васильченка, Т. Шевченка; багато перекладів з іноземної літератури для дітей старшого і молодшого віку² побачили світ на її сторінках.

Часопис за своїм ідейним наповненням почав наближатися до конституційно-демократичного напрямку. Це дозволило журналу вижити в той час, коли переважну більшість періодичних українських видань було закрито урядом з початком Першої світової війни.

Документи редакції архіву “Рідний Край”, що публікуються нижче, відобразили складні умови становлення редакційно-видавничої справи початку ХІХ ст., специфіку національного видавничого процесу в Україні.

Тексти документів передано зі збереженням їх термінології, стилістики та орфографії, характерних для ділової мови того часу.

№ 1

Лист Міллера Д. до Косач О. П.
з приводу виходу журналу “Рідний Край” в Києві

Харьків /28/ІХ 1907

Щиро дякую Вам, Шановна Добродійко, за “Рідний Край”, перше число котрого несподіванно одержав учора. Счаси Вам Боже на новім місці, алеж, як що можно, мерщій звертайтесь у рідну Полтаву, де Вас люблять і згадують. Звістку про виход “Рідного Краю” дав уже вчора в “Огляді газет та журналів”, який я веду тепер у “Южному Краю”. Незабаром буде надруковано.

Сьогодні була у нашім університеті перша лекція проф. М.Хв. Сумцова по історії української словесності. Велика аудиторія № 5 ледве вмещала в собі всіх слухачів, серед котрих був і ректор проф. Д.І. Багалій. Лектора зустріли вітаннем від української університетської громади. Перша лекція показала, що українська мова згожується до університетської науки не менш, чім яка инша, була б тільки охота. Лектора щиро дякували і поздоровляли з началом доброго діла. Се був первий камінь на фундування дальшого розвою української наукової освіти.

Наші чорносотенці лютують. Позавчора повітова комісія одмі-

нила вибори, виборщиків по г. Харкову, на яких пройшли їх кандидати (по первій курії). Лаються дуже, але сподіваються, що губернська комісія ствердить їх вибори. Хоча може й так, бо там сидять їх заступники и покровителі.

Ще раз дякую за “Рідний Край”.

Щиро прихильний

Д. Міллер.

IP НБУВ, ф.252, № 26. Машинопис. Оригінал.

№ 2

Лист Товариства торгівлі
друкованими виданнями “Контрагент Печати”
до редакції “Рідного Краю”*

Москва – Контрагентство
10 Марта 1908 г., № 1112
В Контору Редакції
журнала “Рідный Край” в Києве

Контора Товарищества имеет честь уведомить Вас, что при проверке Вашего счета на посланные “Рідн. Края” с Сентября – 31 дек. 1907 г. – по сведениям агентов книжных шкафов получилась невероятная разница – у Вас по счету 1379 экз. а по отчетам агентов 913 экз. Разница эта произошла благодаря тому, что Вы своевременно не сочли нужным уведомить нас о высылке “Рідн. Края” по станц., т.ч. мы даже и не знали выходит или нет и следовательно со своей стороны не предупредили агентов обычным порядком, что будет высылаться журнал с такого-то числа, а также и не могли своевременно уследить верно-ли агенты показывают поступление журнала в отчетах. Журнал перестал выходить и высылаться из Полтавы в Мае мес. и о выходе журнала вновь в Сентябре мес. в Києве мы не имели никаких сведений и кроме того во время пе-

*Листа написано на бланку Товариства торгівлі друкованими виданнями на станціях залізничних доріг. Угорі, зліва, надруковано: “Товарищество торговли произведениями печати на станциях железных дорог. “Контрагент Печати”. Правление”.

рерыва издания торговля на некоторых станциях могла перейти в другие руки, а Вы продолжали высылать журнал, нарушив таким образом обычные правила сдачи журнала на комиссию.

В Мае мес. было получено “Рідного Края” 500 экз. на 30 р.с Сентября – 31 дек. 1907 г. – 913 по 6 к. на 54 р.79 к., а всего на 84 р. 78 к. В Авг. 1907 г. нами было возвращено под. 077444, “Рідн. Кр.” в Полтаву – 518 экз. – в на 31 р.08 к. и 21 Янв с.г. под. 094799 в Киев – 869 экз. - в на 52 р.14 к. Причитается уплата 1 р.56 к.

Покорнейше просим Вас выслать нам список станций на которые высылается Вами “Рідн. Кр.”, чтобы мы имели возможность проследить за агентами, а также просим Вас подтвердить условия, на которых высылается “Рідн. Кр.” и сообщите его продажную цену, в противном случае мы будем вынуждены просить Вас о прекращении высылки “Рідного. Края” по станциям.

С почтением Бухгалтер Товарищества Гудков

ІР НБУВ, ф.252, № 58. Оригінал.

№ 3

Свідоцтво, видане київським губернатором Суковкиним М.І.
Косач О.П. на видання в Києві журналу “Рідний Край”*

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Марта 10 дня 1915 г.
№ 49336
г. Киев

На основании ст. 17 прилож. К ст. 114 Уст. о ценз. и печ. по прод. 1906 года, выдано настоящее свидетельство в двух экземплярах, вдове действительнаго статскаго советника Ольге Петровне **Косач** в удостоверение того, что ею издается в г. Киеве под собственною редакцією, ежемесячный журнал и при нем приложение для детского чтения, на малорусском языке, под названіем “Рідний Край” и приложение – “Молода Україна”, по следующей программе: жур-

*Свідоцтво надруковано на бланку канцелярії за власним підписом Київського губернатора та завірено мокрою печаткою. Угорі надруковано: “М.В.Д. Киевский Губернатор. По Канцелярии, Часть. 4.”.

нал – 1) сообщеніе выходящих узаконеній и правительственных распоряженій, 2) известія о текущей жизни в столицах, во всей Рос- сии и более подробно, в южных губерніях, 3) новости из области малорусскаго слова и искусств, 4) беллетристика: повести, драма- тическія сочиненія и стихотворенія, 5) критика литературная, му- зыкальная и художественная, 6) корреспонденціи, 7) хроника ино- странная, 8) заметки по сельскому хозяйству, 9) объявленія и ПРИЛОЖЕНІЯ: 1) рассказы, стихотворенія, путешествія, рассказы из всеобщей и русской исторіи, 2) статьи по естествознанію, 3) игры, 4) театральныя пьесы и 5) задачи.

Подписная цена на журнал с приложеніем 4 рубля в год и от- дельно приложеніе 2 руб.

Журнал и приложеніе печатается в типографіи 2-й артели пе- чатного дела, в г. Києве, по Б. Владимірской ул. в д. № 43.

Причитающійся гербовый сбор уплачен.

Губернатор, Шталмейстер ВЫСОЧАЙШОГО Двора [Н.И. Суковкин],
За Правителя Канцеляріи Павл[]ков

ІР НБУВ, ф. 252, № 1. Машинопис, оригінал.

¹ Историчне джерелознавство : Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войце- хівська, С.П. Павленко та ін. – К., 2002. – С. 407–408.

² *Геращенко Т.* “Рідний Край” // Довідник з історії України (А–Я).– К., 2001. – С. 657.

Summary

Publication of the history of political, economic and literary magazine “Ridnyj Kray”, published in Poltava (red. M.LDmytriyev) and Kiev (red. O.Pchilka) from 1905 to 1916 rr. The materials published on the pages of the magazine covering a wide range of problems faced Ukrainian community. Documents published clearly show the complex conditions of existence of the magazine in the period.

Key words: political, economic and literary magazine, a children’s maga- zine, challenging the conditions of existence.

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА АНДРІЯ ЖУКА В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Репрезентовано листування українського громадсько-політичного діяча Андрія Жука з М. Грушевським, С. Єфремовим і редакцією газети “Рада”, яке хронологічно охоплює 1910–1928 рр. та тематично відбиває наукове та суспільно-політичне життя України зазначеного періоду.

Ключові слова: А. Жук, кореспонденція, газета “Рада”, Галичина.

Історія українського державотворення початку ХХ ст. позначилася визначними подіями та особистостями, які значною мірою впливали на суспільно-політичні процеси в Україні. До таких постатей належить Андрій Жук (1880–1968) – відомий український політичний та громадський діяч і публіцист. Народився на Полтавщині в с. Вовчок, де закінчив школу, працював волосним писарем, а пізніше служив у повітовому земстві в Лубнах. З 1900 р. – у вирі політичного життя як член РУП, а потім УСДРП входив до центрального комітету партії. За революційну діяльність неодноразово протягом 1903–1904, 1906 рр. був ув’язнений, але після відбуття покарання з новою силою повертався до революційного руху. Співробітник партійних легальних і нелегальних органів “Вільна Україна”, “Боротьба”, “Соціал-Демократ”, “Слово”. Однак у 1907 р. змушений був покинути підросійську Україну, внаслідок репресій з боку царизму, і переїхати до Львова. Саме Львів став для нього пробудженням від “марксистського сну”. А. Жук активно включається в галицький кооперативний рух. Був головою Закордонної групи УСДРП у Львові (1908–1911), співредактор партійного часопису “Праця” (1909–1910) і одночасно співробітником журналу “Економіст”, органу Крайового Союзу Ревізійного у Львові, співзасновником СВУ.

У період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. перебував на дипломатичній службі при посольстві УНР у Відні. Учасник двох конференцій українських дипломатів в 1919 р. у Відні та Карлсбаді.

Був засновником Комітету Оборони західних українських земель у Відні (1922) і співробітником журналу “Визволення” (1923), на сторінках якого порушив питання незалежності Західної України.

На початку 1930 р. повернувся до Львова і очолював статистичний відділ Ревізійного Союзу українських кооперативів, одночасно співробітничав на сторінках часописів “Господарсько-кооперативний часопис”, “Кооперативна республіка” та ін. Під час радянської окупації 1939 р. А. Жук емігрував до Відня, де і прожив до кінця свого життя.

Дана публікація містить 4 кореспонденції А. Жука. Зокрема, по одній – до редакції “Ради” і М. Грушевського і дві – до С. Єфремова. У листі до редакції “Ради” А. Жук висловив стурбованість стосовно фінансового становища, газети і шкодував, що немає людей, які б допомагали їй. М. Грушевському дякував за отримання збірника “За сто літ”, а також сповіщав, що маючи у власному архіві видання про діяльність РУП, УСДРП, членом яких він був, переіслав їх до Історичної секції Академії наук. Неврожай у Галичині став приводом для написання листів до С. Єфремова, в яких А. Жуком було представлено проект збірника, де пропонувалося інформувати громадськість – як галицьку, так і особливо наддніпрянську про соціально-економічне становище Галичини. Для цього пропонував С. Єфремову провести агітаційну роботу серед інтелігенції.

Запропонований епістолярій публікується вперше У публікації збережено лексичні, морфологічні та деякі правописні особливості документів. Пропущені літери і слова взяті в квадратні дужки.

№ 1

3/XI 1910

Львів

Поважна редакція “Ради”¹ в Києві

Коли я прочитав останню відозву “Ради” до читачів – зрозумів, що дні газети пороховані і вона може з кінцем року спинитися, умерти. Боляче стало і соромно. Якже ми будемо дивитися в очі нашим національним ворогам, коли “Ради” не стане? Страшно стає за будущину. Коли причини такої великої апатії і байжужости до найважливіших національних справ лежить не в об’єктивних умовах, а в

нас самих, в нашій гнимвуні національній то ... Я не хочу говорити цього “то”. Гірко, що цього не розуміють ні з наших “патріотів” що могли б і повинні внести на своїх кишенях часи лихоліття нашого національного відродження.

Мене незадовільняє газета ні своїм змістом, ні напрямком, проте я є пильним її читачем і завше з великою біллю в серці приймав чутки, що її може не стати. Для мене найважливішим є сам факт, що ця газета виходить, яка б вона не була, бо вона є свідоцтвом життя нашого; не стане її – не стане і того життя, або вона цілком упаде і буде непомітним навіть для нас, а не тільки для наших ворогів.

Можна бути всякої думки про газету, але ніхто не заперечить, що вона виконує дуже важну місію. Спинити її роботу байдужістю до її долі – значить заподіяти національній справі більшу шкоду на теперішні часи, ніж яку їй заподіяли наші предки ближчі і давніші.

Сам особисто нахожусь в тім матеріальним становищу, що особливої помочи газети не можу дати. Єдине, що можу зробити, се сам передплачу її на 1911 рік і буду намовити інших, щоб передплачували.

Обіцяю також писати, коли має співробітництво бажання і коли те, що напишу, придатне не буде до друку, а з гонорару, який мені припаде, можу передплатити ще одну-двом робітникам або селянам. Се все, що можу зробити.

З поважанням А. Жук

ІР НБУВ, ф. І, № 42521, Арк. 1. – Рукопис.

№ 2

6/X 1913

Львів, Концова 14

Дорогий Сергій Александрович²!

Українському населенню в Галичині грозить голод. Ратункова акція зі сторони правительства ледве чи зможе страшну нужду, яка вже тепер заглядає під селянські стріхи, а щож то буде через цілу зиму і будуче літо, аж до нового уражаю! Польська часть Галичини менше потерпіла від стихійних нечась, але вона більше дістане і з публічних фондів, бо польська адміністрація розпоряджається ними, і зі сторони польської суспільності всіх трьох частин Польщі. Уже тепер в Познанщині і Королівстві потворились комітети для збирання жертв в грошах і натурі і є тертви одиниць сягаючі таких

сум, як 30 000 рублів. Російські українці не можуть перейти з значнішою помічю своїм галицьким братам, але з якоюсь помічю мусять прийти щоби вона сама коли не матеріальне, то хоч моральне значінне. В якій же формі? Я думаю, що в українських часописах, а передовсім в “Раді” треба оголосити збирання жертв. Треба утворити такий, коли не дасться явного, легального, комітет у Києві для сеї ціли, віднешися до українців поміщиків, щоби коли не в грошах, то в натурі щось дали. Я думаю, що можна знайти на цілій Україні десяток-другий тих поміщиків, що ... міг би прислати один вагон картоплі, другий вагон жита чи пшениці і т.д. Найбільше потрібна картопля, вона є головним продуктом живності і вся пропала, погнила. Краші того треба б видать літературний збірник на користь потерпілих від нещасть. Ся річ, в російсько-українських відносинах. Є здається до най скорішого зралізованя. І Ви, Сергію Олександровичу, могли б взяти на себе ініціативу зорганізувати видання такого збірника. Коли б в ніякий інший спосіб не далось б прийти Галичині з помічю, то одно виданне збірника і його поширення засвідчило б, що для галицьких селян не є байдужою до рос[ійських] українців то що між обома частинами нашого народу існує звязь

Зміст такого збірника Ви могли б намітити на нараді укр[аїнських] літерат[орів] у Києві, яку треба б Вам скликати в сій ціли. До участи в збірнику можна б запросити і де яких галичан, на-пр[иклад] Стефаніка³, Мартовича⁴, але й без них можна б обійтися. З своєї сторони я представляю зміст такого збірника в сий спосіб, що він би містив крім белетристики (не багато) інформаційні статті про укр[аїнське] життя в Галичині. Такі статі могли б дати до збірника наші емігранти – Залізник⁵, Дорошенко⁶, Донцов⁷, а також щось міг би дати та й Винниченко з белетристики щось дав би. Ви могли б написати цікаву статтю про галицьку нужду в творах Франка, Стефаніка і інших письменників галицьких.

Прошу взяти отсі мої пропозиції під розвагу, – справу збирання жертв передати до виконання иншим відповідним особам, а сам коли ласкаві будете, займіться зорганізуванням видання літературного збірника та повідоміть мене, на чім справа, стане.

Щиро Вас здоровлю

Ан[дрій] Жук

№ 3

19.X. н. ст. 1913
Львів, Концова 14

Дорогий Сергій Александрович!

Одержав Вашу картку і хочу в тій справі дещо нового сказати. Як мені тепер видається, не було б сказати оголошувати в часописах збірку жертв в грошах і продуктах, з огляду на те, що тих жертв не може бути багато, а також з огляду на те, щодо сеї справи беруться чорносотенці (одно), котрі хочуть заповогати москвофілів. Використано то буде в небажанім для нас напрямі. Хиба, що знайшлося б кілька наших дідичів, що без розголосу особливого прислати б що небудь в готівці чи натурі через “Сльсь Господь”, але й ся не буде мати більшого значення. Може ліпше було б, як би ті, що можуть дати більші суми на заповоги, дати їх на видане збірника. Видане збірника уважаю найбільш відповідною річчю. Видрукування в більшому числі примірників і відповідно поширений, при відповіднім змісті, міг би він дати і кілька тисяч рублів грошей на заповочи потерпівши і зробив би іншу службу – розбуде.. би у багатьох цікавить до Галичини, а при тім – до національної справи. Для сього можна б видати і в перекладі на рос[ійську] мову для росій[ської] і зросійщеної публіки. Піддаю се Вам під розвагу. Добре було б, як би Ви вже й над змістом збірника застановилися та коли справу порішите позитивно – виправи комітет родонищиній..., котрий зараз ще віднісся б до пишучої публіки о статті, о... вірші (в росій. виданню збірник белетристики і наслідую могло б лишитися в укр[аїнській] мові де яки ото екстра для рос[ійських] видань просити дати річи деяких письм[еників] рос[ійських]). З Галичини крім Стеф[аника], Мартинова, можна просити Лозинського о якусь статью публіцистичну. Що до статей про Галичину – піддало під розвагу слідуочі теми:

1. Опис катастрофи (можна дати ілюстрації повиней і знищення посовив будинків і пр[] та економічні наслідки її (автора можу пошукати).

2. Нарис економічних відносин в Галичині і палітри економічної самоуправи та економ змаганням українців (Жук)

3. Культурно-просвітні відносини в Галичині, просвітні змагання українців і відношення до них поляків (Дорошенко).

4. Національно-політичні домагання українців галицьких (поділ краю) (Лозинський).

5. Політичні партії серед гали[цьких] українців. Сила їх і деполізація (Лозенко або Донцов).

6. Чим є для України Галичина, або Галичина – п'ємонт укр[аїнського] відродження. Переклад моїх здобутків нац[іональної] культури і організ[ації] і висвітлення їх заг[ально] нац[іонального] значення (Залізник).

Я нікому не пропонував цих тем. Як взагалі нікому про проект збірника не говорив, але думаю, що зазначені особи могли б написати статті на ці теми.

З статті видно – то вже Вам ліпше сказати теми. Розміри збірника, після мене, 20–25 аркушів, з того половина прийшла б на поезію і белеристику. Ціна такого збірника з огляду на добродійну ціль мусіла б бути не низча 2 рублів. Знак був би тим більший, чим менше б було видатків на гонорарі, які після мене вже треба платити., що з того живуть, на їх власне бачення. В Галичині такого збірника могло б розійтись яких 3000 примірників, а коли би на Україні рос[ійській] могло б розійтись яких 7000 прим[ірників], то можна б друкувати 10 000 пр[имірників].

Коли б ришили й паростки видавати то теж друкувати можна 10000 пр[имірників] бо мені здається, російське видання було б скоріше розкуплене, як українське.

Не можу вдаватись в докладні обчислення скільки коштувало б таке видання. Думаю, що оба випуски – український і російський.

Я не знаю чи буде їх Вам так легко зібрати як мені се сказати. Думаю, одначе, що на тому ціль деякі з наших “калиток” зможуть розпоряджатись. І власне треба користати з нагоди, щоб відпустити з них те, чого вони не дають, а що мусіли б давати на національні цілі, бо мають і можуть без шкоди для себе давати. Я не називаю тут імен, але вони й Вам дуже добре відомі. Жду відповіді.

Всього найкращого!

Ваш А[ндрій] Жук

P.S. Запрошення до Галичини і інших земляків за повідомленням можете переслати через мене.

P.S. Від одного бувшого співробітника Дзвону⁸ має перейти до “Ради” письмо помічне (З “Дзвоном”) досить сенсаційного і, так би мовить пікантного змісту. Було б добре як би “Рада” не одмовела в віддруковані такого листу. І иних причин крім незалежних, коли такі будуть.

Андрій

№ 4

Відень 15/VI. [19]28

Високоповажний Михайло Сергієвич!

З великою приємністю просидів я сьогодні цілий день за читанням другого збірника “За сто літ”⁹, що його принесли мені рано пошта. Дякую! Дуже багато в цьому збірникові інтересного, особливо ж інтересні спогади старушки Русової¹⁰. Дуже була б велика шкода, щоби вона перервала їх писати, або перервалось друкування цих спогадів, коли вони дописані до кінця.

З огляду на те, що серед дослідників нашого громадського життя помітний інтерес до РУП, дозволяє собі переслати для Історичної Секції Академії Наук трохи ерупівської, спілчанської та есдецької закордонної літератури, бо її мабуть у Вас немає, з тим, що Історична Секція вишла мені в обмін свої видання.

Наразі посилаю слідуючи речі:

1. Газету “Праця”¹¹, що виходила у Львові в 1904/05 роках, ч. 3, 4-5, 6-7, 8-9-10, 11, 12, 13-14. До комплекту бракує перших двох чисел. 2. “Гасло”¹² ч.1,2, 3 – за 1903 р. орган РУП, Чернівці. 3. “Правду”¹³, орган Спілки, ч. 1, 2, 4-5, 6-7-8 – гаг .. видання і ч. 1. – російське видання за 1905 рік, Львів. 4. “Працю” орган УСДРП, ч. 1 і 2-3 за 1909/10 р. (більше не виходила), Львів. 5. “Робітник”¹⁴, орган УСДРП, ч. 3 за 1910 р. Львів. 6. “Наш Голос”¹⁵ орган УСДРП за цвітень-червень 1911, число присвячене десятилітньому ювілею РУП-УСДРП. 7. “Робітничий Прапор”, орган УСД, ч. 1 і 2 за 1915 р. Софія (більше не виходив).

Маю також деякі ерупівські брошурки закордонного видання, могу прислати, як би вони були потрібні для бібліотеки Історичної Секції.

З видань Історичної Секції потребую головню “Україну”¹⁶, але хотів би мати і всі інші видання секції, крім обох випусків збірника “За сто літ”, котрі маю.

“України” маю три книжки, а саме: кн. 4 за 1904 р. кн. 1-2 за 1925 р. і кн. 2-3 за 1926 рік, отже цих книжок можна не прислати.*

В моїх архівних папках певно знайдеться ще трохи дублетів “Селянина”¹⁷ і деяка інша закордонна революційна література. Як розшукаю, то рівно ж пришлю.

Маю я багато архівного матеріалу до історії РУП-УСДРП. Інститут марксизму хотів би цей матеріал видати, але видань не має грошей, чи має труднощі в пересиланню за кордон грошей, щоб

відповідно винагородити мене за відступлення і приготування цих матеріалів до друку. Та і не виходить з цього нічого. А я потребую заробку та важко його знайти!

Щиро Вас здоровлю!

Андрій Жук

*Маю також “Науковий Збірник” за 1924 рік

ІР НБУВ, ф. Х, № 18755, арк. 1. – Машинопис.

¹ “Рада” – єдина щоденна газета українською мовою в підросійській Україні постала як продовження “Громадської Думки”. Виходила протягом 1906–1914 рр.; видавав і фінансував її Є. Чикаленко.

² Єфремов Сергій (1876–1939) – видатний громадсько-політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик української літератури, член НТШ, ВУАН.

³ Стефаник Василь (1871–1936) – видатний український письменник, майстер експресіоністичної новели.

⁴ Мартович Лесь (1871–1916) – український письменник і громадський діяч. Працював писарем, помічником адвоката в містах Галичини. З 1898 р. жив у Львові; редагував газету “Громадський голос”. Автор творів: “Не читальник”, “Хитрий Панько”, “Забобон” та ін.

⁵ Залізняк Микола (1888–1950) – громадсько-політичний діяч, публіцист. Під час Першої світової війни здійснював видавничу діяльність у Відні. Протягом 1919–1920 рр. посол УНР у Фінляндії. Заарештований в 1945 р. і засуджений на 15 років, помер в тюрмі.

⁶ Дорошенко Володимир (1879–1963) – громадсько-політичний діяч, бібліограф, член РУП, УСДРП, співзасновник і член президії Союзу Визволення України, член НТШ, українських наукових інститутів у Берліні й Варшаві.

⁷ Донцов Дмитро (1883–1973) – політичний діяч, літературний критик, публіцист, ідеолог українського націоналізму.

⁸ “Дзвін” – літературно-мистецький і громадсько-політичний місячник соціал-демократичного напрямку, виходив за фінансової підтримки Л. Юркевича протягом 1913–1914 рр. (до початку війни вийшло 19 чисел) у Києві.

⁹ “За сто літ” – збірник матеріалів з громадського й літературного життя України 19 і початку 20 ст., виходив протягом 1927–1930 рр. заходами комісії новітньої історії України, заснований 1926 р. при Історичній Секції ВУАН (за редакцією М. Грушевського).

¹⁰ Русова Софія (1856–1940) – видатний український педагог, авторка концепції національного виховання. Член Української Центральної Ради, у Міністерстві освіти УНР очолила відділи позашкільної освіти та дошкільного виховання. В еміграції у Відні заснує Український педінститут,

очолює жіночу Українську громаду, бере участь у різних міжнародних жіночих конгресах.

¹¹ “Праця” – загальнопартійний орган РУП, який виходив протягом 1900–1905 рр. у Львові.

¹² “Гасло” – щомісячна газета, орган РУП, спочатку виходила в Чернівцях (1902), а з 1903 р. – у Львові. Всього вийшло 17 номерів. У червні 1903 р. припинила свою діяльність, і замість неї виходила “Добра Новина”.

¹³ “Правда” – місячник “Спілки”, який виходив протягом 1905 р., на сторінках якого заперечувався постулат “самостійної України”, натомість закликалось до створення централізованої пролетарської партії усієї Росії.

¹⁴ “Робітник” – орган опортуністичної групи УСДРП, вийшло 3 номери протягом 1910 р.

¹⁵ “Наш Голос” – місячник, спільний орган УСДРП і УСДП, виходив з листопада 1910 р. до кінця 1911 р. коштом і заходами Л. Юркевича. Вийшло 12 чисел.

¹⁶ “Україна” – науковий журнал, який виходив в Києві протягом 1914 – 1930-х років (з перервами) за редакцією М. Грушевського у 2-х виданнях: 1914–1918 рр. як орган Українського Наукового Товариства в Києві; 1924–1930 рр. як орган Історичної секції Української академії наук.

¹⁷ “Селянин” – місячник, орган РУП, присвячений інтересам сільської бідноти, виходив 1903 – 1905 рр. за фінансової підтримки Є. Чикаленка, спочатку в Чернівцях, а з 1904 р. у Львові.

Summary

The publication is about correspondence of the Ukrainian civil and political activist Andriy Zhuk with Mykhailo Hrushevs'kyi, Sergiy Yefremov and “Rada” Newspaper Editorial Office. The publication chronologically covers 1910–1928. The subject of correspondence is scientific, societal and political issues.

Key words: A. Zhuk, correspondence, “Rada” Editorial Office, Halychyna.

УДК 394.92Стебницький+Єфремов(477)

Н. М. Зубкова

канд. іст. наук

О. П. Степченко

канд. іст. наук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ЛИСТУВАННЯ П. Я. СТЕБНИЦЬКОГО З С. О. ЄФРЕМОВИМ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПРОСВІТНИЦТВА В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Епістолярій П.Я. Стебницького та С.О. Єфремова є важливим з огляду на його інформаційне навантаження документальним комплексом, який ілюструє просвітницький рух в Україні початку ХХ ст., висвітлюючи як його історичний контекст, так і певні суб'єктивні погляди цих видатних представників української культури на події тогочасного життя.

Ключові слова: епістолярій, просвітництво, видавнича справа, П.Я. Стебницький, С.О. Єфремов.

Цією добіркою закінчуємо публікацію епістолярію П.Я. Стебницького до С.О.Єфремова. Репрезентоване листування охоплює період від 1907 до 1918 р. і містить 21 од. зб.

На відміну від двох попередніх студій, які становили певні тематичні комплекси, пропоновані документи є ілюстрацією загального історичного контексту перед- та пореволюційного періоду в Російській імперії загалом і в Україні зокрема, поглядів та роздумів стосовно подій навколишнього буття двох непересічних особистостей, якими були П.Я. Стебницький та С.О. Єфремов, і, безперечно, їхньої роботи на ниві просвіти українського народу. Звичайно, листи завжди більшою мірою характеризують кореспондента, аніж адресата, проте навіть із тих опосередкованих відомостей, які отримуємо у відповідях П.Я. Стебницького С.О. Єфремову, можемо констатувати багато чого важливого: їхні дружні (“Дорогий Сергій Олександрович! Що ж Ви довго так не приїздите до Петербурга? Ми вже занудилися без Вас...”); “Велика шкода, що не прибули на Різдво – дуже

було б добре, та й тепер потреба бачитися і побалакати не зникла”) і разом з тим високоповажні (“З правдивим поважанням. П. Стебницький”) стосунки, спільність інтересів (“Чи Ви послали свою “Літературу” для “Галичини” Петлюрі? ... Чи немає в Києві доброго портрета Шептицького? ... А що, як Ваші праці для Добродійного Товариства?”) і певні розбіжності в оцінці тодішньої непростой ситуації в суспільстві (“...колись побачимось, як не у нас, то у вас, та й поговоримо докладніше, - сподіваюся, без “гострого тону”. А коли треба буде, по київському звичаю, з гострим, - то що ж, - “мы и сами с усами”), і високу оцінку творчого доробку (“Чи вже скінчили історію літератури і чи скоро вона вийде? Нетерпляче жду її, – це ж, власне, буде перша історія нашої літератури!”) і гостру безкомпромісну критику (“Ваша стаття, хоч Ви і сердитесь за гальмування її вжитку, викликає стільки сумнівів, в тім числі і принципіальних, що можна лише пожалкувати, що Ви не звернули ніякої уваги на наші запитання: вони бо були варті Вашої уваги...”).

Пріоритетною працею, яка знаходилася на перетині громадських інтересів П.Я. Стебницького та С.О. Єфремова, була видавнича справа в найширшому її розумінні, адже обидва були і талановитими літераторами та публіцистами, і вимогливими редакторами (а коли треба, то й коректорами), і видавцями-поліграфістами: “Я особисто, – писав у листі до Єфремова Стебницький у 1918 р., – марю про остаток днів в газетній і журнальній роботі”.

Важливим з огляду на його інформативність є лист від 19 грудня 1910 р. стосовно “справи з “Просвітою”, за словами П.Я. Стебницького, в якому він розмірковує над пропозицією загальних зборів Київської “Просвіти” і висловлює особисті думки з цього приводу. Як відомо, у цьому році Київське товариство “Просвіта” припинило свою діяльність. На загальних зборах Товариства, за протоколом від 14 травня 1910 р., який зберігається у фонді Товариства “Просвіта” (ІР НБУВ, ф. 114), було запропоновано “чистий прибуток од продажу майна та виданнів Київської “Просвіти”, разом з рахунками, передати “Благотворительному Обществу издания общепользных и дешевих книг” в Петербурзі”.

Приватне листування взагалі містить великий інформаційний потенціал, насамперед, у ньому відбиваються, нехай переважно і суб’єктивні, відомості про суспільно-політичні події, культуру, науку та, найголовніше, персоніфіковані дані про кореспондента та адресата, їхнє місце в суспільстві, історії, державі. З огляду на це, епістолярій

таких визначних особистостей в історії України, якими є С.О. Єфремов та П.Я. Стебницький, є важливим джерелом для вивчення національного просвітницького руху початку ХХ ст.

№ 1

Високоповажний
Сергій Олександрович !

Переказував мені Ол[ександр] Гн[атович], що Ви надумали видавати збірник і хотіли – б між іншим помістити щось і од мене. На вільнім часі я де-що зробив з своїх шпаргалів, та й не знаю чи воно в той збірник буде придатне. Бачите, вийшов маленький нарис – зовсім нейтрального змісту, – так що на мій погляд тільки завадить збірнику з певним ідейним напрямом. Єсть у мене ще одна річ, – теж беллетристика, – більш сучасного й громадського змісту, але та ще в першій стадії і вимагає мабуть ще разів зо два переписати, а це займе немалий час, так що я Вам цієї річі і обіщати не хочу. Більше тим часом нічого не довелось виготовити.

До речі – чи не знаєте, де моя рукопись, яку я колись був віддав Вам до того збірника, що мав бути на честь Гринченка? Я був-би Вам дуже вдячний, як би Ви здобули її та вернули мені. Чи не в редакційних матеріалах “Нової Громади” вона? Нехай би краще була у мене, може б довелось що з нею зробити, – а то, бачите, я взагалі так трудно пишу, що шкода, коли дурно пропадає те, на що так чи сяк спроможусь.

А багато вже маєте матері[а]лу? І який взагалі характер матиме Ваш збірник? Коли думаєте його випустити?

Бувайте здоровенькі. Моя адреса тепер – Никольская площа д.6 кв. 10.

Отже, коли Ваша ласка, сповістіть, як думаєте, – чи висилати Вам свою дрібницю, чи ні. Мабуть, вона скоріше йде журналу ніж збірнику.

З правдивим поважанням

П. Стебницький

1 / X 1907.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1285, 2 арк.

№ 2

Високоповажний
Сергій Олександрович !

Писав я Вам через Євг[ена] Харл[ампійовича], та мій лист пішов на “алтарь отечества“ при останнім візиті його жерців до редакції “Ради”. Отже мушу повторити коротко те що писав.

До Вашого збірника, коли він тільки справді має здійснитись, можу дати одну невеличку і зовсім нейтральну по змісту річ (беллетристика). Але пошлю її лиш тоді, коли Ви напишете, що пускаєте збірник в ход, – бо може ще це не певне?

Далі, я був би Вам дуже вдячний, як би Ви відшукали ту мою рукопись, що я колись був привіз Вам для збірника, що мав вийти на честь Гринченка. Здається, що та рукопись була Вами, між іншим матеріалом, передана до редакції “Нової Громади“ та там десь і змарнувалась. Правда, вона мабуть зовсім застаріла, але я так трудно і так мало взагалі пишу, що мені шкода, коли моя робота пропадає зовсім дурно – і коли Ви мені її вернете, то може я ще з нею що небудь зроблю. Зветься вона “Коло дзвонів“. А то перегляньте її, може вона не так вже зацвіла та спорохнявіла, – то й в збірник піде?

Сповістіть, на яку адресу, як би довелось, Вам писати та висилати рукопись. Бо, очевидно, тепер знов треба розбирати шляхи. А як там той суд? Ще як би він не наробив якої пакості?

Бувайте здоровенькі.

Щиро прихильний до Вас

П. Стебницький

11 / X 1907.

Никольская площ[адь]. д.6 кв. 10.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1286, 1 арк.

№ 3

Високоповажний
Сергій Олександрович !

Кілька часу назад послав був Вам листа через Є[вгена] Х[арлампійовича], та з тим листом трапилась пригода. Вчора послав знов – в листі до Степаненка – кілька запитаннів до Вас. Сьогодні –

ж од Вол[одимира] Мик[олайовича] почув на головні запитання відповідь – і через те шлю Вам свою рукопись до збірника. Коли признаєте вартою – друкуйте, коли ж воно нікчемне, або коли Ваш збірник не здійсниться, то, будь-ласка, поверніть мені рукопис назад.

Так само ще раз прошу, коли Ваша ласка, відшукати і вернути мені моє старе оповідання “Коло дзвонів”.

Бувайте здорові.

З правдивим поважанням

П. Стебницький

12 / X 1907.

Никольская площ[адь] д. 6 кв. 10.

ІР НБУВ, ф. 317, №1287, 2 арк. (2-й арк. чистий).

№ 4

Високоповажний
Сергій Олександрович

Будь ласка, не відмовте допомогти нам розібратись в одній подробиці наших книжкових рахунків, котрі тепер перевіря наш “контрольор” С.І. Афанасьєв: в однім листі В.П. Степаненка показано, що Вам було видано 100 пр[имірників] брошури “про Ант[она] Головатого” (мабуть скоро по її виході, здається, в 1900 р.).

Написано, що це так з мого приказу зроблено, але я того свого приказу не можу ні пригадати ні тепер уяснити собі, з якої речі були ті 100 пр[имірників] видані. Чи не для автора – Комаря? Я знаю що тепер, через 7 років, не легко те пригадати, але може Ви таки краще памятаєте ніж я, то й розплутаєте нам цей рахунок.

Буду дуже вдячний за коротеньку але по змозі скору відповідь.

З правдивим поважанням.

26 / X [1907] (26 жовтня 1907 року)

П. Стебницький

Никольская площ[адь] д. 6 кв. 10.

P.S. Листа Вашого дістав. Спасибі. Що зможу, з охотою даватиму до Ваших збірників.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1288. Закритий лист, адресовано: “Кієвъ Гоголевская ул. д. № 27, Его Високородію Сергію Александровичу Єфремову”.

№ 5

Високоповажний
Сергій Олександрович !

Коли Ваша ласка, вишліть мені обидва мої оповідання, що у Вас лежать; я думаю їми скористатись. По змозі, не забаріться. Коли-б Вам не хотілось морочитись з поштою, то можете передати через Ол[ександра] Ол[ександровича] Русова, – він в половині цього місяця має їхати в Петербург. Тільки запакуйте добре і накажіть старому, щоб не загубив.

Адреса Русова – Кузнечная д.14 кв. 25.

За клопіт уперед дуже Вам дякую.

З правдивим поважанням

П. Стебницький

9 грудня 1908 р.

Никольская площ[адь] д. 6 кв. 10.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1290. Закритий лист, адресовано: “Кієвъ Гоголевская д. 27, Его Високородію Сергію Александровичу Єфремову”.

№ 6

Високоповажний
Сергію Олександровичу !

Спасибі велике за рукописі, сьогодні одержав. Про турботу нема чого казати, – не для Вас же я писав, а для себе. А що не пішли в друк, то не Ви винні, а обставини.

Вирізки з газет на теми “Ukrainica” я справді збірив – аж до момента народження української періодичної преси. Публікацією про “Хлібороб” та Вашою статтею в “Кієв[скої] мысли” (здається) – якогось жовтня 1905 р. і закінчив збіранину. Лиш не довів колекцію до ладу, – теж багато лежить в жмутах не наліплене, жде, поки заберусь на старість десь на хутір та закінчу. Давайте й своє до купи. Може якраз чого бракує у мене, знайдеться у Вас – то колекція буде повніща. Це буде колись для київського музею або якої української бібліотеки.

Живу чортзнаюк, і не питайте. Кругом руки-ноги поплутані, і не знаю чи визволюсь колись та зітхну вільно ...

Бувайте здоровенькі.

Ваш П. Стебницький

[17.12.08].

ІР НБУВ, ф. 317, № 1291. Закритий лист, адресовано: “Київ Гоголевская ул. д. № 27, Его Високородію Сергію Александровичу Єфремову.”

№ 7

Високоповажний
Сергію Олександровичу !

Як часто в наших справах, так в справі з “Просвітою” – все якось плутається з цілою низкою непорозуміннів. Ви ждете чогось од нас, а самі нас ні про що не питали. Про умови, на яких майно “Просвіти” могло переходити до нашого Товариства, ми маємо тільки два листи од С[офії] Ф[едорівни] Русової – того часу, як Ви були в Петербурзі. На ті листи я подав ліквідаційним зборам “Просвіти” офіційну відповідь, в імени нашого Товариства, в якій були перелічені наші бажання. Те, що Ви переказували мені на словах, я памятаю, але я не міг в своїй відповіді спіратись на відомости з приватних розмов та ще й з неостаточною формулювкою – далі, вже після ліквідації маєтків “Просвіти” ми дістали гроші і комісові квітки київських книгарень, при листі за підписом д. Ксендзюка але в імени ліквідаційної Комісії, – і в тому листі не було зазначено ніяких умов. Посилаючи свої квітки на прийняте майно на адресу д. Ксендзюка, я навмисне зазначив, що виходить, нам не поставлено ніяких спеціальних умов що до майна, – і на те ніякої відповіді так і не дістав. А тепер виявляється, що Ви дожидаєте нашої згоди на Ваші умови...

Переходячи до пунктів, перелічених в Вашому листі, можу сказати, що перші три – ніяких суперечок не викликають (1) окремих рахунок, 2) зазначення на книжках, 3) поворот маєтку коли “Просвіта” оживе). Так само і пункт 5-й – про біографію Гринченка, бо це й наше бажання – ми думали видати її навіть в загальній серії наших книжок. Самий трудний пункт – автономія видавничої комісії – і, треба сказати, цей пункт у нас зовсім не обговорювався, бо на те не було ніякого матеріалу. Поперед усього – офіційно

одкривати щось ніби філію в Києві ми не можемо, бо тепер всі товариства з філіями адміністрація енергично винищує. Неофіційний – чом би не бути, але автономною вона може бути тільки відносно, бо також можуть трапитись всякі непорозуміння. Напр[иклад], видання на фонд “Просвіти“ можна, очевидно, випускати лиш в тій мірі, в якій це дозволяє цей фонд. Отже не все, що нам комісія пришле, ми зможемо пустити в друк, бо на велику брошюру може не вистачити коштів. Далі – хазяїнуючи маєтком “Просвіти“, ми мусимо пильнувати того, щоб книжка, яка добре йде, не зникла з ринку, і через те, коли виявиться, що та або інша назва вже випродується, ми повинні її передруковувати новим виданням. А тут Київська комісія пришле рукопис і вимагатиме, щоб ми неодмінно друкували. От Вам і коллізія. Нарешті, коли брошюри виходитимуть під нашою фірмою, – то ми не можемо зректись і права судити про зміст брошюри; трудно думати, щоб ми тут на яких питаннях гостро розійшлись з киянами, але принципіально ми не могли б пообіцяти Київській комісії, що все, що буде прислане, ми обовязково приймемо. Розуміється, всякими способами будемо пильнувати, щоб таких коллізій не виникало, – але ж офіційно згодитись на таку умову повної автономії книги, наше правління, думаю, не може.

Це все мої вільні думки, – а як скажуть другі, не знаю, треба ще порадитись. Алеж для того попередю знов треба, щоб ми дістали ці всі Ваші умови од Ликвідаційної Комісії “Просвіти“, тоді будемо лічитись з ними і обмірковувати для офіційної відповіді. Коли будете формулювати пункти умов для листа нам од Ліквід[аційної] Комісії, то візьміть на увагу висловлені мною зміркування.

Коли ж ми не дістанемо од Ліквідаційної Комісії “Просвіти“ офіційного листа з умовами, то тоді зостанеться тільки лічитись з приватними відомостями про бажання киян і, по змозі, їх виконувати, – але тільки в тій мірі, в якій цьому не перешкожатимуть які небудь причини з категорії перелічених вище прикладів. Розуміється, можна буде якось в кождім окремім випадку порозуміватись.

Отже реально поки-що виходить, що ми будемо брати од киян біографії Гринченка і з великою охотою її видрукуємо. Але просимо, щоб вона підходила під загальний характер наших видань, – се-б то була популярна і призначена для простішого читача, а друге, – щоб по розміру укладалася, по змозі, в ті рамки, які нам дає теперешнє становище фонду “Просвіти“.

Як Ви живете? Чи вже скінчили історію літератури і чи скоро вона вийде? Нетерпляче жду її, – це ж, власне, буде перша історія нашої літератури. Які ще ми молоді !

Прошу вибачити, що не одповів Вам на запитання про згоду на уміщення моєї статті про Доманицького в Вашім збірнику. Певне Олекс[андр] Гнат[ович] розказав Вам, яка пригода трапилась з тим листом: Ол[ександр] Гн[атович] не помітив, що то адресоване мені, і залічив за своє, а аж через кілька тижнів зауважив помилку і показав мені Ваш лист. Я й збірився написати Вам, та трудно було, а до того-ж вже незалежно од Вашого запитання Ол[ександр] Гнат[ович] по власній ініціативі, спитавшись мене, сповістив Вас про мою згоду. Що-ж, випускаєте книжечку чи ні?

х) Ті умови, що зазначила С[офія] Ф[едорівна] відповідають тільки початковим пунктам Ваших.

Бувайте здоровенькі, всього найкращого!

Ваш П.Стебницький

PS. У понеділок 20-го я виїзжу на 2 тижні з Петрограда трохи провітритись. Вернуся 3 січня.

Оце справлявся у казначея – і згадав, що з присланих грошей власне капіталу “Просвіти” майже не було, лиш щось 11–13 карб., а решта – спеціальна жертва на якийсь “народній дім Шевченка имени Грибинука”. До речі, може-б нам подати які пояснення, на яких умовах і на який власне предмет “Просвіта” приймала ці гроші, та й чиє ймення носить фонд – Шевченка чи Грибинука чи обох знаменитих українців разом. Отже збільшиться капітал “Просвіти” тільки в февралі, коли ми дістанемо справоздання од книгарень. К тому часу може пришлють і біографію. Розуміється, коли там чого не вистачить, то ми додамо з загальної каси, – а на далі – буде видно.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1292–1293, 2 арк. розірвані посередині (на один лист помилково дано два номери). Лист на бланку “Правління благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ”. 19 грудня 1910 г. С.-Петербургъ. В.О. Кадетская линия д. 9 кв. 11.

№ 8

Дорогий Сергій Олександровичу !

Я думаю в п'ятницю на цім тижні виїхати з Петербурга. В Київ

прибуду мабуть 24-25-го. Чи будете в ті дні ще в Києві? Шкода було-б розминутись. На всякий випадок, сповіщаю Вас.

Ваш П. Стебницький

16 / IX 1914

ІР НБУВ, ф. 317, № 1308. Листівка, адресовано: “Київ Гоголевская 27. Его Високородію Сергею Александровичу Єфремову”.

№ 9

8 ноября 1914

Б. Спасская 11 кв. 37

Дорогий Сергій Олександровичу

Справа складається так, що коли-б Ви хотіли і могли, то Вас би можна пристроїти до “Красного Креста” в Галичині. Річ така, що мабуть уповноваженим на Галичину від Кр[асного] Кр[еста] буде призначений молодий князь Ухтомський, що служить у Музеї Ол[ександра] III разом з Федором Кіндратовичем. Се на той випадок, як його назначать, він готує собі двох підручних, одного по організації всієї справи, а другого спеціально для зносин з галичанами. За першого він кличе учня Фед[ора] Кіндр[атовича] – Руденка, молодого етнографа. За другого – Руденко мав узяти Левка – але Левко оце виїхав у Київ через хворобу Євгена Харл[ампійовича], – думає хазяїнувати замість батька який час у Перешорах, а далі йому треба либонь вчитись до іспитів, то нямвряд чи йому ця комбінація підійде. От поміркуюте і рішіть, чи хотіли-б Ви взяти цей цікавий тягар на себе. Нам тут здається, що краще-б їхати Вам, як Левкові, бо Ви й використаєте цю подорож краще, тай все ж держитесь солідніше, а Левко по молодости геть може не оказатись на висоті... Одно тільки, що це вже на якийсь час Вас звяже, бо не можна буде поїхати раз, а далі зрєктись – буде незручно. Але-ж, мабуть, що роботи там буде не занадто багато, та власне робота спеціальна лежатиме на Руденкові, то може бути що Вам і літератури не доведеться кидати. Умовини, кажуть, там добрі, – жити і їсти доведеться в установах “Кр[асного] Кр[еста]”, а до того ще, здається, там – платитимуть по 5 карб. суточних.

От, коли це все Вас спокушає (а я на Вашому місці спокусився-б), то візьміть на себе перебалакати з Левком і розпитати його, як він ставиться до цієї комбінації. Коли так виходить, як я кажу, –

то-б то він думає, що йому незручно, – то нехай напише про це Руденкові не відкладаючи, а Ви зараз-же пишiть про свою згоду Фед[ору] Кiндр[атовичу] Вовку (Зверинская 42 кв. 25), тодi старий вже погодить сам i з Руденком i з Ухтомським.

Коли – ж Левко вагатиметься, то пояснiть йому, що по всiм даним Вам iхати краще, а він нехай-би зрiкся.

Ну, а коли Ви самi рiшуче не хочете, а Левко охотиться, то розумiється нехай собi їде.

Оце i все. Одповiдь давайте як найскорiше.

Бувайте здоровенькi.

Ваш П. Стебницький

P.S. Левко виїхав учора i мабуть який час сидiтиме в Київi, – спитайтесь у Євг[ена] Харл[ампiйовича].

IP НБУВ, ф. 317, № 1309. 2 арк.

№ 10

Дорогий Сергiю Олександровичу

К[остянтин] Ш[ироцький] передав менi листа Вяч[еслава] К[остянтиновича] про ту справу. Одночасно одповiдаю йому. Записка складена, цими днями пошлю її на адресу Вяч[еслава] К[остянтиновича] посилкою, а Ви там порозумiтесь якось з тим планом кампанiї, аби тiльки вели її як можна швидше.

“Галичина“ справдi друкується другим виданням. Вашу статтю дійсно слiд би переглянути i, може, поширити, але ми не писали Вам через те, що саме в той час Ви були в Винницi, а київськi звiстки були непевнi. Здавалось, що краще не писать...

Коли Ви можете за короткий час зробити в Вашiй статтi бажанi поправки, то робiть це скорiше i шлiть менi, а я подам в Москву. Або, для шкороности, посилайте Петлюрi самi, з поясненнями. Майте лиш на увазi, що видавцi з новим виданням дуже поспiшаються.

Роботи, що нам обiцяли, робiть, але мати з ними дiло вже доведеться комусь иншому, а не менi: сьогоднi загальнi збори з смаком i гуркотом провалили всiх, що входили по черзi з старих українцiв. Я уважаю за свiй обовязок при таких умовах скласти з себе головенство. I воно давно пора, нехай роблять свiжi люде...

Як там складеться рада, я зараз сповiщу Вас, щоб знали, з ким листуватись.

Ну, бувайте здоровенькі, всього найкращого. Зверніться ж до Вяч[еслава] Конст[антиновича] негайно і обміркуйте план по моему листу.

Ваш П. Стебницький

ІР НБУВ, ф. 317, № 1311, 2 арк.

№ 11

8 / V 1915.

Дорогий Сергій Олександрович

Ваш лист був знепокоїв мене в справі записки: як так, думаю, – з 29-го до 3-го не дістали посилки в руки! Щось, мабуть, з нею трапилось в дорозі. – Я й послав телеграмму. А в день, побачивши Ілля Людв[иговича], довідався, що все гаразд.

Ну, що-ж – коли земляки приїдуть? Невже не можна буде виврядити Влад[имира] Павл[овича]? Це страшенно шкода. Всіх заходів треба вжити, щоб він міг поїхати.

А чи багато переробили в змісті? Там з чимсь не згоджується Ілля Людв[игович], – докладно не довелось розпитати, – очевидно, щось принципіальне. Головне, – як найкраще зформулювати останні пункти.

Олекс[андр] Гн[атович] каже, що перших два треба злити в один, щоб не виділяти спеціально російської мови. Зверніть увагу ще на помилку з початку: я надав форму загальної записки до міністра, забувши про те, що в даннім разі треба, либонь, звертатись не до “Высокопревосходительства”, а до “Сіятельства”. Порадьтесь там і поправте.

Взагалі, коли Влад[имир] Павл[ович] ніяк не може їхати, то редакцію остаточну слід-би доручити йому.

А Ілля Л[юдвигович] рішуче не хоче їхати – ніби він – переляк справи, щоб не лякати собою.

Про Ваше “письменство” в книжці “Галичина” я повідомив Петлюру, але не затягайте, будь ласка, бо на нас видавці дуже насідають: як можна скоріше посилайте прямо “Я. Петлюрі”.

Про кількість русинів вже додано, хоч не з тих джерел, бо раніш написано. Треба буде звірити цифри, – мабуть ті самі.

За інші уваги спасибі, при коректі догляну.

В товаристві скоїлось багато дурниць і непорозуміннів. Молодь хотіла “спільно працювати” і на виборах провалила старих, а вступила сама, при такій обстанові, яка не дала сумнівів, що хочять повного “оновлення”, й вилаяли всю роботу товариства. Я тоді заявив, що теж іду на зустріч бажаним зборів і складаю обовязки. Тоді вони перелякались, бо ніяк, мовляв, не хотіли руйнувати товариства і не думали, що з їх поводження можна зробити такі висновки. Врешті, після всяких розмов, я, здається, знов вертаюсь до Правління, а відносини будуть налагоджуватись на други зборах .

В кождім разі, що маєте, присилайте мені (се-б то Франка, – хоч як його під такий час пускати?). А крім того – Товариство просить Вас написати і “Галичину”, – як ми з Вами говорили на Великдень. Будь-ласка, тільки разом охопіть всю Закардонну Русь, – і, знов таки, дбайте про цензуру.

А тоді – сідайте- ж врешті за “літературу”!

Що за горе з хворобою Євг[ена] Харл[ампійовича], просто Ви мене стрівожили... Вчора я дістав од нього самого одкритку, – пише, наче-б то вже трохи краще... А тут ще покою не дають всякі несподівані “гості”; хоч – би в Києві не турбували...

А чи дійшла до Вас звістка, що Мих[айла] Серг[ійовича] переведено в Казань?

Ну, бувайте здоровенькі, всього найкращого.

Ваш П. Стебницький

Б. Спасская 11 кв. 37.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1312. 2 арк.

№ 12

24 / V 1915.

Дорогий Сергій Олександрович

Дуже було прикро почути від С[офії] Ф[едорівни], чим кінчились заходи з запискою. Це чисто по-українськи. З великої гори – руденьке мишеня. Нехай, мовляв, робляться які вгодно реформи, нехай їздять, які хочять, депутації, – а нам яке до того діло?!

Хоч-би один серйозний резон виставили. “Літній сезон“! Та хіба тепер єсть сезони?

Хіба тепер хто куди роз'їздитьсь? Тепер один безконешний сезон – воєнний. Весь Петроград сидить на місці і працює, а найбільше інтенсивно – міністерство освіти.

Або покликання на колишню розмову пана з графом. Мало хто коли з ким говорив! І я колись ходив до нього і теж був невдоволений. Та хіба тепер ішла мова про якусь собі приватну балачку? Це-ж були-б люде землі, люде громадської справи, люде од великої народньої потреби. Та тепер і граф не той, як це всі бачать, окрім нас, – і час не той, – і впускати цей час гріх! Нехай навіть правда, що нічого-б з тої розмови не вийшло. Але-ж ніхто не смів би сказати, що “они не просять“ ! Навіть тоді не просять, як все переглядається наново і як всі, кого болить, просять...

Найгірше те, що і восени, очевидно, так само нічого не буде, знайдуться знов якісь резони...

Хоч-би вже почтою послали за підписами, принаймні міністерство мало-б в руках якийсь матеріал...

Ну шож, звичайно здалеку видніше...

Чи Ви послали свою “Літературу“ для “Галичини“ Петлюрі? Час був і Ви могли-б переробити, але коли тепер не послали, то вже, мабуть, пізно, бо вправці дуже поспішають і нам поставили останнім терміном 15 мая. Що до цього терміна їм не надіслано, то вже мабуть, піде в третє видання, про яке вони вже тепер говорять, бо, очевидно, книжка має великий попит.

Чи нема в Києві доброго портрета Шептицького? Видавці дуже просили десь здобути, але тут нігде немає. Коли-б знайшли, то пошліть Петлюрі-ж.

А що, як Ваші праці для Добр[одійного] Т[оварист]ва? Чи взялись за “Літературу“ ? Чи думаєте писати “Галичину“ ? Сповістїть, будь-ласка.

Бувайте здоровенькі, всього найкращого.

Ваш П. Стебницький

P.S. Майте на увазі, що для “Короткої літератури “ розмір може бути 10–12 аркушів (малого формату видань “Добр[одійного] Т[оварист]ва“).

P.S. Чув сьогодні, що в Київ наче-б то має їхати де-хто з тутешніх “орієнталістів“... Коли-б Вам довелося часом здибатись і розмов-

ляти, то будьте обережні, бо не всьому слід вірити, а коли посилатимуться на співчуття старших петербуржан, то знайте, що це просто брехня...

А цього листа краще все-ж спаліть.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1313, 2 арк.

№ 13

11 / IX 1915

Дорогий Сергій Олександрович !

Що ж Ви довго так не приїздите до Петербургу? Ми вже занудилися без Вас. Зберіться-но та приїздіть на осінній чи зимовий "сезон", – може знов будуть якісь придбання...

От з Вашого останнього приїзду одно таке придбання тепер у руках. Спровокували ми тоді з Вами молодого адвоката – і оце він дістав дозвіл на український двохтижневик. Поки не видно нічого ні з Київа ні з Москви, треба подати голос хоч звідси, може земляки почують. Адже тепер земляків скрізь єсть, бо половина їх "беженців"...

Оце думають цими днями радитись, як пустити справу в ход. Але-ж це не тільки тутешня справа, – треба щоб і Київ над цим поміркував. Порадьтеся, будь ласка, і Ви там, не відкладаючи надовго, і одпишіть скоріше, як дивляться земляки на цю новину:

1) Чи вважають потрібним випускати таку часопись.

2) На яку матеріальну підмогу од Київа може рахувати редакція на 1916 рік.

Тим часом – і як найшвидше – здобудьте списки передплатників "Ради" та "Літер[атурного] Наук[ового] Вістника" чи які признаєте потрібними і присилайте сюди, бо, очевидно, рекламу треба пустити задалегідь.

Може, як би редакція організувалась зараз, то за місяць зробили-б потрібні заходи та підготовчу роботу, і тоді з ноября часопись могла-б початись. Це моя думка, – а може інші, молодші елементи – то посунуть справу жвавіше...

Отже ждатиму Вашої відповіді – і списків.

Тільки вчора здобув з Москви авторські примірники "Галичини" – і, мабуть, завтра вишлю Вам Ваших півдесятка посилкою. Гонорар – це вже, мабуть, потім і навряд чи скоро, бо тепер, очевидно, книжка не так уже швидко піде.

Ну як-же Ви там живете? Як земляки? Які настрої? Чи “тікати” – згідно з національним лозунгом – чи держатись на місці хоч-би й до німця?

Як здоров'я Федора Павловича? От бідолаха, не видержав ваги, яку на нього склали! Ще-б то – одному вистояти депутатом замість яких десяти душ, як-би слід!

Ну, всього найкращого ! Пишіть – же.

Ваш П. Стебницький

Б. Спасская д. 11 кв. 37.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1314, 2 арк.

№ 14

22 / X. 1915.

Б. Спасская 11 кв. 37.

Дорогий Сергію Олександровичу!

Отже перш за все, пишучи до мене, заглядайте в мої листи, на кожнім єсть моя адреса, – а то вже написали “кв. 36”, то далі можна боятись, що направите і на інший будинок...

Бач як Ви тепер цікавитесь “Громадою” ! Тим часом про неї мало можна сказати втішного. Після того, як Ви одповіли мені, що мовляв, “одчепіться та робіть як хочете, а там побачим”, – я вияснив, що погляд московців, які одповіли, що вони не певні, чи буде у них дозвіл і чи будуть сили, бо тепер вони мають на собі дуже багато всяких справ, а через те радять нам починати не дожидаючи їх...

Тоді я перебалакав з заінтересованими, обіцяючи їм для початку рублів 500, коли вони зможуть організувати редакцію з конторою і візьмуть на себе клопіт про потрібні засоби надалі... Людці заохотились спробувати, намітили програму і співробітників...та на тому й стали. Тепер бояться починать, бо на багатьох з них висить призов ратників і ніхто не може ручитись, що взявшись за діло, вестиме його довго... Тепер ждуть, як виясниться з тим призивом: чи підуть основні робітники чи ні. Тим часом, розуміється, пробують підбити мене чи когось іншого з “старих” , – але ні я ні хто інший того взяти на себе не можемо. Допомогати всякою працею – ми певне будемо, може й не мало, але запрягатись у новий віз, при наших умовах, неможливо.

Моя думка, що все таки треба як не Вам, то комусь до нас пере-

їхати... Он тепер, окрім “Громади“, ще на черзі справи з “Укр[аїнської] Життя”: Петлюра може виїде з Москви – що тоді робить? Не закривати – ж?! От, можна-б тоді перевести журнал сюди, тай якось повести, – але обовязкова умова, щоб була спеціальна людина... Що Ви на це скажете?

Велике спасибі Вам, що відшукали в “Раді“ мої статті. Але що то значить, – “коли відродиться редакція“? Хіба старі запаси газети запечатані чи що? Може просто нема кому доручити покопати? То нехай потім, ще час єсть, – а переписувати нема нащо.

Навряд чи можна мені буде приїхати до Вас на прощання! Це тепер не легка справа – виїздити з Петрограду... Так що краще не ждїть, а про свої справи сповіщайте...

А як там Євг[ен] Харлампійович? Чи не заслабне тепер він по черзі після всього, що довелось йому перетерпіти?

А це Ви тепер лагодитесь під суд та в дядькову хату? Господи, і коли всьому тому кінець буде?

Ну, бувайте здоровенькі, всього кращого. Пишіть.

Ваш П.Стебницький

P. S. Чи Ви знаєте такого Гасенка? Це ніби співробітник “Раді“, “приятель Чикаленка“, був за кордоном, задержався у німців, що не хотіли його пускати, а оце прибився врешті хворий до Петербургу, звернувся за підмогою чомусь до поляків, а од них уже звістка про нього дійшла до нас. Що воно за “приятель“? Чи був такий “співробітник“? Одпишіть, будь ласка, що знаєте, не барившись...

ІР НБУВ, ф. 317, № 1315. 2 арк.

№ 15

30 / XI. 1915

Б. Спасская 11 – 37.

Дорогий Сергій Олександрович

Я вже тиждень, як вернувся додому. Їхати до Москви було цікаво – багато було в тому самому вагоні киян. В Москві бачився з Ол[] Фл[]. Дуже інтересується наслідками листування з Салік[овським]. Чи вже що вияснилось чи ні?

Питали мене, що робити з відбитками записок. Я казав, що з

500 треба переслати в Київ для розсилки. А тим часом вони самі хотіли розсилати од редакції, тільки з додатком якогось циркулярного листа та статті Винниченка. Я висловив, що лист непотрібен, а статтю може й слід додати. Ждуть точного пояснення. Я думаю, що коли розсилати просто по управам, то може й краще це зробити од редакції. Отже поміркуюте і спишіться з редакцією, щоб ті відбитки не залежувались та якимось ішли в люди. Може пошлете в Москву і список, кому саме треба розіслати.

Останніми днями тут ходять чутки, ніби міністром освіти незабаром буде назначено Десятовського (“уродженного” Саблера). Це новина не з особливо приємних.

Посилаю Вам вирізку з “Речи” про полтавську резолюцію. Використайте. Майте лиш на увазі, що “У[краинская] Ж[изнь]” вийде подвійною книжкою за XI–XII місяці і через те матеріал туди треба слати до 10/XII. 1000 р. вони вже одержали.

Ну, а як там Ви живете? Що доброго? Чи не забули наших інтересів (складання брошюр та рахунки з Л[ітературно] Н[ауковим] В[істником])?

Бачили “Гасло”? Дуже симпатична газетка, ще й тижнева, – при ній можна обійтись і без “Громади”. Адже правда?

Бувайте здоровенькі.

Ваш П. Стебницький

А як подобались резолюції чорносотенців?

ІР НБУВ, ф. 317, № 1316. 2 арк.

№ 16

23 / I. 1917

Б. Спасская 11 кв. 37.

Дорогий Сергію Олександровичу!

Що це у Вас – знов завелись циркуляри про правопись? Що, як і звідки? Нічого тут не можна довідатись, і з Ваших звісток докладно не видно, чи воно щось загальне, чи лиш місцеве – Щеголевсько-Флоринське... З інших міст такого нічого не чути, мабуть просто місцева спроба політиків Кречинських: а ну, мовляв, пощастить! От і начальство похвалить...

Приємно чути, що збираєтесь до нас, але не відтягайте на довго.

Велика шкода, що не прибули на Різдво – дуже було-б добре, та й тепер потреба бачитись і побалакати не зникла... Ваша стаття, хоч Ви і сердитесь за гальмування її вжитку, викликає стільки сумнівів, в тім числі і принципіальних, що можна лиш пожалкувати, що Ви не звернули ніякої уваги на наші запитання: вони були варті Вашої уваги, і обмежувать відносини підтверженням наказу – це, знаєте, не відповідає часу і обставинам...

Про тон і зміст я не говоритиму, скажу лиш, що декларативні заяви не можна писати, як полемічні статті, – або вже тоді треба щоб з ними ходили їх автори, бо нашим людям позичати у Сірка очей за авторів якось не випадає... Але мене більше інтересує принципіальної ваги питання, – про “раскрытие псевдонима” ... Хто дав на те право? Люде кажуть, що ні розмов ні постанов про те не було, – а тим часом це цілком міняє всю ситуацію і становище співробітників... Можна навіть не думати про вихід з редакції...

Досить того, – бачите, що радитись було про що. Розуміється, було, може, сміливо тягти Вас до поїздки, замість того, щоб самим “сь ловкостью военного человека” стрібнути у вагон і поїхати до славного Київ, але-ж – центр ваги літературних справ тут, а не у Вас, – і тому у кожному разі пристойніше Вам гостювати у нас, ніж навпаки. Дорого тяжко, це правда, але-ж зате де-який час матимете і відпочинок в переміні обставини... Їдьте-бо!

А от Євгену Харламповичу, мабуть, краще-б відрадити його замах на подорож у Москву й далі... При його стані здоровля це, по моему, неможлива річ. Звалиться, зляже в дорозі, – це-ж буде йому нещастя при теперішніх умовах перебування в чужих краях – без певного кутка для притулку... Не дай боже хворій людині отак обернути себе свідомо в “біженці”... Нехай би краще сидів та лічився як слід у Києві, де все своє, все під рукою, є до кого звернутись...

Тут у нас де-коли навіть через трамвай зостаєшся дома, щоб не мучитись з тим стрибанням на сідці та тисканням у натовпі, де люде не можуть дихати і мало не горлянки рвуть одно одному... А то-ж по залізниці 1500 верст!

Ну, поки що бувайте здоровенькі! Сподіваюсь до скорого побачення!...

Ваш П. Стебницький

№ 17

8 / II. 1917

Б. Спасская 11 кв. 37.

Дорогий Сергій Олександрович

Перш за все дозвольте Вам висловити своє шире й глибоке співчуття з приводу вашої тяжкої втрати, – про яку я чув від Ол[ександра] Гн[атовича]. Сумно за Вас, і я від серця бажаю Вам легше перебути перші часи, коли біль споминів особливо вражає і гнете душу...

Тепер кілька слів про Ваш лист... Я не хотів Вас хвилювати їм, бо думав, що Ви вже знаєте з листа Ол[ександра] Гн[атовича], що “дисципліна торжествує” – і що мої міркування та запитання на половину академічні... Але Ви зрозуміли мене інакше, і наслідком того вийшла Ваша філіппіка проти “петербурських історій”... Що-ж, гострим тоном Київ нас не здивує, хоч це й не найкращий спосіб доказу... Найгірше те, що для Вас, очевидно, і досі чи неясні чи байдужі причини цієї “петербурської історії”, в якій, в кождім разі, на мій погляд, на петербуржським боці була перевага серйозного відношення до фактів *... Але про те вже не варт розводитись – колись побачимось, як не у нас, то у вас, тай поговоримо докладніше, – сподіваюсь, без “гострого тону”. А коли треба буде, по київському звичаю, з гострим, – то що-ж, – “мы и сами съ усами...”.

Не знаю, що там було в звязку з поїздом чи телефоном, – не можу пригадати. Але знаю, що про “раскрытие псевдоніма” постанови редакційної не було, – бо це-ж міняє всю “конституцію” редакції... Ну, та й про це колись побалакаємо, тепер все одно не час, але це для мене справа кардинальна, і на неї найменше звернуто уваги... Як обійтись без анонімності, то зовсім інше питання.

Дуже жалко, що Ви вже більше не збираєтесь у подорож на північ. Я не сказав би, як Ви, що це зайва втрата часу... Перш за все – для Вас це відпочинок від київської каторжної біганини. Потім, могли-б скористатись погодою і вже спеціально відпочити, посидівши тижднів зо два десь у Фінляндії, щоб набратись сили на далі... А нарешті, – тут-же тепер багато цікавого: і дума, і видавництво перекладів, і особливий інтерес до нас з боку поступового громадянства і т.и. Це все Ви могли-б використати і не пожалкували-б за втраченим часом.

Я мав картку від пана з Москви. Пише, що побачив, що далі їхати йому не годиться, і тому через кілька днів вертає до дому. От уже не слід було виїздити! Страшенна шкода...

Сповіщайте, як тільки докладно довідаєтесь про київські цензурні заходи. Шліть самий документ. Такі факти тепер надзвичайно цікаві і важні.

Ну, бувайте ж здоровенькі. Щиро бажаю Вам всього найкращого.

Ваш П.Стебницький

*) Тай провини, коли хочете, не так багато, – то вже так обставини склались. Ми-ж були певні, що Ви приїдете.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1323. 2 арк.

№ 18

22. III (4. IV). 1918.

Дорогий Сергій Олександрович !

М.С. Ткаченко, якого Ви певне памятаєте, взяв на себе велику на наші часи авантюру – доїхати до Київa і назад вернутись... Користаюсь нагодою і передаю через нього листа, бо ми тут взагалі, а я – з-осібна, вже мало не три місяці як одрізані від Київa і нічого звідти не маємо. У мене пів-Київa родичів, а друга половина – знайомих і приятелів, – і хоч-би один живий лист за весь час ! Писав я і Вам, і Є[вгену] Х[арлампійовичу], і Ігнатовичу – нічого!! Можете собі уявити мій настрій і думки, особливо під ті страшні часи кінця січня... Аж врешті, – але тому вже теж буде з місяць, – прийшов лист з Кононівки, і Вікторія Євгеновна заспокоїла мене, що всі наші живі і здорові... Далі – знов повна безвість, – ні листів, ні людей, ні часописів. Уривки в російських часописах подають якусь дурну плутанину, в якій нічого не розбереш. Роскажіть же д. Ткаченкові, що у вас робиться, на що можна сподіватись? Чи буде який лад? Чи кончать врешті гризтись люде та партії за-для спільної всім ідеї чи врешті все знов, як і триста літ тому, зведеться на руїну, в котрій опанує становищем *tertius gaudens*?...

Ми тут всі – недобитки часу – ждемо змоги перебраться у Київ, сподіваючись, що при всіх умовах на Україні все-ж краще. А що на те скажете Ви, – іменно Ви, Сергій Олександрович? Мені цікаво...

Я особисто марю про остаток днів в газетній і журнальній

роботі. Не бачу для себе ніякої можливості брати активну участь в політичній житті. Не для мене це все...

Розкажіть, по зможі, про все і про всіх. Де Ол[ександр] Гнатович? Що він робить? Тут за його інтереси бідкається його сусіда, – не знає що робити з порожньою квартирою, – а листів і звісток від О[лександра] Г[натовича] абсолютно ніяких. Невже все в Костянтинограді, в самім пеклі?

А О.Ф. Саліковський наче-б то знов у Москві? Сповістіть мене, будь ласка, чи дійшли до нього мої статті для останньої книжки “Укр[аинской] Жизни”: 1) “Логика жизни” і 2) “Работа “Укр[аинской] Жизни” за 1912–1917 гг. “ Та мабуть з тих заходів про випуск останньої книжки взагалі нічого не вийшло?

Коли Ви сидите в цю хвилину в редакції “Нової Ради”, то запитайте, будь ласка, Андрія Вас[ильовича], – чи дістав він в січні-ж мою статтю-фелетон “Серед здобутків революції”. Сповістіть.

То як-же: чи єсть врешті змога жити і працювати в Києві?

Але хоч-би й не було змоги, то і вмірати краще там ніж тут...

Бувайте здоровенькі, всім нашим привітання.

Ваш П. Стебницький

ІР НБУВ, ф. 317, № 1324. 2 арк.

№ 19

Дорогий Сергій Олександрович !

Сердешно дякую Вам за переданий через д. Марголіна лист і №№ “Нової Ради”. Остання дала мені чимало матеріалу для вивчення ситуації. Що-ж до листа, то... які бо всі там, Господи! Навіть найблизші мені люде! Пишете про якісь дрібнички, про той харч на антресолях, що ми вже тут давно його ззіли, – а про те, чого не терпляче шукаєш в листі, – про київські настрої, заміри, перспективи, про окремих людей – де вони і що роблять, про те, що, може, було-б важно особисто для мене, – аж нічогісінько! Навіть одповіді на мої запитання, що я подавав Вам кілька місяців тому через Ткаченка! О-так само і Ол[ександр] Гнатович: кілька записочок було від нього за останній час – і все, спасибі йому, про антресолі...

Ну, та що робить, – такі вже київські обставини і вдачі: Висновок один – той самий, що й Ви пишете: треба самому їхати.

Лаштуюсь у дорогу вже здавна, в думках їду що-дня, як ті жов-

ніри в “Вамнуці”. А реально зрушити з місця не можу, бо хотів-би вже не вертатись і для того взяти з собою принаймні одержу та шмаття і що найпотрібніше з річей, – а тепер можна їхати тільки в чім стоїш, бо решту заберуть на кордоні большевики – красноармейці. Ото й жду, чи не виявиться який людський спосіб виїзду, – може санітарний поїзд або що. То все була надія на правительство української держави: думалось, воно подбає про потрібних йому людей тай вивезе нас з Петроградської баюри. Але центральній раді було не до того, бо сама в баюрі загрузла, – а гетьманському урядові ми либонь і зовсім не потрібні...

Мушу признатись, – слухаючи оповідання д. Марголіна. – я ремствував на Вас в душі... Прогавили, друзі мої, Україну! Сама давалась с[оціалістам]-ф[едераліст]ам у руки, але Ви там усе вагались, хотіли зберегти свої руки чистими тай віддали врешті справу в брудні – Демченкові та, здається, й Савенкові...

Тільки тепер оце наче-б то по телеграммам щось розвидняється на краще, видно якісь сімптоми повороту знов у наш бік... Клуб “Родина”, призначення Дмитра Йвановича. Але й тут ще якесь тертя йде, бо Дорошенка примушено вийти з партії. Чи це тимчасова діпльоматія?...

Ну, знов таки – очевидно – треба їхати. Коли тижнів за два ніяких інших способів до виїзду не виявиться, то врешті виїду при всяких умовах, покинувши все тут на волю божу... Однаково сидіти більше в Петрограді не можна: і атмосфера задушлива і їсти нема чого...

Бувай те-ж здоровенькі, цілую Вас міцно, привіт усім нашим. Сподіваюсь – до скорого побачення!

Ваш П. Стебницький

1 / V. 1918. Петроград.

Лист на бланку “Коммиссарь по деламь Украины при временномь правительстве. Петроградь”.

ІР НБУВ, ф. 317, № 1325. 2 арк.

№ 20

Яка ж шкода, що не застав. Будь ласка, неодмінно дайте мені Ваші матеріяли сьогондя у вечері, бо завтра рано хочу їхати. На поїзд мені не зручно, бо можу приїхати к третьому дзвонику, то й розминемось. Перекажіть те саме і Андрію Вас[ильовичу] Дома буду у вечері в 11-й годині.

8 / X [].

Візитна картка “Петр Януарьевич Стебницкій. Петерб[ургская] стор[она] Б. Спасская 11 кв. 37. Тел еф[он] 38-50.”

IP НБУВ, ф. 317, № 1326.

№ 21

11 / XI. []

Миллионная д. 29 кв. 27.

Дорогий Сергій Олександрович!

Ви вже повинні були дістати від Ол[ександра] Ол[ександровича] запросини на 19 сього місяця. Отже підтвержую се і передаю наше бажання бачити Вас і ще кого можна. Решті будь-ласка візьміть на себе передати. Забірайте з собою неодмінно реферати по наміченим питанням. Трудно ручитись, що вийде що значне, але справа дуже важна і треба вжити всі засоби щоб положити початок як не єднанню, то виясненню взаїмних інтересів. Чи буде хто – прошу зараз по одержанню сього листа дати мені звістку телеграфом.

Ваш П. Стебницький

На звороті арк. № 2 олівцем написано : “Петербург Мил[ионная] 29 кварт 27 Стебницкому Делегат буде Єфремов. “

IP НБУВ, ф. 317, № 1327. 2 арк.

Summary

The collection of letters of P.Ya. Stebnytsky and S.O.Yefremov is of significant importance because of the documentary complex contained that illustrates the enlightenment movement in Ukraine at the beginning of the 20th century showing its historical context and giving some subjective opinions of these outstanding representatives of the Ukrainian culture regarding the events of the contemporary life.

Key words: collection of letters, enlightenment, publishing business, P.Ya. Stebnytsky, S.O. Yefremov.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ СПРАВІ

УДК 025.7/9

Л. П. Затока
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

ЗМІЦНЕННЯ ПАПЕРУ ДОКУМЕНТІВ: СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА НОВІ МАТЕРІАЛИ

Розглядаються основні напрями зміцнення ослабленої паперової основи документа. Надано інформацію про використання для консервації різноманітних клеєвих композицій – як традиційних, так і нових; про вимоги консерваційної науки щодо застосування для реставрації безпечних для документа речовин та матеріалів. Повідомляється про матеріали спеціального композиційного складу та призначення, які значно розширюють можливості фахівців щодо захисту та збереження раритетних документів.

Ключові слова: зміцнення, консервація, реставрація, реагент, просочування, імпрегнування, дублювання, нашарування.

Історично склалося так, що консервація культурних пам'яток, на разі й творів писемності та друку на папері, розпочалася фактично одночасно з появою творів або дещо пізніше, коли вірогідними стали їх пошкодження чи втрати. Вона має глибоке історичне коріння і відома з далекого минулого, проте широкого розвитку, наукового обґрунтування, теоретичної підтримки набуває переважно у ХХ ст. Адже саме в цей час були організовані науково-дослідні лабораторії, розроблені методики дослідження, вивчені процеси старіння матеріальної основи документа, встановлені необхідні умови зберігання фондів, визначена ефективність класичних методів реставрації, розроблені та запроваджені нові вискооефективні методи, сучасні механізовані технології відновлення документів способом аеродинамічного формування, нанесення захисних та зміцнюючих покриттів, поставлені питання про виготовлення обов'язкового екземпляра на спеціальному папері з підвищеною довговічністю, досліджені, виготовлені та запроваджені нові реставраційні матеріали, а також нові композиції і матеріали для проклеювання, зміцнення тощо.

Перш за все слід зазначити, що згідно з чинними міждержавними стандартами на консервацію документів на папері, пергамені та шкірі термін “зміцнення” визначається як “підвищення механічної міцності документа”, що досягається декількома способами. Зміцнення просочуванням реалізується введенням речовин у рідкому стані; імпрегнування – просочуванням розчином чи розплавом полімерного матеріалу; нашарування – з’єднанням з аркушевим реставраційним матеріалом та дублювання – нашаруванням аркушевого реставраційного матеріалу на ту частину документа, яка не має зображення чи тексту; ламінування – нашаруванням плівкового або нетканого реставраційного матеріалу на документ пресуванням під дією температури чи іншим способом, який забезпечує достатнє з’єднання¹.

Російські дослідники визначають три основних напрями зміцнення: проклеюванням, нашаруванням реставраційного паперу та нашаруванням полімерної плівки². На їхню думку, желатино-гліцерінова проклейка, що застосовується в реставрації ще з 30-х років ХХ ст., довела правомірність її використання. Починаючи з кінця 50-х років ХХ ст. з метою зміцнення матеріальної основи документа повсюдно вводять різноманітні ефіри целюлози (натрієву сіль карбоксиметилцелюлози, оксиетилцелюлозу, метоксіпропілцелюлозу, метилцелюлозу).

Суттєвим для консервації є застосування різноманітних клеєвих композицій – як традиційних, так і нових. Для реставрації застосовуються клеєві композиції на основі пшеничного клею – різноманітних ефірів целюлози, казеїну, суміші натурального та желатизованого кукурудзного крохмалю, натуральних та синтетичних дисперсій тощо.

Поверхнева обробка креслярського прозорого паперу емульсією, у складі якої оксиетилцелюлоза та масло (касторове, трансформаторне або вазелінове), сприяє підвищенню прозорості, стійкості проти старіння, ступеню проклейки³. Відомо також про дослідження впливу 4-х простих водорозчинних ефірів целюлози: оксиетилцелюлози, метилоксипропілцелюлози, оксипропілцелюлози, метилцелюлози на фізико-хімічні властивості паперу та текст документа під час термічного світлового старіння⁴. Ці ефіри рекомендовано до застосування у реставраційній практиці архівів, бібліотек та музеїв для закріплення випадających текстів та малюнків.

Досліджуючи вплив на властивості паперу клеїв HELIOKOL,

DEVAKOL, PLASTIKOL у порівнянні з традиційними для консервації клеями на основі ефірів целюлози, фахівці прийшли до висновку, що для склеювання етикеточного паперу та палітурних матеріалів можна рекомендувати PLASTIKOL⁵; для палітурних робіт – застосування HELIOKOL, DEVAKOL, а для бібліотечних технологій, зокрема інформаційного етикетування – PLASTIKOL. При поверхневому проклеюванні паперу клеєм HELIOKOL спостерігалось збільшення опору на розрив, а опір зламу не змінювався. Клей HELIOKOL утворює напівпрозору безбарвну плівку, менш еластичну ніж плівка натрієвої солі карбоксиметилцелюлози та оксиетилцелюлози.

Російськими спеціалістами розроблена методика оцінки міцності склеювання паперу на зсув, виявлені високі властивості ефірів целюлози, в тому числі метилоксіпропилцелюлози, для зміцнення та склеювання паперу в реставраційній практиці⁶.

Важливими є дані про порівняння властивостей клею на основі різних видів борошна та крохмалю⁷. Авторами наукових студій у процесі роботи використовувалися як клей водорозчинні ефіри целюлози – метил- та етилоксицелюлози, а також як засіб для закріплення поверхневої проклейки при реставраційних операціях. Ними доведена реальна перевага крохмального клею над борошняним з точки зору прозорості, грибостійкості та стійкості проти світлового і теплового старіння. Досліджено також вплив поверхневої обробки розчинами метилоксіпропилцелюлози на фізико-хімічні властивості паперу та тексту документів під час термічного та світлового старіння, а також клеючі властивості цієї речовини різної концентрації⁸.

Було експериментально встановлено різну здатність до зміцнення залежно від виду паперу, тобто його композиційного складу, а також особливості зміцнення паперу документів методом нашарування термопластичних плівок та композитів⁹. Більшість зміцнюючих композицій для паперу, виготовленого із льняних та бавовняних волокон, а також сульфітної та сульфатної целюлози, майже не зміцнюють папір, що містить велику кількість деревної маси. Численні експерименти довели, що зміцнення є найбільш ефективним, якщо до нього міжволоконні зв'язки в папері були недостатньо розвинуті. У випадку добре розвинених міжволоконних зв'язків, що спостерігається за підвищеного вмісту геміцелюлоз та високого ступеня розмелу маси, ефект зміцнення знижується. Разом з тим

для зміцнення необхідно, щоб між собою зв'язувалися достатньо гнучкі та міцні волокна, наприклад, бавовняні. Здійсненими дослідженнями підтверджено, що папір, який містить короткі волокна деревної маси, а також інші сильно пошкоджені волокна, характеризується, як правило, незначним зміцненням.

Інформацію про такий напрям зміцнення ослабленої матеріальної основи документів як нашарування спеціального реставраційного паперу можна простежити у великій кількості науково-дослідних робіт. Висвітлюючи інформацію щодо зміцнення ослабленої матеріальної основи документів, необхідно навести також приклади стосовно надання реставраційному паперу спеціальних властивостей. Проведено дослідження композиційного складу реставраційного паперу, до якого входять такі компоненти: бавовняна целюлоза; зв'язуючі термогідроеластичні волокна з полівінілового спирту в кількості 10 % від маси волокна та стабілізатор-наповнювач – крейда у кількості 5% від маси повітряно-сухого волокна¹⁰. Діапазон мас одного метра квадратного різних видів реставраційного паперу 40–100 г. Наводяться показники міцності, кислотності (рН), біостійкості, деформації.

Досягнення хімічної промисловості активно застосовуються як у виробництві матеріалів для реставраційних робіт¹¹, так і власне в процесі реставрації і консервації¹².

Відомо декілька шляхів зміцнення документів способом нашарування. Це може бути нашарування тонкого прозорого паперу на аркуш документа з текстом, або паперу з такими саме фізико-структурними характеристиками чи непрозорого паперу на аркуш, що не містить тексту. Ефективність зазвичай досягається обома способами, адже залежить від властивостей компонентів, які з'єднуються, від їх взаємного впливу та типу з'єднання. Близьким до описаного методу зміцнення ослабленої матеріальної основи нашаруванням аркуша паперу є метод нашарування тканини на ту частину документа, яка не має тексту, а також зміцнення нашаруванням реставраційних композитів, наприклад, паперу з термопластичними добавками. Незалежно від способу нашарування папір для зміцнення повинен бути довговічним, еластичним, за можливості, біостійким, а також характеризуватися невеликою деформацією¹³. Була досліджена також можливість застосування методу гарячого пресування для сухого дублювання матеріалів на паперовій основі рівномірним реставраційним папером і отримані дані про підвищення міц-

ності та довговічності бавовняного та газетного паперу при застосуванні вищеприписаного методу¹⁴.

Внаслідок дії зовнішніх факторів та протікання внутрішніх процесів старіння в папері документів відбуваються такі незворотні зміни, як деструкція целюлозних волокон, втрати, розриви, тріщини та ін. Ослаблення матеріальної основи документів внаслідок зазначених причин стабілізується зміцненням. Отже, зміцнення методом нашарування слід розглядати як один з найбільш поширених методів консервації документів.

Основним матеріалом, який використовується в реставрації для зміцнення методом нашарування, залишається папір зі спеціальними властивостями, які досягаються формуванням полотна паперу “сухим способом”. Виготовлення паперу таким способом суттєво відрізняється від класичного “мокрого способу” виробництва. В технології виробництва паперу “сухим способом” вдало поєднуються обладнання та технологічні процеси, які застосовуються в паперовій та текстильній промисловості. Папір, отриманий за цією технологією, характеризується еластичністю та високою здатністю вбирати вологу. Російські дослідники довели можливість застосування для реставрації тонкого прозорого паперу російського виробництва, призначеного для інших потреб¹⁵. Папір марок АМБ, БКР1 та БКР2, розроблений ТОВ “Технобалт”, порівнювали з тонким прозорим папером ЧАРА, вже добре відомим у реставрації для дублювання аркушів¹⁶. За результатами виконаного дослідження встановлено, що найменше завуалювання тексту спостерігається при використанні паперу марки АМБ. Приблизно однаковий ефект маємо від використання паперу марки БКР1 та паперу ЧАРА. Папір БКР2 сильно вуалює текст і може використовуватися лише для зміцнення незадрукованої частини аркуша, наприклад, полів документа з високим ступенем пожовтіння. Найбільше збільшення опору зламу спостерігається під час ручної реставрації після дублювання журналу папером марки БКР1 та газети папером марки БКР2 з використанням борошняного клею. Міцність на розрив в експериментальних зміцнених зразках збільшується порівняно з незміцненими зразками в 2–2,5 рази. Висока міцність шову за використання механізованої реставрації досягається дублюванням експериментального зразка (журналу) папером марок АМБ, БКР1 та ЧАРА з застосуванням борошняного клею, а також експериментального зразка (газети) – із застосуванням клею на основі натрій карбоксиметил-

целюлози. Було експериментально встановлено, що міцність шову стабільна в процесі штучного старіння¹⁷.

Важливою характеристикою паперу для зміцнення способом нашарування чи дублювання, який отримано “сухим способом”, є його рівномірна міцність не лише в машинному напрямку; за висновками російських дослідників, це дозволяє успішно використовувати такий папір для реставрації давніх бібліотечних документів¹⁸.

Використання для зміцнення різноманітних хімічних реагентів та спеціальних видів реставраційного паперу повинно відповідати вимогам консерваційної науки щодо застосування для реставрації безпечних для документа речовин та матеріалів. Розвиток реставраційної науки передбачає послідовне застосування відомих, перевірених часом та практикою матеріалів, а також пошук, апробацію та впровадження нових видів паперу. На практиці нині користуються, наприклад, довговічним папером для реставрації документів, який виробляє паперова фабрика Varcham Green, з використанням бавовни, льону, манільської коноплі, джута та інших текстильних волокон. Проклеювання цього паперу здійснюється у нейтральному середовищі при рН 7–8, а розмелювання маси – у ролах. Зроблено висновок, що для реставрації документів тривалого зберігання найбільш придатний папір марки Dover¹⁹.

Тонкий реставраційний папір пропонується для зміцнення матеріальної основи документа методом дублювання (повного чи часткового), ліквідації тріщин, розривів, зміцнення країв документа; він містить бавовняну целюлозу та сполучувальні речовини²⁰. Досліджуються властивості як класичного реставраційного і прозорого паперу для реставрації, так і нових видів паперу, виготовлених спеціально для реставрації²¹. Автор цього науково-практичного напрямку Д.М. Фляте є відомим фахівцем у целюлозно-паперовій галузі, котрий приділяв велику увагу також розвитку реставраційної науки.

Значним досягненням фахівців стало створення тонкого реставраційного паперу для зміцнення матеріальної основи документа з певними реставраційними властивостями, не гіршими від зарубіжних аналогів подібного призначення²².

Для реставрації документів з ослабленою матеріальною основою розроблено технологію виготовлення прозорого реставраційного паперу з одностороннім та двостороннім текстом з показниками білості 55 %, прозорості 83 %, вологотривкості 36 %²³; дослідно-промисловою технологією виробництва паперу з сульфатної відбіленої

хвойної целюлози для реставрації методом стику, а також спосіб тонування цього паперу²⁴. Розробляються та застосовуються на практиці реставраційні види паперу з необхідними властивостями – для доповнень та для загального зміцнення документа²⁵. Відома також інформація про результати дослідження способів надання реставраційному паперу нових властивостей та забезпечення необхідними властивостями композиційних реставраційних матеріалів²⁶.

Під час підготовки представленого матеріалу було вивчено та проаналізовано інформацію стосовно останніх розробок у галузі збереження бібліотечних документів шляхом впровадження сучасних технологій для масових методів реставрації. Відомо, що використання нових технологій для переведення інформації на сучасні носії, які характеризуються великою ємністю, забезпечує швидкий доступ до бібліотечних ресурсів та оптимізує обслуговування користувачів бібліотеки. Однак збереження оригіналів документів, насамперед, особливо цінних та рідкісних видань, як і раніше, залишається пріоритетним завданням бібліотеки.

Один з найбільш реальних шляхів інтенсифікації наукової реставрації є механізація процесу відновлення пошкоджених частин аркуша паперу способом додавання необхідної кількості волокна та відповідних зміцнюючих добавок. Отже, оснащення бібліотеки листо-доливними машинами нового типу JEZET Leafcaster MULTIRESTOR® 6-0808 з пневматичним та електричним керуванням усіма функціями та трирежимною циркуляційною системою для роботи з вакуумним приладдям (Великобританія), фірми NESCHEN (LCM-S1, LCM-S2, LCM-1, LCM-2, LCM-3, LCM-LB) з автоматичним подаванням аркушів на конвейерній стрічці (Німеччина), “Per M. Laursen” з системою пневматичного керування (Данія) та ін. дозволяє не лише відновлювати пошкоджені документи, а й виконувати операції зміцнення аркушів під час реставрації.

З метою збільшення обсягів реставрації та підвищення продуктивності цього процесу рекомендується використовувати самоклеїні матеріали фірми “NESCHEN”²⁷. Це різноманітні типи плівок filmolux, filmomatt, filmoplast та ін. Використання цих матеріалів для відновлення документів, у якості матеріальної основи яких застосовано папір, дозволяє значно прискорити реставраційний процес без зниження якості виконаних робіт. Широкий асортимент цих матеріалів дозволяє використовувати їх для зміцнення оправи між книжковим блоком та між сторінками, для ремонту фальців книг

у корінцевій частині блока, для вклеювання вирваних аркушів та реставрації пошкоджених країв, зміцнення карт та інших аркушевих матеріалів (планів, плакатів тощо) зі зворотної сторони, малопомітного ремонту надірваних аркушів книг та архівних документів на папері, зміцнення паперових, глянсових та кольорових обкладинок, а також зміцнення книг у м'яких обкладинках, таблиць, друкованих видань та ін. Проведена експертиза показала зворотність процесів з усіма зазначеними матеріалами, а це є однією з головних передумов наукової реставрації.

Розвиток реставраційної науки та сучасних технологій розширює можливості відновлення документів з у край ослабленою матеріальною основою внаслідок дії таких негативних чинників, як вогонь чи вода. Заявкою на винахід пропонується спосіб відновлення паперу, пошкодженого вогнем: так, для забезпечення можливості зчитування з обгорілого паперу аркуші паперу розділяють та обробляють дисперсією, що містить волокно та крохмал²⁸.

Перспективним став метод консервації документів способом зміцнення з використанням полі-пара-ксилиленом у газовому середовищі, який дозволяє обробляти книжковий блок, не розшиваючи його. Зміцнення залежить від рівня деструкції, більша кількість речовини осідає біля обрізу, покриття у декілька прийомів дозволяє провести більш рівномірне зміцнення аркушів паперу²⁹. Дуже корисною є інформація про кінетику термічних перетворень у режимі динамічного термічного аналізу, рентгенофотоелектронні спектри, міцність на злам та динаміка цих перетворень в умовах прискореного старіння (90 градусів Цельсію, вологість 50 %, 26 діб) композиту папір+полі-пара-ксилилен (ППК). Встановлено, що ППК, нанесений на поверхню паперу, може вступати в хімічну взаємодію: утворюється співполімер целюлоза-ППК (Ц-ППК), виникнення якого обмежується наявністю в папері вільної кислоти. Зниження кислотності паперу будь-яким способом призводить до підвищення швидкості утворення зв'язків Ц-ППК і, відповідно, міцності на злам після прискореного старіння³⁰.

Російські дослідники активно вивчали різні аспекти консервації культурних пам'яток (технологічні, біостійкість, довговічність та ін.), наразі й документів на папері, з застосуванням полі-пара-ксилиленового покриття³¹.

Велику увагу використанню полімерів, насамперед, полі-пара-ксилилену, в консервації документів з пошкодженими текстами,

синтезу цього реагенту та його властивостям було приділено на 3-й Міжнародній конференції, присвяченій проблемам забезпечення збереження культурних пам'яток "В новий век – с новими технологіями", яку проводив Федеральний центр консервації бібліотечних фондів Російської національної бібліотеки у 2000 р.³² Про застосування париленового покриття для забезпечення збереження крихких старих книг у США було відомо ще у 80-і роки ХХ ст.³³ Відносно новими є відомості про методику зміцнення паперу із застосуванням полімерів типу парилену у газоподібному стані та практичні рекомендації для її впровадження³⁴.

Ефективність зміцнення нашаруванням полімерної плівки, тобто ламінуванням, залежить як від виду паперу та ступеня пошкодження, так і від виду та товщини плівки. Тобто, для документів, виготовлених на тих видах паперу, композиційний склад яких містить велику кількість деревної маси, як-от газетний, друкарський низьких сортів та інші, ламінування – це один із ефективних способів зміцнення їх ослабленої матеріальної основи³⁵.

Раніше повідомлялось про переваги та недоліки такого методу консервації бібліотечних матеріалів, як ламінування, а також його розвиток в Державній публічній бібліотеці ім. М.Є. Салтикова-Щедріна (нині – Російська національна бібліотека)³⁶. Впровадження ламінування документів поліетиленовою плівкою передбачає виконання в установі певних правил зберігання таких документів, обумовлює причини старіння та можливості їх реставрації³⁷.

Досить детально вивчена доцільність ламінування плівкою, насамперед, газетного фонду, адже забезпечення збереження газет – одне з найпроблемніших завдань більшості бібліотечних установ³⁸. За технологією виробництва газетного паперу його композиційний склад завжди містить певну кількість деревної маси. Численні дослідження підтверджують недовговічність газетного паперу. Вкрай незадовільним фізичним станом характеризуються газети, надруковані наприкінці ХІХ ст. та на початку ХХ ст., у періоди воєн, коли не дотримувалися належні технології виробництва паперу. Ці газети, як правило, надруковані на папері з великим вмістом деревної маси та іншої сировини, які характеризуються невисокими показниками якості. Зрозуміло, що забезпечення збереження цих примірників потребує впровадження зміцнення для оригіналів та їх копіювання для обслуговування користувачів. Ламінування бібліотечних документів у зарубіжній практиці широко розповсюдилося ще в 30-і роки

XX ст., перші ламінатори в російських бібліотечних установах почали запроваджуватися починаючи з 50-х років XX ст. для зміцнення каталожних карток. У тодішній Лабораторії консервації і реставрації документів АН СРСР вивчалось іноземне обладнання для ламінування, виконувалися дослідження на лабораторній установці³⁹. В Державній публічній бібліотеці ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (1932–1992) в 70-х роках XX ст. здійснювалися дослідження з вивчення впливу термічного оброблення на імпрегнаторі-ламінінаторі на властивості паперу, з вивчення властивостей отриманого комплексу папір+плівка та з вибору оптимальних режимів ламінування⁴⁰. Аналогічні дослідження з ламінування виконувалися також для архівних документів⁴¹.

Існує ще один метод зміцнення документів на папері, який знайшов застосування в XX ст. Щодо доцільності цього методу існує кілька поглядів, оскільки при його застосуванні відбувається активне втручання в структуру самого документа, що суперечить реставраційній етиці. Метод розроблений німецькими реставраторами, і застосовувати його рекомендується для деструктованих документів на папері, пошкоджених у результаті дії вогню чи біологічного зараження. Ідея методу полягає в поверхневому зміцненні аркуша з обох сторін із застосуванням водорозчинного клею та міцного допоміжного паперу, подальшим розщепленням аркуша та вклеюванням усередину тонкого довговічного паперу. Потім допоміжний папір разом з клеєм видаляється за допомогою водного розчину ензимів. Експериментально доведено, що найкращі результати були досягнуті за використання ензимних препаратів Brauereiensum Prowiko B1000 S у порошку⁴². Метод трудомісткий, потребує спеціальних матеріалів та високої кваліфікації. Реставрувати таким способом можна документи з текучим текстом, сургучними печатками, друкарською фарбою⁴³. Пріоритет у розробці технології як ручного, так і механізованого розщеплення належить спеціалістам з Німеччини (Лабораторія консервації бібліотеки Університету м. Йена).

Спробуємо проаналізувати інформацію про такий різновид превентивної консервації як інкапсулювання, його вплив на збереження документів, переваги та недоліки цього методу. Термін “інкапсулювання” є похідним від англійського слова “encapsulation” – розміщення в капсулу. Метою дослідження було вивчення властивостей паперу, який інкапсульовано в поліетилентерефталатну плівку, в процесі термічного старіння в сухій та вологій атмосфері. Спеці-

алісти стверджують, що інкапсулювання в поліетилентерефталатну плівку не дає негативного впливу на збереження високоякісного паперу, але прискорює процеси старіння паперу, який містить у композиції деревну масу. Це підтверджується результатами дослідження фізико-хімічних властивостей паперу та математичного моделювання. Під час тепло-вологісного старіння при температурі 80 °С відносна вологість повітря впливає на швидкість змін властивостей книжково-журнального паперу: коефіцієнт відображення та опір зламуванню стають меншими в сухій атмосфері, а значення рН (кислотність) – у вологій. Інкапсулювання як спосіб консервації можна рекомендувати для документів на папері, який не містить деревної маси. В інших випадках рішення щодо застосування цього способу слід приймати індивідуально з урахуванням умов зберігання та використання після виконання необхідних консерваційних обробок документів⁴⁴.

Для інкапсулювання застосовується полімерна плівка та обладнання різних видів. Широкого використання в архівах набули апарати типу Archipress H 1000, що дозволяють вакуумувати документ перед інкапсулюванням. Було досліджено вплив інкапсулювання на папір двох видів: папір, композиційний склад якого містить білену хвойну целюлозу, та папір з деревною масою, і наведені результати дослідження цих паперів після штучного старіння при температурі 70 °С та відносній вологості повітря 55–57 % упродовж 24 діб. Такі фізико-хімічні та механічні показники дослідних зразків, як мідне число, кількість розчинних органічних речовин, опір зламуванню та опір роздиранню були майже однаковими для інкапсульованих та контрольних зразків⁴⁵.

Іноземними фахівцями у галузі збереження фондів інкапсулювання в полієфірну плівку з двосторонньою клейовою стрічкою розглядається як одна з методик консервації, що має захистити документи від фізичного зносу, розривів, пилу та повітряних забруднень⁴⁶. За цією технологією документ вкладається між листами чистої полієфірної плівки, краї якої запаюються за допомогою двосторонньої клейової стрічки, ультразвуку чи теплової обробки. Дослідження, проведені в Бібліотеці Конгресу США, показали, що старіння кислотного паперу в результаті інкапсулювання значно прискорюється. Виявилося, що невеликі отвори на вуглах конверта, які пропускають повітря, не уповільнюють старіння паперу документа. Отже, перед застосуванням інкапсулювання для документів

на кислому папері вони повинні бути нейтралізовані (деацидофіковані) тим чи іншим способом. Якщо з якихось причин це неможливо зробити, то для документів на кислому папері з дуже ослабленою матеріальною основою (на вкрай крихкому папері) та для документів підвищеного попиту можна застосувати інкапсулювання з метою їх захисту. В таких випадках Бібліотекою Конгресу США було запропоновано підкладати під документ у конверті аркуш забуференого паперу, і це може уповільнити швидкість його руйнації. Документи, що не були нейтралізовані перед інкапсулюванням, повинні мати спеціальну позначку для того, щоб нейтралізувати їх у майбутньому. Позначка, нанесена на аркуш забуференого паперу та вкладена у конверт, більш надійна, ніж закріплена на конверті зверху. Інкапсулювання, як і будь-яку іншу технологію з консервації, не доцільно застосовувати для кожного документа, що зберігається у бібліотеці. Рішення щодо застосування інкапсулювання для забезпечення збереження документів повинні прийматися з урахуванням усіх обставин, зазвичай необхідність фізичного захисту документів розглядається нарівні з можливістю прискорення його хімічної руйнації.

Науковці Бібліотеки Російської академії наук (БАН) також діляться досвідом стосовно запровадження інкапсулювання як одного із напрямів превентивної консервації⁴⁷. На їх думку, для забезпечення збереження аркушевих документів з ослабленою матеріальною основою (листівок, гравюр, карток, деяких газетних екземплярів та ін.) застосування традиційного фазового зберігання у контейнері чи коробці з безкислотного картону є недоцільним, оскільки в такому випадку значно збільшуються необхідні площі у книгозшивах.

Ще один тип матеріалів, який потребує особливого підходу, це вкладення в книги. Часто спостерігається, що підвищена кислотність паперу, з якого виготовлені ці вкладення, погіршує папір самого книжкового блоку. Інколи ці вкладення настільки невеликі за розмірами, що можуть просто згубитися. Інкапсулювання їх у плівку, а потім розміщення в контейнер разом з книгою вирішує цю проблему. Для забезпечення збереження аркушевих документів і виникла технологія, яка передбачає розміщення цих документів в конверти або “капсули” із полієфірної плівки. Ці конверти захищають матеріальну основу від трьох основних факторів пошкодження документа: механічного, хімічного та біологічного. Вони дають можли-

вість вивчати документ з обох сторін, не виймаючи його. Таким чином, упереджується подальша руйнація паперу, не треба вносити в структуру паперу клей, різноманітні зміцнюючі реставраційні матеріали чи дублювати документ у цілому. Усі механічні навантаження приймає на себе полімерна плівка, а індивідуальна реставрація планується на майбутнє без обмежувального терміну, або необхідність у ній відпадає зовсім. Отже, інкапсулювання – це механізований масовий метод, який дозволяє обробляти значну кількість аркушевого матеріалу та водночас захищати його від руйнації. Відповідно до полімерної плівки, яка використовується для інкапсулювання, ставляться вимоги щодо міцності, еластичності, прозорості, хімічної інертності та довговічності. Плівка не повинна втрачати своїх початкових властивостей під час довгострокового зберігання та виділяти шкідливі речовини у повітря. Таким вимогам, на думку розробників цього методу превентивної консервації, повністю відповідає поліетилентерефталат – термопластика, яка називається також поліефіром, лавсаном. Вони повідомляють, що починаючи з 2005 р. інкапсулювання у БАН активно використовується як виробнича операція для документів “Слов’янського фонду”. До теперішнього часу оброблено 456 документів з цього та інших структурних підрозділів бібліотеки.

Ще однією перевагою цього методу превентивної консервації, на відміну від ламінування, є його зворотність. Необхідно лише вийняти документ з конверта, якщо конверт запааний з трьох сторін, чи розрізати конверт.

Досить детально відомо також про досвід застосування інкапсулювання в музеях, бібліотеках та архівах Європи і США, які запровадили цей метод превентивної консервації у 70-х роках ХХ ст.⁴⁸

Отже, під час застосування інкапсулювання для документів, що представлені на кислому папері, їх матеріальну основу необхідно нейтралізувати тим чи іншим способом. У світовій бібліотечній практиці активно використовуються як масові (у водному та безводному середовищах), так й індивідуальні способи нейтралізації надмірної кислотності паперу.

Серед технологій масової нейтралізації документів у водному середовищі найкращих результатів щодо стабільності паперу під час прискороеного старіння було досягнуто завдяки застосуванню технології фірми “Neschen”. За цією технологією обробка аркушевих матеріалів здійснюється водним розчином бікарбонату магнію,

метилцелюлози та іонного фіксативу. Документи, папір яких підлягає нейтралізації, слід попередньо розшити. Ця особливість процесу обумовлює додатковий обсяг робіт з виготовлення нових оправ чи коробок для зберігання розплетених документів після нейтралізації. Так, Російська державна бібліотека (РДБ, м. Москва) починаючи з 2003 р. успішно використовує установку фірми “Neschen” (машина С-900) для нейтралізації газет з показником кислотності (рН) від 3,5 до 5,5. За цією технологією необхідно також контролювати склад та якість нейтралізуючого розчину за показником рН. Як правило, контролюється вихідне значення рН нейтралізуючого розчину. Потім зі зміною значення цього показника, зі збільшенням кількості вимитих з паперу важких металів у розчин та забрудненням його осадом нейтралізуючий розчин замінюється на свіжий. Для вимірювання рН розчину застосовуються портативні рН-метри відомих фірм, наприклад, Checker та рНер 2 фірми “HANNA instruments” та ін.⁴⁹

Для масової нейтралізації надмірної кислотності паперу бібліотечних документів, яка дозволяє обробляти книги, журнали та архівні справи без розшивання книжкового блоку, застосовується технологічний процес “CSC Book Saver”. Цей процес є новітнім масовим рідинно-фазовим способом нейтралізації надмірної кислотності документів в області низьких температур, який використовується у Федеральному центрі консервації бібліотечних фондів (ФЦКБФ) Російської національної бібліотеки (РНБ)⁵⁰.

Німецькими дослідниками стверджується, що найбільш оптимальним способом захисту паперу від розкладу при довготривалому зберіганні у бібліотеках та архівах є нейтралізація або забуферювання аркушів паперу вуглекислим кальцієм або іншими хімікатами аналогічної дії. Ними ж наводяться найбільш оптимальні режими обробки та інформується про безводне видалення кислотності з паперу за допомогою обробки метилмагнійкарбонатом, що за ефективністю аналогічне обробці гідроокисом барію і може застосовуватися для консервації паперу⁵². Описані також процеси лужної обробки паперу, видалення кислотності для зміцнення паперу, режими та необхідні хімічні сполуки⁵³.

Слід підкреслити, що в аспекті оптимізації фактичного фізичного стану ослабленої матеріальної основи документа нейтралізацію надмірної кислотності масовими та індивідуальними методами можна розглядати як *непрямий* спосіб зміцнення. Адже метою нейтралі-

заці є уповільнення процесів хімічної деструкції та окислення паперу, які зазвичай і призводять до механічної руйнації документа. Отже, документи, які пройшли нейтралізацію, мають значно триваліший термін використання, що в кінцевому результаті є і метою зміцнювальних технологій.

Ще одним обов'язковим напрямом підготовки до інкапсулювання є профілактика біопшкоджень. Використання біоцидів – один з найважливіших способів захисту документів від мікробіологічного ураження⁵⁴. Основні вимоги, що існують для біоцидів стосовно обробки паперу, такі: відсутність токсичної, канцерогенної, тератогенної та алергічної дії на людей в тих концентраціях, які рекомендуються до застосування; здатність довго утримуватися на поверхні паперу; безбарвність; значення рН робочих розчинів близько 7,0 (застосування біоцидів з кислими значеннями потенційно можуть знизити механічну міцність паперу якщо не відразу після обробки, то вірогідно в процесі зберігання); відсутність негативного впливу на папір, тобто зниження основних властивостей паперу (міцність на злам, міцність на розривання, білизна) як при введенні біоциду в структуру паперу, так і при довгостроковому зберіганні⁵⁵. Дослідники-мікробіологи стверджують, що ідеально не відповідає цим вимогам ні одна речовина, тому неможливо рекомендувати єдиний засіб для захисту всіх видів документів та їх конструктивних складових.

У додатку до міждержавного стандарту на консервацію документів ГОСТ 7.50–2002 “Консервация документов. Общие требования” підкреслюється, що дезінфекцію документів на папері рекомендується здійснювати такими основними методами: фумігацією у герметизованій камері дозволеними до використання біоцидами; обробкою струмом високої частоти в електромагнітному полі; ручною обробкою водними розчинами метатіну GT, асимасайду PSPIC-82 та похідними полігексаметиленгуанідину⁵⁶. У цьому ж додатку до стандарту інформується, що дезінфекцію шкіряних документів здійснюють вручну водним розчином метатіну GT або спиртовим розчином тимолу, а документів на пергамені – тільки спиртовим розчином тимолу.

Вирішуючи завдання застосування того чи іншого дезінфектанту та знаючи його основні властивості, можна цілеспрямовано вибрати його в кожному конкретному випадку. Наприклад, якщо доводиться вибрати між патогенною та алергічною дією мікроско-

пічних грибів та порівняно невисокою токсичністю дезінфектанту, звичайно ж переваги у виборі надаються останньому. Якщо необхідно обробити велику кількість коробок чи футлярів без наявності припливно-відсмоктувальної вентиляції та деяких індивідуальних засобів захисту, слід вибрати препарат із класу четвертинних амонієвих сполук, які застосовуються в медичній практиці та практично безпечні для людини, незважаючи на деяке зниження міцності картону⁵⁷.

Багато уваги приділяється профілактиці біопшкоджень фондів у Бібліотеці Російської академії наук⁵⁸. Результатом дослідження, виконаного науковцями-консерваторами, стало те, що для упередження сенсibiliзації персоналу і забезпечення збереження документів у сховищах необхідно підтримувати санітарно-гігієнічний режим зберігання документів, а також виконувати заходи, які забезпечують деконтамінацію приміщень мікологічними елементами. Способи мікробної деконтамінації можна розділити на механічні, фізичні та біологічні. На сьогодні частіше використовуються механічні та фізичні способи – регулярне вологе прибирання приміщень та періодичне знепилювання фондів. Припускається, що біологічну деконтамінацію можна проводити за допомогою рослин, які вирощуються в умовах гідропоніки. Підбір рослин – продуцентів летючих ароматичних речовин та фітонцидів сприяє зниженню в повітрі установи концентрації життєздатних грибних елементів. Особливо слід застерегти, що використовувати для цих рослин необхідно лише гідропоніку, оскільки наявність ґрунту – джерела пилу та спор грибів – у приміщеннях бібліотеки є неприпустимою. Однак цей спосіб не знайшов широкого розповсюдження у бібліотечній практиці. Для хімічної деконтамінації документів у БАН використовується декілька препаратів, наразі препарати гуанідинового ряду (метацид, фогуцид), природний антибіотик немедичного призначення імбріцин та ін. Паралельно з використанням біоцидів для захисту документів від біопшкоджень у статті рекомендуються так звані заходи бар'єрного захисту: плівочні покриття з біоцидними властивостями та метод фазової консервації.

Широкий спектр фунгіцидної дії антибіотиків, зокрема імбріцину, для боротьби з біопшкодженням досліджувався науковцями БАН, які вивчали також інші протигрибкові антибіотики – полієні амфотерцину, мікогептину, ністатину, леворину та ін.⁵⁹

Одним з головних напрямів превентивної консервації доку-

ментів та об'єктів культурного надбання на сьогодні стає використання нових спеціальних матеріалів та речовин, створених як для консервації документів, так і для інших цілей. До них відносяться полімерні матеріали, такі як поліетилен високого тиску, лавсан (поліетилентерефталат), парилен та ін. Полімери, що застосовуються у вигляді розчинів, більш глибоко проникають у капілярну структуру паперу та блокують дію ферментів грибів. Є інформація про використання хітозану – аморфно-кристалічного полімеру – 2-аміно-2-дезоксид-І-D-глюкану для консервації документів.

Фахівці у галузі збереження фондів РНБ вивчали грибостійкість паперу, покритого хітозаною плівкою різноманітними методами. Вони вважають, що оптимальною можна вважати обробку паперу 0,5 % розчином четвертинної амонієвої основи зі ступенем заміщення 0,34, тож використовувати більш високі концентрації економічно недоцільно. За результатами виконаного дослідження ними зроблено висновок про те, що обробка паперу хітозаном спричиняє активну фунгістатичну дію та затримує ріст мікроміцетів порівняно з контрольними зразками на 14 діб. Найбільш захисну дію (близько 80 %) досягнуто під час обробки паперу розчином N-TMX60.

На сьогодні у зв'язку зі зростаючими вимогами щодо екологічної безпеки хімічних речовин, які використовуються в відкритих екосистемах для захисту від біопшкодження, ведеться цілеспрямований пошук нових ефективних та екологічно безпечних біоцидів для захисту промислових матеріалів, а також історико-культурних об'єктів. Дослідження, виконані в лабораторії мікології та мікробіології Науково-дослідного центру екологічної безпеки Російської академії наук разом з науково-дослідним відділом консервації і реставрації бібліотечних фондів БАН, свідчать про те, що розробка безпечних засобів захисту з 1992 р. ведеться у трьох напрямках⁶¹. По-перше, це прогнозування ситуацій при біопшкодженнях, які підлягали обробці фунгіцидами, тобто визначення наслідків цих ситуацій. По-друге, це виділення мікроорганізмів – продуцентів нових комплексів протигрибкових речовин, вивчення їх хімічного складу та властивостей, розробка способу отримання частково очищених концентратів. По-третє, це розробка способів зниження норм витрат як природних, так і хімічних фунгіцидів без зниження фунгіцидного ефекту. На сьогодні в робочій колекції лабораторії зберігається близько 20-ти виділених продуцентів нових антибіотиків,

які за результатами хімічних досліджень відносяться до груп ароматичних та неароматичних полієнів, характеризуються широким антигрибковим та антибактеріальним спектром дії. Авторами виконаного дослідження також розроблена технологія одержання сирців антибіотиків, перспективність використання виділених комплексів яких для захисту від біопшкоджень полягає у новизні їх складу та властивостей, вони не використовуються у медицині, а також, що не менш важливо, компоненти з антигрибковою активністю представлені полієнами, до яких практично не виникає резистентності.

Однією з головних передумов застосування хімічних речовин у процесів реставрації є їх зворотність. Метою наступної роботи було дослідження процесів видалення натрієвої солі поліметакрилової кислоти (NaПМАК) з просоченого нею паперу як методу оцінки зворотності процесу консервації. Під терміном видалення експериментатори мали на меті дослідження як вимивання полімеру із капілярів паперу, так і десорбцію полімеру з поверхні волокон паперу. За результатами виконаного дослідження було зроблено припущення про те, що співполімер NaПМАК, захищаючи волокна паперу, хімічно не взаємодіє з целюлозою навіть при високій температурі. Між волокнами паперу та поліакрилатом встановлюється лише адсорбційна фізична взаємодія; таким чином, за необхідності, полімер можна видалити із законсервованого документа⁶².

Є дані про дослідження способу одночасної реставрації та консервації паперу методом просочування його акриловими смолами. Авторами дослідження міцності паперу книг, які зберігалися понад 60 років, запропонована необхідність попередньої обробки NH_3OH перед нанесенням смоли⁶³.

Далі доцільно навести перелік та вимоги до полімерних матеріалів, які застосовуються не лише для зміцнення документів на папері, пошкоджених внаслідок впливу біологічних факторів, а також і для упередження їх розвитку. Повідомляється, що до полімерних покриттів висуваються такі вимоги: еластичність, прозорість, біостійкість, інертність по відношенню до дії хімічних реагентів, стабільність під час зберігання, умови нанесення, які не створюють ризику пошкодження документа та можливість безпечного видалення⁶⁴. Важливою особливістю цієї розробки є також характеристика технології масового зміцнення документів полімерами та інкапсулювання.

Описування сучасних технологій зміцнення та захисту документів, а також використання для виконання цього нових матеріалів, на наш погляд, доцільно більш детально проаналізувати окремі позиції наведеної далі інформації, а саме однієї з основних лекцій всеросійського навчального семінару. В останні роки з'явилося багато доступного офісного обладнання для ламінування аркушевих документів і навіть фотографій. Це ламінатори імпортного виробництва Prolamic, Sealmaster, Attalus, Lamimaster та інші, які не зовсім відповідають вимогам реставрації документів, оскільки для їх роботи використовуються полівінілхлоридні плівки. Тому в випадку придбання бібліотекою ламінаторів слід уважно вивчити їх характеристику і використовувати лише для документів тимчасового призначення. Далі лекторами в доступній формі охарактеризовано властивості плівок на основі похідних целюлози (ацетилцелюлозне та етилцелюлозне покриття), полівіацетатної плівки, поліетиленової плівки та імпрегнатора "Стройтехна", плівок на основі поліаміду, плівок на основі акрилових полімерів, а також з найновіших матеріалів для захисту об'єктів музейного зберігання – алмазоподібних карбонізованих плівок та плівок аморфного гідрогенізованого вуглецю α -C:H, які захищають експонати від техногенних забруднень та впливу мікроміцетів. Представлено також такі технології масового зміцнення документів полімерами, як метод графт-сополімеризації, нанесення полі-пара-ксилиленового покриття та інкапсулювання⁶⁵.

Таким чином, полімерні матеріали, які досліджено та рекомендовано для зміцнення документів, перешкоджають проникненню в структуру паперу пилу та інших забруднень, не затемнюють текст, певною мірою підвищують міцність та довговічність документа. Щодо біостійкості зазначених матеріалів, то ця властивість не завжди досліджена та враховується у комплексі вимог, які висуваються до полімерних плівочних матеріалів. Отже, дослідниками ще раз підтверджена теза про те, що біостійкості матеріалів, які використовуються в консерваційній практиці, також повинно надаватися важливе значення⁶⁶.

У заключній частині цієї статті надається інформація про найновітніші матеріали, які пропонуються для застосування в консервації та реставрації документів. Слід зазначити, що питанням розробки технологій виробництва паперу для тривалого зберігання, участі бібліотекарів та архівістів у вирішенні цієї проблеми, розробці па-

перу з нейтральною проклеюю та особливостям технологічного процесу отримання і застосування хімічних допоміжних речовин для попередження старіння паперу, а також консервації та реставрації документів присвячено сотні публікацій. Про це йдеться й у низці вже відомих матеріалів⁶⁷.

За минулі роки наука та технології набули такого стрімкого розвитку, що для консерваційних цілей пропонуються матеріали спеціального композиційного складу та призначення, які значно розширюють можливості поставлених завдань щодо захисту та збереження раритетних документів.

Таким чином, для консервації документів у світовій бібліотечній практиці нині пропонуються різні види картону та паперу, які з 90-х років ХХ ст. відомі під загальною маркою “Micro chamber” фірми Conservation Resources. Повідомляється, що ці матеріали – це складні структури, які формуються з окремих незалежних шарів і разом забезпечують комплексне вирішення ряду завдань. Активні шари включають суміші деяких видів активованого вуглецю, традиційних лужних буферів та інших лужних компонентів; вони діють вибірково лише на речовини, які спричиняють деградацію паперу. В різноманітних комбінаціях ці компоненти розміщені між волокнами паперу. Іншим напрямом є застосування карбонізованих текстильних матеріалів. Зарубіжні фірми пропонують також “The Charcoal Cloth” – карбонову тканину для обгортання та пакування цінних експонатів, а також для виставкових вітрин. Недоліком описаних матеріалів є їх значна товщина та небезпека забруднення об’єктів, що захищаються. В Науково-дослідному відділі консервації і реставрації бібліотечних фондів БАН розроблена технологія виготовлення тонкого сорбційного паперу, придатного для використання в якості матеріалу для прокладання між аркушами обгорілих книг. Зазначається, що розроблено композицію тонкого паперу на основі карбонових волокон, який має необмежені перспективи щодо використання в якості стабілізуючих вкладень у термодеструктовані книги⁶⁸.

Для забезпечення зчитування інформації, яка знаходиться на обгорілому аркуші, німецькими вченими пропонується спосіб відновлення паперу, пошкодженого вогнем. Для відновлення матеріальної основи аркуші розділяють та обробляють дисперсією, яка містить спеціальне волокно та крохмаль⁶⁹.

Нові полімерні матеріали на основі синтезу акрилових спів-

полімерів, які характеризуються стійкістю до біологічного ураження, пропонуються для консервації паперу та текстильних матеріалів у повідомленні⁷⁰.

Слід додати, що для відновлення історично значущих документів актуальними залишаються прийоми і методи традиційної індивідуальної реставрації⁷¹, а також неруйнівні методи дослідження їх конструктивних складових⁷². Є цікаві літературні дані про те, що для експертизи фактичного фізичного стану документів за оптичними характеристиками безпосередньо в книгосховищах можна використовувати переносний оптико-електронний спектроколориметр, а оцінку міцності документів ХХ ст. визначати неруйнівним способом на основі шкали жовтизни⁷³. Тож перелік сучасних реставраційних та витратних матеріалів необхідно оновлювати та поповнювати за останніми публікаціями, патентами, за прайс-листами фірм-виробників, фірм-постачальників та за інформацією з Інтернет⁷⁴.

На сучасному загальноєвропейському ринку реставраційних матеріалів найбільшим попитом користуються спеціальні реставраційні матеріали, які пропонуються офіційними представниками провідних фірм також і в Україні⁷⁵. Для виготовлення цих паперів використовуються тільки натуральні компоненти, стійкі до старіння й такі, що забезпечують тривале зберігання. Кожна серія паперу має свою чітко визначену композицію і призначена для окремих реставраційних операцій. Всі папери мають шестизначну нумерацію, яка вказує на номер серії, конкретну характеристику, задані параметри та визначені властивості. Останні три цифри стосуються щільності, товщини і кольорового відтінку паперу. Наприклад, "Папір японський" виготовлений із натуральних волокон "Kozu", прозорий, нейтральний, масою одного метра квадратного від 6 до 40 г. Залежно від марки папір використовується для зміцнення крихкої матеріальної основи документів, для обгортання та прокладання друкованих видань, для палітурних робіт, дублювання зворотного боку карт і гравюр та інших консерваційних заходів.

Насамкінець слід підкреслити, що представлена інформація про сучасні технології зміцнення та нові відновлювальні матеріали не є незмінною у часі та вичерпною за обсягом. Зібрана інформація має постійно доповнюватися новими публікаціями про останні розробки у галузі збереження документів.

Мотивація вибору установою тієї чи іншої масової технології

зміцнення матеріальної основи фондів багатofакторна, тож залежить від рівня розвитку технологій, від матеріальних ресурсів, від обізнаності консерваторів про параметри та наслідки кожного конкретного процесу для документів і людей, а також, не в останню чергу, від почуття відповідальності перед майбутніми користувачами бібліотеки.

¹ ГОСТ 7.50–2002. Консервация документов. Общие требования. Введ. 01.01.03. – 9 с.; ГОСТ 7.48–2002. Консервация документов. Основные термины и определения. Введ. 01.01.03. – 6 с.

² *Чернина Е.С.* Сохранить на века. Очерк развития научной консервации документов в России. – СПб., 2006. – 141 с.

³ *Оксенюк О.Д., Фляте Д.М.* Влияние некоторых пропитывающих веществ на свойства долговечной прозрачной бумаги // Долговечность документа. – Л., 1981. – С. 12–16.

⁴ *Беленькая Н.Г.* Применение простых водорастворимых эфиров целлюлозы для реставрации документов // Там же. – С. 27–34.

⁵ *Подгорная Н.И., Добрусина С.А.* Исследование свойств клеев HELIOKOL, DEVAKOL, PLASTIKOL и их влияния на свойства бумаги // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения : (Материалы V Междунар. конф., 24–26 окт. 2006 г.), СПб., 2006. – С. 182–197.

⁶ *Бланк М.Г., Добрусина С.А.* Материалы для склеивания и упрочнения бумаги // Долговечность документа. – Л., 1981. – С. 91–97.

⁷ *Герасимова Н.Г. и др.* Изучение некоторых водных клеев и проклеивающих средств, применяемых при реставрации бумаги // Проблемы сохранности документ. материалов. – Л., 1977. – С. 6–67, 107.

⁸ *Беленькая Н.Г., Алексеева Т.В.* Применение водорастворимого эфира целлюлозы – метилоксипропилцеллюлозы в практике реставрации книг и архивных документов // Реставрация, исследования и хранение музейных худ. ценностей : Науч. реф. сб. –1978. – Вып. 4. – С. 4–42.

⁹ *Аким Э.Л., Романов В.А., Чернина Е.С.* Особенности упрочнения бумаги документов при наложении на нее термопластичных пленок и композитов // Теория и практика сохранения книг в библиотеке: Сб. науч. тр. – Л., 1986. – Вып. 13. – С. 99–107; *Добрусина С.А., Чернина Е.С.* Научные основы консервации документов. – СПб., 1993. – 126 с.

¹⁰ *Бланк М.Г.* Исследование способов придания новых свойств реставрационной бумаге // Теория и практика сохранения книг в библиотеке : Сб. науч. тр. – Л., 1986. – Вып. 13. – С. 75–85.

¹¹ *Zelinger J., Heidingsfeld V., Kotlik P., Simunkova E.* Chemie v praci konzervatora a restauratora // Academia. – Praha. – 1987. – 253 s.

¹² *Беленькая Н.Г.* Химия в реставрации и консервации документов // Сохранность документов. – Л., 1987. – С. 16–23.

¹³ *Чернина Е.С.* Сохранить на века. Очерк развития научной консервации документов в России. – СПб., 2006. – 141 с.

¹⁴ *Герасимова Н.Г. и др.* К вопросу о дублировании бумаги методом горячего прессования // Долговечность документа. – Л., 1981. – С. 105–111.

¹⁵ *Лоцманова Е.М., Пронкина М.А.* Упрочнение документов методом наслоения тонкой бумаги отечественного производства // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения : (Материалы V Междунар. конф., 24–26 окт. 2006 г.). – СПб., 2006. – С. 197–205.

¹⁶ *Фляте Д.М., Галушкин А.А., Андреева К.И.* Новая длинноволокнистая реставрационная бумага для дублирования документов // Сохранность документов. – Л., 1987. – С. 92–102.

¹⁷ *Фляте Д.М., Петропавловская Э.Ф.* Длинноволокнистая равнопрочная бумага // Причины разрушения памятников письменности и печати. – Л., 1967. – С. 77–87.

¹⁸ *Фляте Д.М.* Свойства бумаги. – М., 1986. – 680 с.

¹⁹ *Rustige M.* Dauerhafte Restaurierpapiere // Z. Bibliotheksw. und Bibliogr. – 1980. – Sonderh. 31. – S. 97–99.

²⁰ *Фляте Д.М. и др.* Тонкая реставрационная бумага // Инфом. письмо о нау.-техн. достижении / ЦНТИ. – 12.08.1987. – № 87–213. – С. 5–7.

²¹ *Фляте Д.М.* Бумага для реставрационных работ // Долговечность документа. – Л., 1981. – С. 85 – 91.

²² *Галушкин А.А.* Новая реставрационная бумага для упрочнения материальной основы документов // Сб. реф. НИР и ОКР лесн. и деревообрабатывающей пром-сти. – 1986. – № 4.

²³ *Комаровский Л.Е.* Разработка и выдача для промышленного освоения технологии производства прозрачной реставрационной бумаги // Там же.

²⁴ *Волков В.А.* Разработка технологии производства нового вида бумаги для реставрации документов из сульфатной беленой хвойной целлюлозы. ЦНИИБ // Там же. – 1985. – № 1.

²⁵ *Беленькая Н.Г. и др.* Разработка реставрационных видов бумаги для восполнения утраченных частей и общего укрепления документов // Организация сохранности книжных фондов в академических библиотеках: Сб. науч. тр. – Л., 1986. – С. 76–81.

²⁶ *Бланк М.Г.* Исследование способов придания новых свойств реставрационной бумаге // Теория и практика сохранения книг в б-ке : Сб. науч. тр. – Л., 1986. – Вып. 13. – С. 75–85; *Петрова В.А. и др.* Усовершенствование композиционных реставрационных материалов // Там же. – Л., 1989. – Вып.15. – С. 68–72.

²⁷ *Мельник С.А., Брюнов О.А.* Современные технологии для массовых методов реставрации // Консервация памятников культуры в единстве и многообразии : (Материалы IV Междунар. конф., Санкт-Петербург, 21–24 окт. 2003 г.). – СПб., 2003. – С. 18–19.

²⁸ Заявка 102004050857 Німеччина, МПК⁷ D21H25/18. PAL. Preservation Academy GmbH, Wächter Wolfgang. Vervaren zur Wiedernutzbarmachung von brandgeschädigtem Papier und Sicherung der auf diesem Papier befindlichen Informationen. № 102004050857.7; Заявл. 18.10.2004; Опубл. 20.04.2006.

²⁹ *Вилесова М.С. и др.* Упрочнение термодеструктурированной бумаги поли-пара-ксилиленом // БАН: 10 лет после пожара: Материалы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 16–18 февр. 1998 г.). – СПб, 1999. – С. 149.

³⁰ *Вилесова М.С. и др.* К вопросу о механизме взаимодействия поли-п-ксилиенового покрытия с бумагой в процессе консервации // Журн. прикл. химии. – 1998. – № 11. – С. 1883–1887.

³¹ *Добрусина С.А., Рыбальченко О.В., Великова Т.И., Кочкин В.Ф.* Изучение свойств бумаги с поли-пара-ксилиленовым покрытием при комплексном воздействии температуры, влажности и светового излучения // БАН: 10 лет после пожара: материалы междунар. науч. конф. – СПб., 1999. – С. 160–169; *Добрусина С.А., Подгорная Н.И., Великова Т.И., Горяева А.Г.* Исследование биостойкости бумаги с поли-пара-ксилиленовым покрытием // Микология и фитопатология. – 1994., – Т. 30, № 4. – С. 87–95; *Кочкин В.Ф., Добрусина С.А., Семенов Ю.С.* Установка для газовой полимеризации п-ксилилена на книгах // Журн. прикл. химии. – 1996. – Т. 69, № 7. – С. 1048–1049; *Добрусина С.А., Кочкин В.Ф., Чернина Е.С. и др.* Повышение долговечности документа на бумаге при нанесении поли-пара-ксилиенового покрытия // Там же. – 1994. – Т. 67. – С. 1883–1887; *Добрусина С.А., Кочкин В.Ф., Чернина Е.С., Подгорная Н.И.* Упрочнение бумаги поли-пара-ксилиленом: технологические аспекты // Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. – СПб., 1995. – Вып. 17. – С. 70–79.

³² *Добрусина С.А., Подгорная Н.И., Кочкин В.Ф.* Использование технологии газофазной полимеризации п-ксилилена в консервации книг // В новый век – с новыми технологиями: Тез. докл. (17–20 окт. 2000 г.). – СПб., 2000. – С. 25; *Кардаш И.Е., Пибалк А.В., Чвалун С.Н.* Защитные поли-п-ксилиеновые покрытия: синтез, свойства и применение книг // Там же. – С. 26.; *Humphrey V.* Recovery of water/fire damaged paper via poly-p-xylylene infusion // Там же. – С. 27; *Герасимова Н.Г., Кочкин В.Ф.* Основные результаты исследований по консервации материалов поли-п-ксилиленом в Государственном Эрмитаже // Там же. – С. 28; *Левашова Л.Г., Шетилова Е.М., Вилесова М.С. и др.* Некоторые аспекты консервации бумаги документов поли-п-ксилиленом // Там же. – С. 29; *Левашова Л.Г., Шетилова Е.М., Сапрыкина Н.Н. и др.* Закрепление осыпающихся текстов методом микрокапсулирования поли-п-ксилиленом // Там же – С. 31; *Гракович П.Н., Глазырин Н.П., Толстопятов Е.М.* Опыт применения поли-п-ксилилена для консервации музейных ценностей // Там же. – С. 40.

³³ *Chadbourne R.* A method to mass produce parylene needs to be found as wellas faster mothod of applying it to greater volumes // Wilson libr. bull. – 1987. – Vol. 61, № 8. – P. 11.

³⁴ *Humphrey V.J.* Paper strengthening with gas-phase parylen polymers // *Restaurator*. – 1990. – Vol. 11, № 1. – P. 48–68.

³⁵ *Чернина Е.С.* Сохранить на века : Очерк развития науч. консервации документов в России. – СПб., 2006. – 141 с.

³⁶ *Аким Э.Л., Романов В.А., Чернина Е.С.* Особенности упрочнения бумаги документов при наслоении на нее термопластичных пленок и композитов // *Теория и практика сохранения книг в библиотеке : Сб. науч. тр. – Л., 1986. – Вып. 13. – С. 99–107; Добрусина С.А., Чернина Е.С.* Научные основы консервации документов. – СПб., 1993. – 126 с.

³⁷ *Аким Э.Л., Чернина Е.С.* Метод ламинирования и его развитие в ГПБ им. М.Е.Салтыкова-Щедрина // *Теория и практика сохранения книг в библиотеке : Сб. науч. тр. – Л., 1983, Вып. 11. – С. 77–98.*

³⁸ *Konrad D.* Lamination mit Polyathylen-Folie // *Archivmitteilungen*. – 1978. – № 5. – S. 183–190; *Чернина Е.С.* Зависимость сохранности газетного фонда от состава бумаги // *Тр. / ГПБ. – Л., 1966. – Вып. 20. – С. 137–142; Чернина Е.С.* Зависимость сохранности газетного фонда от состава бумаги // Там же. – С. 137–142.

³⁹ *Беленькая Н.Г.* О способах реставрации книг и документов // *Новые методы реставрации и консервации документов и книг. – М.; Л., 1960. – С. 33–67; Беленькая Н.Г. Стрельцова Т.Н.* Реставрация и консервация книг и документов термопластичными пленками // *Новые методы реставрации и консервации документов и книг. – М.; Л., 1960. – С. 68–82.*

⁴⁰ *Чернина Е.С.* Влияние режима тепловой обработки на свойства реставрируемого материала // *Теория и практика сохранения книг в библиотеке : Сб. науч. тр. – Л., 1980. – Вып. 9. – С. 88–106; Чернина Е.С.* Импрегнирование библиотечных фондов // Там же. – Л., 1971, Вып. 4. – С. 25–45.

⁴¹ *Привалов В.Ф.* Ламинация архивных документов // *Сов. арх. – 1977. – № 3. – С. 51–54.*

⁴² *Паламар Н.* Нові матеріали і технології в реставрації документів // *Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 70–71.*

⁴³ *Паламарь Н.Ф.* Реставрация деструктированных памятников на бумаге. Практика и теория // *Проблемы збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток : Матеріали та тези доп. II наук.-практ. конф. (Київ, 26–28 трав. 1999 р.). – К., 1999. – С. 158.*

⁴⁴ *Кобякова В.И., Добрусина С.А., Трулев Ю.И., Пялисова Ю.В.* Влияние инкапсулирования в полиэтилентерефталатную пленку на сохранность документов // *Теория и практика сохранения памятников культуры : Сб. науч. тр. – СПб., 2003, Вып. 21. – С. 37–47.*

⁴⁵ *Naermans J. B. G. A.* Ageing behaviour of encapsulated paper // *Restaurator*. – Vol. 20, № 2. – P. 108–115.

⁴⁶ *Сохранение библиотечных и архивных материалов (руководство).* – СПб., 1998. – 257 с.

⁴⁷ *Цевелева И.В., Старова Е.В.* Инкапсулирование, как одно из на-

правлений превентивной консервации в БАН. Опыт внедрения // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : Материалы науч. конф. (Санкт-Петербург, 14–15 февр. 2008 г.). – СПб., 2008. – С. 194–198.

⁴⁸ *Нюкша Ю.П.* Консервация документов: опыт английских специалистов // Теория и практика сохранения книг в библиотеке : Сб. науч. тр. – СПб., 1989. – Вып. 15. – С. 124–135.

⁴⁹ *Перминова О.И., Бурцева И.В.* Перспективы развития массовой нейтрализации // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения : V Междунар. конф., (Санкт-Петербург, 24–26 окт. 2006 г.) : Материалы. – СПб., 2006. – С. 220–227; *Бурцева И.В., Молчанова С.А.* Исследование процесса нейтрализации бумажных документов на машине “С-900” (“NESCHEN”, Германия) // Там же. – С. 227–236.

⁵⁰ *Добрусина С. А., Лобанова Н.А., Попихина Е.А., Быстрова Е.С.* Массовая нейтрализация бумаги книг и документов на установке CSC BOOK SAVER // Там же. – С. 236–244.

⁵¹ *Bansa H.* Papierzerfall und Gegenmasnahmen // Prax. Naturwis. Chem. – 1992. – Bd. 41, № 7. – С. 8–13.

⁵² *Green L.R., Leese M.* Nonaqueous deacidification of paper with methylmagnesium carbonate // Restaurator. –1991. – Vol. 12, № 3. – S. 147–162.

⁵³ *Bukovsky V.* The analysis of alkaline reserve in paper after deacidification // Restaurator. –2005, 26, №4. – S.265–275; *Ipert S., Rousset E., Cheradame H.* Mass deacidification of paper and books // Restaurator. –2005. – Vol. 26, № 4. – P. 250–264.

⁵⁴ Защита документов от биоповреждения: Материалы всерос. обуч. семинара. – СПб., 2005. – 157 с.

⁵⁵ *Великова Т.Д., Боюклиева Ц.* Бициды, применяемые для обработки бумаги // Защита документов от биоповреждения : Материалы всерос. обуч. семинара. – СПб., 2005. – С.107 – 116.

⁵⁶ ГОСТ 7.50–2002. Консервация документов. Общие требования. Введ. 01.01.03. – 9 с.; ГОСТ 7.48–2002. Консервация документов. Основные термины и определения. Введ. 01.01.03. – 6 с.

⁵⁷ *Великова Т.Д., Боюклиева Ц.* Бициды, применяемые для обработки бумаги // Защита документов от биоповреждения : Материалы всерос. обуч. семинара. – СПб., 2005. – С.107 – 116.

⁵⁸ *Медведева Н.Г., Тилева Е.А.* Способы и средства борьбы с биоповреждениями фондов Библиотеки РАН // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : Материалы науч. конф. Санкт-Петербург, 14–15 февр. 2008 г. – СПб., 2008. – С. 205–210.

⁵⁹ *Кузикова И.Л., Медведева Н.Г.* Использование антибиотиков для борьбы с биоповреждениями // Там же. – С. 156–159.

⁶⁰ *Трепова Е.С., Великова Т.Д.* Грибостойкость бумаги, обработанной хитозаном // Обеспечение сохранности памятников культуры: тради-

ционные подходы – нетрадиционные решения : V Междунар. конф., (Санкт-Петербург, 24–26 окт. 2006 г.): Материалы. – СПб., 2006. – С. 255–266.

⁶¹ *Кузикова И.Л., Медведева Н.Г., Сухаревич В.И.* Природные средства защиты библиотечных фондов от биоповреждений // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : Материалы науч. конф. Санкт-Петербург, 14–15 февр. 2008 г. – СПб., 2008. – С. 202–205.

⁶² *Шеронова О.И. Емельянов Д.Н., Горикова Н.В.* Обратимость консервации бумаги сополимером метакриловой кислоты // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения : V Междунар. конф., (Санкт-Петербург, 24–26 окт. 2006 г.) : Материалы. – СПб., 2006. – С. 267–270.

⁶³ *Koura A., Krause T.* Untersuchungen zur Konservierung und Restaurierung von Papier durch Imprägnierung mit Acrylharzen // Papier. – 1982. – Bd. 36, № 3. – S. 117–120.

⁶⁴ *Горяева А.Г., Добрусина С.А.* Полимерные материалы, применяемые для защиты документов // Защита документов от биоповреждения: Материалы Всерос. обуч. семинара. – СПб., 2005. – С. 133–146.

⁶⁵ *Щукарев А.В., Добрусина С.А., Кочкин В.Ф.* Особенности формирования структуры композита бумага+поли-пара-ксилилен // Журн. прик. химии. – 1995. – Т. 68. – С. 1543–1546.

⁶⁶ *Bansa H.* Archiv und Bibliothek als Endverbraucher von Papier Vision und Praxis // Papier. – 1981, Bd. 35, № 10a. – S. 121–127.

⁶⁷ *Reihardt B., Arneberg U.* Пожелтение мелованной бумаги // Wochenblatt für Papierfabrikation. – 1988, № 5. – S. 179–187; *Laufmann M., Hummel W.* Neutrale holzhaltige Papierherstellung 1990 // Wochenbl. für Papierfabrikation. – 1991. – Bd. 119, №8. – S. 269–293; *Zeisler P., Hummel W.* Химическое и физическое состояние печатных материалов // Wochebl. für Papierfabrikation. – 1991, № 2. – S. 43–45; Химические вспомогательные вещества // Papier a celuloza, 1984. – № 4. – S. 234; *Андреева К.И., Мельникова Е.П.* О методе “сухой” реставрации документов с помощью отечественных полимеров акрилового и винилового рядов // Долговечность документа. – Л., 1981. – С. 98–105 ; *Герасимова Н.Г. и др.* К вопросу о дублировании бумаги методом горячего прессования // Там же. – С. 105–111; *Шапкина Л.Б., Леонович А.А., Никитин М.К.* Композиционный материал для “сухой” реставрации бумаги // Химия и практическое применение кремний органических соединений. – Л., 1988. – С. 168.

⁶⁸ *Левашова Л.Г., Шенцова Е.М.* Новые материалы для фазовой консервации книг, пострадавших при пожаре // Сохранение культурного наследия библиотек, архивов и музеев : Материалы науч. конф. Санкт-Петербург, 14–15 февр. 2008 г. – СПб., 2008. – С. 198–202.

⁶⁹ Заявка 102004050857 Нимеччина, МПК⁷ D 21 H 25/18 Verfahren zur Wiedernutzbarmachung von brandgeschädigtem Papier und Sicherung der auf diesem Papier befindlichen Informationen. PAL Preservation Academy

GmbH, WKchter Wolfgang. № 102004050857.7; Завл. 18.10.2004; Опубл. 20.04.2006.

⁷⁰ *Princi E., Vicini S., Pedemonte E. et al.* New polymeric materials for paper acrylic copolymers // *J. Appl. Polym. Sci.* – 2005. Vol. 98, № 3. – P. 1157–1164.

71 Реставрация документов на бумажных носителях : Метод. пособие / ВНИИДАД. – М., 1989. – 264 с.; Методичний посібник з реставрації документів на паперовій основі. Традиційні методи реставрації. – Париж, 1988. – 92 с.; Основные правила хранения и использования библиотечных фондов, разработанные ИФЛА : Пер. с англ. – М., 1999. – 73 с.; *Уотерс П.* Сохранение культурного наследия: Избранные работы. – СПб., 2005. – 129 с.; *Traditional resauration technigues.* – Paris, 1988. – 80 p.; *Бланк М.Г. и др.* Прозрачная бумага для реставрационных работ // Теория и практика сохранения кн. в б-ке : Сб. науч. тр. – Л., 1980. – Вып. 10. – С. 140–149.

⁷² *Анохин Ю.А., Добрусина С.А., Лоцманова Е.М.* Неразрушающий метод оценки состояния бумаги // Теория и практика сохранения памятников культуры : Сб. науч. тр. – СПб., 1998. – Вып. 19. – С. 111–118. *Великова Т.Д., Мамаева Н.Ю., Лисицкая Т.Б.* Введение поправок в значение рН, определенное плоским контактным электродом // Там же. – С. 37–47; *Лантратова О.Б.* Основные критерии отбора и конкретные методы исследований письменных памятников материальной культуры // Там же. – 2000, Вып. 20. – С. 52–55.; *Рыбальченко О.В., Смоляницкая О.Л., Славовская Л.В., Великова Т.Д.* Применение сканирующей электронной микроскопии для выявления биодеструктивных изменений памятников культуры // Там же. – Вып. 19. – С. 93–101.

⁷³ *Лоцманова Е.М., Вовк Н.С.* Обследование изданий о Отделе газет РНБ с использованием спектроколориметра СК-1А // Консервация памятников культуры в единстве и многообразии : Материалы IV Междунар. конф. – СПб., 2003. – С. 171–175; *Лоцманова Е.М., Быстрова Е.С., Вовк Н.С.* Оценка прочности документов XX в. неразрушающим способом на основе шкалы желтизны // Обеспечение сохранности памятников культуры: традиционные подходы – нетрадиционные решения: V междунар. конф., (Санкт-Петербург, 24-26 окт. 2006 г.): материалы . – СПб., 2006. – С.167–174.

⁷⁴ *Adelantado C., Bello C., Borell A., Calvo M.A.* Evaluation of the antifungal activity of products used for disinfecting documents on paper in archives / *Restaurator.* – 2005., – Vol. 26, № 4. – S. 235–238; Пат. 7041236 США МПК⁷ С 09 К 15/18 Archival spray composition Пат. 7041236 США США МПК⁷ С 09 К 15/18. The Sherwin-Williams Co., Farcas Barbara J., Johnson James J. №11/068362; Завл. 28.09.2005; Опубл. 09.05.2006; НПК 252/401; Прайс-лист ЗАО “Центр сохранности и консервации документов”, офіційного представника компанії Konserveringsvaerksted Per M. Laursen, Humlebaek-Denmark в Росії // www.cskd.ru.

⁷⁵ Прайс-лист фірми DYNES (Seiden- und Japanpapiere); ООО “МакХаус” офіційний представник компанії в Україні.// www.hlg.de.

Summary

In this article there are discussed the basic methods of strengthening the weakened paper base of documents by using the different techniques like seizing, laminating with restoration paper and polymer film. It is provided the information about using for conservation the various seizing compositions, both the conventional and new ones. It is stated that strengthening of document paper with different chemical reagents and specific restoration papers must comply with the requirements of conservation art as to application for conservation of harmless substances and materials. It is also informed that for conservation objectives there are proposed the materials of specific composition and function which considerably extend the facilities to protect and preserve the rarity documents.

Key words: strengthening, conservation, restoration, reagent, impregnation, Laminating, duplicating.

УДК 9:004:004.652+017/019(474)

О. П. Бодак
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Розглядаються завдання, пріоритетні напрями та проблемні питання щодо створення електронного каталогу Інституту рукопису НБУВ. Подається інформація про історію впровадження інформаційних технологій в НБУВ. Висвітлені напрацювання Інституту рукопису у розробці уніфікованого кодикологічного опису рукописних книг та створенні електронних інформаційних ресурсів стосовно рукописних документів.

Ключові слова: інформаційні ресурси, електронний каталог, база даних, кодикологічний опис, рукописна книга, особовий архівний фонд, документ.

Бібліотеки та архівні установи, втративши з появою Інтернету свій абсолютний пріоритет у галузі інформаційного забезпечення, сьогодні шукають нові форми обслуговування, використовуючи для цього інноваційні інформаційні технології, орієнтовані на управління фондами, передусім, у галузі технології комплектування, обліку та використання бібліотечних і архівних документів, а також на вдосконалення методів та форм організації інформаційно-бібліотечних ресурсів.

Однією з ефективних методик вирішення проблеми доступності інформації є організація сайтів та порталів бібліотек, які забезпечують швидкісний вихід на їхні електронні каталоги і бази даних. Проте при такому стрімкому зростанні обсягів інформації, який спостерігається останнім часом, обмеженості людських і фінансових ресурсів бібліотеки не можуть поки що надавати вичерпний репертуар власних фондів. Отже, цілком вмотивованим є те, що для формування інформаційних ресурсів нині впроваджується принцип пріоритетності. Одним з перспективних напрямів розвитку інтегрованих інформаційних систем та цифрових (або вірту-

альних) бібліотек є формування, зокрема й в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (НБУВ), ретроспективних ресурсів національної рукописної та книжкової спадщини.

Серед численних фондів НБУВ особливе за значимістю місце займають унікальні фонди Інституту рукопису (ІР), де, зокрема, зберігаються такі пам'ятки слов'янської писемності, як кириличні рукописні книги (РК) XI–XVIII ст. та історичні документи XVI–XVIII ст. Включення їх в систему соціальних комунікацій засобами Інтернету сприяє залученню цього комплексу до вирішення наукових та культурологічних проблем сьогодення. Розуміючи це, ще наприкінці 1990-х років фахівці з інформатики НБУВ почали цікавитися досвідом національних бібліотек у формуванні електронних каталогів (ЕК) рукописної спадщини¹.

У процесі представлення в Інтернеті зазначених пам'яток потрібно врахувати, з одного боку, досвід бібліотек розвинених країн, а з іншого, особливості формування колекцій рукописів в Україні, що потребують подолання інформаційних бар'єрів між цими колекціями і сучасними дослідниками. Основними з цих бар'єрів є часові, що виникають як наслідок історичної зміни понять; просторові, що обумовлені зростанням відстані об'єкта, який надає інформацію, від суб'єкта (дослідника), який її сприймає; та змістовні, пов'язані з неоднозначністю трактування термінів.

Включенню цієї спадщини в сучасний соціокультурний розвиток суспільства передують створення внутрішніх баз даних (БД) та реалізація он-лайнних технологій репрезентації інформації щодо пам'яток української книжкової та писемної культури у формі гіпертекстової електронної енциклопедії.

Ідея розробки такої енциклопедії (*В.М. Пономаренко, Т.П. Павлуша, І.А. Павлуша, Л.А. Дубровіна, Л.Й. Костенко*)² виникла ще в 1990-х роках, і полягала вона в наданні дослідникам знань про інформаційне середовище часу створення пам'яток східнослов'янської писемності та українського друку для сприяння у подоланні семантичного бар'єру, обумовленого віддаленістю цього середовища від сучасності³.

Об'єктами писемної спадщини України були визначені пам'ятки слов'янської писемності, створені на території України. Понятійний апарат для роботи з історико-культурними фондами бібліотек включав, перш за все, термінологічну систему спеціальних історичних дисциплін, а також необхідні довідкові дані з історії України. Суб'єк-

тами української писемної культури визначалися автори документів (літописці, переписувачі та ін.) і організації, діяльність яких забезпечувала створення та збереження рукописів (монастирі, навчальні заклади, бібліотеки, архіви, громадські організації тощо). Викладена модель он-лайнової БД пам'яток східнослов'янської писемності мала структуру, що складалася з системи чотирьох інформаційно-ресурсних компонентів, зокрема:

- пам'яток писемності України (рукописи);
- тлумачення термінів книгознавчої та історичної тематики;
- осіб, які сприяли зародженню і розвитку української писемної культури (літописці, переписувачі);
- установ, що забезпечували створення та збереження рукописних книг (монастирі, бібліотеки тощо).

На жаль, у 1990-х роках цей проект не був реалізованим через недостатній рівень електронних технічних засобів.

У 1992 р. Державним комітетом України з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України була прийнята комплексна програма “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження й загальнодоступності” (ДКНТ, напрям 7.1.1.), в межах якої був започаткований проект “Архівна та рукописна Україніка”. Методологією програми мав стати комплексний підхід до презентації історичної інформації в системі соціальних комунікацій, який повинен складатися з таких обов'язкових параметрів: зберігання та введення документальних ресурсів за допомогою як традиційних археографічних та бібліографічних методик, так і сучасних інформаційних технологій; формування реальних інформаційних масивів традиційного характеру (археографічних і бібліографічних інформаційних видань) і у вигляді баз даних; створення оперативного доступу та інтелектуального супроводу систем⁴. Серед завдань програми одним з найважливіших було визнане питання про необхідність створення на державному рівні національного комп'ютерного банку “Архівна Україніка”⁵. Робоча група у складі відомих вітчизняних науковців та архівістів Г.В. Боряка, Л.А. Дубровіної, Т.М. Захарченко, К.Є. Новохатського сконцентрувала свою увагу на визначенні методологічних та науково-методичних підходів до організації та використання архівної інформації, що зберігається в архівах та рукописних підрозділах бібліотек і музеїв⁶.

Одним із співвиконавців програми була Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського (нині – НБУВ), у межах якої та-

кож було створено локальну робочу групу, розроблено наукові плани для виконання поставлених завдань та проаналізовано досвід різних країн з організації архівних документів і бібліотечних зібрань, їхнього обліку та шляхів репрезентації науково-довідкової інформації⁷. Зокрема, був проведений аналіз веб-сторінок національних книгозбірень Європи – Франції, Чехії, Литви та інших країн, який став у нагоді при структуруванні он-лайнової інформації про колекції рукописів, яка ієрархічно мала такий вигляд: спочатку – доступ до реєстру представлених в Інтернеті раритетів, потім – текстова довідка про певний документ з його ілюстрацією. Веб-сторінка, в свою чергу, повинна містити в собі основну назву об'єкта чи суб'єкта писемної культури, посилання від неї (при їх наявності), текстову інформацію довідкового характеру, джерела використаних даних, пошукові терміни і службову інформацію. Включення в текстову інформацію ілюстративних матеріалів є також обов'язковим⁸.

У 1990-х роках у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки (нині – ІР НБУВ) у межах проекту “Архівна і рукописна Україніка” було актуалізовано розроблення системи ЕК для РК, а також обґрунтовані теоретичні та практичні засади використання БД у кодикологічних дослідженнях (*Л.А. Дубровіна, О.М. Гальченко, О.А. Іванова*).

Для автоматизації результатів описування РК XVI ст. було створено БД “Кодекс”. Її індивідуальна розробка пояснювалася тим великим значенням, яке має РК XVI ст. для української книжної культури, будучи тією ланкою, яка пов'язує між собою найбільш ранні писемні пам'ятки з РК XVII та XVIII ст.

Укладання БД РК XVI ст. паралельно з науковим каталогом вирішувало завдання стосовно виявлення, атрибуції, датування та аналізу РК XVI ст. у відповідності до сучасних вимог археографії.

На відміну від первинного варіанту БД “Кодекс”, який становив розгорнуту деталізовану схему описування, у реальній інформаційно-пошуковій системі “Кодекс” визначені істотні дані, які повинні репрезентувати достатню узагальнену інформацію, що надавала б дослідникам основну інформацію про РК XVI ст.⁹

Створена в ІР НБУВ БД “Кодекс” практично не має обмежень ні за структурою, ні за розміром, і її наповненість залежить винятково від швидкості внесення інформації і обумовленого мінімуму даних, визначених для професійного наукового опису.

У 1999 р. в Україні була прийнята “Національна програма збереження фондів” на 2000–2005 рр., якою передбачалося укладання

Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини загального Державного реєстру національного культурного надбання. Національною бібліотекою як найбільшим в Україні фондоутримувачем рукописних, стародрукованих, рідкісних та цінних пам'яток були підготовлені “Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України”, які стосувалися кирилических рукописних книг та стародруків¹⁰.

На сьогодні в ІР продовжується робота над удосконаленням схеми БД “Кодекс” та описанням слов'янських рукописних книг XVI ст. У подальшому планується створення БД слов'янських рукописних книг XVII ст., але вже на основі системи автоматизації бібліотек (САБ) “IRBIS64”.

У 2008 р. в ІР НБУВ було оновлене програмне забезпечення, і розпочалася робота зі створення ЕК у середовищі САБ “IRBIS64”. ЕК передбачає представлення бібліографічної інформації для всіх типів документів ІР і вирішуватиме такі основні завдання:

- забезпечення якісно нового рівня каталогізації та удосконалення процесу бібліографічного опису;
- задоволення інформаційних потреб наукової та творчої спільноти;
- підготовка друкованих бібліографічних каталогів та покажчиків.

ЕК ІР повинен відповідати таким вимогам: давати можливість зберігати достатньо складні схеми описування; здійснювати пошук за визначеними параметрами; удосконалити укладання публікацій, поєднуючи археографічну та бібліографічну інформацію (описи, наукові каталоги, покажчики тощо). При виконанні цих умов виникає можливість за допомогою ЕК ефективно проводити дослідження як із загальних наукових напрямів (напр., історія науки, історія письма, мови, декоративного мистецтва), так і з історії рукописно-книжкової культури (історія походження рукописів, історія технології і мистецтва створення рукописних книг та багатьох інших напрямів, так чи інакше пов'язаних із змістом книги). В свою чергу, в середовищі САБ “IRBIS64” існує можливість створення окремих записів для елементів одного рукопису з розширеним аналітичним описом кожної праці та додатковими точками доступу (паралельні назви, шифри, предметні рубрики, примітки тощо).

Першочергово робота по створенню ЕК ІР проводиться за трьома напрямами:

- БД комплектування та обліку архівних документів (*І.С. Корчевна*);

- БД особових архівних фондів (О.П. Бодак, О.М. Гальченко);
- БД латиномовної РК (О.П. Бодак).

Робота зі створення електронного каталогу ІР починалася з відпрацювання методичних засад комплектування, обліку та опису архівних документів і РК. Науково-методичною радою ІР були узгоджені обов'язкові рубрики для баз даних комплектування і обліку фондів, особових архівних фондів та РК.

Автоматизація комплектування та обліку архівних фондів ІР¹¹ має такі рубрики:

- ідентифікація фонду (назва, історична довідка про фонд, номер, категорія, вид, крайні дати документів, місцезнаходження, експертиза наукової цінності, дата першого надходження, наявність особливо цінних та унікальних рукописів);
- історія надходження фонду (дати надходження, дані про фондовласника, кількісні дані);
- облікова документація про фонд (книга пропозицій, книга надходжень, акти прийому-передачі, книга видачі в науково-технічне опрацювання);
- опис фонду (дати, виконавець, книга змін обсягів фонду);
- науково-технічне опрацювання фонду (розбір, систематизація, описування, шифрування, науково-довідковий апарат);
- рух фонду (поповнення, вибуття документів, обсяг фонду на поточний момент);
- збереженість фонду (заходи по збереженню, звірка наявності);
- бібліографія;
- експонування на виставках;
- копіювання документів.

БД особових архівних фондів ІР відпрацьовується на особовому фонді відомого українського історика та археолога М.Ю. Брайчевського (ф. 320)¹². На основі опису даного фонду Науково-методичною радою ІР була визначена загальна структура опису для БД особових архівних фондів, яка включає:

- заголовок (фондоутворювач, дати життя фондоутворювача, крайні дати документів фонду);
- схему систематизації фонду;
- передмову (історико-біографічна довідка про фондоутворювача, історія надходження фонду, коротка характеристика змісту фонду);
- зміст (описові статті документів фонду);
- підсумковий запис (кількість од. зб., дата та прізвище особи, яка склала опис);

- іменний та географічний покажчики.

Також були узгоджені сталі рубрики для схеми систематизації фондів особового походження: біографічні документи, наукові та творчі матеріали, матеріали громадської та службової діяльності, листування, господарчо-майнові документи, матеріали з дарчими написами фондоутворювачу, матеріали про фондоутворювача, ілюстративні матеріали, фотодокументи, матеріали родичів, колекції, матеріали інших осіб.

Описові статті документів фонду складаються з таких обов'язкових рубрик: шифр од. зб., автор, заголовок (назва та вид документа), дата, місце написання, коротка текстологічна характеристика документа, спосіб відтворення, мова документа, примітки, кількість од. зб. та аркушів, додатки, анотація, відомості про публікацію.

На даний момент в САБ "IRBIS64" розроблено робочу сторінку окремого документа особового архівного фонду, яка включає 31 рубрику, що, в свою чергу, поділяються на окремі підполя. Для надання зручного доступу до необхідних елементів бібліографічного опису рукописів до ЕК ІР підключені словники.

За основу структуризації БД для РК Науково-методичною радою ІР було вирішено взяти обов'язкові рубрики, які використовуються при роботі БД "Кодекс"¹³, а саме: кількість та стан збереження аркушів, матеріал письма, організація сторінки, письмо, мова, оздоблення, зміст, записи, оправа, старі шифри та штампи, примітки.

Перераховані розділи є загальними, базовими, проте їх текстовий опис є достатнім для першого рівня деталізації, тобто для базового опису.

У САБ "IRBIS64" існує унікальна можливість зберігати разом з описом повний графічний образ даного рукопису, що спонукає до створення цифрових копій рукописів. В ІР вже розпочалася робота з оцифрування слов'янських рукописних книг XIV ст.¹⁴ (О.П. Богдак). У подальшому планується також оцифрування всіх документів ІР до XVI ст. включно як особливо цінних та унікальних.

Пошукові покажчики ЕК ІР включають такі основні елементи, як: ключові слова, автор, країна проживання автора, роки життя автора, назва, рік написання, місце написання, мова документа, вид/тип документа, предметні рубрики, географічні назви, персоналії, шифри документа.

Електронний каталог описів рукописів може використовуватися як джерело друку стандартних вихідних документів бібліотек,

тобто каталожних карток, для різних типів каталогів: алфавітного, систематичного, хронологічного та ін.

Наступний напрям розвитку відноситься не стільки до власне електронного каталогу, скільки до можливості його використання спільно з іншими комп'ютерними довідковими джерелами інформації для описування рукописів. До них належать путівники, описи, довідникові видання, альбоми філіграней, довідники з художнього оформлення рукописів тощо. При достатній наявності ресурсів підготовка комп'ютерних версій подібних видань стала б у великій нагоді дослідникам рукописів. Це завдання на майбутнє. Роботу по перенесенню довідкових видань на електронні носії і поступове доповнення їх новими, раніше невідомими зразками можна вважати перспективним напрямом роботи для будь-якого центру вивчення та збереження рукописів, який відповідає сучасним науковим вимогам. Зокрема, це стосується й ІР НБУВ.

Таким чином, створення сучасної інформаційної системи в ІР буде сприяти збереженості фондів і одночасно вирішить проблему обмеженого доступу до архівних зібрань, забезпечить їх ефективне використання в інтересах науки, культури і освіти.

¹ *Павлуша І.А.* Рукописи і стародруки на WWW-серверах національних бібліотек // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 332–336.

² *Дубровіна Л.А., Костенко Л.Й., Павлуша Т.П.* Книжкова спадщина України: електронна енциклопедія // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка” і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 181–188.

³ *Павлуша Т.П.* Электронная энциклопедия о книжности и книжниках Украины // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества : Материалы Междунар. конф. “Крым-96”. – М., 1996. – Т. 2. – С. 108.

⁴ *Іваненко Б.В., Онищенко О.С., Сохань П.С.* Державна програма “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження й загальнодоступності” (ДКНТ, напрям 7.1.1.) і її проект “Архівна та рукописна Україніка” // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 7.

⁵ *Ульяновський В.І., Дубровіна Л.А., Новохатський К.Є.* Архівна та рукописна Україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Архівна та рукописна Україніка:

Матеріали розширеної міжвід. наради “Архівна та рукописна Україніка”, Київ, 17 жовт. 1991 р. – К., 1992. – С. 51–62.

⁶ *Лоцицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А.* Національна архівна інформаційна система України і “Архівна та рукописна Україніка” // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка” і комп’ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 16; *Дубровіна Л.А.* Архівознавчі аспекти концепції інформатизації архівної справи в Україні // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – С. 37–42.

⁷ *Дубровіна Л.А.* “Архівна та рукописна Україніка”: до проблеми об’єкта археографічного опису в системі НАІС // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 189–209;

⁸ *Павлуша І.А.* Рукописи і стародруки на WWW-серверах національних бібліотек // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 333–334.

⁹ Там само. – С. 48.

¹⁰ Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам’яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки / Укл. Н.П. Бондар та ін. – К., 2007. – 134 с.

¹¹ *Корчемна І.С.* Організація обліку рукописних документів в Інституті рукопису // Наук. пр. НБУВ. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 437–444.

¹² *Бодак О.П.* Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. – К., 2007. – 410 с.

¹³ *Дубровіна Л.А., Іванова О.А.* Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных “Кодекс” // Архівознавство, археографія, джерелознавство. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 48–49.

¹⁴ *Гнатенко Л.А.* Слов’янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. – К., 2007. – 266 с.

Summary

The article is devoted to the objectives, priority areas and issues to create an electronic catalog of the Institute of Manuscripts of the VNLU. Also the information about the history of information technologies in the VNLU. The known achievements of the Institute of Manuscripts in the development of a unified codycological description codex and electronic information resources, such as codex and personal documents of origin.

Key words: information resources, electronic catalog, database, codycological description, codex, personal archival fund, document.